

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ
ANABİLİM DALI

REFİK SAYDAM'IN YAŞAMI VE KİŞİLİĞİ

Doktora Tezi

Mustafa Yahya METİNTAŞ

Ankara-2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ
ANABİLİM DALI

REFİK SAYDAM'IN YAŞAMI VE KİŞİLİĞİ

Doktora Tezi

Mustafa Yahya METİNTAŞ

Tez Danışmanı
Prof.Dr.İzzet ÖZTOPRAK

Ankara-2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ
ANABİLİM DALI

REFİK SAYDAM'IN YAŞAMI VE KİŞİLİĞİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : Prof.Dr. İzzet Öztoprak

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof.Dr. İzzet Öztoprak.....

.....

Prof.Dr. Ali Sarıkoyuncu.....

.....

Prof.Dr. Azmi Süslü.....

.....

Doç.Dr. Neşe Özden.....

.....

Yrd.Doç.Dr. Mehmet Kayıran.....

.....

Tez Sınavı Tarihi .. 28 Temmuz 2008

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(28/07/2008)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Mustafa Yahya Metintaş

İmzası

ÖNSÖZ

Cumhuriyet tarihimizin önde gelen kurucu, yönlendirici ve reformist devlet adamlarından birisi, Türk Sağlık Sisteminin unutulmaz önderi Dr. İbrahim Refik Saydam, yaptığı büyük hizmetlere karşın, tarihte hak ettiği yeri almamış, hizmetlerinin anılmaması kadar, yaşamı, şahsiyet ve fikirleri de yeterince incelenip, tanıtılmamıştır.

Dr. Refik Saydam'ın, akraba olarak sadece iki kardeşinin olması, onların da erken ölümü, O'nun hakkında, devlet dışında özel / sosyal belge ve bilgi kalmasını engellemiştir. Yaşamı ve yaptıkları sadece devlet kayıtlarından ve iş arkadaşlarının verdiği bilgilerden derlenebilmektedir. Son derece zarif ve terbiyeli bir insanın çok renkli yanı, bu kısıtlılık nedeniyle maalesef bilgi içine girememektedir. Çok ağır ekonomik ve sosyal ilişkiler dönemlere denk gelen bakanlığı ve başbakanlığı da bu nedenle sadece devletin resmi kayıtlarında kalmakta, bu önemli insanın yeterince tanınmasına ve tarihte hak ettiği yeri almasına engel olmuştur. Dr. Refik Saydam, şahsiyeti tarihe mal olmuş başbakanlarımız arasında yaşamı bir kitap hâline getirilmemiş tek devlet adamıdır.

Yukarıdaki görüşlerden hareketle, bu Tez'e konu olan araştırmamızda; yaşadığı dönemin önemli siyaset ve devlet adamlarından biri olan, özel devlet görevlerinden, savaş hekimliğine, bürokratlardan, milletvekilliğine değin önemli hizmetlerde bulunmuş, bakanlık ve başbakanlık yapmış, uzmanlık alanıyla ilgili kurguladığı kanun ve uygulamaların halen aşamadığı, ancak hem şahsı hakkında yeterli yaşam bilgisi, akademik dokümantasyon ve biyografisi olmayan, hem de çalışmaları ve ülkesine kazandırdıkları hakkında yeterince analiz edilmiş bilgi

bulunmayan Dr. Refik Saydam'ın yaşamını ve yaptıklarını ayrıntılı bir şekilde incelemek, anlamlandırmak ve bu bağlamda dönemin siyasal, idari ve sosyal manzarasını aydınlatarak ilgili eksenlerde tartışmak amaç edinilmiştir.

Dr. Refik Saydam hakkında bu çalışma yapılırken, ulaşılabilecek makale ve kitap bölümü şeklindeki kaynak sayısı oldukça kısıtlı olmuştur. Bunun üzerine mevcut birinci el kaynakların yanı sıra ikinci el kaynaklardan temin edilmiş ve belgelere yönelik aramalarla bilgi toplamak mümkün olabilmiştir, hem bilgi derlemek ve hem de mevcut bilgileri doğrulamak için büyük ölçüde yayınlanmamış belgesel kaynaklardan yararlanılmıştır.

Sonuçta, bu çalışma, konusu ile ilgili akademik ve siyasi literatürdeki ilk geniş çaplı araştırma olmuştur. Çalışmamızda Dr. Refik Saydam'ın yaşam öyküsü belgelerle doğru detaylar verilerek ortaya çıkarılmış, O'nun ülkemize hizmetleri anlatılmış, anlamlandırılmış ve kaynak eser olarak dökümanete edilmiştir. Ayrıca bu araştırmada Dr. Refik Saydam'ın yaşamı süresi boyunca ülkemizin ve ulusumuzun içinden geçtiği kritik süreç ile ilgili yanları ile incelenmiş, yaşanan olaylar, karşılaşılan sorunlar ve bunlar için üretilen çözüm yolları farklı perspektiflerde tartışılmıştır. Çalışmanın son kısmında da, O'nun hizmet hayatı boyunca yaptıklarının kendisince öne sürülen gerekçelerinden, olaylara karşı tavırlarından, kendisini tanıyanların anılarından ve yayınlanmış makale ve dergilerdeki bilgilerden yararlanarak, Dr. Refik Saydam'ın kişiliği ve ülkesi üzerine bu kişiliğin yansıması üzerinde durulmuştur.

Tez çalışmam süresince bana sabırla ve heyecanla büyük bilgi birikimini hiç tereddütsüz açarak yol gösteren, meslek hayatım boyunca daima örnek alacağım Hocam Sayın Prof.Dr. İzzet Öztoprak'a, Hocam Sayın Prof.Dr. Azmi Süslü'ye

Hocam Sayın Yrd.Doç.Dr. Mehmet Kayıran'a, Bölüm Başkanımız Sayın Doç.Dr. Osman Köksal'a ve destek veren bilim ve meslek arkadaşlarıma teşekkür ederim. Tezimin Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile ilgilenenlere aydınlatıcı ve yararlı bir kaynak oluşturması en içten dileğimdir.

Mustafa Yahya METİNTAŞ

Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
İÇİNDEKİLER	4
GİRİŞ	9
BİRİNCİ BÖLÜM	
MİLLİ MÜCADELE'YE KADAR DR. REFİK SAYDAM'IN YAŞAMI	22
A – EĞİTİMİ	22
1 – Çocukluk Yılları.....	22
2 – Askeri ve Tıbbi Eğitimi.....	24
B – ASKERİ DOKTORLUK GÜNLERİ	26
1 – Manastır'daki Hizmetleri	26
2 – Almanya'daki Eğitimi	26
3 – Balkan Savaşları Dönemindeki Hizmetleri.....	27
4- Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Hizmetleri.....	29
İKİNCİ BÖLÜM	
MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA DR. REFİK SAYDAM	36
A – SAMSUN'DAN SİVAS KONGRESİNE MUSTAFA KEMAL İLE YOLCULUK	36
1–Mondros Mütarekesi'nin İmzalandığı Günlerde Ülkenin Genel Görünümü. 36	
a) Mustafa Kemal'in 9. Ordu Kıta Müfettişi Olarak görevlendirilmesi.....	40
b) 9. Ordu Müfettişliği Karargâh Kadrosu	42
2 – Erzurum ve Sivas Kongreleri	47
a) Erzurum Kongresi (23 Temmuz- 7 Ağustos 1919).....	50
b) Sivas Kongresi (4 – 11 Eylül 1919).....	53
B – BİRİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ve MECLİS'TE DR. REFİK SAYDAM' IN ÇALIŞMALARI	62
1- Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İcra Vekilleri Heyeti ..	62
2- Dr. Refik Bey'in (Saydam) Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Çalışmaları	68
a) Dr. Refik Bey'in (Saydam) Milletvekili Olarak Çalışmaları.....	68

b) Dr. Refik Bey'in (Saydam) İlk Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti	73
c) Dr. Refik Bey (Saydam)' in Sıhhiye Vekilliğinden İstifası	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DR. REFİK SAYDAM'IN SAĞLIK BAKANLIĞI VE HİZMETLERİ 89

A – CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE SAĞLIK ÇALIŞMALARI..... 87

1 – Osmanlı Devletinde Sağlık Sistemi	87
2 - Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Döneminde Sağlık Bakanlığı.....	90

B- Cumhuriyet Dönemi ve Dr. Refik Saydam'ın Modern Türk Sağlık

Sistemini Kurması..... 92

1 – Sağlık Hizmetleri İle İlgili Kanunlaştırma Hareketi	94
a) Kanunlar	95
b) Tüzükler	97
2 – Sağlık Bakanlığının Teşkilatlanması.....	100
a) Personel Yetiştirilmesi	100
b) Hastaneler ve Sağlık Merkezleri	104
c) Taşrada Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesi	107
d) Etimesgut İçtimai Hıfzısıhha Numune Dispanseri	111
3 - Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele	113
a) Sıtma Mücadelesi	114
b) Trahom Mücadelesi	117
c) Frengi Mücadelesi	118
d) Çiçek Hastalığı İle Mücadele	120
e) Kolera Hastalığı İle Mücadele	121
f) Kuduz Hastalığı İle Mücadele	122
g) Verem Hastalığı İle Mücadele	123
4 - Halk Sağlığı Hizmetleri ve Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü..	124
a) Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü	126
b) 1593 Sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu	130
c) Hıfzısıhha Okulu	137

C - DR. REFİK SAYDAM'IN SAĞLIK BAKANLIĞI DÖNEMİNDE

ECZACILIK VE DİŞ HEKİMLİĞİ ALANINDAKİ GELİŞMELER 147

D - DR. REFİK SAYDAM'IN 1. MİLLİ TÜRK TIP KONGRESİ' NDE YAPTIĞI KONUŞMA (1 EYLÜL 1925) 149

E - DR. REFİK SAYDAM VE KIZILAY: HİLAL-İ AHMER'DEN KIZILAY'A DÖNÜŞÜM..... 151

1. Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 152
2. Cumhuriyet Döneminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti..... 155
3. Dr. Refik Saydam'ın Başkanlığı – Kızılay'a Dönüşüm..... 156

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DR. REFİK SAYDAM'IN BAŞBAKANLIK DÖNEMİ..... 164

A - DR. REFİK SAYDAM'I BAŞBAKANLIĞA TAŞIYAN OLAYLAR 164

- 1 – Atatürk ile İsmet İnönü Arasındaki Görüş Ayrılıkları 164
  - a) Celal Bayar'ın İktisat Vekili Olarak Hükümete Girişi 168
  - b) Celal Bayar'ın Başbakanlığı 169
  - c) Atatürk'ün Ölümü ve İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı Seçilmesi..... 171
  - d) Celal Bayar'ın İstifası 176
- 2 – Dr. Refik Saydam'ın Başbakanlığı 176
  - a) Birinci Dr. Refik Saydam Hükümeti ve 1939 Genel Seçimleri..... 176
  - b) İkinci Dr. Refik Saydam Hükümeti 179
- 3 - Cumhuriyet Halk Partisi 5. Büyük Kurultayı 184
  - a) CHP Müstakil Grubu 185

B - İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE REFİK SAYDAM HÜKÜMETİ' NİN DIŞ POLİTİKASI 187

- 1 – Savaşın Başında Bloklar Arasında Türkiye – Türkiye'nin Batı Bloğu İle yakınlaşması..... 1880
  - a) Türkiye – İngiltere İttifakı ve Ortak Deklerasyon..... 190
  - b) Türkiye – Fransa İlişkileri, Hatay Sorunu ve Ortak Deklerasyon 196
  - c) Almanya – SSCB Antlaşması: Türkiye ve SSCB'nin Yolları Ayrılıyor (Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova Ziyareti)..... 196
  - d) Türk – İngiliz – Fransız İttifakı'nın İmzalanması: Türkiye Batı Bloğunu Tercih Ediyor 199
  - e) Balkan Antantı 202
- 2 – Mihver Devletlerin İlerlemesi Karşısında Türkiye 201

a) İtalya'nın Savaşa Girişi ve Balkanlarda Mihver İlerlemesi	201
b) Türkiye – Almanya Ticaret Antlaşması	206
c) İtalya'nın Yunanistan'a Saldırması ve Türkiye	207
d) Almanya'nın Balkanlar'a Hakim Olması	209
3 – Almanya – SSCB Anlaşmazlığı ve Türkiye'nin Tutumu	212
a) Türk – Sovyet Saldırmazlık Deklarasyonu	212
b) Irak'ta Alman Yanlısı Hükümet	212
c) Alman – Türk Saldırmazlık Paktı	214
d) Refah Vapuru Olayı	215
C - REFİK SAYDAM DÖNEMİ EKONOMİ POLİTİKASI	219
1 – Cumhuriyet Dönemi Başlangıcında Ekonomi Politikası ve Devletçilik....	219
a) Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı	221
2 - Dr. Refik Saydam Hükümetlerinin Ekonomi Programı Uygulamaları.....	2234
a) İkinci Dünya Savaşında İzlenen Ekonomik Politika.....	225
b) Milli Koruma Kanunu.....	230
c) Yeni Bir Sorun: Petrol	243
d) Doğal Kaynaklar Zengin Değil: Krom Üretimi ve Ticareti.....	243
D - REFİK SAYDAM HÜKÜMETLERİ VE EĞİTİM.....	245
1 - Türk Neşriyat Kongresi	248
2 - Tercüme Hareketleri	248
3 - Birinci Maarif Şurası	249
4 - Köy Enstitüleri.....	250
5- Halkevleri.....	257
6 – Diğer Eğitim ve Kültür Çalışmaları	263
E. DR. REFİK SAYDAM HÜKÜMETLERİNİN BASIN İLİŞKİLERİ:	
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA BASIN VE YENİ BASIN	
KANUNU	264
1- Basın Kanununda Değişiklik	265
2- Savaş Esnasında Bazı Yayın Kuruluşlarının Haber ve Yorum Faaliyetleri	266
3- İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yayın politikaları Nedeniyle Kapatma Cezası	
Alan Gazeteler.....	268

F – DR. REFİK SAYDAM’IN BAŞVEKİLLİĞİ DÖNEMİNDEKİ DİĞER ÖNEMLİ OLAYLAR	268
1 - Erzincan Depremi	268
2 – Struma Olayı	271
3- Yorkshire Gemisinin Batırılması	274
G – BAŞVEKİL DR. REFİK SAYDAM’IN SON İSTANBUL SEYAHATI VE VEFATI.....	275
1 - Dr. Refik Saydam ’ın İstanbul Gezisi ve Vefatı	275
2- Dr. Refik Saydam ’ın Ölüm Raporu	277
3- Başbakan Dr. Refik Saydam ’ın Ankara ’ya Nakli ve Cenaze Merasimi.....	277
4- Başbakan Dr. Refik Saydam ’ın Vefatı Üzerine Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ’nün Beyanatı.....	278
5- Dr. Refik Saydam ’ın Aldığı Nişan ve Madalyalar	279
H. DR. REFİK SAYDAM’IN KİŞİLİĞİ.....	279
SONUÇ.....	290
ÖZET.....	301
SUMMARY	310
KAYNAKLAR	320
EKLER.....	336

GİRİŞ

Ülkemizin yetiştirdiği önemli devlet adamlarından birisi olan Dr. İbrahim Refik Saydam, yaptığı önemli hizmetlere karşın yeterince incelenip, tanıtılmamıştır. Öyle ki, onun hakkında kaynak olabilecek yazı ve kitaplarda doğum tarihi¹ ve bilgisi², hekimlik mesleğine başlama tarihi³, annesinin adı⁴, kardeşinin adı ve ölümü⁵ gibi hususlarda bile yanlış bilgiler verilmektedir.

Eğer Dr. İbrahim Refik Saydam hakkında bir çalışma yapmak isterseniz, ulaşacağınız kaynak sayısı, ilk aşamada oldukça kısıtlı olacaktır. Ancak ikincil ve belgelere yönelik aramalarla bilgi toplamak mümkün olabilmektedir. Bu çalışmada da hem bilgi derlemek ve hem de mevcut bilgileri doğrulamak için büyük ölçüde belgelere ağırlık verilmeye çalışılmıştır. Halbuki Dr. Refik Saydam, Türkiye için 20. yüzyılın önemli devlet adamlarından birisidir. İstanbul çocuğudur, nispeten varlıklı bir aileden gelmektedir ve iyi bir devlet eğitimi almıştır. Okul eğitimi ardından, memleketin hemen bütün cephelerindeki savaflara katılmış, ordu ve halkın sağlık ve ekonomik sorunlarını yaşayarak görmüştür. Yaşam biçimine, hizmetlerine, hizmetlerinin arkasındaki değerlendirme ve görüşlerine bakıldığında onun yakın tarihin en önemli vatanseverlerden biri olduğu açıktır. Teşkilat-ı Mahsusa' da görev aldığı bile ciddi şekilde iddia edilmiştir.

---

¹ TBMM'ye 2. Seçim Döneminde Üye Seçilenlere Ait Durum Belgesi (45/III), "Hüviyet", TBMM Arşivi, Ankara, 1923.

² İbrahim Refik Saydam, Nüfus Kayıt Örneği, T.C. Nüfus ve Kayıt İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.

³; **Dr. Refik Saydam 1881 – 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Ankara, 1982, s. 95 - 96.

⁴ İbrahim Refik Saydam, Nüfus Kayıt Örneği, T.C. Nüfus ve Kayıt İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.

⁵ İbrahim Refik Saydam, Nüfus Kayıt Örneği, T.C. Nüfus ve Kayıt İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.

Dr. İbrahim Refik Saydam, I. Dünya Savaşı sonrası işgal edilmiş İstanbul'da, hiç tereddütsüz Mustafa Kemal ile buluşabilmiş ve Samsun'a çıkan kadronun içinde yer almıştır. O tarihten itibaren Dr. İbrahim Refik Saydam ülkeyi ve ülkenin rejimini yeniden kuracak kadronun içinde yer almış, bu kadrodaki güvenilir ve önemli isimlerden biri haline gelmiştir.

Cumhuriyet, fikir planı, kuruluş şekli ve ilk uygulamaları ile dar, ama güçlü, inançlı, iyi yetişmiş bir kadro tarafından başarılmış tam bir devrimdir. Bu kadro, Osmanlı Devleti'nin son dönemini yaşamış, memleketin bölünmesini ve dağılmasını izlemiş, ömrü evi dışında çok değişik yerlerde ve hep mücadele ile geçmiş, iyi yetişmiş, aydın ve vatanseverliğini kanıtlamış bir grup insandan oluşmaktadır.

Yukarıda konu edilen Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun pek çoğu hakkında çok sayıda yayın yapılmış, çoğu kamuoyuna mal edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin olası potansiyel geleceği de dahil en zor döneminde görev yapan, eğitim alanında Halkevleri ve Köy Enstitüleri'nin kurucusu, birçok kongre düzenleyicisi, işlevi bugüne erişen Türk Sağlık Sistemi'nin kurucusu, Türkiye Cumhuriyeti'nin dördüncü başbakanı, İnönü'nün yakın arkadaşı, Atatürk'ün yakınında çok güvenilir bir dost olarak yer alan Dr. Refik Saydam'ın hayatı, kişiliği ve yaptıkları tarihçilere araştırma konusu olamamıştır. Bu nedenle o, yaptıkları ve sorumlulukları ile yeterince değerlendirilememiştir. Halbuki Dr. Refik Saydam'ın hayatını aydınlatmak, erken dönem Cumhuriyet tarihini, olayları ve ardındaki düşünceleri ile tartışmak demektir. Yine Dr. Refik Saydam'ın başbakanlığını incelemek, bütünüyle II. Dünya Savaşı dönemindeki Türkiye Cumhuriyeti'nin işlevini değerlendirmemizi ve anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Dr. İbrahim Refik Saydam, çocukluk ve gençlik yılları itibariyle o dönem için nispeten varlıklı sayılabilecek bir ailenin çocuğudur. Okul çağında maddi sıkıntı çekmemiş, önemli bir moral travma da yaşamamıştır. O, ciddi, disiplinli, titiz ve düzenli bir öğrenci olarak eğitimini askeri okullarda yapar. İlk kıta görevlerinde Balkan ve Sarıkamış felaketlerini yaşayacaktır. Bu felaketlerde salgın hastalıkları tanır, öğrenir; nelere mal olduğunu ve nasıl önlenebilecekleri üzerine çalışır; bunlar çok önemli bir deneyim olarak mesleki hafızasına yerleşir.

Dr. İbrahim Refik Saydam, Milli Mücadele döneminde hem mebus hem vekil olarak Atatürk'ün en yakınında hizmet vermiş, Atatürk'e telkinleriyle Avrupa ülkeleri arasında belki de ilklerden biri olarak Sağlık Bakanlığı'nın Olağanüstü Meclis'e kazandırılmasını sağlamıştır.⁶

Dr. Refik Saydam, o tarihe kadar olduğu gibi, Meclis'te de ciddi, güvenilir ve sorumluluk sahibi bir devlet adamı konumundadır. Nitekim önemli işlerin sorumluluğu arandığında ilk akla gelen isimlerden biri olmaktadır. Kısa süre içinde fikri olarak kurucusu olduğu Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekili olur.

Dönemin olağanüstü şartları nedeniyle ülkenin tüm kaynakları henüz kurulmakta olan düzenli orduya ve cephelerde sürmekte olan mücadeleye aktarıldığı için, Dr. Refik Bey'in ilk vekillik görevinde daha ziyade ortaya çıkan acil sorunların kısa sürede çözümü için çalışılmıştır. Sağlık sisteminin işlemediği bazı kanuni düzenlemeler yapılmış, Anadolu'da görev yapan sağlık personelinin durumları ile ilgili düzenlemelerde bulunulmuş ve savaş nedeni ile büyük zarara uğrayan bazı bölge halklarına vekilliğin muaveneti içtimaiye görevi kapsamında yardım ulaştırılması için önlemler alınmıştır.

---

⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 1, s. 164; Nevzat Eren – Nuray Tanrıtanır; **Cumhuriyet ve Sağlık**, Türk Tabipleri Birliği Yayını, Ankara 1998, s. 67.

İlk vekillik döneminde Dr. Refik Saydam, Türkiye'nin sağlık hizmetlerinde geleceğini şekillendirecek görgü ve birikimi edinmiştir.

Dr. Refik Saydam, 4 Mart 1925'te, İsmet Paşa'nın Başvekil olması ile oluşturduğu İcra Vekilleri Heyeti'nde 5. defa Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekili olur ve bundan sonra kesintisiz olarak 12 yıl 7 ay Vekil olarak görev yapar.

Dr. Refik Saydam'ın sağlık bakanı olarak çok önemli icraatı vardır. Bunlardan birisi, 1923 yılında kırsal bölgelerde çalışan hekim sayısını arttırmak amacı ile zorunlu hizmet yasasının çıkarılması, diğeri 1924 yılında tıp öğrenimini özendirmek ve maddi olanakları yetersiz yurt çocuklarına okuma fırsatı yaratmak için "Yatılı Tıp Öğrenci Yurdu"nun açtırılmasıdır.⁷

Dr. Refik Saydam, bakanlığı döneminde salgın hastalıklarla amansız bir mücadele vermiştir. Sıtma, trahom, verem, frengi mücadeleleri dünyadaki örnek mücadeleler arasında gösterilir.⁸ Ancak Dr. Refik Saydam'ın işlevi bugüne değin uzanan en önemli hizmeti Hıfzısıhha Kurumu ve Hıfzısıhha Kanunudur.⁹

Dr. Refik Saydam, Cumhuriyet'in kurucu dar kadrosundan biri olarak cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve inkılâpçılık ilkelerine sıkı sıkıya bağlıdır. O'nun bakanlık ve özellikle başbakanlık dönemi bu ilkelerin ülke genelinde hassasiyetle uygulanmaya çalışıldığı bir döneme karşılık gelmektedir. O'nun I. Milli Tıp Kongresi'nde yaptığı konuşmadan kısa bir metin bu konuda yeterince fikir vermektedir:¹⁰

⁷ Münevver Bertan – Çağatay Güler; **Halk Sağlığı Temel Bilgiler**, Güneş Kitapevi Ltd. Şti., Ankara 1997, s. 382.

⁸ Erdem Aydın; **"Türkiye'de Sıtma Mücadelesi"**, III. Türk Tıp Tarihi Kongresi 20-23 Eylül 1993, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 304.

⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 18, s. 67-68.

¹⁰ Zuhâl Özyayın; "Atatürk'ün Himayelerinde Yapılan Birinci Milli Tıp Kongresi" (1925), s. 283 – 290.

“Efendilerim! Asırlardan beri, bin bir endişe ve ıstırap içinde yaşamış ve mevcudiyetini muhafaza için her ne zaman lazım oldu ise malını, kanını ve canını feda etmeye hazır olan Türk, aziz varlığını bir kere daha ispat ettikten sonra, kendi yurdunda ve kendi yuvasında asri, medeni ve mükemmel bir hayat geçirmeğe elbette hak kazanmıştır.

Türk’ün dünyanın en medeni, en refah ve en bahtiyar insanları gibi mutlu ve huzurlu yaşamasına çalışılırken, Türk hekiminin de çok yüksek ve önemli görevleri vardır.”

Dr. Refik Saydam’ın bir diğer önemli hizmet alanı Kızılay’dır. Önceden “Hilal-i Ahmer” adıyla çok etkin bir varlığı olmayan Kızılay’ın başına, teşkilatçılığında ve sosyal tıp bilgisinden yararlanılması için Atatürk tarafından bizzat atanır. 13 yıl sonra, 25 Nisan 1936 günü yapılan genel kurul toplantısında, Genel Başkan Dr. Refik Saydam Kızılay’daki gelişmeyi şöyle açıklamaktadır:¹¹

“Cemiyetimizle uluslararası Kızıllaç Cemiyetiyle uluslar arası lig arasındaki ilişki çok samimidir ve yıllardan beri en ufak bir tereddüde meydan vermeksizin devam etmektedir. Sevinerek söylemeliyim ki Dünya Kızıllaç yayınına nazaran en faal cemiyetlerden biri de Türk Kızıllaç Cemiyetidir. Diğer bir çok cemiyetlerde doğal olarak kendi vatanları dahilinde bir çok yardımlar yapmaktadır. Fakat hududu itibariyle bizim kadar geniş faaliyet gösteren hemen yoktur.”

Atatürk’ün ölümü ve Celal Bayar’ın başbakanlıktan istifasından sonra yeni hükümeti kurma görevi 25 Ocak 1939 tarihinde Dr. Refik Saydam’a verilir.¹² Başvekil Dr. Refik Saydam, ileride konu edeceğimiz üzere partinin Genel Başkan Vekili de olunca, parti ve ülke yönetiminde İnönü’den sonra gelen kişi konumuna erişir.

¹¹ **Dr. Refik Saydam 1881 – 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 109.

¹² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 29, s. 143; **Ulus**; 26.1.1939, s.1.

Bu noktada, Cumhuriyet adeta bir atılım daha yapar, Dr. Refik Saydam CHP'nin başına gelir gelmez, Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli demokratik açılımlarından birini yapar; parti ve devletin idari kadrosunu ayırır.

Hükümet çok zor bir döneme, II. Dünya Savaşı'na yaklaşmaktadır. O dönemin kadrolarının tek isteği genç Türkiye Cumhuriyeti'nin bu çok sıkıntılı dönemi hem varlığını hem halkını koruyarak ve geliştirerek atlatmasıdır.¹³ Nitekim bu amaçla çok dengeli bir dış siyaset yürütülmüş, savaşın taraflarıyla ilişkiler hep canlı tutulmuştur.

Başbakan Dr. Refik Saydam, 1940 yazında Almanya'nın ardından İtalya'nın da Fransa'ya saldırması ve savaşın Akdeniz'e yayılması sebebiyle 3 Haziran 1940'da Ankara Radyosu'ndan yayınlanan konuşmasında, gelişmeler karşısında Türkiye'nin tutumunu şu sözlerle belirtmekteydi:¹⁴

“Politikamızın ne kadar açık olduğunu biliyorsunuz. Biz Türk yurdunun selametini güden bir politikadaki isabetten eminiz. Bize gelecek herhangi bir taarruzun bertaraf edilmesi için çalışıyoruz...

Bugün harp hariciyiz ve öyle kalmak isteriz. Fakat bilmelisiniz ki, dışarıda mütemadiyen hazırlıklar artmakta ve ne vakit nereye karşı kullanılacağı belli olmayan tertipler alınmaktadır. Bu sebeple vatan müdafaası için silaha sarılmak mecburiyeti bir an hatırdan çıkarılmamalıdır... Bugünün selamet vasıtası birliktir. Ve vatan müdafaası için nihayete kadar azimli olduğumuz hususunda kimsenin tereddüdü olmamalıdır.”

¹³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt 29, s. 112; İsmail Arar; **Hükümet Programları**, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968, s. 124–129.

¹⁴ Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Hatıralar : Milli Mücadeleden Demokrasiye**, Cilt 2, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001, s: 331.

Başbakan Dr. Refik Saydam, 12 Temmuz 1940'ta da yayılan savaş karşısında hükümetinin tutumunun TBMM'de eleştirilmesi üzerine sert bir dille konuşma yaparak hükümetini savunmak durumunda kalmıştır:¹⁵

“Türkiye’yi idare edenlerin bir vasfı ve politikası vardır:

Her işte evvela Türk’ün menfaati, Türkiye Cumhuriyetinin selameti. Bunun yanında bu menfaat ve selamete uygun gelen dostluktur.

Şimdi bugün Avrupa’nın içinde bulunduğu hal karşısında Türkiye’nin durumu ne olacaktır diye düşünenlere cevap vereceğim:

Türkiye dostluklarına sadık, kendi istiklal ve hürriyetini müdafaaya karar vermiş tek bir vücut halinde ve vukuata intizar etmektedir.

Biz hiçbir zaman ne tahrik ne de komşularımıza taarruzu düşünmüyoruz. Komşularımızın da aynı hissiyatta olduklarının bariz delillerini görüyoruz. Yegane gayemiz vatanımızın mahfuziyeti, milletimizin selameti ve zarardan vikayesidir....”

O dönemin bütün zor şartlarına rağmen, Dr. Refik Saydam, eleştirilmeyi kabul eden, tartışan, ortak aklı arayan bir yöntemle hükümeti yönetmiştir. İşte TBMM oturumlarından birinde sözleri:¹⁶

“Arkadaşlar beni yanlış anlamamanızı rica ederim, ben hiçbir zaman konuşulmamasını tenkit yapılmamasını isteyecek bir arkadaşınız değilim. Bilakis çok konuşulup hükümet murakabesinin daima yapılmasını isteyen bir arkadaşınızım.”

Dr. Refik Saydam’ın belki de en fazla tartışılan uygulamaları ekonomik alanda olmuştur. Aslında o dönemi yargılamak için hem o döneme nasıl geldiğini

¹⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 6, Cilt 13, s: 58–59.

¹⁶ Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s. 442.

iyi incelemek hem de o dönemin şartları içine girilerek değerlendirme yapmak gerekir.

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren, bütün çabalara rağmen, Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke ekonomisinin gelişimi ağır bir tempoda seyretmiş ve istenilen seviyeye gelememiştir.¹⁷

Bu durum; kalkınmada istenen başarının elde edilememesi ve 1929 dünya ekonomik krizinin etkisi, 1930'lu yılların başından itibaren daha katı, ama daha planlı bir devletçilik modelinin uygulanmasına neden olmuştur. 1930'lu yıllar devletin ekonomiye aktif bir şekilde müdahale ettiği yıllardır.¹⁸ 1930'lu yıllar ekonomi politikasının temeli devlet öncülüğünde planlı sanayileşme idi. Bu politika doğrultusunda 1934 yılında uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile Türkiye, gelişmekte olan ülkeler arasında planlı kalkınma modelini uygulayan ilk ülke olmuştur.¹⁹ Bu plan başarılı da olmuştur.²⁰

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın başarıya ulaşması, 1938 – 1943 yıllarını kapsayan İkinci Beş yıllık Sanayi Planı hazırlanması için gerekli zemini hazırlamıştır. Ancak II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden hemen önce plandan da vazgeçilerek, yerine "İktisadi Savunma Planı"nı hazırlanarak yürürlüğe konmuştur.²¹

---

¹⁷ Beşir Hamitoğulları; "Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 513, s. 105-110.

¹⁸ Yahya Tezel; **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2002, s. 242-243; Korkut Boratav; "1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu, 14-16 Ocak 1977, İstanbul, 1977, s. 41-43.

¹⁹ Tunç Tanış; **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, Milliyet Yayınları, Ağustos 1973, s. 98-100.

²⁰ Yılmaz Gülcan; **Cumhuriyet Halk Partisi (1923 – 1946)**, Alfa Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 2001, s. 271.

²¹ Erdinç Tokgöz; **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914–1997)**, İmaj Yayınevi, Ankara, 1997, s. 68.

27 Ocak 1939'da Dr. Refik Saydam Hükümeti'nin programı, Başvekil olarak Dr. Refik Saydam tarafından TBMM'de açıklanmış, aşağıda alıntıları yapılan ekonomik değerlendirmeler dikkat çekmiştir.²²

“...Maliyemizin ana prensibi, Cumhuriyet devrinin ilk olarak memleketimizde temin ve itina ile muhafaza ettiği hakiki ve samimi manası ile denk bütçe esası teşkil edecektir...”

Umumi hizmetlerin ifasını temin edecek varidat (gelir) menbalarını tanzim ederken istihsal (üretim), ve vatandaşların ödeme kabiliyetlerini tazyik etmemeğe özellikle dikkat edeceğiz. Vergilerimizde daima müteakmil ve vatandaşlarla Devlet hukukunu aynı seviyede koruyacak tertip ve tahsil usullerinde devamlı islahatı tahakkuk ettirmek maliyemizin en başta gelen işigal mevzularından birini teşkil edecektir.”

Dr. Refik Saydam Hükümeti, ekonomide devletçilik politikasının daha duyarlı uygulanmaya başladığı bir süreci başlatmıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Başvekil Dr. Refik Saydam'ın bu konuda tam bir görüş birliği vardır. Bu görüş birliği biraz da şartların zorlaması nedeniyle oluşmuştur.

Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte ülkemizde de kısmi seferberlik ilan edilmiş ve bir milyona yakın genç, çalışma yaşında insan silah altına alınmıştır.²³ Böylece Dr. Refik Saydam Hükümetinin ilk günlerini takiben gelişen dünya ölçeğindeki savaş tehdidiyle ülkede üretim faaliyetleri için yetişmiş iş gücü ve kaynak sıkıntısı artmış²⁴, tarım ve sanayi üretiminde sıkıntılar başlamış, yatırım ve tüketim üretiminde azalma olmuştur.²⁵ Gerek ulaşım sıkıntısı, gerek gelir azlığı nedeniyle ithalat imkanlarının da kısıtlanması bazı tüketim mallarının azalmasına

²² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt. 29, Ankara 27 Ocak 1939, s. 215; İsmail Arar; **a.g.e.**, s. 125 – 126.

²³ Ertuğrul Baydar; **İkinci Dünya Savaşında Türk Bütçeleri**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını Ankara, 1978, s. 13.

²⁴ M. Ögüt Yazman; **Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara, 1974, s. 86.

²⁵ Tefik Çavdar; **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839 - 1950**, İmge Kitapevi, İstanbul, 2004, s. 424.

sebepler olmuştur.²⁶ Bu süreçte tüketim harcamaları azalmamış, aksine hem kıtlık beklentisi, hem üretim yetersizliği, hem de ülke savunma ihtiyaçları gibi çeşitli nedenlerle yükselmiştir.²⁷ Artan toplam talep karşısında toplam arz yetersiz kalınca enflasyon oranında daha önce olmayan bir artış başlamıştır. 1939 Eylülü'nden itibaren fiyatların hızlı artışlar gösterdiği görülmektedir.

Dr. Refik Saydam Hükümeti, bir yandan silah altındaki büyük insan gücünün silah, araç, gereç, gıda, giyim – kuşam ihtiyacını karşılamak, bir yandan da ülke genelinde fiyat istikrarını sağlamak, karaborsa ve mal darlığını azaltmak ve bu durumların meydana getireceği enflasyonist baskıyı önlemek, böylece halk için olası kıtlığı önlemek amacıyla savaş ekonomisi tedbirlerini almak zorunda kalmıştır.

Bütün önlemlere rağmen, hükümet silah altına alınan yaklaşık bir milyon askeri beslemek ve kent merkezlerinin gıda ve giyim gibi temel mal gereksinimlerini karşılamakta ciddi güçlüklerle karşılaşmıştır. Kısa zamanda karaborsa ciddi bir sorun haline gelmiş, fiyatlar yükselmiş, savaş zenginleri türemiş, halkın alım gücü zayıflamış, ekonomik bunalım ciddi bir şekilde kendini göstermişti.

Gösterilen bütün çabaya, alınan tüm önlemlere rağmen karaborsacılık, hayat pahalılığı ve yokluk geçen zamanda bütün hızıyla, hatta artarak sürmüştü, bu durumda Dr. Refik Saydam Hükümeti daha da devletçi, merkeziyetçi ve müdahaleci çözüm arayışlarına sarılmış, devletin ekonomiye daha fazla müdahil olması gerektiği kanaatiyle “Milli Koruma Kanunu” Tasarısı'nı hazırlayarak TBMM'ye sunmuştur.

13 Ocak 1941 tarihinde de ekmeğin²⁸, 21 Ocak 1942'de şeker karneye bağlanmıştır.²⁹

²⁶ Hazma Eroğlu; **Atatürk ve Devletçilik**, Olgaç Matbaası, Ankara, 1981, s. 53.

²⁷ Ertuğrul Baydar; **a.g.e.**, s. 89.

²⁸ **Cumhuriyet**, 13 Ocak 1942, s. 1.

²⁹ Hamza Eroğlu; **a.g.e.**, s. 53.

Söz konusu bu kanun ve ilgili ekonomik uygulamalar, kurtuluş mücadelesinden daha 20 yıl önce çıkmış, şimdi de dünyayı saran savaş ateşinden korunmaya can havliyle uğraşan bir siyasi kadronun çabalarıdır. Ancak bu çabaların beklenen yararları sağladığı pek söylenemez.³⁰

Kısaca 1939 – 1942 arası dönem ağır ekonomik kısıtlılıklar ve refah kaybı ile birliktedir. Gittikçe artan enflasyon, karaborsa, mal sunusunda darlık, Dr. Refik Saydam Hükümeti'nin de gittikçe artan merkezi, denetlemeci ve kontrol edici tedbirler almasına yol açmış, bu durumda halkın temel ihtiyaç maddelerinin temininde güçlükler oluşturmuştur. Tedbirler o kadar ileri gitmiştir ki, köylü ürettiğinden bile kendine gerekli olanı ayıramaz hale gelmiştir. Toplumun önemli bir kesimi olan tüccar ve hatta esnaf potansiyel suçlu, hatta vatan haini gözüyle algılanmaya, ağır tedbirlerle zorlanmaya, güç kaybetmeye götürülmüştür.

Savaş yıllarında hükümet sorumluluğunu taşıyan idarecilerin “açlığı, kıtlığı önleyebilme, büyük bir askeri gücü hazır halde tutabilme ve dışa bağımsız olabilme çabaları nedeniyle sürdürdükleri politika ve tedbirler” ister istemez yönetici kesim ile yaşam ve çalışma amacı kar etmek olan varlıklı sınıflar arasındaki siyasal ilişkilerde önemli sarsıntılara ve kopmalara yol açmıştır. Varlıklı kesimler ve büyük tüccar çevreleri gibi, yönetici aydın kadroların bir bölümü de bu önlemlerden rahatsız olmuşlardır. Nitekim Dr. Refik Saydam sonrası kurulan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti, iktisat politikasında hızla önemli değişiklikler yaparak, daha çok özel sektörün girişimlerine ve piyasada oluşacak fiyat dengelerine bağlı bir politikaya doğru yönelmiştir.³¹

³⁰ İsmail Cem; **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Can Yayınları, İstanbul 1998, s. 287-288.

³¹ İlker Parasız; **Türkiye Ekonomisi 1923’ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları**, Ezgi Kitapevi, s. 61-62.

Dr. Refik Saydam Hükümeti, içerdeki ekonomik sıkıntılara, dışarıdaki denge mücadelelerine karşın, eğitim konusunda büyük gayretler göstermiştir. Dr. Refik Saydam'ın 27 Ocak 1939'da TBMM'ye sunduğu hükümet programında eğitim alanında yapılacaklarla ilgili bazı görüşleri çok dikkat çekicidir:³²

“Türk çocuğunu ahlakı temiz, ruhça ve bedence sağlam, milletine, vatanına, cumhuriyet ve inkılaba sadık yetiştirmek maarifimizin başlıca hedefidir. Tarih ve dil inkılabımızın milli ruhun doğuşuna ve kuvvetlenmesine verdiği hızı arttıracacağız...”

Dr. Refik Saydam, Milli Eğitim hizmetlerini beş ana esasta değerlendirir: 1. Eğitim Milli olmalıdır, 2. Eğitim Cumhuriyet devrimlerinin yerleşmesi ve işlemesine hizmet etmelidir, 3. Eğitim mesleğe yönelik olmalıdır, 4. Halkın tüm katmanlarının çocukları eğitimde eşit fırsatlara sahip olmalıdır, 5. Halkın tüm kesimleri için de uygun şekilde eğitim yapılmalıdır.

Dr. Refik Saydam Hükümeti'nin Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'dir. Hasan Ali Yücel, Türk Milli Eğitimi'nin en önemli ve en fazla tartışılan isimlerinden birisidir.

Dr. Refik Saydam'ın başbakanlığı döneminde Birinci Türk Neşriyat Kongresi açılmış, bu kongreye hazırlık olarak Tercüme Bürosu kurulmuş, Birinci Maarif Şurası toplanmıştır. Bu dönemin en önemli uygulamalarından biri de Köy Enstitüleri'dir. Cumhuriyet'in önemli kurumlarından halkevleri Dr. Refik Saydam Hükümetleri döneminde çok yaygın ve işlek hâle getirilmişlerdir.

Dr. Refik Saydam'ın dönemine ait önemli olaylar arasında Erzincan Depremi, Raman'da önemli Petrol yataklarının bulunması, Struma Vapuru olayı, Hatay'ın Anavatan'a katılması yer alır.

---

³² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt 29, s.215, 216.

Dr. Refik Saydam, 1942 yılı başlarında çeşitli komisyonlara hazırlattığı raporları inceleyerek, çözüm yolları için program arayışlarına girer.³³ Bu çerçevede Başvekil ekonomik sıkıntıların en çok hissedildiği İstanbul'a gitmeye ve orada halkın sıkıntılarını yakından görüp incelemeler yapmaya karar verir. İstanbul seyahati sırasında, 8 Temmuz 1942'nin ilk saatinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin dördüncü Başvekili, en zorlu günlerin sorumluluğunu omuzlarında taşımaya çalışan Dr. Refik Saydam, bir kalp krizi ile hayata veda eder.

Ulus Gazetesi, 9 Temmuz 1942 tarihinde vefatı şöyle duyurur:

Bir Şehidin Arkasından Sözler:

“Askeri Tıbbiye'den çıktığı zaman, kuvvetli kültüründen ayrı ve müstakil olarak, iki büyük hasletle hayata ilk adımlarını attı: Asker sıfatının verdiği kuvvetli vazife hissi, hekim sıfatının verdiği emsalsiz bir ruh nezaketi...”

On dört yıla yakın Sağlık Bakanlığı, 13.5 yıl Kızılay Başkanlığı ve 3.5 yıl da Başbakanlığı sırasında ülkemize unutulmaz ve bugün hala yararlılığı süren nitelikte hizmetlerde bulunan Dr. Refik Saydam, Cumhuriyet tarihimizin en önde gelen kurucu, yönlendirici ve reformist devlet adamlarından birisidir. O'nun hayatını, hizmetlerini, kişiliğini incelemek, Cumhuriyetimizin kurucu kadrosunun yaşama ve dünya'ya bakışlarının, moral ve düşünce dünyalarının anlaşılması bakımından da önemlidir.

---

³³ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, 2. Cilt, Remzi Kitapevi, İstanbul 1975, s. 218.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'YE KADAR DR. REFİK SAYDAM'IN YAŞAMI

A – EĞİTİMİ

1 – Çocukluk Yılları

Ülkemizin yetiştirdiği, Cumhuriyetimizin kurucularından, Türk Sağlık Sisteminin Kurucu önderi, önemli devlet adamlarından biri olan Dr. İbrahim Refik Saydam, 1882 (Rumi 1298) yılında İstanbul'da doğmuştur. İbrahim Refik (Saydam)'ın doğum tarihi olarak 1882 yılı ilk kez bu çalışmada ortaya konulmaktadır. İbrahim Refik Saydam'ı işleyen tüm yayınlarda doğum tarihi 8 Eylül 1881 olarak belirtilmektedir. Fakat bu kaynaklarda bir belge referansı yoktur. İbrahim Refik'in doğum tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne 3. seçim döneminde üye seçilen kişilere ait durum belgesinde de Eylül 1881 olarak geçmektedir.³⁴ Ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi 2. seçim dönemine ait milletvekili kayıtlarında, seçilen üye olarak, İbrahim Refik'in kendi el yazısı ile yazdığı ve imzaladığı ayrıntılı öz geçmişinde doğum tarihi Rumi 1298, Miladı 1882 olarak belirtilmiş olup, bu öz geçmişte gün ve ay verilmemiştir.³⁵ Nüfus Müdürlüğü kayıtlarında da doğum tarihi 1 Temmuz 1882 olarak kayıt edilmiştir.³⁶ 1 Temmuz tarihi Müdürlüğün tamamlamasıdır. Hem kendi el yazısı ile yazdığı öz geçmişinde, hem de nüfus kayıtlarında doğum tarihi olarak verilen 1882 tarihi, İbrahim Refik için doğum tarihi olarak kabul edilmelidir. İbrahim Refik'in doğduğu ev, kaynaklarda İstanbul'un

³⁴ TBMM'ye 3. Seçim Döneminde Üye Seçilenlere Ait Durum Belgesi (31/45), TBMM Arşivi, Ankara, 1929.

³⁵ TBMM'ye 2. Seçim Döneminde Üye Seçilenlere Ait Durum Belgesi(45/III), "Hüviyet", TBMM Arşivi, Ankara, 1923.

³⁶ İbrahim Refik Saydam, Nüfus Kayıt Örneği, T.C. Nüfus ve Kayıt İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.

Fatih Senti, Hacı Hasan Mahallesi, Çırçır Caddesi üzerinde, 11 numara olarak yazılmaktadır.³⁷

İbrahim Refik'in "Refik" adı babası tarafından konulmuştur.³⁸ Halk içinde itibarlı bir tüccar ve din adamı olan anne tarafından dedesi İbrahim Efendi'nin "İbrahim" adı da ön ad olarak verilmiştir. İbrahim Refik'e, Hacer adında komşu bir hanım süt anneliği yapmıştır. İbrahim Refik, çok sevdiği süt annesinin çocukları ile irtibatı, sonradan ayrı şehirlerde de olsalar kaybetmemiştir. Özellikle Antalya'da ikamet eden ve eşi sıhhiye emeklisi olan Kadriye adlı süt kardeşi ile uzun yıllar mektupla da olsa temasını devam ettirdiği bizzat sakladığı belgelerden anlaşılmaktadır.³⁹

İbrahim Refik'in babası, Çankırı'nın Çerkeş kazası, Karacaviran Nahiyesi, Dolap köyünden Uzunömeroğlu Abdurrahman Ağa'nın oğlu Hacı Ahmet Efendi'dir. Hacı Ahmet Efendi, İstanbul'da yağ ticareti ile geçinirdi. Annesi, bizim bu çalışmamıza kadar yayınlanan tüm kaynaklarda "Fatma Nefise Hanım" olarak verilmektedir. Halbuki Fatma Nefise Hanım anneannesinin adıdır. Annesinin adı "Zehra" dır.⁴⁰ Zehra Hanım, Hayriye tüccarlarından Kemahlı Hacı İbrahim Efendi'nin neslinden gelmektedir. İbrahim Refik'in biri kendinden sekiz yaş büyük Mehmet Hakkı isminde ağabeyi, diğeri de 12 yaş büyük Vasfiye adında kız kardeşi vardır.⁴¹

İbrahim Refik'in erkek kardeşi Mehmet Hakkı Bey, Ankara'da, şimdiki adıyla Mithat Paşa Caddesi ile Sakarya Caddesi'nin kesiştiği noktada, müstakil bir

³⁷ Dr. Refik Saydam 1881 – 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 9 – 10.

³⁸ A.g.e., s. 9 – 10; Erdem Aydın; Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi, Naturel Yayınları, Ankara, 2002, s.29; Türk Tıbbının Kahramanları, Organon, İstanbul, 2002, s. 55 – 56.

³⁹ BCA, BÖKM, 08.02.1939, 030.01.00./17.92.15.

⁴⁰ İbrahim Refik Saydam, Nüfus Kayıt Örneği, T.C. Nüfus ve Kayıt İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.

⁴¹ İbrahim Refik Saydam, Nüfus Kayıt Örneği, T.C. Nüfus ve Kayıt İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.

evde yaşıyordu, bekarı. Asker kökenli olan Hakkı Bey, üç dönem İçel Milletvekilliği de yapmıştır. Hakkı bey, 16 Ağustos 1940 tarihinde şeker hastalığı nedeniyle vefat etti. İbrahim Refik'in İstanbul'da yaşayan kız kardeşi de kalp yetmezliği nedeniyle Zeynep Kâmil Hastanesi'nde, kardeşi Mehmet Hakkı'dan yaklaşık 1 ay sonra, 5 Eylül 1940 yılında vefat etmiştir.⁴² Bazı kaynaklarda kız kardeşi Vasfiye hanım'ın 1941 yılında vefat ettiği belirtilmektedir ki, bu bilgi de bir belgeye dayanmamaktadır.⁴³

2 – Askeri ve Tıbbi Eğitimi

İbrahim Refik, o dönemin normal Mahalle Mektebini bitirdikten sonra, 11 yaşında iken, 1892 yılında Fatih Askeri Rüştiyesi'ne girdi. Bu okuldaki eğitimini tamamladıktan sonra, 1896 yılında Çengelköy Askeri İdadisi'ne geçti. 1900 yılında Askeri Tıbbiye (Tıbbiye-i Mülkiye)'ye girdi ve 22 Ekim 1905'de yüzbaşı rütbesi ile askeri hekim olarak mezun oldu. Askeri Tıbbiye'den mezuniyeti, yazılı bilgilerin bazılarında 22 Ekim 1905 tarihi olarak gösterilmektedir⁴⁴. Ancak aile dostu İsmail Arar'ın hatıratına dayanan makalesinde bu tarih 22 Ekim 1903 olarak geçmektedir.⁴⁵ Arslan Terzioğlu da, belgeye dayandığını belirterek, “Mirat- Mektebi Tıbbiye” adlı mezunlar listesinde İbrahim Refik'in mezuniyetinin 1903 yılı olduğunu belirtmektedir.⁴⁶

Yukarıdaki iki tarihin hangisi doğrudur? Bunu araştırmak için Dr. İbrahim Refik' in Emekli Sandığı (o zamanki adı ile TC MMV Tekaüt, Eytam ve Eramil

⁴² İbrahim Refik Saydam, Nüfus Kayıt Örneği, T.C. Nüfus ve Kayıt İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.

⁴³ **Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 9-10, 94-95;

⁴⁴ **A.g.e.**, s. 91.

⁴⁵ **A.g.e.**, s. 95 - 96.

⁴⁶ Arslan Terzioğlu; “Dr. Refik Saydam ve İstanbul Tıp Fakültesi”, **Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 125; Erdem Aydın; **a.g.e.**, s. 29.

Şubesi) kayıtlarına ve TBMM milletvekili kayıtlarına bakıldığında, tespit edilen kayıt şöyledir: 12.06.1930 ve 15.06.1930 tarihli, her ikisi de 30-4525 sayılı belgelerde “321 -28 numara ile İstanbul Meb’usu ve Sıhhiye Vekili Tabip Kaymakam İbrahim Refik Beyefendi” kaydı ile emekliliğe tekabül eden hizmet süreleri belirtilmiştir⁴⁷. Bu belgelere göre, İbrahim Refik’in hizmet başlangıç tarihi 22 Teşrinievvel 1321, emeklilik karşılığı tarih 28 Şubat 1926 olarak hesaplanmıştır. Mektep süresi ayrıca 4 yıl olarak genel hizmet süresine eklenmiştir. Bu durumda, İbrahim Refik’in askeri tabip olarak hizmete başlaması, mezuniyet yılına denk gelmektedir. Bu tarih, Rumi takvim ile 22 Teşrinievvel 1321, Miladi takvim ile hesaplanırsa 4 Kasım 1905 olmaktadır. Nitekim Dr. İbrahim Refik, TBMM II. Dönem milletvekili kayıtlarında, Osmanlıca kendi el yazısı ile anlattığı öz geçmişinde söz konusu tarihi 22 Teşrinievvel 1321 olarak yazmıştır⁴⁸. Sonuç olarak Dr. İbrahim Refik’in Askeri Tıbbiye mezuniyet tarihi 22 Ekim 1905 olup, diploma numarası 1225’tir. Eğer hesaplamayı Rumi değil de, Hicri takvimle yaparsak o zaman karşımıza Miladi 1903 rakamı çıkmaktadır ki, yazarların hataları da buradan kaynaklanmaktadır.

Sınıf arkadaşları bu dönemde İbrahim Refik’in az konuşan, çabuk sinirlenen ama kin tutmayan, sadık dost, temiz, iyi giyinen ve oldukça titiz ve tertipli biri olduğunu, tıp mesleği kadar memleket meselelerine de çok ilgi duyduğunu belirtmektedirler. Doğduğu evin yer aldığı caddenin adının Çır Çır olması nedeniyle sınıf arkadaşları İbrahim Refik’e “Çır Çır Refik” diye lakap takarak takılırlardı.⁴⁹

⁴⁷İbrahim Refik Saydam, Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekaleti (Milli Savunma Bakanlığı) Zat İşlemleri Dairesi Emeklilik Şubesi 293 Numara 28, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

⁴⁸ TBMM’ye 2. Seçim Döneminde Üye Seçilenlere Ait Durum Belgesi, “Hüviyet”, TBMM Arşivi, Ankara, 1924.

⁴⁹ **Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 91.

B – ASKERİ DOKTORLUK GÜNLERİ

Hekim Yüzbaşı İbrahim Refik, klinik eğitimini tamamlamak üzere Gülhane Askeri Hastanesi'ne geçti ve bu hastanede iki yıl çalıştı. Dr. İbrahim Refik, 29 Temmuz 1907'de 3. Ordu emrine atanmasına karşın, Gülhane'de kalarak klinik çalışmalara ilave olarak bir yıl da Gülhane Askeri Hastanesi'nin Histoloji ve Embriyoloji şubesinde görev yaptı.⁵⁰

1 – Manastır'daki Hizmetleri

Dr. İbrahim Refik, 15 Nisan 1908'de, Manastır'da bulunan 3. Ordu Merkez Hastanesi'ne atandı. Kısa bir süre sonra, 29 Haziran 1908'de geçici olarak 3. Ordu 16. Redif Alayı 3. Kesim Taburu'nda görevlendirildi. Ancak taburun terhis edilmesi üzerine 2 Ağustos 1908'de tekrar Manastır Hastanesi'ndeki görevine döndü ve yaklaşık bir yıl görev yaptı. Dr. İbrahim Refik, 23 Mayıs 1909'da İstanbul'da Maltepe Askeri Hastanesine tayin oldu, yaklaşık bir yıl sonra da, 6 Nisan 1910'da Genel Levazımat Dairesi Askeri Fes Fabrikası Hekimliği'ne atandı.⁵¹

2 – Almanya'daki Eğitimi

Dr. İbrahim Refik, 1910 yılında Almanya ve Fransa'ya gönderilecek stajyerler için açılan sınavı kazandı. Harbiye Nâzırı Mehmet Şevket Paşa'nın emri üzerine, aralarında Dr. İbrahim Refik'inde bulunduğu 11 Hekim, 3 eczacı ve kimyager ile 3 veteriner subaydan oluşan grup, 4 Ağustos 1910'da bilgi ve görgülerini arttırmak üzere Almanya'ya gönderildi⁵².

⁵⁰ Erdem Aydın; **a.g.e.**, s. 29.

⁵¹ **Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 91.

⁵² Erdem Aydın; **a.g.e.**, s. 29.

Dr. İbrahim Refik, Almanya’da, önce Kaiser Wilhem Askeri Tıp Akademisi’nde kurs gördükten sonra, Brandenburg 6. Zırhlı Süvari Alayında aktif olarak staj yaptı. Bu sırada ordu manevralarına katıldı. Berlin’de dünyanın en köklü ve önemli tıp merkezlerinden olan ünlü Charité Hastanesi’nde yüksek tekamül eğitimi gördü. Ayrıca Danzig ve Spandou’da mesleki çalışmalar yaptı. Almanya’daki çalışmaları oldukça başarılı geçmişti⁵³.

3 – Balkan Savaşları Dönemindeki Hizmetleri

1 Mart 1911’de kıdemli yüzbaşılığa terfi eden Dr. İbrahim Refik, Balkan Savaşları’nın başlaması üzerine 26 Eylül 1912’de Berlin’den İstanbul’a döndü. Yurda döndüğünde Antalya Redif Fırkası 2. Seyyar Hastanesi’ne atandı. Bu birliğin bağlı olduğu 18. Kolordu (Şark Ordusu) ile Balkan cephesine hareket etti ve Şark Ordusu Sıhhiye Müfettişliği mahiyetinde, Hadımköy’de konuşlanmış askeri sıhhiye tesisleri ve bağlı olduğu seyyar hastanede askeri hekim olarak savaş müddetince çalıştı⁵⁴.

Dr. İbrahim Refik, Hadımköy’de iken Çatalca hattına çekilen askeri birlikler arasında görülen başta kolera olmak üzere, diğer bulaşıcı ve salgın hastalıkların mücadelesine fiilen katıldı. O dönemde koleradan 20.000, dizanteriden 6.000 askerimiz kaybedilmişti. O kadar acı ve üzüntülü bir hal vardı ki, Dr. İbrahim Refik’in daha sonraki bir dost sohbetinde Sirkeci’deki Merkez Komutanlığı ilan tahtasına “Allah’ını seven doktorlar Hadımköy’e gelsin” söylediği yazılır. Osmanlı ordusunun yaşadığı Balkan Savaşı faciasının en fazla akılda kalan yönlerinden biri de bu salgınlardı. Hadımköy-Yeşilköy hattında koleradan ölmüş binlerce kişiyi getiren

⁵³ Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 9-10.

⁵⁴ İbrahim Refik Saydam, Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekaleti (Milli Savunma Bakanlığı) Zat İşlemleri Dairesi Emeklilik Şubesi 293 Numara 28, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

tren vagonları, sürekli ishal ve kusmayla sıvı kaybederek bir kenarda ölümünü bekleyen asker görüntüleri Balkan Savaşı bozgunuyla özdeşleşmiştir⁵⁵.

Balkan Savaşı sırasında Dr. İbrahim Refik, salgın hastalıklar ve bulaşıcı hastalıklar konusunda çok önemli ve engin bir deneyim kazandı. Bu dönemde bizzat pratikte aşı çalışmaları, salgın önleme ve koruyucu hekimlik çalışmaları yaptı, hasta takip notları aldı. Nitekim Dr. İbrahim Refik'in bizzat yaşayarak ve çözümler arayarak oluşturduğu bu deneyim ve birikim, ileriki yıllarda Türk Sağlık Sisteminin şekillendirilmesinde çok önemli kararların alınmasına ve uygulanmasına sebep olacaktır.

Balkan Savaşı sonrası Dr. İbrahim Refik, 30 Eylül 1913'de Ordu Seyyar Hasta Nakliye Birliği Başhekimliği görevine tayin edildi. Ancak kısa süre sonra 11 Kasım 1913'de Askeri Nakliye İnceleme Komisyonu üyeliğine geçici olarak atandı⁵⁶. Ülke için siyasi ve idari olarak çok istikrarsız olan bu dönemdeki geçici görevleri takiben, Dr. İbrahim Refik, meslekteki sadakati, yurt dışı bilgi ve görgüsü, Balkan Savaşı'nda kazandığı deneyim ve birikim dikkate alınarak, 6 Ocak 1914'de Harbiye Nezâreti Sağlık Dairesi Başkanlığı'na vekaleten atandı⁵⁷.

4- Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Hizmetleri

Dr. İbrahim Refik'in annesi Zehra Hanım, 22 Haziran 1914'de 67 yaşında vefat etmişti. Annesinin acısı üzerinden çok geçmeden, I. Dünya Savaşı için seferberliğin ilanı üzerine Dr. İbrahim Refik, 20 Temmuz 1914'de Karargah-ı

⁵⁵ Hikmet Özdemir; **Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914 – 1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s.297.

⁵⁶ İbrahim Refik Saydam, Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekaleti (Milli Savunma Bakanlığı) Zat İşlemleri Dairesi Emeklilik Şubesi 293 Numara 28, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

⁵⁷ **Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 9-10.

Umumiye Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliği Yardımcılığı'na atandı ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar bu görevde kaldı.⁵⁸

Savaşın başlamasıyla, 1 Kasım 1914'de kuzey doğu sınırından geçerek saldıran Ruslara, Kafkas Cephesi'nde çok daha sinsi ve güçlü bir düşman eşlik etti: Tifüs. 'Lekeli humma' adıyla da bilinen ve bitlerle bulaşan bu hastalık, 3. Ordu mevcudunun büyük kısmının kırılmasına neden oldu. Yüksek ateş atakları ve vücutta giderek artan pembe döküntülerle asker, komutan, sivil demeden binlerce kişiyi öldüren bu hastalığı hekimler, başlangıçta çaresizlik içerisinde seyretmekteydi. Öyle ki, Sarıkamış bozgunundan sonra yerde üst üste yığılmış tifüsten hasta askerlerle dolu bir hastaneye giren Enver Paşa'nın bu işler acısı manzaradan sorumlu tuttuğu başhekim Binbaşı İbrahim Bey'i azarlayıp rütbelerini söktüğü, doktorun da "üzüntüden" öldüğü çeşitli kaynaklarda anlatılmaktadır. Prof. Dr. Hikmet Özdemir, "Sarıkamış bozgununun mimarlarından Hafız Hakkı Bey de bu ölümcül hastalığın pençesinden kurtulamayacak, askerler arasında "biz Ruslara değil, bitlere yenildik" sözü bir darb-ı mesel olarak kalacaktır..." diye yazmaktadır.⁵⁹

Dr. İbrahim Refik bu sıralarda Ordu İaşe Nizamnamesi Tetkik Komisyonu'na üye olarak görev yapmaktaydı. Bu görevde iken, 1893'de Hüseyin Remzi Bey tarafından Sirkeci'de, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şâhâne bahçesinde bir binada kurulan Bakteriyolojihane'nin üç bölüm olarak yeniden organize edilmesini sağladı: Serum ve aşı şubesi, Tahlil şubesi ve Eğitim şubesi. Bu organizasyon çok önemliydi. Çünkü yukarıda değinildiği gibi Balkan Savaşı'nda salgın hastalıklar büyük bir felakete yola açmıştı. Önümüzdeki büyük savaşta da böyle olabilirdi, hazırlık

⁵⁸ İbrahim Refik Saydam, Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekaleti (Milli Savunma Bakanlığı) Zat İşlemleri Dairesi Emeklilik Şubesi 293 Numara 28, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

⁵⁹ Hikmet Özdemir; **a.g.e.**, s.297.

yapılmalıydı. Bakteriyolojihane, büyük başarılarla imza atacak yoğun bir çalışma dönemine girdi.

Dr. İbrahim Refik, hızla Bakteriyolojihane'nin aşı ve serum bölümünün üretime geçmesini sağladı. Burada kolera, tifo, kuduz aşısı, difteri ve tetanos serumları üretilmeye başlandı. Dr. İbrahim Refik, Tifüs'ün ne büyük bir felaket olduğunu bildiğinden, Tifüs üzerinde çalışılmasını da özellikle teşvik etti. Bu yoğun çabalar uzun zaman geçmeden sonuç verdi. O dönemde aşı ve serum çalışmalarıyla ilgili, muhtemelen en büyük başarı Tifüs için elde edilmiştir. Dünya'da ilk kez Dr. Reşad Rıza (Kor) tarafından tifüslü hastadan alınan kan örneğinden elde edilen ilk tifüs aşısı, Dr. Tefvik Bey (Sağlam) ve arkadaşları tarafından birliklere uygulanmaya başlandı⁶⁰.

Erzurum, tifüsün bir salgın halinde orduya çok zarar verdiği Sarıkamış Harekatı nedeniyle üretim ve uygulama yeri olarak seçilmiştir. Bu çalışma ayrıca tıp literatürüne de geçmiştir⁶¹. Tifüs aşısının sağladığı başarı üzerine, üretimi seri olarak birkaç merkezde devam etmiş, 1916 yılından itibaren Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti ve müttefikleri tifüs salgınlarına karşı bu aşığı kullanmışlardır. İstiklal Savaşı'nda da bu aşı tifüse karşı kullanılmıştır⁶². Türkiye'de üretilen Tifüs aşısı, I. Dünya Savaşı'nda muhtemelen yüz binlerce insanın hayatını kurtarmış olmalıdır. Tabii Kurtuluş Savaşı ve sonrasında da on binlerce asker ve yurttaşın.

Prof. Dr. Hikmet Özdemir, müttefikimiz Alman doktorların son derece başarılı sonuçlar alınan bu aşının kullanımına başlangıçta itiraz ettiklerini belirtir ve önemli bir örnek verir: “Bunun bedelini de yazık ki Türk dostu Alman Mareşal Goltz

⁶⁰ Hikmet Özdemir; *a.g.e.*, 312.

⁶¹ Mustafa Hacıömeroğlu, *Hıfzısıhha (Kronoloji)*, Refik Saydam Hıfzısıhha Enstitüsü Yayınları, 2007.

⁶² **Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 85.

ödeyecekti. Doktorunun istememesi nedeniyle aşı olmayan Mareşal Goltz, Osmanlı 6. Ordu Komutanıyken yakalandığı tifüs hastalığından 19 Nisan 1916'da Bağdat'ta vefat edecek, kaybı Osmanlı ordusunda büyük üzüntüye neden olacaktır.”⁶³.

O yıllarda Tifüs hem dünya hem Türkiye için öyle büyük bir felaketti ki, aşının seri üretimi öncesi bir dozu yarım Osmanlı Altını'na karaborsa da satılıyordu. Yukarıda konu edilen Dr. İbrahim Refik'in tifüs aşısı seri üretiminin geliştirilmesindeki teşvikinin Balkan Savaşı'ndan itibaren yaşadığı acılara ve bunların onda sağladığı hırs ve dirayetine dayandığını belirtmeliyiz. Bir insan için, ne mutludur ki onun hırs ve iradesi, Türkiye halkının yaşadıkları acılara ve felaketlere bir yönde çözüm üretmiştir. Bugün, 2008 yılında, Türkiye'de hiçbir aşının üretilmediğini derin bir üzüntüyle burada belirtmek isterim.

Dr. İbrahim Refik, 1 Haziran 1915 yılında binbaşılığa terfi etti. Ardından o zamanki Başkumandan Enver Paşa'nın emri ile İstanbul'da kurulan “Yedek Subay Muayene Heyetin”de görev aldı. Aynı yıl Aralık ayı içinde Galiçya'daki Türk Kolordusu'nun sağlık teşkilatını teftişe gönderildi⁶⁴.

Mesleki bilgi birikimini ve görgüsünü sürekli canlı tutmaya ve geliştirmeye çalışan Dr. İbrahim Refik, 2 Mart 1916'da Berlin'de toplanacak cerrahi kongreye katılmak ve harp cephelerindeki sağlık teşkilatını görmek üzere, bir sağlık heyeti ile birlikte Almanya'ya gitti. Almanya dönüşü sonrası, bir süre Pasinler, Hasankale'de teftiş ve hizmet görevi yaptı.

Dr. İbrahim Refik, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından 28 Nisan 1919'da İzmit Askeri Kumaş Fabrikası Hekimliği'ne atandı. Bundan 7 gün

⁶³ Hikmet Özdemir; **a.g.e.**, 313.

⁶⁴ İbrahim Refik Saydam, Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekaleti (Milli Savunma Bakanlığı) Zat İşlemleri Dairesi Emeklilik Şubesi 293 Numara 28, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

sonra, 5 Mayıs 1919'da geçici görevle 9. Ordu Kıtaâtı Sıhhiye Müfettiş Muavini görevine getirilip, 11 gün sonra da, 16 Mayıs 1919'da, Mustafa Kemal'in maiyetine 9. Ordu Müfettişlik Sıhhiye Başkan Yardımcısı ünvanı ile dahil oldu.⁶⁵

Dr. İbrahim Refik'in Mustafa Kemal (Atatürk) ile ne zaman ve nasıl tanıştığı konusunda yeterli bilgi yoktur. Yakın aile dostlarından İsmail Arar da bu konuda bir bilgi olmadığını belirtmektedir⁶⁶. İsmail Arar'a göre Dr. İbrahim Refik Atatürk ile aynı cephe ve birliklerde, aynı yıllarda savaşmamıştır. Ancak bu bilgi doğru olmayabilir. Dr. İbrahim Refik'in Osmanlı Teşkilat-ı Mahsusa'sı mensubu olduğu, belgesi olmasa da, teşkilatın en önemli ismi Kuşçubaşı Eşref tarafından açıkça beyan edilmiştir⁶⁷.

Amerikalı araştırmacı Philip H Stoddard, Ford Foundation'ın desteği ile Teşkilat-ı Mahsusa'yı doktora tezi olarak araştırmış, ama bir tezden çok daha öte bilgiler edinmiştir. Bu çalışma sırasında Eşref Kuşçubaşı'ndan alındığı beyanıyla, teşkilatın ünlüleri listesi, tezinde ve araştırmacının daha sonra yayınlanan kitabında yer almıştır⁶⁸.

Teşkilat-ı Mahsusa Trablusgarp Savaşı'nın hemen sonrasında, 1913'de Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya bağlı olarak kuruldu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın daire başkanı Binbaşı Süleyman Askeri Bey idi. Örgütün 1916 yılında personel sayısı 30 bin kişiye ulaşmıştı. Yukarıda değinilen çalışmalar sonucu yayınlanan listede de görüleceği gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal'in de teşkilatla

⁶⁵ Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 9.

⁶⁶ A.g.e., s. 95-96.

⁶⁷ Philip H. Stoddard; **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Princeton Üniversitesi, 11 Mayıs 1963'den naklen, Mehmet Ali Eren; Aksiyon Dergisi, sayı: 49, Yıl 2005.

⁶⁸ Philip H. Stoddard; **Teşkilatı Mahsusa, Osmanlı Hükümeti ve Araplar, 1911 – 1918** (Teşkilatı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma), Arba Yayınları, İstanbul, 1994, s. 47.

ilişkisi olduğu, bu ilişkinin Libya’da mahalli milisleri örgütlemekle başladığı kabul edilir.

Teşkilatın bazı önemli isimleri şöyledir: Rauf Orbay, Ali Çetinkaya, Ali Fethi Okyar, Dr. Refik (Saydam), Binbaşı Fuat Bulca, Mehmet Akif Ersoy, Eşref Kuşçubaşı, Çerkes Ethem, Abdulaziz El Sinusi, Dr. Esat Işık Paşa, Hüsamettin Ertürk, Cezayirli Emir Ali, Binbaşı Mısırlı Aziz Ali Bey (sonradan Mısır ordusunda general), Nuri Kılıgil (Enver’in kardeşi sonradan önemli sanayici), Teğmen İslam Bey (Fuat Paşa’nın oğlu), Yüzbaşı Manastırlı Nuri Conker (Osm. Meclis-i Mebusan azası), Piyade Yüzbaşı Çerkes Reşit (Çerkes Ethem’in ağabeyi), Teğmen Yakup Cemil (1916’da vatana ihanetten asıldı), Dr. Bahattin Şakir, Mithat Şükrü Bleda, Ohrili Eyüb Sabri, Fuat Balkan, Teğmen Hilmi Musallimi (1915 Süveyş Kanalı Harekatı’nda Kürt mücahitlerin komutanı, Said Halim Paşa’nın katibi), İsmail Canbulat (1926 İstiklal Mahkemesi’nde asıldı), piyade subayı Rasuhi (sonradan Atatürk’ün yaveri), Filibeli Hilmi Bey (İttihat Terakki Müfettişi, 1926’da asıldı), Şerif Burgiba (Habib Burgiba’nın babası), Arabistan’da İbn-ür Reşid⁶⁹.

Dr. İbrahim Refik’in Mustafa Kemal ile memleket müdafaasında, belki Trablusgarp Savaşı’nda, ama Balkan Savaşı’nda ve I. Dünya Savaşı’nın bazı safhalarında birlikte görevler ifa ettikleri muhtemeldir. Buralardan doğan dostluk ve güvenle, Dr. İbrahim Refik’in daha askeri öğrenciliği yıllarında kendini gösteren ve arkadaşları arasında fark ettiren mümtaz vasıfları arasında yer alan vatanseverliği ve dostluğa sadakati, onun Mustafa Kemal’in çevresine girmesini sağlamış olmalıdır.

---

⁶⁹ Philip H. Stoddart; **Teşkilatı Mahsusa, Osmanlı Hükümeti ve Araplar**, s.47.

Dr. İbrahim Refik, çocukluk ve gençlik yılları itibariyle o dönem için nispeten varlıklı bir ailenin çocuğudur. Okul çağında maddi sıkıntı çekmez. Önemli bir moral travma da yaşamadığını biliyoruz. Ciddi, disiplinli, titiz ve düzenli bir öğrenci olarak eğitimini askeri okullarda yapar. Askeri okullar, dönemin sosyo-ekonomik yapısı nedeniyle en iyi eğitim veren kurumlardır. Düzenli ve ciddi kişilik yapısı, beklendiği gibi onu sıcakkanlı, çok neşeli, herkesle ahbab olabilir biri yerine, sakin, kendi başına, nispeten soğuk, ağır başlı ama güvenilir ve sadık bir öğrenci yapar. Bu ciddi ve prensipli kişilik yapısı, doğal olarak ona bireyselliği aşan sorumluluklara sahip bir karakter yapısı da kazandırmıştır. İbrahim Refik, sadece dersleri ile ilgilenen başarılı bir öğrenci değildir, aynı zamanda memleket meseleleri ile ilgilidir; tartışır, konuşur, bazen itiraz eder, idealler edinir. Hekim olarak mesleğe ilk adım attığında daha ileri tıp eğitimi yapmak için Gülhane Askeri Tıbbiyesi'nde hem çalışır, hem eğitim alır. Ardından Almanya'da, o yıllarda dünyanın en iyi tıp merkezlerinde, hastanelerinde çalışır. Mesleki bilgisi geniş bir ufuk kazanır; ülkesindeki eksikleri görür, neler yapılması gerektiğini ayırt eder.

Dr. İbrahim Refik, Balkan Harpleri sırasında 30 yaşındadır. Yurt içinde ve dışında oldukça iyi bir hekimlik eğitimi ve görgüsü almıştır. Bu haliyle birden savaşın ve imkansızlıkların içine düşer; artık pratik hayattadır; bulaşıcı hastalıklar, yaralılar, çaresizlikler, ölenler... Dr. İbrahim Refik, insanını tanır, devrini ve ülkesinin imkanlarını bilgisi ile birleştir, ihtiyaçları daha yalın ve doğru olarak görmeye başlar. Böylece bir yandan büyük bir deneyim kazanırken, bir yandan mesleki kişiliği ve vatana bakışı artık tam olarak şekillenmektedir.

I. Dünya Savaşı başladığında Dr. İbrahim Refik 32 yaşındaydı. Kısa sürede kazanılan güçlü deneyim, onun ilk büyük mesleki başarılarını gerçekleştirmesini ve böylece memleketine, halkına hizmet imkanı kazanmasını sağlar. O dönemde çok isteyerek görev aldığı Bakteriyojihanede yaptığı organizasyonlarla, memleketin en büyük derdi olan bulaşıcı hastalıklara karşı aşı çalışmalarını yönetir. Bu yönde Osmanlı tıbbının sağladığı, müttefiklerinin inanmadığı başarı onun idaresi ve planlaması altında gerçekleştirilmiştir. Bu başarı Dr. İbrahim Refik'in biyografi hanesine özel olarak kayıt edilmelidir.

Kanaatimize göre, Dr. İbrahim Refik'in ileride Sağlık Bakanı olduğu zaman, ülkesindeki sağlık sisteminde gerçekleştireceği devrimin temel ilkeleri, muhtemelen bu dönemde "koruyucu tıbbın ne denli önemli olduğunu bizzat yaşayarak görmesi ile" ufkuna girmiştir. Dr. İbrahim Refik, hayatın bir cilvesi belki de yazgısı olarak, iyi eğitimine, erken mesleki hayatında kazandığı yoğun deneyimi katarak, sağlık alanında ülkesi ve halkı için olması, yapılması gerekenleri mesleki karakterine yerleştirmiştir.

Balkan Savaşları'nın ağır yenilgisinde yaşananlar, hemen ardından I. Dünya Savaşı felaketleri ve sonuçta ülkesinin işgali, Dr. İbrahim Refik'e, sahip olduğu devlet ve vatan sevgisini ve sadakatini hayatına ve çevresine aktarma şansı vermiştir. O, vatanından yanadır, bu yönde her türlü çalışmanın içindedir; güvenilir, sadık, ciddi bir vatansever olarak memleket çabası gösterenlerle birliktedir. Öyle ki, Teşkilat-ı Mahsusa mensubu olduğu bile söylenmektedir. Memleketin işgali üzerine, tereddütsüz Mustafa Kemal'in yanında yer alır.

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA DR. REFİK SAYDAM

A – SAMSUN'DAN SİVAS KONGRESİNE MUSTAFA KEMAL İLE YOLCULUK

1 – Mondros Mütarekesi'nin İmzalandığı Günlerde Ülkenin Genel Görünümü

Birinci Dünya Savaşı'na Almanya, Avusturya – Macaristan ve Bulgaristan'ın oluşturduğu İttifak Devletleri grubunda katılan Osmanlı Devleti'nin durumu, 1918 yılına gelindiğinde gerek yapı, gerek işlev olarak iyi değildi. Savaşın İttifak Devletleri aleyhine sonuçlanacağı 1918 yılının ortalarına doğru anlaşılmaya başlanmış; hatta Osmanlı sadrazamı Talat Paşa, 3 Eylül 1918'de Avrupa'ya yaptığı seyahatinde müttefiklerin barış hakkındaki düşüncelerini öğrenmeye çalışmıştır.⁷⁰

1918 yılının Ekim ayından başlayarak; savaşta Osmanlı Devleti ile birlikte çarpışan müttefikler, mütareke yapmak için değişik kanallardan İtilaf Devletlerine başvurmaya başlamışlardı.⁷¹ Bunun üzerine, Talat Paşa Hükümeti 8 Ekim 1918'de istifa etmiş, Padişah VI. Mehmet Vahdettin, yeni hükümeti kurma görevini Tevfik Paşa'ya vermişti. Ancak, Tevfik Paşa'nın hükümeti kuramaması üzerine hükümeti kurma görevi bu kez Ahmet İzzet Paşa'ya verilmişti.⁷²

Ahmet İzzet Paşa, 19 Ekim 1918'de Meclis-i Mebusan'da okuduğu hükümet programında yapılacak bir mütarekenin temel esaslarını ortaya koymaya çalıştı. Ahmet İzzet Paşa, “Amerika Reis-i Cumhuru tarafından ilan edilmiş olan hak ve adil

⁷⁰ Mithat Şükrü Bleda; **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1979, s. 114.

⁷¹ Hikmet Bayur; **Atatürk'ün Hayatı ve Eseri (Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1990, s. 161-163.

⁷² Şerafettin Turan; **Türk Devrim Tarihi**, 1. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 58.

esaslarına müstenit bir sulhü kemal-i hulus ile kabul edeceğiz” diyerek Wilson prensipleri çerçevesinde bir barış yapabileceğimizi belirtti.⁷³ Ancak Paşa'nın tüm çabalarına rağmen İngilizler mütareke görüşmelerine bir türlü yanaşmadı.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin mütareke görüşmelerini başlatabilme yollarını aradığı, ancak bir türlü başarılı olamadığı bu günlerde, Kutulamare'de esir düşerek Büyükkada'da esaret günlerini geçiren İngiliz Generali Townshend arabulucu olarak ortaya çıkarılması düşünüldü. Bu plan başarılı oldu, Townshend İngiliz Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasındaki teması sağlayabildi.⁷⁴

30 Ekim 1918 günü 600 yıllık Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan ve Türk milletinin tarihten silinmesinde bir ön adım olarak değerlendirilebilecek olan Mondros Ateşkes Antlaşması, İtilaf Devletleri adına görüşmeleri yürüten İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthorpe ve Osmanlı Devleti temsilcileri arasında imzalandı.⁷⁵

Yirmi beş maddeden oluşan Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti'nin devlet olma özelliğini ortadan kaldıran; ordu bağımsızlığını yok eden; İtilaf Devletleri'ne Osmanlı topraklarını işgal hakkı sağlayan şartlara sahipti. Mütarekenin en önemli maddesi, İtilaf Devletleri'ne ülkenin stratejik noktalarını işgal hakkı sağlayan 7. maddesi idi.⁷⁶ Nitekim 7. madde hükümlerine dayanarak Fransızlar 7 Aralık 1918'de Antakya'yı, müteakiben İskenderun'u, 20 Aralık'ta Adana'yı, 29 Aralık'da Tarsus'u işgal ettiler. İngilizler 13 Ocak 1919'da Kilis, 15 Ocak'ta Antep, daha sonra Urfa ve Maraş bölgelerini işgal etti. Ancak İngilizler, bu bölgeleri bilahare Fransızlara terk

⁷³ Durmuş Yalçın ve Diğerleri; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, 1. Kitap, Atatürk Araştırma Merkezi, 2. Baskı, Ankara 2002, s. 133.

⁷⁴ Enver Ziya Karal; **Osmanlı Tarihi (2. Meşrutiyet ve 1. Dünya Savaşı)**, Cilt 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 559.

⁷⁵ Enver Ziya Karal; **a.g.e.**, s. 559.

⁷⁶ Şerafettin Turan; **Türk Devrim Tarihi**, 1. Kitap, s.68.

etti. İtalyanlar ise 22 Mart 1919'da Antalya ve Burdur, 11 Mayıs'ta Bodrum, 12 Mayıs'ta Fethiye ve Marmaris'i işgal etti. Nihayet 15 Mayıs 1919'da da Yunanlılar İzmir'i işgal ederek ilk iki gün içinde çok sayıda Türk'ü katlettiler. İtilaf Devletleri'nin işgalleri devam ederek, bir süre sonra tüm ülke genelinde yaygınlaştı.

Osmanlı Devleti, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı günlerde, insan ve malzeme kaynaklarının çoğunu tüketmiş, devletin temel dayanağı olan Anadolu, yüzyılların ihmalinin üzerine savaşın ve yenilginin getirdiği olumsuz etkilerinde eklenmesiyle ekonomik ve sosyal açıdan tamamen çökmüş durumdaydı. 1911'den beri neredeyse aralıksız süren savaşlar boyunca aktif erkek nüfusun silah altında tutulması üretimi düşürmüştü, fiyatlar alabildiğine yükselmiş, yoksulluk artmıştı. Ekonomik çöküntü sosyal çöküntüyü de beraberinde getirmiş; ordudan kaçan askerlerin gruplar hâlinde soygun, talan gibi suçları işlemesi nedeniyle devlet otoritesi kalmamıştı.

Anadolu'nun yaygın işgali ve mevcut devletin bu işgale ve etkilerine karşı savunma veya korunma yönünden hiçbir şey yapamaması üzerine, bütün yurt sathında yer yer kendiliğinden başı boş, yer yer organize Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri halinde direniş ve öz savunma faaliyetleri başladı⁷⁷. Fakat bütün bu hareketler, dağınık ve düzensiz, birbirinden kopuktu.

Ancak gerçek manada organize bir ülke müdafaası ve kurtuluş hareketi arzulayan ve planlayanlar hem İstanbul'da hem de Anadolu'da vardı. Mustafa Kemal, bu insanlar içinde umudun ve ışığın doğduğu isim olarak İstanbul'da fikir ve teşvikleriyle ön plana çıkmaya başlamıştı. O'nun ve çevresinin azmi Padişah IV. Mehmet Vahdettin'in, Saray çevresinin ve Hükümetin' de dikkatini çekti. Mustafa

---

⁷⁷ Zeki Çevik; **Milli Mücadele'de Müdafaa-ı Hukuktan Halk Fırkasına Geçiş**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002, s. 47-54.

Kemal ve çevresi artık Anadolu'ya geçmeyi, Anadolu da o heyetin gelmesini bekliyordu. Çünkü tüm ülke sathına yaygın dağılık resmi ve gayri resmi güçlerin toparlanma gereksinimi artık sosyal işlerlik olarak en üst düzeye yaklaşmıştı.

a) Mustafa Kemal'in 9. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Olarak görevlendirilmesi

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçme kararının neredeyse kesinleştiği ve kabul gördüğü günlerde, İtilâf Devletleri adına İngilizlerin Osmanlı Hükümeti'ne verdikleri bir nota bu beklentinin hayata geçmesine fırsat verdi.

Mondros Mütarekesi'ni İtilaf Devletleri adına imzalamış olan ve bu mütarekenin ardından İstanbul'da İtilaf Devletleri Yüksek komiserliğine atanan Amiral Calthorpe, Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak Samsun ve civarında yaşayan Rumların, Türklerin baskısı altında bulunduğunu ve Rum köylerine Türk çetelerince saldırıldığını, Osmanlı Hükümeti'nin güvenliği sağlamaması halinde, söz konusu bölgeyi işgal edeceklerini bildirmişti.⁷⁸ Telaşlanan ve kaygılanan Sadrazam Damat Ferit Paşa, Dahiliye Nâzırı Mehmet Ali Paşa'ya düşündüğü çareyi sorar. Mehmet Ali Paşa “bu iş burada Bab-ı Ali'de yoluna konamaz, asayişin bozulduğu bölgeye, bu davanın hakkından gelebilecek, dirayetli, tecrübeli bir şahsiyeti geniş salâhiyetlerle göndermek lâzımdır” düşüncesindedir. Bu tavsiyesini Sadrazama iletirken, “mevcut kumandanlar arasında bu vasıflara haiz olarak hatırına gelenin Mustafa Kemal Paşa olduğunu” da belirtir.⁷⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Kıtaâtı Müfettişi olarak atama kararnamesi 30 Nisan 1919'da Padişah tarafından onaylanır ve 5 Mayıs 1919'da dönemin Resmi

⁷⁸ Sina Akşin; **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1992, s. 242; Selahattin Tansel; **Mondrostan Mudanya'ya Kadar**, Ankara 1977, Cilt 1, s. 226; Falih Rıfık Atay; Çankaya, Sena Matbaası, İstanbul, 1980, s. 168.

⁷⁹ Lord Kinross; **Atatürk – Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, İstanbul, 1978, s. 242; Tevfik Bıyıklıoğlu; **Atatürk Anadolu'da, (1919-1921)**, Ankara 1959, s. 12; Şerafettin Turan; a.g.e., s 156;

gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girer.⁸⁰ Mustafa Kemal Paşa, zaten bu görev için hazırlıklıdır, karargâhını neredeyse oluşturmuş, çevresini düzenlemiş, planlarını ve uygun programını büyük ölçüde hazırlamıştır. Nitekim, görev verilmesini takiben önceden belirlediği ihtiyaç ve kadro isteklerini peş peşe verdiği tezkerelerle dile getirir.⁸¹ Mustafa Kemal, görev verildikten bir gün sonra 9. Ordu Müfettişliği unvanı altında, kullanacağı yetkileri içeren talimatnameyi, Genelkurmay İkinci Başkanı Kâzım Paşa ile birlikte hazırlar.⁸² 6 Mayıs 1919 tarihinde Harbiye Nezâreti'nce kendisine verilen bu talimatnameye göre görev bölgesindeki yetki ve sorumlulukları şunlardan oluşuyordu⁸³:

1. Görev bölgesinde asayiş ve huzuru yeniden sağlamak ve asayişsizliğin sebeplerini belirlemek,
2. Görev bölgesinde, değişik yerlerde bulunan silah ve cephaneleri bir an evvel toplattırmak, bunları münasip depolara yığmak ve koruma altına aldirmek,
3. Görev bölgesi içerisinde, değişik yerlerde bir takım şuraların (kurul-küçük danışma meclisi) kurulduğu, bunların asker topladıkları ve gayri resmi olarak da ordunun bunları koruduğu belirtilerek, bu şuraların faaliyetlerinin önlenmesi ve lağvedilmesini sağlamak.

Bir özet olarak, bu talimatname ile 3. ve 15. Kolordular doğrudan 9. Ordu Kıtâatı Müfettişliği Karargahı emrine bağlanıyordu. Ayrıca Sivil yönetimden Erzurum, Van, Trabzon, Sivas illeri ile Erzincan ve Samsun sancakları da, görevden

⁸⁰ ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.61, Belge No.61-1.

⁸¹ ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.73, Belge No.73-1.

⁸² Lord Kinross; **a.g.e.**, s. 243-244.

⁸³ **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)** Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. No: 1, Ankara 1982, s. 19-24; Faik Reşit Unat; "**Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu Kıtâatı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Selahiyetlere Dair Bazı Vesikalar**", Tarih Vesikaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 12, 1943, s. 401-409.

alma ve görevlendirme tam yetkisi ile yine Müfettişliğe bağlanmıştı. Mustafa Kemal, Nutuk'ta Anadolu'ya gönderilmesini şöyle ifade etmektedir:⁸⁴

“Bana bu salahiyeti onlar bilerek ve anlayarak vermediler. Herçibadabat benim İstanbul'dan uzaklaşmamı arzu edenlerin icap ettikleri sebep Samsun ve çevresindeki asayişsizliği mahallinde görüp tedbir almak için Samsun'a kadar gitmek idi. Ben, bu vazifenin ifası, bir makam ve salahiyet sahibi olmaya mütevakıf olduğumu ileri sürdüm. Bunda hiçbir beis görmediler. O tarihte Erkan-ı Harbiye-i Umumiyye'de bulunan ve benim maksadımı bir dereceye kadar istişman eden zevat ile görüştüm. Müfettişlik vazifesini buldular ve salahiyete mütealılık talimatı da, ben kendim yazdırdım. Hatta Harbiye Nâzırı olan Şakir Paşa bu talimatı okuduktan sonra imzada tereddüt etmiş, anlaşılır anlaşılmaz bir tarzda, mührünü basmıştır.”

Görünüşte Samsun bölgesindeki Rumların Türkler tarafından katledilmesini önlemek, Mondros mütarekesine rağmen silahlarını teslim etmeyenlerin bu hükmü yerine getirmelerini sağlamak gibi bir takım görevleri yerine getirmek, ancak gerçekte vatani ve milleti içine düştüğü kötü durumdan kurtarmak, emperyalistlere karşı bağımsızlık mücadelesini başlatmak amacıyla 19 Mayıs 1919'da 9. Ordu Müfettişi ünvanı ve görevi ile Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın, kendi isteği doğrultusunda oluşturduğu karargah kadrosunda, o zaman Binbaşı rütbesinde olan ve 9. Ordu Müfettişliği Sağlık Başkan Yardımcısı görevini üstlenen Dr. İbrahim Refik Bey (Saydam)'de bulunuyordu.⁸⁵

Dr. Refik Bey, 1. Dünya Savaşı'nın son bulması ve Sevr Antlaşması sonrası 28 Nisan 1919'da İzmit Askeri Kumaş Fabrikası hekimliğine atanmıştı. Bu görev, cephede askeri sağlık teşkilatları teftişi yapan, yurt dışında özel hekimlik eğitimi almış, Bakteriyolojihane'de büyük başarılarla imza atmış, binbaşı rütbesindeki bir

⁸⁴ **Nutuk**; Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 7.

⁸⁵ Fethi Tevetoğlu; **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara, 1987, s. 13 – 16; Falih Rıfkı Atay; a.g.e., s. 170.

askeri hekim için sadece adres belirtme yeri anlamı taşımaktadır. Nitekim 7 gün sonra, 5 Mayıs 1919'da Dr Refik Bey geçici görevle 9. Ordu Kıtâatı Sıhhiye Müfettiş Muavini görevine getirilir⁸⁶. Ardından 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan Samsun'a hareket eden 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal'in maiyetine 9. Ordu Müfettişlik Sıhhiye Başkan Yardımcısı ünvanı ile dahil edilir⁸⁷.

b) 9. Ordu Müfettişliği Karargâh Kadrosu

9. Ordu Müfettişliği Karargâhında başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere 17 yüksek rütbeli subay ve iki askeri memur görev yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa beraberinde götürdüğü Erkân-ı Harbiyesini, o zaman Genel Kurmay İkinci Başkanı olan Diyarbakırlı Kâzım İnanç Paşa ile çalışarak, bizzat kendisi oluşturmuştur. Bunların adları rütbe sırasıyla şöyledir.⁸⁸

1. Mustafa Kemal Paşa (9. Ordu Müfettişi; Fahri Yaver-i Hazreti Şehriyari Mirliva),
2. Kurmay Albay Manastırlı Kâzım (Dirik), (Müfettişlik Kurmay Başkanı; Vali ve Genel Müfettiş).
3. Dr. Albay İbrahim Tali (Öngören), (Müfettişlik Sağlık Dairesi Başkanı).
4. Kurmay Yarbay Mehmed Arif (Ayıcı), (Kurmay Başkan Yardımcısı; 1926 yılında İzmir Suikasti sorumluluğu nedeniyle İzmir'de idam edildi).
5. Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede), (Karargâh Erkân-ı Harbiyesi İstihbarat ve Siyasî Şube Müdürü; 1939-42 yılları arasında Berlin'de Büyük Elçilik görevinde bulunmuştur).
6. Topçu Binbaşı Kemal (Doğan), (Müfettişlik Topçu Komutanı).
7. Dr. Binbaşı Refik (Saydam), (Müfettişlik Sağlık Dairesi Başkan Yardımcısı).
8. Yüzbaşı Cevad Abbas (Gürer), (Müfettişlik Başyaveri).
9. Yüzbaşı Mümtaz (Tünay), (Kurmay Mülhakı; Fotoğrafçı).

⁸⁶ Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 97.

⁸⁷ A.g.e., s. 10.

⁸⁸ Fethi Tevetoğlu; a.g.e., s. 22; Falih Rıfkı Atay; a.g.e., s. 170.

10. Yüzbaşı İsmail Hakkı (Ede), (Kurmay Mülhaki; İstihbaratçı).
11. Yüzbaşı Ali Şevket (Öndersev), (Müfettişlik Emir Subayı).
12. Yüzbaşı Mustafa Vasfi (Süssoy), (Karargâh Komutanı).
13. Üsteğmen Hayati (Kurmay Başkanı Emir Subayı ve Müfettişlik Kalem Amiri),
14. Üsteğmen Arif Hikmet (Gerçekçi), (Kurmay Mülhaki).
15. Üsteğmen Abdullah (İaşe Subayı).
16. Teğmen Muzaffer (Kılıç), (Müfettişlik İkinci Yaveri).
17. Birinci Sınıf Katip Faik (Aybars), (Şifre Katibi).
18. Dördüncü Sınıf Katip Memduh (Atasev), (Şifre Katibi Yardımcısı).

Ayrıca vapurda Müfettişlik Karargâh mensuplarından ayrı olarak, 11. Kolordu Komutanlığı'na atanan Kurmay Albay Refet (Bele)' de bulunuyordu. Daha sonra Amasya'ya gelip Mustafa Kemal Paşa'ya katılanlar da şunlardır:⁸⁹

1. Hüseyin Rauf (Orbay),
2. İbrahim Süreyya (Yiğit),
3. Yüzbaşı Osman Nuri,
4. Asteğmen Recep Zühtü,
5. Teğmen Afganlı Abdurrahman.

9. Ordu Kıtaâtı Müfettişliği Karargah Heyeti, Bandırma Vapuruyla 16 Mayıs 1919 Cuma günü sabahı 55 kişilik maiyeti ile Samsun'a doğru yola çıktı. Bandırma Vapuru Pazartesi günü sabaha karşı Samsun sahiline ulaşarak, demir attı. Karargahı Havuzlu İsmail (Yurtsever) adlı bir sandalcının sandalında gelen Kurmay Binbaşı Mahmut Ekrem Bey karşılar. Güvertede bulunan Mustafa Kemal'in yanına giden Mahmut Ekrem Bey selam verir ve “Hoş geldiniz Paşam” diyerek Mustafa Kemal'i ve Karargah Heyetini Samsun'da ilk karşılayan kişi olur.

⁸⁹ Kemal Arıburnu; **Sivas Kongresi**, Atatürk araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1987, s. 22.

Sabah 6.00 sularında Mustafa Kemal'i Reji İskelesi'nden karaya Karakaş Mustafa lakaplı kayıkçı çıkarır.⁹⁰ Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından kentin bütün iskeleleri bombalanarak yıkılmış, bir tek Fransızlara ait Reji İskelesi sağlam kalmıştı. Reji İskelesi, adını Fransızların o dönemde Samsun'da kurulu sigara fabrikasından almaktaydı. İskele'nin adı bu nedenle Tütün İskelesi olarak da geçmektedir. Mustafa Kemal ile sandalda Karargah'tan iki kişi daha vardır, ancak kim oldukları kayda geçmemiştir. Uzun yıllar Mustafa Kemal'i karaya ilk çıkaranın karşılamaya gelen Havuzlu İsmail mi, yoksa Karakaş Mustafa mı olduğu tam olarak bilinmese de, resmi olarak Karakaş Mustafa'nın çıkardığı kabul edilmiştir⁹¹.

Karargah Heyetini Samsun'da küçük bir grup karşılar. Karşılamada Samsun Mutasarrıfı İbrahim Ethem Bey bulunmamaktadır. Mutasarrıf rahatsız olduğunu belirterek yerine Muhasebe Müdürü Osman Bey'den heyeti karşılamasını ve ağırlama işleriyle ilgilenmesini istemiştir. Mustafa Kemal'in ve maiyetinin Samsun'a çıkışına ait bir canlandırma tablo dışında fotoğrafı yoktur.

Karargah Heyeti kalabalık olduğu için tek bir otele yerleştirilemezler. Mustafa Kemal, Dr. Refik Bey ve bir grup Jean Ionnis Mantika'ya ait olan "Mantika Palas"a yerleştirilir. Diğerleri ise bugünkü Samsun Ticaret ve Sanayi Odası'nın yerinde bulunan o zamanki Karadeniz Oteli'ne yerleşir⁹².

Samsun'a çıkan 9. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Mustafa Kemal hemen çalışmalara başlamış ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İstanbul'da görüştüğü ve destek sözü aldığı, Anadolu'daki en güçlü askeri birliğin komutanı olan 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa ile sürekli olarak haberleşmiştir. Mustafa

⁹⁰ Şevket Süreyya Aydemir; **Tek Adam Mustafa Kemal**, 2. Cilt (1919-1922), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1975, s. 19.

⁹¹ Faik Reşit Unat; "**Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Selahiyetlere Dair Bazı Vesikalar**", Tarih Vesikaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 12, 1943.

⁹² Yücel Özkaya; "**Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da**", Milli Mücadele Tarihi, Ankara, 2002, s. 142.

Kemal, Samsun'dan Harbiye Nezâretine gönderdiği ilk raporunda, bölgede karışıklıklara sebep olanların Türkler olmadığını, yörede yaşanan olaylara sebep verenlerin Pontus Rumları olduğu belirtilmiştir. 15 Mayıs 1919'da gerçekleştirilen İzmir'in Yunanlılarca işgalini haklı kılan hiçbir gerekçesi olmadığını, bu nedenlerle de bu olayın hükümet tarafından her platformda, özellikle İtilaf Devletleri nezdinde protesto edilmesi lazım geldiğini bildirmiştir.⁹³ O'nun Anadolu'da ne yapmak istediği, bu ilk faaliyetlerinden ve çevre ile yaptığı irtibat yazışmalarından anlaşılmaktadır.⁹⁴ Mustafa Kemal, Dokuzuncu Ordu Kıtaâtı Müfettişlik Karargahı'nı bir "harp karargahı" olarak değerlendirmiş ve bu nedenle daima seyyar bir halde tutacağını merkeze açıkça bildirmiştir.⁹⁵

Amacının kolaylıkla fark edileceğini bilen Mustafa Kemal,⁹⁶ İngilizlerin yoğun bir biçimde bulunduğu Samsun'daki karargahını, Mayıs sonuna doğru 'eski Ankara yolu' olarak bilinen güzergah üzerindeki Avdan Köyü'ne geçici olarak taşımış, bir süre de burada kaldıktan sonra, maiyeti ile birlikte, 25 Mayıs'ta sabahın erken saatlerinde, eski bir Mercedes-Benz arabayla Havza'ya geçmek üzere köyden ayrılmıştır. Arabada Mustafa Kemal şoförün yanındadır. Kâzım bey (Dirik), Albay Dr. İbrahim Bey (Tali) ve Dr. Binbaşı Refik Bey (Saydam) bu arabada yer alırlar. Diğer yolcular başka arabalara dağılırlar.⁹⁷

Yol boyunca Mercedes-Benz'in sürati saatte 15 kilometreyi aşamaz ve sık sık motor ısınması nedeniyle durur. Yolda, Kavak Nahiyesi Nahiye Müdürlüğü binasında birkaç saat istirahat eder, görevliler ve eşraf ile temasta bulunurlar.

⁹³ Tevfik Bıyıklıoğlu; **a.g.e.**, s. 30; Şerafettin Turan; **a.g.e.**, s. 166.

⁹⁴ ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.78, Belge No.78-1; Mithat Sertoğlu; **Milli Mücadele'de Ata'nın Bilinmeyen Bir Telgrafı**, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 5, İstanbul 1968, s. 8-10.

⁹⁵ ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.74, Belge No.74-1

⁹⁶ Yunus Nadi; **Mustafa Kemal Paşa Samsun'da**, İstanbul, 1955, s. 17-18.

⁹⁷ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal (1919 – 1922)**, s. 22.

Heyet Kavak'tan sonra Havza'ya geçer. Havza küçük, şirin bir kaplıca kasabasıdır. Mustafa Kemal, Havza'da basit bir otele, Mesudiye Oteli'ne yerleşir. Maiyeti için Ali Osman Ağaların konağı ayrılır. Bu küçük kasabanın ve bu otelin, onun yolculuğunda önemli yeri vardır. Çünkü o ve arkadaşları, bu yolculukta, ilk defa Havza'da halkın içine karışırlar. Mustafa Kemal, Havza'ya geçeceğini 25.5.1919'da Harbiye Nezâretine bir yazı ile bildirir⁹⁸.

Mustafa Kemal, Havza'da, hareketinin eksenini oluşturmaya başlar. O'na göre Anadolu'da gerçekleşecek olan faaliyetler; yurdun her köşesini uyandırarak ve bir araya çekerek, bir bütün haline getirecek, hep birlikte, tüm Anadolu sathını direnişe katacak amaç ve işleve sahip olmalıdır. Bu amaçla O, Havza'dan Anadolu'daki askerî ve sivil yetkililere gönderdiği şifreli telgraflarla yurdumuzdaki yabancı işgalini, düzenlenecek mitinglerle, protesto yürüyüşleriyle ve telgraflarıyla şiddetle kınaması istenmiştir.⁹⁹ Ayrıca komutanlara gönderdiği telgraflarda, onlardan gayeye hizmet eden her türlü faaliyetin desteklenmesini, ancak toplum psikolojisinden doğabilecek taşkınlıklara da izin verilmemesi istenmiştir. Bunun üzerine yurt genelinde pek çok miting tertip edilmiş, protesto telgrafları çekilmiştir. Bu süreçte İstanbul'da mitinglerle ayağa kalkar.

Beklendiği gibi, çok geçmeden İşgal Kuvvetleri ve onların baskısı ile Osmanlı Hükümeti'nde İstanbul mitinglerine ve Mustafa Kemal'in Havza'daki çalışmalarına yönelik tepkiler başlar. İlk tepki, işgal kuvvetlerinin talimatı ile

---

⁹⁸ **Milliyet**, 20 Kasım 1964, Havza Kaymakamı Refik Necdet Aktaş'ın Derlediği ve Yayınladığı Notlar.

⁹⁹ **Nutuk**; s. 17; Refik Necdet Aktaş; **Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı**, İstanbul 1973, s. 51-54.

Harbiye Nezâreti tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geri çağırılması şeklinde olur.¹⁰⁰

Dr. Refik Bey, bu süreçte bir yandan heyetin hekimlik işlerini uygular ve yönetirken, bir yandan da Anadolu'yu, halkı, sosyal yaşamı hekim gözüyle incelemeye başlar. Dr. Refik Bey, sivil toplumsal hayatı bu gözle ilk kez gözlemekte, bu görgüyü ilk kez kazanmaktadır.

2 – Erzurum ve Sivas Kongreleri

19 Haziran 1919 tarihinde Havza'dan Amasya'ya hareket eden Mustafa Kemal ve heyeti, aynı gün Amasya'nın Cezirlik semtinde kalabalık bir topluluk tarafından karşılanır. Mustafa Kemal burada, halka uzun ve heyecanlı bir konuşma yapar.¹⁰¹

Mustafa Kemal, o güne kadar Ordu Müfettişi sıfatıyla, kişisel ağırlığını ortaya koyarak hareket etmiştir. Ancak; bu sıfatın tehlikeye düştüğünü görmektedir. Bu nedenle Mustafa Kemal, vatanın ve milletin kurtuluşu ile ilgili kararını kişisel olmaktan çıkarıp, halka mal etmek gerektiği inancındadır. 19 Haziran 1919'da Amasya'ya gelen Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay ile buluşarak Amasya Kararları'nı hazırlar. Bu kararlar, 21-22 Haziran 1919 'da Amasya Tamimi olarak tüm ilgililere duyurulur. Bu tamimde özetle şu noktalara yer verilmektedir:¹⁰²

1. Vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı tehlikededir,
2. İstanbul Hükümeti üzerine düşen sorumluluğun gereğini yerine getirememektedir. Bu durum milletimizi aşağılanmış göstermektedir,

¹⁰⁰ Tefik Bıyıklıoğlu; **a.g.e.**, s. 51; Şerafettin Turan, **a.g.e.**, s. 171.; Selahi Sonyel; **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara, 1995, s. 18.

¹⁰¹ **Nutuk**; s. 16.

¹⁰² Sebahattin Selek; **Anadolu İhtilali**, Cem Yayınevi, İstanbul 1973, s. 260; Enver Ziya Karal; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara, 1981, s. 34; Şerafettin Turan; **a.g.e.**, s. 175 – 179.

3. Milletin istiklalini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.
4. Milletin içinde bulunduğu durumu anlatmak ve haklı sesini duyurmak için her türlü baskıdan uzak bir milli heyet kurulmalıdır.
5. Anadolu'nun her bakımdan en güvenilir yeri olan Sivas'ta bir milli kongrenin toplatılması kararlaştırılmıştır.
6. Bunun için bütün vilâyetlerin her sancağından, milletin güvenini kazanmış üç temsilcinin hemen yola çıkması lâzımdır.
7. Her ihtimale karşı bunun bir milli sır olarak saklanması şarttır.
8. Doğu vilayetleri adına 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kongre toplanacaktır. Bu kongrenin delegeleri de Sivas'ta ki genel kongreye katılacaktır.

İstanbul'daki işgal kuvvetleri makamları, Anadolu'da gelişmekte olan ve Amasya Tamimi ile şuur kazanan gelişmeleri endişe ile izlediklerinden, bu hareketi söndürmek amacıyla Mustafa Kemal'i İstanbul'a getirtmek için İstanbul Hükümeti üzerindeki baskılarını arttırdılar. Baskılar sonuç verir, İçişleri Bakanı Ali Kemal, 23 Haziran 1919'da vali ve mutasarrıflara yolladığı gizli bir genelge ile Mustafa Kemal'in azledildiğini, resmi hiçbir sıfatı kalmadığı için emirlerinin dinlenmemesi gerektiğini duyurur.¹⁰³ Ancak bu talimat Anadolu'da bir yankı bulmaz, hatta İçişleri Bakanı Ali Kemal istifa etmek zorunda kalır.

9. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Mustafa Kemal ve Karargahı, Amasya'dan Sivas'a gelir. Karargah, Anadolu'da oluşturacakları bağımsızlık mücadelesi için ilk merkez olarak Sivas'ta yerleşik hale gelir. Doğu ve Güney Doğu Anadolu için Erzurum Kongresi planlanır.

---

¹⁰³ **Nutuk**; s. 26; M. Tayyib Gökbilgin; **Milli Mücadele Başlarken**, Cilt 1, Ankara, 1959, s. 149.

28 Haziran 1919'da, Üçüncü Ordu Müfettişi olarak Sivas çıkışlı yayınlanan emirde, programı yapılan Erzurum Kongresi için "Erzurum'a Hareket Planı" başlığı altında yol planı verilir.¹⁰⁴

Heyet o kadar hızlı ve hareketlidir ki, yanlarına ancak küçük bir el çantası, battaniye ve iki günlük kuru gıda almaları emredilir. Benzer emir bilgisi, 29 Haziran 1919'da Kazım Karabekir Paşa ve Erzincan Mutasarrıfı'na da geçilir.¹⁰⁵

Heyet Sivas'tan üç otomobil olarak hareket eder, bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı düzene göre ilk arabada kendisi, Rauf Bey, Süreyya Bey ve Cevat Bey, ikinci arabada Reis Hüsrev Bey, Dr. Refik Bey, Yaver Muzaffer Bey ve Hayati Efendi, üçüncü arabada ihtiyatlar bulunacaktır.¹⁰⁶ Bu belgeden anlaşıldığı kadarıyla "Zat-ı Hazreti Padişah" olarak anılan Padişah ile muhaberâtın devam ettiği dikkat çekmektedir. Yolculuğun seyri Erzincan ve Refahiye üzerinden Erzurum'dur.

a) Erzurum Kongresi (23 Temmuz- 7 Ağustos 1919)

Mustafa Kemal Paşa ve Karargahından oluşan heyet 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a ulaşır. Erzurum'un Ilıca mevkiinde Mustafa Kemal ve arkadaşları için bir karşılama töreni düzenlenmiştir. Karşılama töreni hakkında Mazhar Müfit Kansu anılarında şu bilgileri vermektedir:¹⁰⁷

"Mustafa Kemal Paşa sıra ile kendisini karşılamaya gelmiş olanların birer birer ellerini sıkmaya ve hatırlarını sormaya devam ederken ben de kendisinin refakatinde gelmiş bulunanlara takdim ediliyordum. İlk önce Hamidiye Kahramanı, sonra da Bahriye Nâzırı diye şöhretini ve şahsiyetini bildiğim Hüseyin Rauf Bey'e tanıtıldım.

¹⁰⁴ ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.90, Belge No.90-6.

¹⁰⁵ ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.90, Belge No.90-2.

¹⁰⁶ ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.90, Belge No.90-6.

¹⁰⁷ Mazhar Müfit Kansu; **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, 1. Cilt, TTK, 1988, s. 26.

Rauf Bey ile ilk defa tanışıyor ve görüşüyordum. Müteakiben sıra ile Müfettişlik Erkanı Harp Reisi Miralay Kazım, Doktor Binbaşı Refik (Saydam) ile kucaklaştık ve öpüştük.”

Mazhar Müfit Bey, asayişsizlik sorunları ve Rumların bölücü çalışmaları karşısında nasıl tedbirler alınması gerektiğinin görüşüleceği bir toplantının Erzurum’da yapıldığını yazmaktadır. Bu toplantıya kendisi ile birlikte Mustafa Kemal Paşa, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Rauf Bey, Erzurum Valisi Münir Bey, İzmit Mutasarrıfı Süreyya Bey, 9. Ordu Müfettişliği Erkanı Harp Binbaşısı Hüsrev Bey ve Doktor Binbaşı Refik Bey’ in katıldığını yazmaktadır.¹⁰⁸

Mustafa Kemal, Erzurum’a ulaştıktan birkaç gün sonra, 7-8 Temmuz 1919 gecesi, İstanbul’dan “müfettişlik görevinden alındığını bildiren” emri alır. Arkadaşları ile tartışırlar ve fazla bekletmeden, Mustafa Kemal İstanbul’a, Harbiye Nezâreti’ne hem görevinden, hem de askerlikten ayrıldığını bildiren cevabi telgrafını gönderir.¹⁰⁹

Mustafa Kemal’in askerlik görevinden ayrılması, planlamalarının seyrinde hiçbir şeyi değiştirmemiş, başta Kazım Karabekir Paşa olmak üzere bütün komutanlar O’nun emri altına girmişlerdir. Bu gelişme, İstanbul Hükümeti otoritesinden ayrı olarak, kendiliğinden ve bir fiili durum olarak Mustafa Kemal’in milli hareketin lideri olarak ortaya çıktığının göstergesidir. Nitekim Mustafa Kemal, hala resmi makamlar ve ordu kumandanları ile resmi antetli yazışma yapmakta, emir niteliğinde yazılar göndermekte, ancak sadece Mustafa Kemal ismini kullanmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁸ Nutuk; s. 32; Mazhar Müfit Kansu, a.g.e., s. 30; Sebahattin Selek; a.g.e., s. 226.

¹⁰⁹ Nutuk; s. 35; G. Jaeschke; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, Ankara, 1989, s. 48-49; Utkan kocatürk; **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara 1999, s. 93; Şerafettin Turan; a.g.e., s. 185.

¹¹⁰ ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.92, Belge No.92-2

Erzurum Kongresi, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin işbirliği ile düzenlenmiştir.¹¹¹ Kongre, kararlaştırılan 10 Temmuz 1919 gününden 13 gün sonra, 23 Temmuz'da toplanabilmiştir. Gecikmenin sebebi, kongreye katılmak üzere Erzurum'a gelmesi beklenen delegelerin zamanında gelememiş olmalarıdır.

7-8 Temmuz gecesi İstanbul Hükümetinin verdiği tüm yetkilerinden vazgeçen Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresine katılması ve olası başkanlığı konusunda, yetkisiz olduğu gerekçesi ile muhalif görüşte olanlar vardır. Ancak bu problem, Erzurum'dan seçilmiş olan iki delegenin Mustafa Kemal ve Rauf Orbay adına haklarından feragat etmeleri ile aşılar. Böylece Mustafa Kemal'in hukuken kongreye katılmasına engel oluşturacak bir durum kalmamış olur. 54 üyenin katılımıyla 23 Temmuz günü çalışmalarına başlayan kongrede Mustafa Kemal, kongre başkanlığına seçilir. Kongrede alınan başlıca kararlar şunlardır:¹¹²

1. Milli sınırlar içinde vatan birbirinden ayrılmaz bir bütündür,
2. Her türlü yabancı işgal ve müdahalesine karşı Osmanlı Hükümeti'nin dağılması halinde millet topyekûn mücadele edecektir,
3. İstanbul Hükümeti vatanın bütünlüğünü koruyamadığı takdirde, bu amaca ulaşmak için Anadolu'da geçici bir hükümet kurulacaktır,
4. Milli kuvvetleri etkin ve milli iradeyi egemen kılmak esastır,
5. Hıristiyan azınlıklara siyasi hâkimiyetimizi ve sosyal dengemizi bozacak ayrıcalıklar verilemez,
6. Manda ve himaye kabul edilemez,
7. Milli meclisin bir an önce toplanmasını ve hükümet işlerinin bu meclisin denetimi altında yürütülmesini sağlamak için çalışılacaktır.

¹¹¹ **Nutuk**; s. 33; Cevat Dursunoğlu; **Milli Mücadele'de Erzurum**, Ankara, 1946, s. 43.

¹¹² Fahrettin Kırzioğlu; **Erzurum Kongresi**, Ankara, 1993, s. 243-251; Zekai Güner – Orhan Kabataş; **Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını**, Ankara, 1990, s. 82-83.

Kongre, alınan bu kararları uygulamak üzere, başkanlığına Mustafa Kemal'in getirildiği 9 kişilik bir Temsil Heyeti oluşturarak çalışmalarını tamamlar.¹¹³

Erzurum Kongresi sırasında, Mustafa Kemal'in resmi ordu görevinden ayrılmasını takiben, İstanbul Hükümeti tarafından 9. Ordu Müfettişliği ve Karargâhı kaldırılır. Bunun üzerine Karargâhının diğer mensupları da ya görevlerinden ayrılır ya da İstanbul Hükümeti tarafından görevlerinden alınarak yörede çeşitli diğer görevlere yerleştirilirler. Dr. Refik Bey de askeri görevinden alınır. Ancak, çeşitli çabalarla Dr. Refik Bey, kısa süre sonra, 10 Eylül 1919'da, Sivas'ta Sivas Kongresi sürerken, Erzurum Numune Hastanesi Bulaşıcı Hastalıklar Servisi Şefliği'ne atanır.¹¹⁴

Mustafa Kemal, esas olarak en kısa zamanda Anadolu'da milletin temsilcilerinden oluşan bir meclis toplamak ve bu meclisin kuracağı hükümet ile Milli Mücadele'yi bir merkezden yönetmek istemekteydi. Bu noktada hem Erzurum Kongresi hem takiben gelişecek diğer toplantılar esas olarak yukarıdaki amacın gerçekleşmesi için gerekli organizasyon ve zeminin kurulmasını sağlamalıydı. Nitekim Erzurum Kongresi'ni, Sivas Kongresi takip etmiştir.

Erzurum'dan 28 Ağustos 1919 tarih çıkışlı, 15. Kolordu Kumandanı tarafından Sivas Üçüncü Kolordu Kumandanı Miralay Selahattin Bey'e verilen yazılı bilgide; Erzurum Kongresi tarafından oluşturulan heyetin 29 Ağustos 1919 Cuma günü Erzurum'dan yola çıkacağı belirtilmekte, heyet isimleri verilmekte ve son madde olarak da heyetin büyük bir gösteri ile uğurlanacağı, aynı ilginin Sivas girişinde gösterilmesinin önemine dikkat çekilmektedir.¹¹⁵

¹¹³ Mahmut Goloğlu; **Erzurum Kongresi**, Ankara, 1969, s. 104.

¹¹⁴ **Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 10.

¹¹⁵ ATASE, ATAZB, Kutu No.7, Gömlek No.64, Belge No.64-1

Heyet, Mamahatun, Tercan, Erzincan, Suşehri üzerinden Sivas'a varacaktır. Heyette üç otomobil, bir kamyon vardır. Kamyon önde yer alacak, kamyonunda Hayati Efendi, Recep Efendi, Dört asker, Topçu Muin ve heyet için portatif karyola ile iaşe kutuları olacaktır. Kamyonun arkasında lastik tekerlekli arabada Yüzbaşı Osman, Mülazım Muzaffer, Mülazım Abdurrahman, arkadan gelecek dolma tekerlekli arabada Mustafa Kemal, Hoca Raif Efendi, Dr. Refik Bey ve Yaver Cevat Bey yer alacaktır. Üçüncü otomobilde Rauf Bey, Mazhar Bey, Süreyya Bey ve Hüsrev Bey olacaktır. Arabalara birer ufak el çantası ve bir battaniye dışında eşya alınmayacaktır.¹¹⁶

29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan hareket eden heyet, 2 Eylül 1919'da Sivas'a gelir¹¹⁷.

b) Sivas Kongresi (4 – 11 Eylül 1919)

Yürütülecek Ulusal Kurtuluş Savaşının planı ve programı niteliğini taşıyan Amasya Tamimi'nde Sivas'ta yurdun bütününe kapsayan bir kongrenin toplanacağı Anadolu'daki askeri ve sivil erkana ilan edilmişti. Bu yüzden Sivas Kongresi ile ilgili hazırlıklar daha Haziran ayı içinde başlamıştı. Trakya ve Anadolu'da kurulan Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk ismini taşıyan milli kuruluşlar, komutanlar, kimi mülki amirler, halkın her kesiminden vatansever kişiler bu kongreye temsilcilerini göndermek için büyük uğraşlar vermekteydiler.

Bu kongre, bütün vatanın kurtuluşu için kararların alınacağı bir kongre olacaktır. Ülkenin hemen tüm yörelerinde açılmış olan ancak birbirlerinden bağımsız olarak faaliyet gösteren milli kuruluşlar Sivas Kongresinde bir çatı altında

¹¹⁶ ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.92, Belge No.92-3, 4.

¹¹⁷ Kemal Arıburnu; **Sivas Kongresi**, Ankara 1998, s.22.

toplanacaktı. Böylece itilaf devletlerinin işgallerine ve İstanbul Hükümetinin işbirliği içindeki tutumuna karşı mücadele eden yerel örgütler tek merkezden idare edilmeye başlanacak ve tüm yurttaki etkili bir direniş örgütlenebilecekti. Bu kritik günlerde Dr. Refik Bey, yine Mustafa Kemal'in yanındadır. İyi bir hekim, iyi bir asker, güvenilir dost, şimdi vatanseverliği ile iyi bir devlet adamı olma yolunda, ulusal kurtuluş amacına ulaşmak için heyet içinde aktif görevler yapmaktadır. Ayrıca, bu sıralarda Dr. Refik Bey bir önemli ve onurlu görevi daha üstlenir. Bu tarihten itibaren tam 19 yıl – ölene kadar, Dr. Refik Bey Mustafa Kemal'in sağlığını takip eden, ilgili çalışmaları koordine eden hekim olur. Bu uzun serüven Erzurum – Sivas arasındaki yolculuk sırasında konaklanan bir köy evinde başlamıştır. Mazhar Müfit Kansu, bu başlangıcı, Erzurum'dan Sivas'a yolculuğu anlatırken şöyle tarif eder:

“Tam dalacağımız ve birazcık kestireceğimiz sırada Paşa:

— Muzaffer, Muzaffer? Diye seslendi. Muzaffer hemen Paşa'nın yanına gitti. Biraz sonra gelerek:

— Paşa biraz rahatsız. Ateşi var. Ne yapalım? Dedi.

— Hemen Dr. Refik (Saydam) Bey'i çağıralım dedim ve doktorun kaldığı eve bir adam saldım ve Paşa'nın yanına gittim. Paşa:

— Refik Bey'i rahatsız etmeyin. Doktorluk bir şeyim yok, diyordu. Buna rağmen Refik Bey'i getirdik. Muayenesini yaptı.

— Geçmiş olsun Paşam... Sabah'a aslan gibi olursun diyerek gitti. Ve giderken de kulağıma fısıldadı:

— Paşa'nın üzerine biraz kalın bir şeyler örtün ve terletmeye gayret edin.”¹¹⁸

Amasya Genelgesi ile programlanan ve memleketin geleceğini şekillendirecek, milli mücadeleyi başlatacak bir olay olarak kabul edilen Sivas Kongresi'ni engellemeye yönelik baskıların uygulandığını biliyoruz. Bu

¹¹⁸ Mazhar Müfit Kansu; **a.g.e.**, s. 197 – 198.

baskıları ülke içinden geldiği kadar ülke içindeki işgalcilerden de kaynaklanmakta idi.¹¹⁹ Sivas Valisi Reşit Paşa, bu baskıları Mustafa Kemal Paşa'ya iletir. Mustafa Kemal Paşa ise bu tehditlerin blöf olduğundan emindir.¹²⁰ Bu sıralarda Dr. Refik Bey (Saydam)'in Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben aşağıda geçen şu sözleri söylediğini de yine Mazhar Müfit Kansu aktarmaktadır.¹²¹

“Refik Bey, daima hislerine hakim olan ihtiyat payını yine muhafaza ederek Paşa'ya: — Paşam bir mücadele'nin içindeyiz. Belki muvaffak olacağız, belki olmayacağız. Fakat netice ne olursa olsun, Reşit Paşa'ya verdiğiniz cevapta kullandığınız: “Herhangi bir devleti ecnebiyyenin sahabetine tenezzül eden şahsiyetlerden değilim. Benim için en büyük nokta-i sıyanet ve menba-ı şefaath milletimin sinesidir.” Cümlesi dahi başlı başına Türk Milletine yadigar kalacak bir ders ve milli vecize olmak değerindedir, dedi ve ilave etti:

— Her şeyi ve her türlü kararı Heyet-i Temsiliye'nin müzakere ve direktifine bağlamış bulunarak hareket etmeniz de muhakkak ki en büyük kuvvet kaynağı oluyor ve şahsınız etrafındaki güveni artırıyor.”

Burada Dr. Refik Bey'in, uzun yılların birikimi ile pekişen derin bir vatan ve millet sevgisi olduğunu, aynı zamanda oluşturulan Milli Mücadele Hareketi'nin şekline duyduğu güven ve seyrine duyduğu itimadı açıkça fark ediyoruz. Yukarıdaki sözlerinden çıkarabileceğimiz bir başka anlam da o dönemdeki kadronun düşünce dinamiği arkasında ortak paylaşılan kanaat ve inançların var olmasıdır. Diğer bir deyişle Karargah'ta tam bir anlayış birliği vardır. Dr. Refik Bey, iyi ve mesleğine saygılı bir hekimdir de; Mazhar Müfit Kansu, Sivas'ta geçirdikleri günlerde Dr. Refik Bey ile ilgili edindiği bir izlenimini şu sözlerle aktarmaktadır:

“Merdiven'in karşısındaki oda da Hüsrev ve Refik Beyler için ayrılmış idi.

¹¹⁹ Mazhar Müfit Kansu, s. 193; Mahmut Goloğlu; **Sivas Kongresi**, s. 15 – 17.

¹²⁰ **Nutuk**; s. 57.

¹²¹ Mazhar Müfit Kansu, **a.g.e.**, s. 149 – 160.

Hüsrev Bey heyetin kâtipliğini üzerine almış olduğu için bu oda aynı zamanda büro hizmetini de ifa edecekti. Refik Bey, çok titiz ve intizamı sever olduğu için yemeğe inmeden daha küçük sandıklar içinde bulunan sıhhi malzemesini ve tıbbi aletlerini karyolasının yanına dizmiş ve üzerine de bir etiket iliştiirmişti:

—El ile dokunulmaz?

Yemekten dönerken bütün binayı ve odaları gezdiğim için Refik Bey'in bu çalaklığına, intizamına, hayat şartlarına süratle adapte oluşuna doğrusu bir kez daha tekdirle şahit oldum.”¹²²

Sivas Kongresi için Sivas Sultani'si hazırlanmıştır. Kongre sırasında delegeler için sultani'de 80 kişilik yer ayrılmış, oturma dağılımı şöyle yapılmıştır: Kapıdan içeriye girince solda ve baştaki oda Mazlum isimindeki güvenlikle görevlisine ayrılmıştı. Takiben sol taraf koridorunda merdivenlerin ilerisinde bulunan büyük salon yemek salonu olarak hazırlanmıştı. Alt kattaki diğer odalar da müstahdemlere ve depolamaya ayrılmıştı. İki taraflı tahta merdivenden yukarıya çıkılınca sağ taraftaki birinci oda da Mustafa Kemal için ayrılmıştı. Bu odaya güzel bir yatak takımı, ayrıca koltuk ve sandalyeler konulmuştu. Yanındaki büyük salon Kongre'ye tahsis edilmişti ve kürsü hazırlandığı gibi, azalar için mektep sıraları ve sandalyeler dizilmişti. Kongre salonundan sonraki oda Rauf Bey için hazırlanmıştı. Merdivenin sonunda ve köşedeki büyük derslane tipi salonda Paşa'nın maiyet memurları konaklatılmıştı. Bu salonun yakınındaki büyük bir oda da İbrahim Süreyya Bey'le, Mazhar Müfit beye ayrılmıştı. Merdivenin karşısındaki oda da Hüsrev ve Dr. Refik Bey için hazırlanmıştı¹²³.

Sivas Kongresi, 4 Eylül 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın davet sahibi olarak yaptığı bir açış konuşması ile çalışmalarına başlamıştır.

¹²² Mazhar Müfit Kansu; **a.g.e.**, s. 225 – 226.

¹²³ Mazhar Müfit Kansu; **a.g.e.**, s. 206; Muhlis Günay; “**Talat Talay Sivas Kongresi'nin Son Tamğı Atatürk'ü Anlatıyor – Mustafa Kemal'in Yüreğinde Korkunun Yeri Yoktu**”, Yıllar Boyu Tarih Dergisi, Cilt :10, Sayı:6, s. 4-8-81.

Erzurum Kongresi beyannamesinin esas alındığı Sivas Kongresi, 11 Eylül 1919'da çalışmalarını bitirmiş ve aşağıdaki kararları almıştır.¹²⁴

1. Türkiye'nin sınırları Mondros Mütarekesi ile belirlenmiş kabul edilmektedir. Bu sınırlar içindeki bölgeler bölünmez bir bütündür.
2. Osmanlı topraklarının bütünlüğünü, hilafet ve saltanatın güvenliğini sağlamak için milli güçlerin etkinliği ve milli egemenliğin üstün kılınması esastır.
3. Ülkeyi parçalama, üzerinde Rum ve Ermeni devletleri kurma girişimleri karşısında hep birlikte savunma yapılacaktır.
4. Hıristiyan azınlıkların her türlü güvenliği sağlandığından bunlara siyasi egemenliğimizi ve sosyal dengemizi bozacak ayrıcalıklar tanınmaz. Vatanın bölünmesine neden olacak hiçbir öneri kabul edilemez.
5. Ulusun kendi geleceğini belirleyebilmesi ve hükümetin başıboş bırakılmasının önlenmesi için Meclis-i Mebusan'ın derhal toplanması gerekir.
6. İşgallere direniş amacıyla kurulan cemiyetler birleştirilmiş ve adı "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" olmuştur.

4 – 11 Eylül 1919 tarihleri arasında çalışmalarını sürdüren Sivas Kongresi'nin en önemli etkinliği, Türk Milletinin "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Derneği" adı ve çatısı altında meşru bir kurumlaşmayı burada sağlamış olmasıdır. Bu kongrede Temsil Heyeti'ne Erzurum'dan seçilenlere ek olarak altı üye; Kara Vasıf, Mazhar Müfit, Ömer Mümtaz, Hüsrev Sami, Hakkı Behiç, Ratıpzade Mustafa'da seçilmiştir.

¹²⁴ Uluğ İğdemir; **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1986, s. 113-115; Kemal Arıburnu; **a.g.e.**, s. 90 – 92; Mahmut Goloğlu; **Sivas Kongresi**, Ankara, 1969, s. 82-84; Uluğ İğdemir; **a.g.e.**, s. 113-115; Mithat Sertoğlu; "Mustafa Kemal Sivas Kongresi Kararlarını İstanbul Hükümetine Bildiriyor", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, sayı: 14, İstanbul, 1968, s. 17-19.

Bunlara temsil Heyetinin seçtiği Refet Bey’de katılarak üye sayısı on altıya yükselmiştir.¹²⁵

Sivas Kongresi’ni takiben Mustafa Kemal ve genişleyen maiyeti çalışmalarına bir süre daha Sivas’ta devam ederler. Bu sürede Ankara’da oluşturulması planlanan Büyük Millet Meclisi’nin oluşum şekli ve işlevi tartışılır, planlanır. Mebuslar heyetini oluşturacak seçimler ve adaylar için hazırlık başlatılır. O tarihlerde seçimlerin aylar sürmesi söz konusudur. Yine bu dönemde bir yandan da İstanbul’daki Meclis-i Mebusan içine girilmesi için çaba gösterilir. Bu amaçla Livalardaki irtibat kurulabilen yerel idari otoriteler ve ordu yetkilileri ile seçimlere adaylar gösterilip, seçilmeleri için gayret gösterilir.

Bu süreçte Dr. Refik Bey ve Sivil Müdür Hayri Bey Çankırı Livası’ndan Meclis-i Mebusan’a aday gösterilir.¹²⁶ Mustafa Kemal, doğrudan kendi ismi ve imzası ile 13 Ekim 1919 tarihinde Sivas’tan Kastamonu Valisi Zeyt Beyefendi, Kastamonu Kumandanı Osman Beyefendi ve Çankırı Mutasarrıfı’na gönderdiği yazıda “Dr. Refik Bey ve Hayri Bey için adaylık destek talimatı” ister. Bu yazıda Dr. Refik Bey için “*Dahi doktorlarımızdan, dirayet ve sıhhatiyle iyi bilinen Doktor Binbaşı Refik Bey...*” ifadesi dikkat çekicidir. Kastamonu Vali Vekili Ferit ve Kumandan Osman’dan gelen Mustafa Kemal Paşa hitaplı ve 25 Ekim 1919 tarihli yazıda “seçimlerin başlamış olduğu ve acilen bu isteğin Müdafai Hukuk heyetine de bildirilmesi” istenmiştir.¹²⁷ Ancak Dr. Refik Bey ve Hüsrev Bey’in Çankırı’dan Meclis-i Mebusan’a seçilmeleri mümkün olmamıştır.

¹²⁵ Faik Reşit Unat; “**Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyetinin Kuruluşuna Dair Bazı Vesikalar**”, Cilt 1, Sayı 1-2, 1941, s. 7-8.

¹²⁶ ATASE, ATAZB, Kutu No.21, Gömlek No.56, Belge No.56-1.

¹²⁷ ATASE, ATAZB, Kutu No.21, Gömlek No.102, Belge No.102-1.

Mustafa Kemal ve yeni heyet, 18 Aralık 1919'da Perşembe günü sabah Sivas'tan Ankara'ya hareketle ayrılır. Hareketten iki gün önce Dr. Refik Bey kısa süre önce atandığı Erzurum Numune Hastanesi'ndeki görevinden istifa etmiştir¹²⁸.

Mustafa Kemal ve heyeti, 27 Aralık 1919'da Ankara'ya ulaştı. Dr. Refik Bey, Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşunu takiben 11 Mayıs 1920'de Milli Savunma Sağlık Daire Başkanlığı'na atandı¹²⁹.

O günlerin bir diğer tanığı olan Ali Fuat Paşa da konuyla ilgili izlenimlerini şöyle anlatmaktadır:¹³⁰

"O günü hatırladığımda aynı heyecanı daima duyarım. 27 Aralık'ta saat onbirde Temsil Heyetinin üç otomobilden mürekkep kafilesi, Dikmen sırtlarından geçen Kırşehir-Ankara şosesinin Ankara havzasına döndüğü yüksek noktada görünmüştü. Burada, yanımda Vali Vekili Yahya Galip Bey olduğu halde, Ankara namına kendilerini karşılamıştım. Birinci otomobilde Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf ve Ahmet Rüstem Beyler'le yaver Yüzbaşı Cevat Abbas Bey vardı. İkinci otomobilde Temsil Heyetinin diğer azaları Süreyya, Mazhar Müfit ve Hakkı Behiç Beylerle katipleri yer almışlardı. Üçüncü otomobilden üçüncü ordu müfettişliği karargâhından Paşa'ya refakat etmiş olan Doktor Binbaşı Refik (rahmetli Başvekil Doktor Refik Saydam) Beyler, Erkân-ı Harp Binbaşısı Hüsrev (eski Büyükelçilerden Sayın Hüsrev Gerede) Beylerle diğer bazı zevat çıkmışlardı..."

Heyet Ankara'ya vardıktan sonra, Mustafa Kemal, kararların bundan sonra Ankara'dan verileceğini bütün Müdafa-i Hukuk Cemiyetlerine, Kumandanlıklara ve Valiliklere bildirir.¹³¹

Dr. Refik Bey (Saydam), 19 Mayıs 1919'dan itibaren, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde sürececek bir ulus ve ulusun devletinin inşasına katılan en önemli

¹²⁸ Avni Özbil; **Refik Saydam'ın Başbakanlığı Dönemindeki İcraatları**, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 5.

¹²⁹ **Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 10.

¹³⁰ Ali Fuat Cebesoy; **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1959, s. 267 – 268.

¹³¹ Yücel Özkaya; **Milli Mücadele Tarihi - Makaleler** – Ankara, 2002, s. 233.

şahsiyetlerden biri olarak tarihteki yerini almıştır. Milli Mücadele'nin başından itibaren kader birliği yapan bu karargâh mensuplarının büyük bir çoğunluğu, Dr. Refik Bey de dâhil olmak üzere ölüm ayırncaya kadar Mustafa Kemal Paşa'nın iyi ve kötü gününde hep yanında olmuşlardır. Bu ekip Türkiye Cumhuriyeti'ni birlikte kurmuş, birlikte güçlendirmiştir. Bu birlikteliğin başlangıcından 4 yıl sonra, 1923'den itibaren 1942 yılına kadar tam 19 yıl, ölene değin, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve milletin sağlık işleri Dr. Refik Bey tarafından planlanacak, programlanacak ve yürütülecektir. Öyle ki, bu programın ilke ve uygulamalarının bir kısmı günümüze kadar uzanmaktadır. Bir diğer deyişle, tez ilerledikçe göreceğimiz üzere, Türkiye Cumhuriyeti'nin sağlık hizmetleri baştan sona, A'dan Z'ye, yoktan varlığa Dr. Refik Bey tarafından kurgulanmıştır. Bu ekseninde Dr. Refik Bey Cumhuriyetin en önemli devrimcilerinden, ama aynı zamanda teknisyenlerinden birisidir.

Dr. Refik Bey'in bu mümtaz yeri kazanmasındaki en büyük etmen, hiç kuşkusuz onun 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan ekipte yer alması olmuştur. Bu ekip esasen vatanın kurtuluşu için ola çıkmıştır. Ekipte yer alan Dr. Refik Bey ise iyi bir hekimdir, çok iyi bir tıp eğitimi almıştır. Mesleğine başlar başlamaz hekim olarak ağır savaş ortamlarına girmiş, o zamanların en büyük felaketlerinden biri olan bulaşıcı hastalıkların toplumsal maliyetini görmüş, onların halk grupları içinde nasıl yayıldığını, nasıl etkin hale geldiğini ve nasıl sonuçlandığını bizzat yaşayarak izlemiştir. Bir hekim için bu eşsiz deneyim, o hekim için elbette hem iyi bir mesleki eğitimidir, hem de sorunun çözümleri hakkında fikirler verir. Sonuçta Dr. Refik Bey, I. Dünya Savaşı sonrası askeri hekimliği sayesinde o yıllarda en önemli sağlık sorunu

olan bulaşıcı hastalıklar konusunda engin bir bilgi ve deneyim sahibi olur. Kişiliğindeki ve mesleki gelişimindeki çok önemli bir safha böyle kazanılmıştır.

Dr. Refik Bey, Samsun'a çıktığı andan itibaren, bu kez Anadolu'yu, halkı, sosyal yaşamı hekim gözüyle incelemeye başlar, onun için yeni bir mesleki gelişim safhası başlamıştır; halkın sağlık işleri nasıl yürümektedir? Hangi hastalıklar halk sağlığı için çok önemlidir? Halkın ve uygulayıcıların hijyen bilgisi nasıldır? Bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele ne durumdadır? Çevre sağlığı işleri ne durumdadır? Sağlık ekiplerinin niteliği ve sayısal durumu nasıldır? Dr. Refik Bey, Karargah heyeti içinde, karargahın sağlık ve hekimlik görevlerini yerine getirirken, belki de daha önemli olarak, bütün bunları dikkatle izlemekte; sivil toplumsal hayatı bu gözle ilk kez gözlemekte, bu görgüyü ilk kez kazanmaktadır. Dr. Refik Bey'in sağlık alanındaki büyük hizmetleri ve başarısını sağlayan gelişimini dört aşamada değerlendirebiliriz. İlk üç aşama 1920'de Ankara'ya gelene kadarki sürede kazandıklarıdır. Dördüncü aşama ise ilk TBMM'de Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili iken görecekları ve kazanacakları olacaktır. İlk üç aşamayı şöyle sıralayabiliriz:

1. Ciddi, disiplinli, tertipli, çalışkan ve güvenilir bir karakter,
2. Askeri hekimlikte kazanılan, o yıllara ait en büyük sağlık sorunu olan bulaşıcı hastalıklar konusundaki bilgi ve deneyimi,
3. Samsun'a çıkıştan Ankara'ya ulaşana kadar, bir hekimin Anadolu'da yaşayan halk üzerindeki gözlemleri sayesinde edinilen sağlık hizmetleri konusundaki bilgi, görgü ve deneyim.

Kuşkusuz, hem mesleğini hem mesleki sorunlarını hem de yaşayan halkı iyi bilen, iyi tanıyan bir devlet adamı yetişmektedir. 1920 yılında, o devlet adamı henüz 38 yaşındadır; yapılacak çok işi ve yapacak çok zamanı vardır.

B – BİRİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ve MECLİS’TE DR. REFİK SAYDAM’ IN ÇALIŞMALARI

1- Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı ve İcra Vekilleri Heyeti

Mustafa Kemal ve Heyeti, 27 Aralık 1919’da Ankara’ya ulaşır, Milli Mücadele organizasyonunu Ankara’da oluşturmaya başlarken, Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul’da da son Osmanlı Meclisi Mebusanı’nın toplanması için çalışmalar yapıyordu.

Dr. Refik Bey’in, daha önce de belirttiğimiz üzere Çankırı Livası’ndan adayları arasında yer alıp ta seçilemediği Meclis-i Mebusan, 12 Ocak 1920’de İstanbul’da toplanır. Meclisin 28 Ocak 1920 tarihindeki gizli oturumunda "Ahd-i Milli" olarak Misak-ı Milli kararları alınmış ve kararlar bütün mebuslar tarafından imzalanmıştır¹³². Meclis-i Mebusan’ın 17 Şubat 1920 tarihli oturumunda da bu kararın basında yayınlanması ve bütün yabancı parlamentolara bildirilmesi kararlaştırıldı. Ancak bu gelişmeleri işgal kuvvetlerini rahatsız etmekteydi, kısa süre içinde işgal kuvvetlerinin baskısı şiddetle arttı. 15 Mart’ta, İstanbul’daki İtilaf kuvvetleri 150 Türk aydınını tutukladı, ertesi gün şehir bütünüyle fiilen ve resmen askeri işgale maruz kaldı.¹³³

18 Mart 1920’de İngilizler, Meclis’in etrafını makineli tüfeklerle sarak, Meclisi bastılar. Toplantı halinde bulunan milletvekillerinden bazıları İngilizler tarafından tutuklandı, hatta adeta tartaklanarak, sürüklenip, götürüldüler. Bunun

¹³² Yavuz Arslan; **TBMM Hükümeti**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 5-15.

¹³³ Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S.: 23, Mart 1958, Belge No: 578; Mithat Sertoğlu; “**İstanbul’un İşgali**”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s.: 9, İstanbul,1968, s. 4.

üzerine milletvekilleri Meclis'in çalışma süresini ertelediler. Böylece, son Osmanlı Meclis-i Mebusan' ı düşman süngüsü altında kapatılmış oldu.¹³⁴

Bu işgali, fedakar bir telgraf memuru Manastırlı Hamdi Efendi vasıtasıyla öğrenen Mustafa Kemal Paşa, derhal bu hareketi protesto ederek, bu işgalin haksız ve hükümsüz olduğunu bütün dünyaya beyan etti;¹³⁵ Anadolu'da Milli Mücadele'nin ilk örgütlü direnişleri başlatıldı; Eskişehir ve Afyonkarahisar'daki yabancı birlikler, silahları ellerinden alınarak, buldukları yerlerden uzaklaştırıldı. Geyve-Ulukışla yakınlarındaki demiryolları işgal kuvvetlerinin ilerlemelerini zorlaştırmak için bozuldu. Anadolu'da bulunan yabancı subaylar tutuklandı.

Bu sıralarda Dr. Refik Bey, Mustafa Kemal'in hemen yanında tam bir dava arkadaşı olarak yer almakta, örgütlenen kurtuluş hareketinin önemli ve çok güvenilir isimlerinden biri olarak çalışmaktaydı. Buna önemli bir örnek, direnişe ait mali bazı konuların Dr. Refik Bey tarafından koordine edilmesidir. 15 Mart 1920 tarihli Mustafa Kemal imzalı Rauf Bey'e yazılan şifreli yazıda, Dr. Refik'in dış kaynaklı 1.000 Lirayı çekilmek üzere Osmanlı Bankası'nın Galata Şubesine havele ettiği belirtilmektedir.¹³⁶

İstanbul'daki Meclis'in kapanması, Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir Meclis' in açılmasını artık zaruri hale getirmiştir. "Kurucu Meclis" olarak çalışması düşünülen bu meclisi, Mustafa Kemal, halkın yadırgamaması için "olağanüstü yetkilere sahip bir meclis" olarak takdim etti. Kurucu Meclis ve seçimlerle ilgili 19 Mart 1920'den itibaren Kolordu Komutanlıklarına, Vilayetlere, Livalıklara "Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanacağı, bunun için memleket

¹³⁴ Selahattin Tansel; **Mondrostan Mudanya'ya Kadar**, cilt 3, Ankara 1977, s. 345.

¹³⁵ Sabahattin Selek; **a.g.e.**, s. 332.

¹³⁶ ATASE, ATAZB, Kutu No.24, Gömlek No.62, Belge No.62-1.

sathında bir genel seçim yapılacağı” duyuruldu.¹³⁷ Seçim 1876 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanunu gereğince yapılacaktı. Livalar seçim çevresi sayılacak ve her Liva’dan 5 kişi mebus olarak seçilecekti. Seçim gizli oy ve mutlak çoğunluğa göre yapılacak, seçilen mebuslar 15 gün içinde Ankara’da olacaklardı. İstanbul’da kapanan Mebusan Meclisi üyeleri de aynı sürede Ankara’ya ulaşacaklardı¹³⁸.

Seçim çalışmaları çerçevesinde, Dr. Refik Bey, teşekkül edecek Büyük Millet Meclisi üyeliği için yine Çankırı’dan aday gösterildi ve seçilmesi için çaba harcandı. Bu çaba ve isteklilik Kastamonu Defterdarı’nın Çankırı Mutasarrıfı’na yazdığı 31 Mart 1920 tarihli yazıda açıkça gözlenmektedir.¹³⁹ Ancak Dr. Refik Bey yine Çankırı’dan mebus seçilemez. Bunun üzerine Beyazıt Livasına aday olarak kaydırılır ve Kazım Karabekir Paşa’nın özel gayreti ile 1920 Nisan’ına kadar süren Tutak Kazası’ndan yapılan oylamalarla Beyazıt Livası mebuslara arasına girebilme şansını kazanır. Bu durum, Erzurum 17 Nisan 1920 tarihli, Heyet-i Temsiliye hitaplı, Kazım Karabekir imzalı yazı ile duyurulur.¹⁴⁰

Büyük Millet Meclisi teşekkülü için o kadar hızlı hareket ediliyordu ki, seçimlerin yapılması için yayınlanan bildiri uyarınca, 30 gün içinde yurdun her yerinde seçimler yapılarak tamamlandı. Seçimler sırasında Bolu Düzce, Hendek bölgesinde başlayan ve Nallıhan, Beypazarı çevresine sıçrayan bazı ayaklanma olayları oldu. Bu olaylardan dolayı, seçilen milletvekillerinin tümünün gelmesi beklenilmeden, Millet Meclisi’nin açılma hazırlıklarına başlandı.¹⁴¹

¹³⁷ Nutuk; a.g.e., s. 305.

¹³⁸ Şerafettin Turan; **Türk Devrim Tarihi**, Kitap 2, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1992, s. 124 – 129.

¹³⁹ ATASE, ATAZB, Kutu No.23, Gömlek No.12, Belge No.12-1.

¹⁴⁰ ATASE, ATAZB, Kutu No.22, Gömlek No.166, Belge No.166-1.

¹⁴¹ Yunus Nadi; **Birinci Büyük Millet Meclisi ve İç İsyenlar**, İstanbul 1955, s. 27.

Mustafa Kemal, Meclis'in tek üst otorite olmasını ve toplanmasının Nisan 1920'yi geçmemesini istiyordu. Bu nedenle bütün yurt sathına 21 Nisan 1920'de alttaki tamimi yayınladı¹⁴².

Tanrı'nın yardımıyla Nisanın 23'üncü Cuma günü Büyük Millet Meclisi açılarak çalışmaya başlayacağından, o günden sonra bütün sivil ve askeri makamların ve bütün ulusun başvuracağı en yüce kat, adı geçen Meclis olacaktır. Bilgilerinize sunulur.

Temsilciler Kurulu adına
Mustafa Kemal

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), 23 Nisan 1920 günü toplandı. O gün, Hacı Bayram Camii'nde kılınan Cuma Namazından sonra topluca Meclis binasına gelindi. Türkiye tarihinde ilk kez padişah olmaksızın, 23 Nisan 1920, saat 14.00'de merasimle ve dualarla Meclis açıldı.¹⁴³ Başkanlığa ilk olarak en yaşlı üye olan Sinop Milletvekili Şerif Bey getirildi.¹⁴⁴ Şerif Bey Meclisi açan kısa konuşmasında İstanbul'un işgal olunması ve Hilafet Makamı ile Hükümet Merkezi'nin bağımsızlıklarının yok edilmesi üzerine, milletin isteği ile bu meclisin meydana getirildiğini belirtir ve "Milletimizin harici ve dahili istiklali tam dahilinde mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeğe başladığını bütün cihana ilan ederek, Büyük Millet Meclisi'ni küşat ediyorum" der¹⁴⁵.

Yukarıdaki konuşma ile ilk toplantı başlamış oldu. İlk sözü Mustafa Kemal aldı: "Bu meclisin yeniden seçilmiş ve seçilecek mebuslarla, İstanbul Meclisi'nden

¹⁴² **Nutuk**; s. 314; Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, s. 79, Mayıs 1981, Belge no: 1747.

¹⁴³ İhsan Güneş; **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920–1923)**, İstanbul 1997, s. 66-68.

¹⁴⁴ **Meclis-i Meb'ûsân Nizamname-i Dahilisi**, Meclisi Mebusan Matbaası, İstanbul 1336, (1920, Madde 2).

¹⁴⁵ Mahmut Goloğlu; **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara 1970, s. 157; Yavuz Arslan; **a.g.e.**, s. 18; tam metin için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 1, Ankara 1959, s. 2

gelmiş ve gelecek mebuslardan kurulduğunu ve hepsinin aynı sıfat ve yetkilerle görev yapacaklarını” açıkladı.¹⁴⁶ Karar haline getirilen bu teklif Meclis tarafından “1 numaralı karar” olarak onaylandı. Geçici Başkan’ın yanına iki katip üye seçildi. Ad çekilerek mazbataları tetkik komisyonu kuruldu ve ilk toplantı sona erdi¹⁴⁷.

Kurulan Büyük Millet Meclisi’nin mebus sayısı 338 idi. Bunların 92’si İstanbul Meclis-i Mebusanı’ndan, 14’ü Yunanistan ve Malta’dan, 231’i de bütün Anadolu’dan seçilen mebuslardan oluşmaktaydı. Meclis, İstanbul’dan gelen 92 mebusa ilave olarak, 125 devlet memuru, 53 asker, 53 din adamı ve 15 kişilik tüccar, çiftçi ve hukukçudan oluşan kadrosuyla çalışmalarına başladı.¹⁴⁸ Meclis’in ilk açılışında, çeşitli nedenlerle mebusların Ankara’ya ulaşamaması yüzünden salt çoğunluk sağlanamamış olsa da, olağanüstü şartlar nedeniyle kararlı toplantılar başlatılmıştı.

Mustafa Kemal, 24 Nisan 1920’de Meclis Başkanı seçildi, takiben onun teklifi ile aşağıdaki esaslar kabul edildi.¹⁴⁹

1. Mecliste beliren milli iradenin vatanın geleceğine doğrudan doğruya el koymasını kabul etmek temel ilkedir; TBMM'nin üstünde bir güç yoktur.
2. TBMM, yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamıştır.
3. Hükümet kurmak gereklidir. Meclisten seçilecek ve vekil olarak görevlendirilecek bir kurul hükümet işlerine bakar. Meclis başkanı bu kurulun da başkanıdır.
4. Geçici bir hükümet başkanı veya padişah vekili tayin edilmesi uygun değildir. Padişah ve halife, baskı ve zordan kurtulduğu zaman, Meclis’in düzenleyeceği kanuni esaslara uygun olan durumunu alır.

¹⁴⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt1, Ankara 1959, s. 2.

¹⁴⁷ **Düster**, 3. Tertip, C.1, Başvekalet Müdevvenat Müdüriyeti, İstanbul 1929, Karar no: 1, s. 1.

¹⁴⁸ Tarık Zafer Tunaya; “TBMM Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, **İstanbul Üniv. Hukuk Fak. Mecmuası**, İstanbul 1956, s. 230; Şerafettin Turan; **Türk Devrim Tarihi**, Cilt 2, s. 133.

¹⁴⁹ **Nutuk**; s. 325; Tarık Zafer Tunaya; **a.g.m.**, s. 232-234; tam metin için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 1, s. 30-32.

23 Nisan 1920’de TBMM’nin açılışın ve çalışmalarına başlamasını takiben bir hükümet oluşturulması gerekliliği ortaya çıktı. Mustafa Kemal 24 Nisan 1920’de yukarıda konu edilen konuşmasında, hükümet gerekliliğine dikkati çekerek, bu gerekliliğin karar haline dönmesini de sağladı.¹⁵⁰

25 Nisan 1920 günü yapılan oturumda, Celalettin Arif Bey’in önergesi ile ilk ön hükümet modelini oluşturmak için kanun yapmak üzere geçici “İcra Encümeni” kurulması benimsendi. Meclis Reisi Mustafa Kemal başkanlığında, 6’sı seçimle, 2’si doğrudan gelen 8 kişilik bir heyet kurularak İcra Encümeni oluşturuldu¹⁵¹. Seçimle gelenler Celalettin Arif Bey, Cami Bey, Bekir Sami Bey, Fevzi Paşa, Hamdullah Suphi Bey ve Hakkı Suphi Bey’idi. Heyete doğrudan üye olanlar da Genel Kurul Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi İsmet paşa ve TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa idi. Bu encümenin kurulmasını takiben Layiha Encümeni seçimi yapıldı ve 15 Kişilik Layiha Encümeni oluşturuldu.¹⁵²

1 Mayıs 1920’de gerçek bir hükümet teşkili için İcra Vekilleri seçimine dair kanun oluşturulması çalışmaları başladı.¹⁵³ Tartışmalar en fazla; Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyâseti varken neden Müdafaa-i Milliye Vekaleti gerektiği ve Dahiliye Vekaleti Sıhhiye Umum Müdürlüğü olması gerekirken Sıhhiye ve Muvanet-i İçtimaiye Vekaleti’nin kurulmasının neden gerektiği üzerine yoğunlaştı.¹⁵⁴ Tartışmalar o kadar yoğunlaştı ki, Mustafa Kemal Paşa söz almak zorunda kaldı. Her iki vekaletin neden gerektiğini anlattı.¹⁵⁵ Müdafaa-i Milliye Vekaleti siyasi bir

¹⁵⁰ Zeki Çevik; **Milli Mücadele’de Müdafaa-i Hukuktan Halk Fırkasına Geçiş**, s. 355.

¹⁵¹ Yavuz Arslan; **a.g.e.**, s. 42 – 45.

¹⁵² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 1, s. 58-61.

¹⁵³ **A.g.e.**, s. 58-172.

¹⁵⁴ Osmanlı Devletinde sağlık işleri bakanlık değil genel müdürlük eliyle yürütülüyordu. Yavuz Arslan; **a.g.e.**, s. 48.

¹⁵⁵ Şerafettin Turan; **Türk Devrim Tarihi**, Cilt 2, s. 136 – 142.

konuydu. Sıhhiye Vekaleti ise ülkenin haliyle ilgili çok teknik bir gereksinim idi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa bu gereksinimi şöyle izah etti:¹⁵⁶

“Eğer Nezaretler devlet işini görecekse, zannediyorum ki, her Türk’ün söyleyeceği şey, memleketimizde görülecek ilk iş sıhhiye işidir.”

Tartışmalar sonrası, 2 Mayıs 1920’de, Çorum Mebusu Fuad Bey’in önergesi ile İcra Vekilleri Suret-i İntibahına Dair Kanunun Birinci Maddesi kesinleşerek ilk vekillikler şu şekilde kurulmuş oldu: 1. Şer’iye ve Evkaf, 2. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye, 3. İktisat, 4. Ziraat, 5. Maarif, 6. Adliye, 7. Dahiliyye, 8. Nafia, 9. Müdafaa-i Milliye, 10. Hariciye. Vekillerin tayini de doğrudan TBMM’ne bırakıldı.¹⁵⁷

3 Mayıs 1920’de, TBMM’ inde yapılan seçimle yukarıdaki dağılıma göre ilk İcra Vekilleri Heyeti (ilk ön hükümet) kuruldu. Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekilliğine de Dr. Adnan (Adıvar) Bey seçildi.¹⁵⁸

5 Mayıs 1920’de İcra Vekilleri Heyeti’nin Programı Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey tarafından mecliste okundu.¹⁵⁹

2- Dr. Refik Bey’in (Saydam) Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki Çalışmaları

a) Dr. Refik Bey’in (Saydam) Milletvekili Olarak Çalışmaları

TBMM’ne Erzurum’a bağlı Beyazıt Livası’ndan aday gösterilen Dr. Refik Bey’in TBMM’ne mebus seçildiğini, Erzurum’da bulunan 15. Kolordunun Komutanı

¹⁵⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 1, s. 164. Nevzat Eren – Nuray Tanrıtanır; **a.g.e.**, s. 67.

¹⁵⁷ 2 Mayıs 1920’de yapılan oylamaya 130 mebus katılmıştır. 110’u kabul 15’i ret oyu vermiştir. 5 Mebus çekimser kalmıştır. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 1, s. 185-186.

¹⁵⁸ **A.g.e.**, s. 197-198.

¹⁵⁹ **A.g.e.**, s. 241-243; Yavuz Arslan; **a.g.e.**, s. 65.

Kazım Karabekir Paşa, 1 Mayıs 1920 tarihinde TBMM' ne çektiği aşağıdaki telgrafla bildirir:¹⁶⁰

Büyük Millet Meclis-i Riyâseti'ne

Dr. Binbaşı Refik Bey'in Bayezid Livası'ndan Büyük Millet Meclisi Azalığına intihab edilmiş olduğunu arz ederim. 1 Mayıs 1336 (1920).

15. Kolordu Kumandanı
Kazım.

Erzurum Valisi Reşit Bey, ertesi gün 2 Mayıs 1920'de, Erzurum Vilayetinden ve bu vilayete bağlı sancaklardan TBMM' ne seçilen mebusları bir başka telgrafla TBMM' ne bildirir¹⁶¹. Dr. Refik Bey'in mebusluğunun kabul edildiğine dair tetkik encümeninin mazbata örneği aşağıdadır:¹⁶²

Mazbata:

Dr. Refik Bey'in mani-i intihab bir hali olmadığından mebusluğunun kabulünü Heyet-i Umumiye'ye teklif ederiz. 15 Mayıs 1920.

Tetkik Encümen Azası Mehmet Şükrü

Aza Kadri   Aza Halil İbrahim   Aza Kadri Süleyman   Aza Haşim

Birinci Dönem TBMM' ne Erzurum Vilayetine bağlı Bayezit Livası'ndan mebus seçilen Dr. Refik Bey (Saydam), açıldığı ilk günden itibaren Meclisin faaliyetlerine katılır. Dr. Refik Bey, 15 Mayıs 1920 tarihli on altıncı toplantının ikinci oturumunda, Kanuni Esasi Encümeni' ne seçilir.¹⁶³ Aynı tarihte Müdafaa-i Milli Sağlık Daire Başkanlığına atandı.¹⁶⁴

¹⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, s. 201.

¹⁶¹ A.g.e., s. 218.

¹⁶² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, s. 306-307.

¹⁶³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, s. 314.

¹⁶⁴ Sağlık Hizmetlerinde 50.Yıl, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 91.

Birinci TBMM, olağanüstü şartlarda açılan ve faaliyet gösteren bir meclis olduğu için memurluk ve mebusluk bir kişide toplanabiliyordu. Ancak bu durumun bazı sakıncalara yol açabileceği kısa zamanda görüldü ve sorun Meclis'in 14 Temmuz 1920 tarihli otuz dördüncü toplantısında görüşüldü. Bu toplantıda memur iken mebus seçilenlerin yerine yeni atamaların yapılması konusunda bir karara varıldı. Bu karar sonrasında Doktor Binbaşı Refik Bey memurluk görevi olan Müdafaa-i Milli Sağlık Daire Başkanlığı'ndan ayrılarak, mebusluğu tercih etti. Konunun Mecliste tartışılması sırasında Kitabet Memuru tarafından memur iken mebus olanların isimleri ve aldıkları maaş açıklanmış, bu listede Dr. Refik Bey'in memuriyet görevinden aldığı maaş 2000 kuruş olarak belirtilmişti.¹⁶⁵

Dr. Refik Bey, o tarihe kadar olduğu gibi, Meclis'te de ciddi, güvenilir ve sorumluluklu devlet adamı konumundadır. Nitekim önemli işlerin sorumluluğu arandığında ilk akla gelen isimlerden biri olmaktadır. Örneğin, 8 Şubat 1921 Salı günü, TBMM'nin 147. Toplantısının ikinci oturumunda, Londra'ya giden Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in döneceği güne kadar yerine bir vekil seçilmesi için Büyük Millet Meclisi Riyâseti tarafından bir tezkire sunuldu. Bu tezkirede Hariciye Vekaleti vekilliği için Dr. Refik Bey ile birlikte İstanbul Mebusu Ahmet Muhtar Bey aday gösterilmekteydi. Mecliste konunun görüşülmesi sırasında Ahmet Muhtar Bey lehinde bir havanın oluşması üzerine Dr. Refik Bey: "Meclis-i Ali'nin, Muhtar Bey'e karşı büyük bir teveccühü vardır. Binaenaleyh bendenizi af buyursunlar, kendileri zaten bu hususta eskidir. Hizmetleri sebkat etmiştir" diyerek, adaylıktan çekilir.¹⁶⁶

¹⁶⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, , Devre 1, Cilt 2, Ankara 1945, s. 292, ; Bülent Kara, **Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Dr. Refik Saydam**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, s.14.

¹⁶⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 8, Ankara 1945, s.154 – 157.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Sağlık Bakanlığı, 5 Mayıs 1920 tarihinde kurulan ilk hükümete Sıhhiye Vekili olarak seçilen Dr. Adnan (Adivar) Bey tarafından, 11 Mayıs 1920'de, Ankara'nın Hacı Bayram Senti'nde üç odalı bir evde çalışmaya başladı. Vekil dışındaki personel sadece iki memurdu.¹⁶⁷ Ancak, dikkatimizi çekmesi gereken bir husus, bu yıllarda Avrupa'nın bir çok ülkesinde müstakil Sağlık Bakanlığı organizasyonu yoktu.¹⁶⁸ O nedenle, TBMM, dünyada yasal organizasyonu açısından nispeten deneyimi az bir kuruluşu ortaya çıkarmaktadır; bu aslında çok önemli bir gelişmedir. Sağlık işlerinin müstakil bir vekillikte toplanması ve bu vekilliğin kuruluşun önemli bir ihtiyaç olduğunu en fazla Mustafa Kemal savunur. Tabii Mustafa Kemal'e bu fikir, yakın dava arkadaşı Dr. Refik Bey tarafından verilmiştir, Mustafa Kemal, fikir ancak Dr. Refik Bey'den gelince tam inanarak benimser.

Vekalet, ilk iş olarak Osmanlı Hükümet teşkilatının sağlıkla ilgili bütün kanun, yönetmelik ve tüzüklerini temin etti. Vekalet, merkezde üç daire olarak örgütlenmişti: Hıfzıssıhha Dairesi, Sicil Dairesi, Muhasebe ve Evrak Kalemi. Taşrada ise Osmanlı Devleti'nin örgütü aynen devam ettirildi; sağlık müdürlükleri, hükümet; belediye ve karantina tabiplikleri ile sıhhiye memurlukları göreve devam ettirildi, ayrıca üç müfettişten oluşan bir teftiş kurulu kuruldu¹⁶⁹. Ardından mevcut hekimlerin olabildiğince isim ve görev yerleri tespit edildi. Hükümet tabiplerinin çalışma biçim ve standartları için bir talimatname yayınlandı.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Yavuz Arslan; **a.g.e.**, s. 47.

¹⁶⁸ Ata Soyer; "**Türkiye'nin İktisadi ve Sosyal Tarihi Bağlamında Başlangıcından 1960'a Kadar Sağlık Bakanlığı ve Sağlık Hizmetleri**", Toplum ve Hekim, Kasım – Aralık 2001, Cilt: 16, Sayı: 6, s. 415.

¹⁶⁹ Ekrem Kadri Unat; **Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi**, Cerrhpaşa Tıp Fakültesi Yayınları 4, İstanbul 1988, s. 179

¹⁷⁰ Ekrem Kadri Unat; **a.g.e.**, s. 180.

Vekaletin ilk kuruluş ve organizasyon kararları arasında kuduz tedavi merkezi, aşı üretim merkezi ile bakteriyolojihane kurulması kararları vardır. Tedavi hizmetleri, daha önce olduğu gibi yerel idarelerin sorumluluğundaki hastanelere bırakılmıştı. Devam eden savaş şartları – Milli Mücadele- nedeniyle ordunun hekim ihtiyacı da hükümet tabipleri ve hastane hekimliklerinden gönüllü katılım veya davet yoluyla temin ediliyordu.

İlk Sıhhiye Vekili Dr. Adnan (Adivar) Bey, 2 Mart 1921 tarihinde TBMM İkinci Başkanı olarak görevlendirilir. Bu gelişme üzerine Dr. Adnan Bey, bu göreve tüm zamanını ayırabilmek amacıyla Sıhhiye Vekilliğinden istifa eder.

Boşalan Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti için, 10 Mart 1921 Perşembe günü TBMM’inde seçim yapılması kararı alınır. TBMM Reisliği seçim amacıyla Meclise bir tezkere verir. Tezkerede bu görev için Dr. Refik Bey ile birlikte Dr. Emin Bey (Bursa Mebusu) ve Dr. Fikret Bey (Kozan Mebusu) aday olarak gösterilir.

Kozan Mebusu Hüseyin Efendi, Batum Mebusu Ali Rıza Efendi ve Sinop Mebusu Namık Bey’in oyları tasnif için görevlendirildiği seçime katılan yüz yetmiş üç kişiden yüz beş oy alan Dr. Refik Bey, TBMM tarafından Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili olarak görevlendirilir.¹⁷¹ Aynı tarihlerde, 1 Mart 1921’de Yarbaylığa terfi eder.¹⁷²

Dr. Refik Bey, 10 Mart 1921’de Dr. Adnan Bey’in yerine Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili olduktan sonra, Vekalet bütçesinin TBMM’de müzakeresi esnasında, ülkemizde görev yapacak doktorların bulunduğunu ancak bu doktorların çalışacağı mekanların az sayıda olduğunu dile getirmiş, mevcut

¹⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 9, s. 64.

¹⁷² Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 11.

hastanelerinde bakımsızlığını ve yetersizliğini vurgulamıştır. Özellikle Anadolu’da ki bu aksaklığın giderilmesi için çok büyük emek sarf etmek gerektiğini ifade ederek, bu çalışmanın önce bir kısmının tamamlanıp kalanının daha sonra ki bir zaman dilimine bırakılmasının yanlış olacağını söylemiştir. Dr. Refik Bey yapılacak çalışmanın bir defada ve köklü bir şekilde uygulanmasını önermiştir.¹⁷³

b) Dr. Refik Bey’in (Saydam) İlk Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti

Dr. Refik Bey’in Vekaletin başa geçmesi ile yukarıda konu edilen organizasyon ve düzenleme çabaları durmaksızın devam etti. Ancak 2 ay gibi kısa bir süre sonra, 16 Mayıs 1921’de, Muvazene-i Maliye Encümeni ile İcra Vekilleri heyeti arasında anlaşmazlık çıktı. Anlaşmazlık üzerine Her iki heyet de görevlerinden toplu istifa ettiler. Bu nedenle 19 Mayıs 1921’de, TBMM tarafından yapılan seçimde Fevzi Paşa tarafından yeni hükümet kuruldu, Dr. Refik Bey bu hükümete de o tarihte aynı görevle seçildi.¹⁷⁴

Dönemin olağanüstü şartları nedeniyle ülkenin tüm kaynakları henüz kurulmakta olan düzenli orduya ve cephelerde sürmekte olan mücadeleye aktarıldığı için, Dr. Refik Bey’in ülkenin ihmal edilmiş sağlık sisteminde reform yapacak kaynağı ve personeli bulması, bu personelin yetiştirilebilmesi için yeterince önlem alması mümkün değildi. Bundan dolayı Dr. Refik Bey’in bu ilk vekillik görevinde Cumhuriyet’in ilanından sonraki süreçte gerçekleştirilen büyük atılımların izlerini taşıyacak hizmetlerini göremiyoruz. Bu dönemde daha ziyade ortaya çıkan acil sorunların kısa sürede çözümü için çalışılmıştır. Sağlık sisteminin işlemesi gereken

¹⁷³ Süreyya Kadri Göl, “**Dr. Refik Saydam**”, Poliklinik Aylık Tıp Mecmuası, No: 61, Kenan Basımevi, İstanbul 1938, s. 252.

¹⁷⁴ Yavuz Arslan; **a.g.e.**, s. 78-79

bazı kanuni düzenlemeler yapılmış, Anadolu’da görev yapan sağlık personelinin durumları ile ilgili düzenlemelerde bulunulmuş ve savaş nedeni ile büyük zarara uğrayan bazı bölge halklarına vekilliğin muaveneti içtimaiye görevi kapsamında yardım ulaştırılması için önlemler alınmıştır.

İlk TBMM döneminde, ileride daha detaylı değineceğimiz üzere Anadolu ve TBMM, çok büyük bir göç sorunu ile de karşılaşmıştı. Yaşam alanına yerleştirilmeyi ve ihtiyaçlarının giderilmesini bekleyen 2 milyona yakın iç ve dış göçmen vardı. Ülke nüfusunun yarıya yakını bir bulaşıcı ya da kronik hastalıktan yakınıyordu. Cepheden sürekli sakat ve yaralı geliyor, kol gücü ile geçimini temin eden erkeklerin cephede kaybı ile bakıma muhtaç yeni dullar ve yetimler ortaya çıkıyordu. İşgal edilen veya çetelerce soyulan köyler ve kasabalar açlık ve hastalıkların ağır tehdidi altındaydı.¹⁷⁵

10 Mart 1921’de Dr. Refik Bey’in seçildiği Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekaleti’nin karşı karşıya olduğu bu çok büyük sorunlara karşın, eldeki imkânlar o ölçüde kısıtlıydı. Dr. Feridun Frik o günleri şöyle anlatır:¹⁷⁶

“Büyük Dünya Savaşı’nın uzun sefalet ve buhran günleri, birçok korkunç hastalıkları, harp safhalarındaki boşluklara yeni ölüm namzetleri hazırlamıştır. Bakımsızlık ve bilgisizliğin halk nüfusunda yarattığı tahripler, ıssızlaşan Anadolu’da artan işleri yüklenecek adam buhranı ile memleketi her yönden tehdit ediyordu. Doğmadan ölen çocuklar, harap köyler, malul vatandaş, sıtma, tarahom, verem, frengi gibi cemiyeti yıpratıcı hastalıklar, tifo, kızıl, tifüs, difteri gibi salgınların pusu kurduğu köyler...”

Göçmenler Sorunu:

TBMM, 5 Haziran 1921’de çıkardığı bir nizamname ile göçmen işlerini Dahiliye Vekaleti’nden alarak Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekaleti’ne bağladı. Vekalet bünyesinde yeni bir birim olarak Muhacirin Müdürlüğü kuruldu¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Ekrem Kadri Unat; **a.g.e.**, s. 180.

¹⁷⁶ **Türk Tıbbının Kahramanları**, Organon, İstanbul 2002, s. 55.

Bu tarihlerde Balkan ve I. Dünya Savaşı sonrası kaybedilen topraklardaki Osmanlı Müslüman ahalisinden Anadolu'ya o zamanki ölçütlere göre muazzam bir göç vardı. Ayrıca Anadolu içindeki hareketlilikte ciddi boyutta bir iç göç sorunu oluşturmuştu.

1921 yılında derlenen bilgilere göre, 241.682 kişi doğu illeri mültecisi, 26.608 kişi batı illeri mültecisi idi¹⁷⁸. Bütün bunların barınma ve iâşesi yapılmış, gösterilen çabayla da 1921 ve kısmen de 1922 yıllarında bu kişilerin büyük bir çoğunluğu memleketlerine geri dönmüş, yalnızca doğu illeri mültecisi 23.520 kişi yerleştirildikleri yerlerde kalmıştır¹⁷⁹. Ancak bu rakamlar göçmenler genel sorunu yansıtmamaktadır.

Balkan Savaşları sonrası Anadolu'ya göçenlerin sayısı 926.022'dir. I. Dünya Savaşı sırasında göç edenlerden kayda girenler 78.848 kişidir. Yine bu sırada işgal edilen illerden (Van, Erzurum, Erzincan, Bitlis ve Trabzon) iç illere göç eden kişi sayısı 868.962 kişidir¹⁸⁰. Kısaca 2 milyonu aşan göçmen Anadolu'da dağınık vaziyette hizmet beklemektedir. İstanbul işgal altında, silah ve mali kaynakların önemli kısmı İstanbul ve civarındadır. Anadolu'da bir Meclis ve bir meclis hükümeti vardır. Meclis savaş halindedir ve bir yandan da salgınlar, yaralılar, sakatlar, göçmenler ve kıtlıklarla uğraşmak zorundadır.

Göçerlerin, düzenli iş ve yerleşik ekonomik çözümleri olmadığından, hem çok ciddi sağlık, hem de beslenme sorunları vardı. Bütün bu sorunlara karşın, neredeyse sembolik bütçelerle daha çok yeni organize olmaya çalışan, ilk kuruluşu üzerinden 12 ay, Dr. Refik Bey'in vekil olmasının üzerinden 3 ay geçmiş, Avrupa'da

---

¹⁷⁷ Ekrem Kadri Unat; **a.g.e.**, s. 181.

¹⁷⁸ **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, s. 32 – 34.

¹⁷⁹ Aynı yer.

¹⁸⁰ Aynı yer.

da çoğu ülkede henüz mevcut olmayan Sıhhiye Vekilliği'nin nasıl can siperane hizmet üretmeye çalıştığını, aşağıda ayrıntılarıyla anlatılan bir takrir ve ona Vekil Dr. Refik Bey'in cevabındaki teknik bilgilerden anlamak mümkündür¹⁸¹. Bu belge, o tarih için, belki de Türkiye'nin gururu olmalıdır.

“27 Haziran 1921 Pazartesi günü muhacirlerin durumu hakkında bilgi almak üzere Beyazid Mebusu Süleyman Bey'in verdiği soru takriri, görüşülmek üzere TBMM gündemine alınır. Takrir'de, Vekiller Heyeti Reisliği'nden, Maliye ve Sıhhiye Vekilliklerinden, sayıları yüz binleri aşan ve orada burada perişan vaziyette olan bu zavallılara (göçmenler) neler yapıldığı ve yapılabileceği sorulur. Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey, kendisine sıra geldiğinde cevaben şu konuşmayı yapar:

“Efendim, bendeniz 20 gün kadar oluyor, Muhacirin Müdüriyetimi ele aldım, tekik ettim. Nerelerde ne kadar muhacir vardır, bunların nakli halinde ne gibi ahval zuhur edecek ? Buna göre bir nizamname yaptım. Bu nizamname mucibinde muhacirin idarelerini buldukları yerlerde sıhhiye müdürlerine, sıhhiye müdür yoksa, merkez tabibine, oda yoksa hükümet tabibine bağladık. Şimdi bunların nakil işleri yapılmaktadır. Ayrıca iaşesi bize mevdu olan alil, ihtiyar, hasta, kimsesiz kadınlar ve sairenin mevaddi işlerini bir miktar tezyid ettik. Muhacirin idarelerinin kapatılması ile sağlanan bir miktar tasarrufu da bu muhacirlerin nafakasına tahsis ettik. Muhacirin bütçesi bana şu şekilde intikal etti. İlgili bütçe 874 bin lira civarındadır. Bunun içinde 300 bin lira sevkiyat için, 230 bin lira da iaşe parasıdır.

Muhacirlerin hepsi Şark vilayetleri muhacirleri değildir. 300 bin muhacir içinde belki 60-70 bin kadardır, henüz bunu tam olarak tespit edemedik. Sıhhiye müdürleri ve merkez tabipleri muhacirlerin miktarlarını doğru tespit etmeye çalışıyorlar. Vesaiti olanların doğrudan doğruya vereceğimiz yevmiyelerle yola çıkmalarını söyledik. Baki kalanlar için de elimizdeki muvakkat bütçeden muhacirin için bir para verilmiştir. Ve bu paradan 72 bin lira iaşe, 83 bin lira nakliye parası avrdır. Haziran'ın 19'una kadar, yani evvelsi güne kadar bu paradan 153 bin lira sarf edilmiş ve elyevm muhacirin bütçesinin sevkiyat faslında dokuz lira para kalmıştır.

.....

---

¹⁸¹ Bülent Kara; a.g.t. s. 57-61.

Muhacirler memleketlerine gönderileceklerini bir yerden duymuşlar, bu nedenle ellerindeki işleri de, iş bulmayı da bırakmışlar, bekliyorlar.

Heyet-i Celileniz, baki kalan muvakkat bütçeden kalan 377 bin liranın verilmesi temin buyurulursa Şark vilayetlerine gideceklerden vesaiti olmayanların sevki için yanların sıhhiye küçük memurları koyacağız.”

Aynı konu üzerine yine Bayezid Mebusu Süleyman Bey’in verdiği soru önergesine de yazılı olarak verdiği cevapta Vekil Dr. Refik Bey, Meclis-i Ali’den tahsis olunan 150 bin lira ile mültecilerin memleketlerine iadelerine başlanıldığını yazılı olarak beyan etmiştir¹⁸².

Kayıtlardan bellidir ki Sıhhiye Vekaleti, bir yandan durum tespiti yapmaya çalışmakta, bir yandan elindeki imkanları, savaş halinde olunmasına ve memleketin hazinesinden önemli bir kısmın İstanbul’da kontrol edilmesine rağmen, göç sorunu olanlara aktarmaktadır.

Çeşitli sosyal sorunlar:

08 Kasım 1921 tarihinde Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası TBMM tarafından görüşülmüş ve söz alan bazı konuşmacılar, yürütülen bağımsızlık mücadelesi sırasında bazı iddialar öne sürüp cevaplandırılmalarını isterler. Bu tartışmadan da anlaşıldığı kadarıyla, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti görev alanı sınır çizilemeden genişlemektedir.

Üsküdar Mebusu, Selahattin Bey; çeşitli yerlerde esir düşen subay ve askerlerin sefaletinden ve bunlara yardım elinin uzatılmadığından; Aydın Mebusu Tahsin Bey Kütahya dolaylarında 17 askerinin donarak öldüğünden ve bunun hesabının sorulması gerektiğinden; Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, halkın

---

¹⁸² Bülent Kara; **a.g.t.**, s. 61-63.

elinden çift hayvanlarının alınmış olmasından ve bu sebeple ilkbaharda halkın tarlasını ekemeyeceğinden bu hatanın düzeltilmesi gerektiğinden bahisle açıklama isterler.

Bu sözlerin birinci muhatabı Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa olmakla birlikte, Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey’de söz almış ve şu konuşması ile tartışmaya katılmıştır:¹⁸³

“Efendim Bendenizin söyleyeceğim; vaktiyle, Heyet-i Vekileden gönderilmiş, tefrik olunan ve müfreze hâlinde bulunan erât ile zuafânın sevkiyat esnasındaki iaşelerine dair bir layiha-i kanuniye vardı. Efendim bu Müdafaa-i Milliye Encümenince tetkik edildi. Her kolordu dairesindeki efrada rayiç üzerinden para verilmesi gibi, iaşeleri hakkında da bir takım tadilat icra edildi ve Muvazeneyi Maliye Encümenine gönderildi. Bu kanunun bir an evvel çıkması, gerek askerın sıhhati gerek sefaletten kurtarılması için, pek lazımdır. Bendeniz bunun Muvazeneyi Maliye Encümeninden süratle çıkmasını istirham ediyorum ve bunu süratle müzakere edelim.

İkincisi; efendim Tahsin Beyefendi buyurdular ki; soğuktan vefâyât çok oluyor. Mesleğime taalluk etmesi münasebetiyle bundan bahsetmek isterim Efendiler; Harb-i Umumide olsun ve şimdi olsun, gördüğümüz ve yaptığımız tedkikat bize gösteriyor ki; orduda gerek emrâz-ı sâriye ve gerek emrâz-ı âdiye, her zaman en müthiş cephe muharebelerinin bize verdiği mecruh adedinden fazladır ve her ordu için, en müterakki ve en mütemeddin ve en vesait-i nakliyesi olan ordular için dahi bu böyledir. Hiçbir zaman büyük bir kütleinin hastalıktan tamamen tecridi imkan tahtına girmemiştir. Bilhassa hareket-ı Harbiye de. Bendenizin burada birkaç ay Sıhhiye Reisliği yaptığım sırada elde ettiğim netayiç ve tedkikatıma nazaran; ordumuzda emraz-ı sariye bugün elhamdülillah yoktur. Tahrirat yapılıyor, aşılar yapılıyor ve bu suretle tifo gibi, kolera gibi, lekeli tifo gibi emrazdan lehülhamd ordumuz beri kalır. Fakat en büyük müşkülâtımız; ahz-ı asker dairelerinden itibaren mevâkı-ı askeriye kadar geçen zaman zarfında sevkiyat efradının çektiği en büyük sıkıntıdır. Bunun için de menzil hududunun bir an evvel te’sisini Paşa Hazretlerinden rica ederim. Menzil hududu lazım gelen vasaiti fenniyesi ile techiz ve tesis olunabilirse o vakit gerilerde hasıl olan hastalıkların, zayiâtın önü alınmış olur.”

¹⁸³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 8, s. 140; Bülent Kara;**a.g.t.**,s.160.

Bilindiği gibi Yunan Ordusu Anadolu’da işgal ettiği bölgelerde büyük bir yıkım gerçekleştirmiş pek çok köy ve kasaba tamamen tahrip edilmiştir. Aç ve açıkta kalan bölge insanına yardım gerekliliği Türkiye Büyük Millet Meclisi mebuslarının çeşitli önlemler alınması için çalışmaya başlamasına neden olmuştur.

Karesi Mebusu Vehbi Bey, TBMM’nin 03 Kasım 1921 tarihli, yüz dördüncü toplantının birinci oturumunda Sivrihisar ve Mihaliççık Kazalarında düşmanın tahrip ettiği köyler halkından açıkta kalanlara ne gibi yardımların yapıldığına dair bir soru takriri vermiştir.

Vehbi Bey’in soru önergesi şöyledir: ¹⁸⁴

“Âdî düşmanın Sivrihisar ve Mihaliççık Kazalarında ihrak ettiği köylerin adedinin yetmiş baliğ olduğu anlaşılmaktadır. Diğer manatıktaki karyeler maalesef bu yekunu pek çok yükseltecektir. Kış gelmeden a’dânın imhasından ma’sûn kalan efrâd-ı millet iğva edilmek ve İktisat, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekaletlerinin ne gibi tedbir ittihaz ettiklerini sual eyeriz.”

Bu soru önergesi üzerine ilk cevabi konuşmayı Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey yapmış ardından Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Dr. Refik Bey kürsüye gelir.

Dr. Refik Bey’in konu ile ilgili yaptığı açıklama şöyledir:

“Efendim buradaki köylülere yardım etmek için bendeniz Garp Cephesi Kumandanıyla muhabere ettim. Garp Cephesi Kumandanı tarafından bunlara araba, kağı, orduda kullanılmayan hayvanat ve çift hayvanatının verilmesine başlanmıştır. Bundan başka Vehbi Bey kardeşimizin söyledikleri ismi var cismi yok dediği Muaveneti İçtimaiye Vekaleti’nin parası olmadığı ve ona encümente beş para verilmediği için bunun yerini tutan Hilal-i Ahmer tarafından şu eşyayı gönderdik:

¹⁸⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 14, s. 43 – 46.; Bülent Kara, **a.g.t.**,s.167.

Otuz ton buğday, on beş ton tuz, beş bin don, beş bin gömlek, üç bin beş yüz fanile don, üç bin Selanik fanilesi, beş bin çorap, bin mintan, iki bin metre pazen, altı bin metre Amerikan, bir miktar çocuk elbisesi, kuşak, takye, kadın elbisesi, pantolon, ceket, kundura. Bunların bir kısmını Kastamonu Hilal-i Ahmer deposundan yavaş yavaş oraya gönderiyoruz. Aynı zamanda oraya bir heyette gönderdik. Bunlara da tevziât yapıyoruz. Muaveneti İçtimaiyye'nin yapabildikleri bundan ibarettir.”

Yukarıdaki örneğe benzer bir konudaki soru önergesi de Kars Mebusu Cavit Beyle arkadaşlarının, Iğdır ve Sürmeli Kazaları halkına yardım edilmesine dair verdikleri önergedir. Bu önerge TBMM'nde 01 Aralık 1921 tarihinde yapılan, yüz yirminci toplantının, birinci oturumunda görüşülmüştür. Cavit Bey ve arkadaşları tarafından verilen soru önergesi, bu önergeye istinaden Dr. Refik Bey tarafından yapılan açıklama aşağıdadır:¹⁸⁵

“Iğdır ve Sürmeli Kazaları halkı namına vasıtamızla makam-ı alilerine takdim kılınan telgraf merbuttur. Bu fakir, aç ve çıplak halkın feryatlarına acilen bir çare bulunması için keyfiyetin Muaveneti İçtimaiye Vekaletine tevdiini rica ederiz. Ve vekalet-i mezkureden iş bu telgraf üzerine ne tarzda ne gibi muavenetler temin edildiğinin Meclisi Aliye bildirilmesini talep ve temenni ederiz.”

Bu tahrir sonrasında Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey cevap verir:

“Dindaşlarımızın burada iskanları için evvelce geçen sene Kanun-u Evvelde Van vilayetinden gelecek olan muhacirin gibi, tabiiyetimizi kabul etmek şartıyla bunlarında doğrudan doğruya muhacirin tahsisatlarından istifade edecekler, bu sene bize oradan vaki olan bir müracaat üzerine, Ağustos'ta Heyet-i Vekilece takarrür ettirildi. Ve mahallinde tebligat yapıldı. Yani bu hususu doğrudan doğruya Beyazıt Mutasarrıflığına taalluku itibariyle tebliğ ettiğimiz gibi, Şark Cephesi Kumandanlığına da yazdık. Ondandır bize hiçbir malumat gelmedi. Yakın zamanlarda 12 Teşrin-i sani tarihi ile bize gelen Dahiliye Vekaletinin tezkeresinde Liva dahilinde muhtaç olan yetimlerin günden güne mikdarı tezayüd etmekte

¹⁸⁵ A.g.e., s. 422; Bülent Kara, a.g.t., s. 169.

olduğundan muhtacın tahsisatında havale istiyorlar. Bunun için bizden iki bin lira para istiyorlar. Beyazıt Mutasarrıflığına yazdık efendim: “Mezkur yetimler nereden ve ne suretle gelmişlerdir? Ve şimdiye kadar ne suretle iâşe olunmuşlardır? Bunlar, sâgir, kebîr, zükûr, inâs kaç nüfustan ibarettir? Bu gibiler hakkında şimdiye kadar niçin malumat verilmemiştir? Tavzihan işarı...” dedik. Beyazıt Mutasarrıflığı bize bunlar hakkında cevap verdiler:

Kaza ve civar karyesinde (120 yetim, 90 kız, 85 kadın ki, ceman 385 yetim, yetime, çocuk mevcut olup bunların İran ve Azerbaycan muhacirini meydana getirdikleri ve bir takımları geçen sene ordu tarafından iâşe edilmekte iseler de elyevm kaffesinin erbabı hamiyetin muavenetine muhtaç bir halde oldukları Iğdır Kaymakamlığının işarına atfen Beyazıt Mutasarrıflığı bize bildiriyor. Onun üzerine bu 300 kûsür nüfusu nazarı itibara alarak, biz kendilerine ilk taksit olmak üzere, mevcut paradan (50) lira gönderdik ve evvelisi günde bu taksit verilmiştir. Yani ikisi yekdiğerine tekabül etti, bize bu sual takririyle tevdi edilen Iğdır Müdafaa-i Hukuk azalarının ve reisinin söyledikleri vaziyete biz ancak bu telgrafla muttali olduk.

Fakat ondan evvel aldığımız cevap ve yaptığımız muamele bundan ibarettir. Biz kendilerine dahi muavenet yapacağız. Ancak 1000 lira kadar daha muavenet yapabileceğiz. O da ancak ayın on beşine kadar olacaktır.”

Gerçektende Milli Mücadele günlerinde Büyük Millet Meclisi Hükümeti çok zor şartlar altında çalışmalarını sürdürmüştür. Vekaletler, son derece düşük ödeneklerle büyük zorluklar içindeki halkın sorunlarını çözmeye çalışmışlardır. Ülkenin değişik yerlerinden, değişik işlerden gelen mebuslar, zaman zaman gereksiz, zaman zaman bilgi eksiliği ile dolu, zaman zaman da karşı çıkma amacıyla haksız eleştirilerde ve serzenişlerde bulunmuşlardır. Bu durumlar, savaş içindeki bir mecliste, normal zamanlara göre beklenenden çok daha ağır zihni ve duygusal sorunlara yol açabilmekte, hizmet üretenleri ciddi ölçülerde bunaltabilmekte, zaman

zaman da yeis içine düşürebilmektedir. Bu tartışmalardan küçük bir örnek aşağıdadır:¹⁸⁶

Muhacirlerle ilgili TBMM’nde bir tartışma:

Ali Şükrü Bey (Trabzon Mebusu): - Beyefendi sarf olunan paranın miktarı nedir ?

Dr. Refik Bey (Sıhhiye Vekili): - Sarf olunan miktar muhtelif yerlere havale ile gönderilmiştir.

Ali Şükrü Bey: - Bunun kaydı yok mudur ?

Dr. Refik Bey: - Bendeniz bunu ele alalı 1 hafta olmuştur. Yani bendeniz bunu zatı alinize umumiyet itibariyle söyledim.

Ali Şükrü Bey: - Zannediyorum ki para sarf olunuyor, fakat hiç kimsenin gittiği yoktur.

Dursun Bey (Çorum Mebusu): - Paranın ne kadarı sar edilmiştir efendim.

Dr. Refik Bey: - İşte o mesele bence meçhuldür, efendim; Sıhhiye müdürlerine emrettim ve bu gün meseleyi tetkik ille meşgulüm, efendim.

Yukarıdakine benzer bir boş tartışma da 10 Ekim 1921’de Perşembe günü yaşanmıştır.¹⁸⁷

Dr. Refik Bey’in Sıhhiye Vekilliği döneminde, Adli Tıp ve suç nedeniyle yaralananların tedavisine dair olan “Tababeti Adliye Kanunu” hazırlanmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiştir. Bu kanun Dr. Refik Bey’inde görevli olduğu Sıhhiye Encümeni tarafından hazırlanmış ayrıca ilgisi nedeniyle Adliye Encümeni de kanun teklifi üzerinde çalışmış ve bazı eklemeler yapmıştır.

23.09.1920 tarihinde ilk kez Meclis genel kuruluna getirilen kanun teklifi çeşitli tartışmalar ve eleştiriler sonrasında yeniden düzenlenerek 23.10.1920

¹⁸⁶ Bülent Kara; **a.g.t.**, s. 59-60.

¹⁸⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 14, s 148-152.

Cumartesi gününe rastlayan yetmiş beşinci toplantının ikinci oturumunda kabul edilmiştir.¹⁸⁸

Yine bu dönemde, askeri hizmette bulunan sivil sıhhiye memurlarının durumları ve belediyelere bağlı çalışan doktorların belediye meclisi üyesi olmalarına dair tekliflerde Meclis tarafından değerlendirilmiş ve bu konularla ilgili gerekli düzenlemeler yapılmıştır.

Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nin, 1920 – 1921 yılları boyunca sorumluluk ve yoğun meşguliyeti şu başlıklar altında toplanabilir:

1. Vekaletin ülke sathında merkez ve taşra teşkilatı olarak organizasyonu,
2. Dul, yetim, yaşlı, düşkün, yaralı ve muhtaçların barınma ve iaşeleri ile sağlıklarının korunması,
3. Muhacirlerin bakım, beslenme, sağlık sorunları ve nakilleri,
4. Savaş halindeki ordunun sağlık bakım ve tedavi hizmetleri ile yaralı tedavi hizmetleri ve sakat rehabilitasyonları,
5. Halkın ve ordunun salgın hastalıklardan korunması,
6. Çevre sağlığının korunması,
7. Aşı ve serum üretimi.

c) Dr. Refik Bey (Saydam)' in Sıhhiye Vekilliği'nden İstifası

Yukarıda konu edilen bütün bu sorumlulukların getirdiği yükleri samimi olarak taşımak kolay değildir. Bu iş, politikacılıktan ziyade ciddi devlet adamlığı ve

¹⁸⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 4, s. 439-444.

Tababeti Adliye Kanunundaki hükümler şu şekildedir:

“1. Cürmü meşhuda etibbanın müdevatı iptidaiye münasebeti ile sarf ve istihlak edecekleri edviyye bedeli harcirah vesair mesarif misüllü haksız çıkan ve ehli vukufun cürmü meşhudlarda tanzim edecekleri varakların fenni tıbbın ve tıp kanununun ta'rifatına tevfikân tanzimi mümkün olmayacağına mebni bu gibi evraka şahadet ilmuhaberi tesmiyesi muvafık görülerek üçüncü madde ber vechi ati şekle ifrağ olunmuştur.

2. Adli rapor tanzimi diplomalı etibbaya aittir, Etibba bulunmadığı takdirde küçük sıhhiye memurlarına ve her ikisinin bulunmadığı mahallerde ciheti adliyece tensip edilecek ehli vukufa tanzim ettirilecek varakalara şahadet ilmuhaberi namı verilir. Feth-i meyyit (otopsi) ameliyesi ancak diplomalı etibba tarafından yapılır.”

iyi bir teknisyenliği gerektirir, siyasetçinin durum idareciliği, savaş şartları nedeniyle, hem geçersiz hem de zararlı olacaktır. Meclis içinde zaman zaman artan yersiz tartışmalar, imkânların kısıtlılığı ile birleştirilince, ciddi devlet adamlarında yeis ya da sorumluluk devir ihtiyaçlarına yol açabilir. Bu tarih boyunca hep böyle olmuştur. Aralık 1921'in sonlarına doğru, 14 Aralık'ta Dr. Refik Bey Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye vekilliğinden yazılı istifa talebinde bulunur. İstifasına sağlık sorunlarını neden gösterir. Ancak hiçbir kaynakta bu istifanın gerçek nedenini bulamıyoruz. Dr. Refik Bey'in tütün ve alkol alışkanlığı olmadığını, beslenmesine ciddi dikkat ettiğini biliyoruz. O tarihte 39 yaşında olan Dr. Refik Bey'in ciddi hiçbir hastalık kaydı yoktur. O'nun sağlığı konusunda Mazhar Müfit Kansu'dan alınan şu anekdot bilgi yeterince bilgi vermektedir:¹⁸⁹

“... ikinci eğlencemizi de yine pek nadir olarak Rauf Orbay, Refik Saydam, Kazım Dirik, Hüsrev Gerece ve arkadaşlarının briç oynaması teşkil ederdi... Ben de umumiyetle kağıt oyunlarından hoşlanmadığım için o kadar sıkılır, ve bermutad cahili kalmak isterdim, amma seyretmekten hoşlanırdım. Bu hoşlanmayı oyun değil, Allah rahmet eylesin Refik Saydam'ın hırçın ve asabi halleri temin ederdi... Hele hastalandığımız zaman çok kızar, perhize riayet etmediğimiz söyler, sinirli sinirli: “-Efendim ilaç buna ne kar etsin, pis boğazlıkta devam ediyorsunuz, abur cubur yiyorsunuz” derdi.”

Öyleyse Dr. Refik Bey'in istifası başka bir nedene bağlıdır. TBMM içindeki bütün faaliyetlerinde Mustafa Kemal çizgisinde hareket ettiğine göre, onun Meclis Reisliği ile de bir ihtilafı söz konusu olamaz. İstifa etmeden önce ve sonra da herhangi bir önemli görev almamıştır. Bütün bunlar göstermektedir ki, istifa Meclis içi tahammülü zor tartışmalar ve yersiz isnatlara, Dr. Refik Bey'in kişilik ve hizmet

¹⁸⁹ Mazhar Müfit Kansu; **a.g.e.**, s. 95.

anlayışında bir cevap niteliğindedir. Dr. Refik Bey'in Birinci Dönem TBMM'nde Sıhhiye Vekilliği 9 ay sürmüştür. 20 Aralık 1921 tarihli Meclisin yüz otuz birinci toplantısının birinci oturumunda sağlık durumunu gerekçe göstererek verdiği istifa dilekçesi kabul edilir.¹⁹⁰ Dr. Refik Bey'in boşalttığı Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekilliğine, Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın gösterdiği adaylardan Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Bey, 24 Aralık 1921'de seçilir.¹⁹¹

Dr. Refik Bey, Birinci TBMM'nde mebus olarak ve vekil olarak tam zamanlı görev yapmıştır. TBMM' inde olmadığı zaman, cephede olduğu Meclis yoklama kayıtlarında defalarca saptanabilir.

Dr. Refik Bey'in TBMM'indeki tüm faaliyetlerinin Mustafa Kemal ile aynı çizgide yürüdüğünü daha evvel de belirtmiştik. İşte bunun kanıtı olmaya yeter pek çok sayıdaki TBMM faaliyetinden bazı örnekler aşağıdadır:

14 Temmuz 1920'de Zabitanan Fedai Müfrezeleri oluşturulması teklifine karşı çıkan Müdafaa-i Milliye Mazbatası'ndaki taraf alışı.¹⁹²

4 Aralık 1920'de İcra Vekilleri heyetinin seçimine dair usulde, İcra Vekilleri namzetleri için teklifin Meclis Başkanlığınca yapılması, Meclis ekseriyetince seçilmesi usulünün kabul edilmesindeki çalışması.¹⁹³

19 Mayıs 1921'de İcra Vekilleri Heyeti'nin yeniden belirlenmesi için Mustafa Kemal tarafından yapılan taktik uygulamaya katkısı.¹⁹⁴

17 Ekim 1921'de Genel Bir Müfettişlik Kurulması ve Mülkiye Müfettişleri Oluşturulması hakkındaki kanun teklifi'ne desteği.¹⁹⁵

¹⁹⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 15, s. 162.

¹⁹¹ **A.g.e.**, s. 228.

¹⁹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 2, s. 325.

¹⁹³ Bülent Kara, **a.g.t.**, s.18.

¹⁹⁴ **Nutuk**, s. 314.

¹⁹⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 13, s.169-170.

4 Şubat 1922’de Başkumandanlık Süresinin uzatılması için verilen teklifler.¹⁹⁶

Mustafa Kemal’de Dr. Refik Beyi sayar ve takdir eder, ona güvenir. Nitekim, Batı ülkelerinde bile varlığı sayılı iken, TBMM’nin ilk hükümetine sağlık vekilliğinin eklenmesindeki ısrarı, bu fikrin yakın dava arkadaşı Dr. Refik Bey tarafından verilmiş olmasıdır. Mustafa Kemal, böyle bir fikir ancak Dr. Refik Bey’den gelince tam inanarak benimser ve savunur.

Dr. Refik Bey’in o zor dönemlerdeki olaylarda takındığı tavırlar dikkatle incelendiğinde, kanaatime göre şu özellikleri ön plana çıkmakta, onun için ayırıcı vasıf olmaktadır: Dr. Refik Bey’in ciddi ve ilkeli bir duruşu vardır. O yi bir teknisyendir, hiçbir zaman politikacı tavrı takınmamıştır, çalışırken işine tüm benliğini verir, nazik bir idarecidir. Dr. Refik Bey, titiz ve düzenlidir, ekip içinde çok tutarlı hareket eder, güvenilirdir, daima Mustafa Kemal ile birlikte hareket eder, Vatan ve millet endişesi dışında bir kaygısı yoktur.

Dr. Refik Bey (Saydam) önemli ve iyi bir devlet adamı olma yolunda doğru işler yaparak ilerlemektedir. Daha önce değindiğimiz gibi Dr. Refik Bey’in sağlık alanındaki büyük hizmetleri ve başarısını sağlayan gelişiminin dördüncü aşamasını bizzat ilk TBMM’de Sıhhiye ve Muvanet-i İçtimaiye Vekili iken göreceklere ve kazanacakları ile sağlamıştır. Bu dönemde hizmet alanı içindeki göçmenler, sakatlar, yoksullar, hastalar, yaşlıları görür, sayısal bilgiler edinir ve eldeki imkanlarla onların ihtiyaçlarını ölçme, tartma şansı olur. Bu dönemle birlikte, kanaatime göre Dr. Refik Bey, Türkiye’nin sağlık hizmetlerinde geleceğini şekillendirecek birikim ve donanımını sağlamış olur.

---

¹⁹⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 7, s.202.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DR. REFİK SAYDAM'IN SAĞLIK BAKANLIĞI VE HİZMETLERİ

A – CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE SAĞLIK ÇALIŞMALARI

1 – Osmanlı Devletinde Sağlık Sistemi

Osmanlı Devleti'nin genel idari örgütlenmesine paralel olarak sağlık hizmetlerinin örgütlenmesi, özellikle 19. yüzyılın başlangıcına kadar ordu ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmuştur. Halkın sağlık hizmeti ihtiyacının karşılanması ise yöneticilerin ve hayırsever zenginlerin kurduğu hastane ve şifahanelerle ya da özel tebabet yapan hekimlerce yürütülmüştür.

Osmanlı Devleti örgütlenmesi içinde yer alan Reisül Etibba'lık Kurumu (Hekimbaşılık), sağlık hizmetlerinin yürütülmesinden sorumlu tek makamdı. Kurumun görevleri arasında devletin ve ordunun sağlık işlerini düzenlemek, tabip, cerrah ve diğer sağlık personelinin yetişmelerini sağlamak ve atamasını yapmak, sosyal yardım, besin maddeleri kontrolü ve çevrenin sağlığı işleri yer almaktaydı.¹⁹⁷

Osmanlı Devleti'nin yukarıda kısaca tanımlanan klasik sağlık örgütlenmesi 19. yüzyıl'ın ortalarına kadar devam etmiş, II. Mahmut döneminden itibaren devlet sisteminin her alanında olduğu gibi, sağlık alanında da Batı'ya yönelik başlamıştı.

Osmanlı Devletinde ilk kez II. Mahmut döneminde modern anlamda tıp eğitimi veren kurumlar açılması için ciddi çabalar gösterilmiştir. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi' nin gayretleri ile 14 Mart 1827'de açılan Tıphâne-i Âmire batılı

¹⁹⁷ Ayşegül D. Erdemir - Esin Kahya; **Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 255.

anlamda eğitim veren ilk tıp okulu olarak hizmete başlamıştır. 1831’de de bu okula ek olarak bir “Cerrahhane” faaliyete geçmiştir.¹⁹⁸

Ordular ve askeri hastaneler için asker hekim ve cerrah yetiştirmek amacı ile kurulan bu kuruluşlar, 1839 yılında birleştirilerek “Darü’l Ulum-û Hikemiye-i Osmaniyye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şâhâne” adı ile modern anlamdaki ilk tıp fakültesi hizmete sokulmuştur.¹⁹⁹

Dönemdeki gelişmelere göre oldukça uzun bir süre sonra, askeri olan ve eğitim ve öğretimleri yabancı öğretim görevlileri tarafından yürütülen Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’den ayrı olarak, sivil alanda hizmet edecek hekim ihtiyacını karşılamak üzere 1866’da “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye” açılmıştır.²⁰⁰

Osmanlı Devleti’nde örgüt olarak ilk sağlık idaresi 1839 yılında “Beynelmilel Sıhhiye Meclisi”nin kurulması ile başlar. 1878 tarihinde de “Cemiyeti Tıbbiye-i Mülkiye” kurulmuştur. Bu kurum 1906 yılında “Meclisi Maarifi Tıp” adını almış, 1908’de ikinci kez Meşrutiyet yönetimine geçilmesinden sonra “Meclisi Umuru Mülkiye-i Tıbbiye ve Sıhhiye-i Umumiye” olarak ad değiştiren bu kurumun görev ve yetkileri daha da genişletilmiştir.

Aynı sene içerisinde, çalışma alanı yeterli olmayacağı düşüncesi ile yukarıda değinilen meclis lağvedilerek özel bir kanunla Dahiliye Nezâretine bağlı olmak üzere ve İtalya’daki sağlık örgütü örnek alınarak “Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi” kurulmuştur.

¹⁹⁸ Ayten Altıntaş; “**Tıphane-i Amire’nin Kuruluşu**”, Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları, CSA Global Publishing, İstanbul 2006, s. 59.

¹⁹⁹ **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, s. 18.

²⁰⁰ Erdem Aydın; **Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi**, Naturel Yayınları, Ankara 2002, s. 16.

1914 yılında Dahiliye Nezâreti, “Dahiliye ve Sıhhiye Nezâreti” adını almıştır. Dahiliye ve Sıhhiye Nezâreti’ nin emrinde sağlık örgütü olarak şu üç kuruluş vardı:²⁰¹

- a) Sıhhiye Müdüriyeti Umumiyesi
- b) Karantina İdaresi
- c) Hicaz Sıhhiye İdaresi

Dahiliye ve Sıhhiye Nezâreti’nin kurulması Osmanlı Devletinde sağlık işlerinin ilk kez bir bakanlık düzeyinde ele alınmaya başlanması gibi değerlendirilebilirse de, sağlık hizmetleri Dahiliye Nezâretine (İçişleri Bakanlığı) bağlı ikinci derecede bir devlet örgütü olmaktan ileri gidememiştir.

Taşra’daki sağlık hizmetleri ise 1871’de yayımlanan “İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi”ne bağlı olarak şehir ve kasabalara gönderilen “memleket tabipleri” aracılığı ile uygulanmaya çalışılmıştır.²⁰² Memleket tabipliğine atanan hekimler, görevlendirildikleri bölgede belediyenin belirlediği bir yerde, haftanın iki günü herkese parasız muayene ve aşı yapmakla, onun dışında hekime gidemeyecek kadar hasta olanların evine gitmekle yükümlüydüler. Memleket tabiplerinin en önemli görevi, o dönemde giderek önem kazanan bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmektir.

1913’den itibaren illerde sağlık müdürlükleri kurulmaya ve memleket tabipliği yerine “hükümet tabipliği” kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemdeki bir diğer gelişme de illere “Sıhhiye Meclisleri”nin kurulması olmuştur. Salgın hastalıklarla mücadele etmek, çevre sağlığı ve nüfusun arttırılması ile ilgilenen bu meclisler, yörenin mülki amiri, belediye başkanı, sağlık müdürü,

²⁰¹ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 23.

²⁰² Erdem Aydın; a.g.e., s. 18.

hükümet tabibi, askeri ve sivil yetkililerden oluşmaktaydı. Bu dönemde devlet taşraya hekim atamış, ancak bina, malzeme ve ücret işleri genellikle yerel yöneticilere bırakılmıştır. Burada en önemli nokta ise bulaşıcı hastalıklar ve çevre sağlığı ile ilgili düzenlemelerin ilk kez taşraya ulaştırılmış olmasıdır.²⁰³

2 - Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Döneminde Sağlık Bakanlığı

20. Yüzyıla girildiğinde Osmanlı Devletinde sağlıkla ilgili bir bakanlık yoktu. Yukarıda konu edildiği gibi sağlık işleri “Dahiliye Nazırlığı”na bağlı “Sıhhiye Umum Müdürlüğü” tarafından yönetiliyordu.²⁰⁴ Yani sağlık hizmetleri bir umum müdürlük düzeyinde götürülüyordu. Ekonomik sorunlar içindeki devlet sağlık hizmetlerine yeterince ödenek ayıramıyor, dolayısıyla bilimsel gelişmelerin sağlık alanına getirdiği yeniliklerden yararlanılamıyordu. Halk pek çok hastalığın verdiği sıkıntıyla uğraşmak zorundaydı; Tifo, Tifüs, Kolera, Trahom, Verem, Sıtma, Çiçek, Frengi gibi salgın hastalıklar Anadolu’da yaygındı. Öyle ki Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu’daki toplam 13 milyon nüfusun yarıya yakını hastaydı. Bazı bölgelerde ise hastalıklı insan oranı nüfusun % 80’ine yaklaşıyordu. 1923 yılında 3 milyon trahomlu hasta vardı. O yıllarda o kadar ilginç gözlemler olmuştur ki, sıtma nedeniyle kimi bölgelerde köylülerin hasat bile yapamayacak kadar bitkin düştükleri kayıtlara girmiştir.²⁰⁵

²⁰³ Ata Soyer; “Türkiye’nin İktisadi ve Sosyal Tarihi Bağlamında Başlangıcından 1960’a Kadar Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Bakanlığı” Toplum ve Hekim, Kasım – Aralık 2001, Cilt:16, Sayı:6, s. 414.

²⁰⁴ Metin Aydoğan; **Türkiye Üzerine Notlar; 1923 – 2005**, Umay Yayınları, İzmir 2005.

²⁰⁵ Ahmet Saltık; “Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetlerinin Tarihçesi”, Bilim ve Ütopya, Şubat 1988, sayı: 44, s. 17-19.

Sağlık hizmetlerinin batılı ve modern anlamda bir devlet görevi olarak ele alınmasının temeli 23 Nisan 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışı sonrası ilk Meclis Hükümetinin kuruluşu ile atılmıştır.

23 Nisan 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışından on gün sonra çıkarılan “üç numaralı yasa” ile “Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti” kuruldu. Böylece Osmanlı Devleti döneminde bir umum müdürlük olarak yönetilen sağlık işleri, ilk kez bir bakanlık düzeyine çıkarılmış oluyordu.²⁰⁶

3 Mayıs 1920’de yapılan ilk bakanlar kurulu toplantısına ilk Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili olarak katılan Dr. Adnan Adıvar, 11 Mayıs 1920’de yanına katip olarak aldığı bir küçük sıhhiye memuru ile, Ankara Vilayet Konağının bir odasında göreve başladı.²⁰⁷ Yeni bakanlığın idari yapılanmasında merkezde Hıfzısıhha Dairesi, Sicil Dairesi, Muhasebe ve Evrak Kalemi bulunuyordu. Taşra örgütünde ise; Osmanlı sisteminde yer alan Sağlık Müdürlükleri, Hükümet, Belediye ve Karantina Tabiplikleri ve Küçük Sıhhiye Memurlukları aynen korundu. Darü’l Kelp (Kuduz Tedavi Müessesesi), Telkikhane (Aşihane) ve Bakteriyolojihane kurulması kabul edildi.

Mustafa Kemal, 1 Mart 1922 tarihinde TBMM’yi açarken yaptığı konuşmada o dönemde oluşan yeni sağlık anlayışını; kişi ve toplum sağlığına yönelik yakın hedefleri şöyle dile getirmektedir.²⁰⁸

“Milletin sağlığının korunması ve daha sağlıklı hale getirilmesi, ölüm oranının düşürülmesi, nüfus artışının sağlanması, salgın hastalıkları etkisiz kılarak toplum

²⁰⁶ Aslan Y.; **TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu** (23 Nisan 1920 – 30 Ekim 1923), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 60-65.

²⁰⁷ Ata Soyer; **a.g.m.**, s. 415.

²⁰⁸ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 236 – 260.

sağlığının iyileştirilmesi, böylece ulus bireylerinin dinç ve çalışmaya yetenekli duruma getirilmesi amacımızdır.”

B- Cumhuriyet Dönemi ve Dr. Refik Saydam'ın Modern Türk Sağlık Sistemini Kurması

Dr. Refik Bey (Saydam), daha önce konu edildiği gibi 10 Mart 1921 – 20 Aralık 1921 tarihleri arasında ilk TBMM bünyesindeki İcra Vekilleri heyeti'nde Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekilliği yapmış, 20 Aralık 1921'de bu görevinden ayrılmıştı. Dr. Refik Bey, Cumhuriyet'in ilanının ertesi günü, 30 Ekim 1923 tarihinde kurulan İsmet Paşa İcra Vekilleri Heyeti içinde yeniden Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili olmuştur.

1923'ün Devlet Sağlık Teşkilatı, Merkezde 3 daire (Sağlık Dairesi, Sicil Dairesi, Muhasebe ve Evrak Kalem), taşra da sağlık müdürlükleri, hükümet, belediye ve karantina tabiplikleri ile küçük sıhhiye memurluklarından ibaret idi. Eldeki personel kadrosu 554 hekim, 560 sağlık memuru, 136 ebe, 69 hastabakıcı hemşire ve 4 eczacı idi.²⁰⁹

Dr. Refik Bey, 21 Kasım 1924 tarihinde kurulan ve 4 Mart 1925 tarihine değin, kısa bir süre görev yapan Fethi Bey Hükümetinde görev almadı. Bu dönemde söz konusu vekillik görevini Dr. Mazhar German yürütmüştür. Dr. Refik Bey, 4 Mart 1925'te, İsmet Paşa'nın tekrar Başvekil olması ile oluşturduğu İcra Vekilleri Heyeti'nde 5. defa Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili oldu ve bu tarihten itibaren Ekim 1937'ye kadar, kesintisiz 12 yıl 7 ay Vekil olarak görev yaptı. Dr.

---

²⁰⁹ Feridun Frik; **Cumhuriyet Devri Sağlık Hareketleri (1923 – 1963)**, İstanbul 1964, s.3.

Refik Bey'in Sağlık Bakanı olarak görev aldığı dönemler ve bu dönemlerdeki Hükümet Başkanları (Başvekiller) sırasıyla şöyle idi.²¹⁰

10 Mart 1921 – 16 Mayıs 1921	Fevzi Paşa (Çakmak)
19 Mayıs 1921 – 20 Aralık 1921	Fevzi Paşa (Çakmak)
30 Ekim 1923 – 4 Mart 1924	İsmet Paşa (İnönü)
6 Mart 1924 – 21 Kasım 1924	İsmet Paşa (İnönü)
4 Mart 1925 – 26 Ekim 1937	İsmet Paşa (İnönü)

Dr. Refik Bey, ayrıca 10 Kasım 1938 – 24 Ocak 1939 tarihleri arasında Celal Bayar Hükümeti'nde İç İşleri Bakanı olarak görev yapmıştır.

Yukarıdaki görev dağılımı, Dr. Refik Bey'in daha çok İsmet Paşa (İnönü) ile çalışmayı tercih ettiğini göstermektedir. Nitekim Celal Bayar Hükümeti'nde görev alması da o tarihte Reisicumhur olan İsmet Paşa'nın isteği nedeniyle olmuştur.

Dr. Refik Bey'in soyadı olan “Saydam”, soyadı kanunu çıktığında bizzat Atatürk tarafından “içi dışı bir, temiz, dürüst arkadaşımız, sizin soyadınız Saydam olsun” taltifi ile verilmiştir.²¹¹

Dr. Refik Saydam, 4 Mart 1925 tarihinde 5. kez atandığı Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekilliği görevine başlar başlamaz, daha önce hükümet değişiklikleri nedeniyle ele alamadığı sağlık hizmetlerini, büyük bir heyecan içinde, köklü ve planlı bir şekilde ele aldı. Kendi el yazısı ile Bakanlık çalışma programının ana hatlarını şöyle tespit etti:²¹²

1. Devletin sağlık teşkilatını kurmak,
2. Fazla sayıda hekim yetiştirmek,

²¹⁰ Nuran Dağlı – Berna Aktürk; **Hükümetler ve Programları 1920 – 1960**, TBMM Basımevi, Ankara 1998, s. 2-84.

²¹¹ **Dr. Refik Saydam 1881-1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s.96.

²¹² Nevzat Eren – Nuray Tanrıtanır; **Cumhuriyet ve Sağlık**, Türk Tabipleri Birliği Yayını, Ankara 1998, s. 8.

3. Numune hastaneleri açmak,
4. Ebe ve sağlık memuru yetiştirmek,
5. Doğum ve çocuk bakımevleri açmak,
6. Verem sanatoryumu açmak,
7. Sıtma, frengi, trahom ve diğer sosyal hastalıklarla mücadele etmek,
8. Sağlık ve Sosyal yardım teşkilatını köylere kadar götürmek,
9. Sağlık ve sosyal yardımla ilgili kanunları çıkarmak,
10. Merkez Hıfzısıhha Müessesesini ve Hıfzısıhha Okulunu kurmak.

Bu konuların her biri başlı başına uğraşı gerektirecek, yılları alacak, sabır, cesaret ve özveri isteyecek çalışmaları gerektiriyordu. Bu özelliklere sahip olduğunu zamanla gösteren Dr. Refik Saydam, kendi eliyle çizdiği bu programı çeşitli yokluklara rağmen uygulamayı başardı. 1923 yılında hükümet bütçesi 137 Milyon TL iken Vekalet bütçesi 3 Milyon TL (% 2.2) idi. 1925 yılında hükümet bütçesi 184 Milyon TL, 1930'da 223 Milyon TL olurken, Vekalet bütçesi % 2.6 ve % 2.0 olarak gerçekleşmişti.²¹³

1 – Sağlık Hizmetleri İle İlgili Kanunlaştırma Hareketi

Osmanlı Devleti döneminde sağlık mevzuatıyla ilgili ciddi bir çalışma olmadığı için Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanı olarak görev yaptığı 1923 – 1938 yılları arasında “Sağlık Mevzuatı” çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır.

Cumhuriyet kurulduktan sonra varolan devlet sistemi ve anlayışı çağdaş ilkeler ışığında hızla dönüştürülür ve yeniden yapılandırılırken Sağlık Bakanlığının görev alanı ve örgütü de bu gelişmelere paralel olarak çağdaş gereksinimler ve ilkelerin ışığında yeniden belirlenmiş ve genişletilmiştir.

---

²¹³ Ata Soyer; **a.g.m.**, s. 416.

Sağlık hizmetlerine dair kanunlaştırma çalışmaları şu üç sahada gerçekleşmiştir:

- a) Sıtma, Frengi ve Trahom gibi hastalıklarla mücadele,
- b) Eczacılar/eczaneler ve tıbbi teçhizat organizasyonu,
- c) Sınırlardaki ve Doğu illerindeki devlet sıhhiyeciliği kadrolarını genişletme.

Dr. Refik Saydam'ın 4 Mart 1924 tarihinde 5. kez, ama istikrarlı olarak göreve geldiği Sağlık Bakanlığı döneminde, 13 yıl içinde, 47'i kanun ve 18 tüzük Bakanlık tarafından hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. Bunların belli başlıları tarih sırasına göre aşağıdadır. Ayrıca 1 kanun onun İç İşleri Bakanlığı zamanında, 2 kanun da Başvekilliği zamanında hazırlanmıştır.²¹⁴ Bu sayı, oluşturulduğu süre dikkate alınır, devletin nasıl yeniden ve baştan organize edildiğinin en iyi göstergesidir.

a) Kanunlar

1. 90 Sayılı ve 1921 Tarihli Frenginin Kaldırılması ve İlerlemesinin Yayılmasına Dair Kanun.
2. 369 Sayılı 1923 Tarihli Hekimlerin Zorunlu hizmetleri Hakkında Kanun.
3. 438 Sayılı ve 1924 Tarihli Zorunlu Hizmet Kanununa Ek Kanun.
4. 500 Sayı ve 1924 Tarihli Rüsümü Sıhhiye Kanunu.
5. 531 Sayı ve 1924 Tarihli Sivil Hekimlerin Zorunlu Hizmetleri ve Hekim, Eczacı ve Dış Hekimlerin Stajları Hakkında Kanunlara Ek Kanun.
6. 690 Sayı ve 1925 Tarihli Hekimlik ve Sanayide Kullanılan Bazı Ecza ve Maddelerin İthallerinin Serbest Olduğuna Dair Kanun.
7. 767 Sayı ve 1926 Tarihli Türk Kodeksi Hakkında Kanun.
8. 796 Sayı ve 1926 Tarihli Sağlık İşleriyle İlgili Bütçeler İle Bütün Sağlık Personeliyle İlgili Kanun.
9. 826 Sayı ve 1926 Tarihli Hekimlerin Sıtma Enstitülerinde Staj Zorunlulukları Hakkında Kanun.
10. 831 Sayı ve 1926 Tarihli Sular Hakkında Kanun.
11. 839 Sayı ve 1926 Tarihli Sıtma Mücadele Kanunu.
12. 964 Sayı ve 1927 Tarihli Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun.
13. 984 Sayı ve 1927 Tarihli Zehirli ve Etkili Kimyevi Maddelerin Satış Yerleriyle İlgili Kanun.
14. 992 Sayı ve 1927 Tarihli Seriri ve Gıda Araştırma Yapılan Bakteriyoloji ve Kimya laboratuvarları Kanunu.
15. 1927 Tarihli Maden Suları Hakkında Kanun.

²¹⁴ Eren N., Tanrıtanır N.; **a.g.e.**, s. 10.

16. 1219 Sayı ve 1928 Tarihli Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun.
17. 1262 Sayı ve 1928 Tarihli İспенçiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Kanun.
18. 3959 Sayı ve 1930 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzısıhha Müessesesi Hakkında Kanun.
19. 1557 Sayı ve 1930 Tarihli İспенçiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Kanununa Ek Kanun.
20. 1593 Sayı ve 1930 Tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanunu.
21. 1686 Sayı ve 1930 Tarihli Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanuna Ek Kanun.
22. 1961 Sayı ve 1932 Tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanununun Düzeltilmesi Hakkında Kanun.
23. 2000 Sayı ve 1932 Tarihli Tıp Öğrencilerinin Tabi Olacakları Yükümlülükler Hakkında Kanun.
24. 2312 Sayı ve 1933 Tarihli Uyuşturucular Hakkında Kanun.
25. 2219 Sayı ve 1933 Tarihli Özel Hastaneler Kanunu.
26. 2313 Sayı ve 1933 Tarihli Uyuşturucu Maddelerin Kontrolü Hakkında Kanun.
27. 2108 Sayı ve 1933 Tarihli Lahey ve Cenevre Afyon Sözleşmeleri ve Protokollerinin Tasdikine Dair Kanun.
28. 2399 Sayı ve 1934 Tarihli Zehirli Gazların Ülkeye Sokulmasının Yasaklanması Hakkında Kanun.
29. 2410 Sayı ve 1934 Tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanununa Ek Kanun.
30. 2659 Sayı ve 1934 Tarihli Sular Hakkındaki Kanuna Ek Kanun.
31. 2764 Sayı ve 1935 Tarihli Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanuna Ek Kanun.
32. 2755 Sayı ve 1935 Tarihli Merkez Hıfzısıhha Müessesesinde Kullanılacak Yabancı Personel Hakkında Kanun.
33. 2767 Sayı ve 1935 Tarihli Sıtma ve Frengi İlaçları İçin Kanun.
34. İskan İşlerinin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına Devri Kanunu.
35. Sıtma İle Savaş Kanununa Bazı Maddelerin Eklenmesine Dair Kanun.
36. Türk Kadın Hekimlerin 10 Yıl Süreyle Zorunlu Hizmete Tabii Olmalarına Dair Kanun.
37. 3017 Sayı ve 1936 Tarihli Bakanlık Teşkilat ve Memurin Kanunu.
38. 3039 Sayı ve 1936 Tarihli Çeltik Ekim Kanunu.
39. 3153 Sayı ve 1937 Tarihli Radyoloji, Radyum ve Elektrikle Tedavi ve diğer Fizyoterapi Müesseseleri Kanunu.
40. 1937 Tarihli Ankara'da Tıp Fakültesi Kurulmasına Dair Kanun.
41. Gezici ve Küçük Sağlık Memurlarına Yem Bedeli Ödenmesi Hakkında Kanun.
42. Kimya Savaşından Korunmaya Mahsus Kanun.
43. Devlet Kinin Döner Sermayesi Hakkında Kanun.
44. Kinin Tedarik ve Satışı Hakkında Kanun.
45. Bulaşıcı Hastalılar ve Yayılması Tüzüğüne İlaveler ile İlgili Kanun.
46. Hava Trafikğine Mahsus Uluslar arası Sağlık Antlaşmasına Katılmamız Hakkında Kanun.
47. Yalova Kaplıcalarının İşletilmesine Dair Kanun.
48. 3728 Sayı ve 1939 Tarihli Özel Hastane ve Muayenehane Açacaklardan Alınacak Harçlara Ait Kanun.
49. 4528 Sayı ve 1942 Tarihli Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanununa Ek Kanun.
50. 3958 Sayı ve 1942 Tarihli Gözlükçülük Hakkında Kanun.

b. Tüzükler

1. Tabip Odaları Tüzüğü
2. Kinin Tedarikine Dair Kanununun Uygulanması Hakkında Tüzük
3. Zührevi Hastalıklarla Savaş Tüzüğü.
4. Hekimlik ve İhtisas Belgeleri Hakkında Tüzük ve Eki.
5. Sular Hakkında Tüzük.
6. Gemilerde Yolculuk Güvenliği Hakkında Tüzük.
7. Özel Hastaneler Tüzüğü.
8. Evlenme Muayenesi Hakkında Tüzük.
9. Mezbaha Yapı Tüzüğü.
10. İспенçiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Kanunu.
11. Teftiş Kurulu tüzüğü.
12. Radyoloji, Radyum ve Elektrikle Tedavi Müesseseleri Hakkında Tüzük.
13. Hayriye Müessesesi Sağlık Tüzüğü.
14. Çiçek Aşısı Tüzüğü.
15. Ölü Defin Tüzüğü.
16. İl Sağlık İdaresi Tüzüğü.
17. Ereğli Kömür Havzası Maden Ocaklarında Çalışan İşçilerin Sıhhi İhtiyaçlarının Teminine Dair Tüzük.
18. Haşhaş Ekilmesine ve Afyon Sütü Toplanmasına Müsaade Edilecek Bölgelerin Tesbitine ve Kontrol Şekillerine Dair Tüzük.

Yukarıda konu edilen kanunlar arasından, Dr. Refik Saydam'ın özellikle bizzat hazırladığı ve özen gösterdiği üç tanesi modern bakanlık teşkilatının yapılandırılmasında ve hizmet anlayışının belirlenmesinde etkili olmuştur. Bunlar 1593 sayılı “Umumi Hıfzısıhha Kanunu”²¹⁵, 3017 sayılı “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanunu” ve 1219 sayılı “Tababet ve Şuuâbaâtı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun”dur.²¹⁶

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanunu'nun 1. maddesi ve Umumi Hıfzısıhha Kanununun 1-4. maddeleri Sağlık ve Sosyal Yardım

²¹⁵ **Umumi Hıfzısıhha Kanunu**, T.C. Başvekalet Müdevvenat Müdürlüğü Neşriyat Şubesi Yayını, Ankara 1930, s. 3-34.

²¹⁶ **Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun**, T.C. 3. Mıntıka Etibba Odası Neşriyatı, İstanbul 1930, s. 1-34.

Bakanlığı' nın doğrudan doğruya bütün ülkede yapacağı sağlık hizmetlerini, görev ve yetkilerini göstermektedir.²¹⁷

3017 sayılı Kanununun 1. maddesi şöyledir:

“Madde 1 – Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti, İcra Vekilleri Heyetine dahil bir vekilin emir ve idaresi altında olup devlet hizmetleri arasında, memleketin sıhhi şartlarını ve milletin ferdi ve içtimai, sıhhatine zarar veren amillerle mücadele ve gelecek nesillerin sıhhatli olarak yetişmesini temin ve halkı sıhhi ve içtimai muavenete ulaştırmak ve iskan işlerini görmek için, kanunlarla kendisine verilen vazifeleri yapmakla mükelleftir.

Vekilin, bu vazifeleri yapmak için kendi bütçesi ile Hudut ve Sahiller Umum Müdürlüğü ve İskan Umum Müdürlüğü bütçeleri içinde ve hususi idarelerle belediye ve Evkaf Umum Müdürlüğü bütçelerinin tayin edilen hadleri dahilinde olmak üzere lüzum görülecek yerlerde tıbbi, sıhhi, içtimai teşkiller ve müesseseler yapar ve bunlara lazım olan tababet ve şuaabatı mensuplarını, eczacı ve kimyagerleri ve diğer memurları tayin eder ve lüzum görülürse ecnebi tabip, hemşire, kimyager ve teknisyenler kullanır.”

1930 tarihli Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun 1-4. maddeleri aşağıdadır:²¹⁸

Madde 1 – Memleketin sağlık şartlarını düzeltmek ve milletin sağlığına zarar veren bütün hastalıklar ve diğer zararlı etkenlerle mücadele etmek ve gelecek neslin sağlıklı olarak yetişmesini temin ve halkı tıbbi ve sosyal yardımdan faydalandırmak genel devlet hizmetlerindedir.

Madde 2 – Genel sağlık ve sosyal yardım hizmetlerine ait devlet görevleri Sağlık ve sosyal Yardım Bakanlığı tarafından yerine getirilir ve özel idarelerle belediyelere ve diğer mahalli idarelere bırakılan hizmetlerin yapılması denetlenir. Milli Savunma örgütüne ait sağlık işleri ayrı olmak üzere bütün sağlık ve sosyal yardım işlerinin sorumlusu ve denetleyicisi bu bakanlıktır.

Madde 3 – Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti bütçeleriyle muayyen hadler dahilinde olarak aşağıda yazılı hizmetleri doğrudan doğruya ifa eder:

²¹⁷ Yusuf Tunca; **Sağlık Çalışmalarında 40 Yıl (1922-1962)**, Ogun Kardeşler Matbaası, Ankara 1964, s. 18 – 19.

²¹⁸ **Umumi Hıfzısıhha Kanunu**, s. 12.

1. Doğumu arttırmak ve çocuk ölümlerine engel olmak,
2. Annelerin doğumdan evvel ve sonra sağlıklarını korumak,
3. Memlekete bulaşıcı ve salgın hastalıkların girmesine engel olmak,
4. Yurt içinde her çeşit bulaşıcı ve salgın hastalıklarla veya çok sayıda ölümlere neden olan diğer zararlı etkenlerle savaşmak,
5. Hekimlik ve hekimlikle ilgili mesleklerin uygulanışını gözetmek,
6. Gıdalarla ilaçları ve bütün zehirli etkili ve uyuşturucu maddelerle yalnız hayvanlar için kullanılan aşilar ve serumlar hariç olmak üzere, her çeşit aşı ve serumları denetlemek.
7. Çocukluk ve gençlik sağlığına ilişkin işlerle, çocuk sağlık ve bünyesinin korunması ve gelişimine ait kuruluşları denetlemek,
8. Okul sağlığı hizmetlerini yürütmek,
9. Çalışma ve meslek sağlığı ile ilgili hizmetleri yürütmek,
10. Maden suları ve diğer şifalı suların sağlık yönünden denetimlerini yapmak,
11. Hıfzısıhha müesseseleri ve bakteriyoloji laboratuvarları ile genel olarak hayati muayene ve tahlillere ait müesseselerin açılış ve idareleri ile ilgili hizmetleri yürütmek,
12. Mesleki eğitim kuruluşları açmak, idare etmek ve dengi kuruluşları denetlemek,
13. Akıl hastaları ile diğer ruh hastalıklarına ait tedavileri, sakatlığı olanları kabul edecek yurt ve müesseseler kurmak ve idare etmek,
14. Göçmenlerin, cezaevlerinin ve ulaştırma hizmetlerinin sağlıkla ilgili hizmetlerini yürütmek,
15. Sağlıkla ilgili, yayın, propaganda hizmetleri ile tıbbi istatistiklerin düzenlenmesi işlerini yürütmek.

Madde 4 – Şehir kasaba ve köylerdeki sağlık ve sosyal yardım hizmetleri belediyeler, özel idareler ve diğer mahalli idarelerce yürütülür. Bakanlık özellikle bu idarelere rehber olmak üzere bazı mahallerde numune kuruluşlar açar.

Görüldüğü gibi yasanın sağlık bakanlığına verdiği 15 görevden yalnız biri (madde 13) tedavi hizmetleri ile ilgilidir. Diğer 14 madde koruyucu hekimlik hizmetleri ile ilgilidir. Bu tutum yasanın çıktığı dönem dikkate alındığında büyük bir ileri görüşlülüğü ifade eder.²¹⁹

²¹⁹ N. Eren – N. Tanrıtanır; **a.g.e.**, s. 11.

2 – Sağlık Bakanlığının Teşkilatlanması

a) Personel Yetiştirilmesi

Dr. Refik Saydam, sağlık teşkilatının genişletilmesinde en önemli sorunun personel yetiştirilmesi, eğitimli personelin Taşra’da dengeli dağılımı ve Bakanlık bütçesinin arttırılması olduğunu kabul ediyordu. 1923 yılında Türkiye’de 69 eczacı, 560 sağlık memuru, 554 hekim, 136 ebe, 4 hemşire, 87 hastane ve 6517 hasta yatağı vardı.²²⁰ 1927 yılında bu rakamlar Türkiye için 1059 hekim (13.000 kişiye bir hekim), 139 hemşire, 347 diplomalı ebe ve 1036 sağlık memuruna ulaştı. Dört yıl içinde ulaşılan sonuç Dr. Refik Saydam’ın ne denli yoğun bir insan gücü yetiştirme programı uyguladığını göstermektedir. Nitekim, 1927 yılında hükümetin bütçesi 42 milyon lira, sağlık harcaması 2.9 milyon liraydı (tüm bütçenin yüzde 6.9’u). Bugünün göreceli olarak çok zenginleşen Türkiye’sinde sağlık bütçesinin genel bütçenin yüzde 2.5’i olması, Refik Saydam’ın oldukça güçlü bir bakan olduğunun kanıtıdır.²²¹

Dr. Refik Saydam’ın bakan olarak ilk icraatlarından biri, 1923 yılında kırsal bölgelerde çalışan hekim sayısını arttırmak amacı ile zorunlu hizmet yasasının çıkarılması, diğeri 1924 yılında tıp öğrenimini özendirmek ve maddi olanakları yetersiz yurt çocuklarına okuma fırsatı yaratmak için “Yatılı Tıp Öğrenci Yurdu”nun açtırılmasıdır.²²²

Dr. Refik Saydam’ın başarısındaki en önemli öğelerden biri, sağlık hizmetlerinde gerçek başarıyı yakalayabilmenin iyi bir örgütlenmenin yanı sıra, hizmet üretecek kişileri de yetiştirmek ve çalıştırmak olduğunu fark edebilmesidir. Talebe yurtları açılması sıradan bir hizmet değildir. Bu yurtlar sayesinde

²²⁰ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tarihçesi, Dirim, Sayı 7, 1950, s.286-295.

²²¹ Sağlık Hizmetlerinde Refik Saydam. **Toplum ve Hekim**, Sayı:45, Aralık 1987

²²² Münevver Bertan – Çağatay Güler; **Halk Sağlığı Temel Bilgiler**, Güneş Kitapevi Ltd. Şti., Ankara 1997, s. 382.

Anadolu'dan gelen pek çok başarılı öğrenci 6–7 yıl tıp eğitimi alma fırsatı bulmuştur. O yıllarda Anadolu'dan İstanbul'a gelip, yiyip – içecek, yatıp - barınacak imkanlara sahip genç sayısı oldukça azdır. İşte bu öğrenci yurt-barınma hizmeti çok önemli bir alt yapı hizmeti olarak değerlendirilmelidir. 1930-1946 yılları arası tıp fakültesinde okuyan sivil öğrencilerin çok büyük bir bölümü bu yurtlarda kalarak eğitimlerini tamamladılar.

Buradan yetişen hekimler, Sıhhiye Vekaleti' nin gösterdiği yerlerde hükümet tabibi olarak mecburi hizmetlerini yapmaya giderlerdi. 1942'ye doğru Yatılı Öğrenci Yurdu'nun kapasitesi 967 öğrenciye ulaşırken, yetişen hekimlerin sayısı bine yaklaştı. Hekim sayısının bu şekilde arttırılması ve zorunlu hizmet yasası sayesinde hem en ücra yurt köşelerine kadar hekim ulaşabildi, hem de hekimler mezun olduklarında iş olanaklarına kavuşmuş oldular.²²³

Türkiye'de sağlık teşkilatının geliştirilmesi yönünde gösterdiği çabalar ve organizasyonlar nedeniyle Dr. Refik Saydam'a 1925 yılında İstanbul Darülfünunu tarafından “İstanbul Tıp Fakültesi Fahri Profesörlüğü” unvanı verildi.²²⁴

Dr. Refik Saydam, 1933 yılında Atatürk tarafından başlatılan “Üniversite reformu” çalışmalarında, özellikle tıp eğitiminde yeni düzenlemeler için büyük gayret göstermiştir. O yıllarda hem sağlık bakanı olarak, hem de bir süre Milli Eğitim Bakan vekili olarak özellikle Alman kökenli bilim adamlarının getirilmesi ve bunların tıp eğitiminde görev almalarında Dr. Refik Saydam'ın ciddi çabaları vardır.²²⁵ Bu çalışmalar kapsamında önemli bir gelişme İstanbul Tıp Fakültesi bünyesinde Hijyen Enstitüsü kurularak başına çok önemli bir bilim adamı olan Prof.

²²³ Nusret H. Fişek; **Halk Sağlığına Giriş**, Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayınları, Ankara 1983, s. 160.

²²⁴ **Hastane Mecmuası**; İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, 1925.

²²⁵ **Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 127.

Dr. Julius Hirsch'in getirilmesidir. Bu bilim insanının ülkemiz sosyal tıp hizmetlerine ve bu konudaki eğitime katkısı çok önemlidir.²²⁶

1939 yılından sonra hekim sayısının artırılması amacıyla ikinci bir tıp fakültesinin Ankara'da kurulması planlandı, ancak bu girişim çeşitli nedenlerden dolayı Dr. Refik Saydam'ın ölümünden sonra 1945'de gerçekleşebildi.

Dr. Refik Saydam, etkili bir sağlık hizmeti için gerekli teşkilatlanmada sadece hekim yetiştirilmesinin yeterli olmayacağını iyi biliyordu. Bu nedenle hekim yetiştirilmesine koşut olarak, biri İstanbul'da "nehari (yatılı olmayan gündüz mektebi)", diğeri ise Çorum'da "Leyli (yatılı, gece mektebi)" olmak üzere iki "Küçük Sıhhat Memuru Mektebi" açıldı. Bu iki mektebin yetiştirdiği ve özellikle köylerde önemli yardımcı hizmetler gerçekleştiren sıhhat memurlarının sayısı, 1942'ye gelindiğinde 1.500'ü geçmekteydi.²²⁷ Ebe yetiştirmek amacıyla 1924'de Tıp Fakültesine bağlı bir Ebe Okulu ve İstanbul Şişli Çocuk Hastanesi bünyesinde Ebe Öğrenci Yurdu, 1937'de Balıkesir, 1938'de Konya Köy Ebe Okulları açıldı.²²⁸ Bu okulları bitiren ebeler zorunlu hizmete tabi olarak kent belediyelerine dağıtıldılar. Hemşire yetiştirmek için de 1925'de İstanbul'da Kızılay Hemşire Okulu, 1939'da Ankara'da Askeri Hemşire Okulu açıldı.²²⁹ Ancak, Dr. Refik Saydam dönemi, hekim yetiştirilmesine çok önem verilirken, aynı önemin hemşire ve ebe yetiştirilmesinde gösterilmediği yönünde eleştirilir²³⁰. Ancak kanaatimize göre bu eleştiri çok ta haklı değildir. Çünkü 1923 yılında hekim sayısı 554, 1927 yılında

²²⁶ Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 129.

²²⁷ Neşe Özden; "Dr. Refik Saydam'ın Türk Sağlık Politikalarına Etkisi (1923-1937)", **38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, Ankara 2005, s. 1504.

²²⁸ Sağlık Hizmetlerinde 50 yıl, s. 307-308.

²²⁹ Orhan Yeniaras; **Türkiye Kızılay Tarihine Giriş**, İstanbul 2000, s. 119-122.

²³⁰ Ekrem Kadri Unat; **Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi**, Cerrhpaşa Tıp Fakültesi Yayınları 4, İstanbul 1988, s. 181.

1059, 1940 yılında 2378 iken, aynı yıllarda hemşire sayısı sırasıyla 4, 139, 405, ebe sayıları 136, 347, 616, sağlık memuru sayısı 560, 1036, 1493'dür.²³¹

Dr. Refik Saydam'ın sağlık personeli politikasının en önemli tarafı, kamu sektöründe çalışacak sağlık personelinin atama, terfi ve cezalandırma işlerini bir elde, yani Sağlık Bakanlığı'nda toplamasıdır. Bu konudaki düzenlemeleri ile Sağlık Bakanlığı' nı fiili olarak ülkede sağlık hizmetlerini yürüten tek kurum yapılmıştır.

Dr. Refik Saydam, hekimlere memurlar gibi maaş ödenmesini sağlamış, buna karşın yapmakla yükümlü oldukları işler dışında, ücreti karşılığında özel muayene yapmalarına da müsaade etmiştir. Koruyucu hekimlik ve tedavi edici hekimlik arasında insan gücü dengesini sağlamak için hastanede çalışan hekimlere yüksek maaşlı kadrolar verilmesine izin vermemiştir. Yüksek maaş almak isteyen hekimler koruyucu hekimlik yapmak, salgın hastalıklarla mücadeleye katılmak; yani sahaya çıkmak zorundaydılar. Dr. Refik Saydam'ın uyguladığı bu çok isabetli ücret politikası Sıhhat Vekaletine tecrübeli ve bilgili pek çok hekim kazandırmıştır.

Cumhuriyet yönetiminin ilk on yılı içinde bir mebusun aylık maaşı 250 lira iken, salgın hastalıklara karşı mücadelede görev alan bir hekim çok daha yüksek bir aylık ücret alıyordu. Örneğin o dönemde Sıhhiye Vekaletinde çalışan ve trahom savaşında önemli hizmetleri olan Dr. Nuri Fehmi Ayberk, trahom mücadelesi boyunca 750 lira maaş almıştır. Devlete hizmet işinde bu denli teşvik edici olabilen Dr. Refik Saydam özel yaşamında çok tutumlu olarak bilinirdi.²³² 1928 yılında, vekil iken Dr. Refik Saydam, vekil maaşı olarak 2.068 Kuruş maaş alıyordu.²³³ Maaş hesaplamasında yanlışlık olduğunu, milletvekilliğinden ve askeri hekimlik emekliliğinden gelmesi gereken farkın alınmadığını gören Dr. Refik Saydam'ın bu

²³¹ Nevzat Eren, Nuran Tanrıtanır; **a.g.e.**, s.29.

²³² "Sağlık Hizmetlerinde Refik Saydam", **Toplum ve Hekim**, Sayı: 45, Aralık 1987, s. 2.

²³³ 15 Ocak 1928; Sicil No: 321-28, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

durum nedeniyle müracaatı sonrası²³⁴, haklı görülmesi üzerine²³⁵, maaşı ilaveyle 5.000 kuruş olmuştu²³⁶. 1 Haziran 1930'da yeni tekaüt kanunu sonrası Dr. Refik Saydam'ın maaşı ancak 19.712 Kuruş'a ulaşabilmişti²³⁷

Dr. Refik Saydam, 1219 sayılı Tıp Meslekleri ve Şubelerinin Uygulanmasına Dair Kanun'a hekimlerin hastalardan alacakları ücretlerin nasıl kontrol edileceğine dair hükümler koydurmuştur. Kanununun 74. maddesi "Sağlık Vekaleti gerekli gördüğü bölgelerde tedavi tarifeleri uygulayarak ücret sınırları koyabilir" yönünde olup, ortaya çıkabilecek anlaşmazlıklarda sulh mahkemeleri hakem tayin edilmiştir. Özel hastanelerin ücret uygulamalarıyla ilgili olarak ta 2219 sayılı kanunla düzenleme yapılmış; kanuna göre özel hastanelerin uyguladıkları ücret politikası bakanlığın denetimi altına alınmış ve bir ücret tarifesi belirlenmiştir.²³⁸

b) Hastaneler ve Sağlık Merkezleri

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ve 3017 sayılı Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanununa göre ihtiyaç duyulan yerlerde hastaneler, sanatoryumlar, ruh ve sinir hastalıkları hastaneleri, doğum ve çocuk bakımevleri, kuduz tedavi müesseseleri gibi tedavi kurumları kurmakla görevli ve sorulu hale getirilmiştir. Böylece 1923 yılında Cumhuriyet yönetimine geçilmesi sonrasında başlanan modern anlamda hastanelerin kurulması çalışmaları hızla arttırılarak, devletin benimsediği sosyal yardım

²³⁴ 07.01.1928; Dr. İbrahim Refik Bey tarafından Milli Savunma Bakanlığı'na Yazılmış Dilekçe, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

²³⁵ 05.01.1928; TBMM İdare Heyeti Tarafından Milli Savunma Bakanlığı'na Yazılmış Durum Bildirir Belge, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

²³⁶ 11.01.1928; Dosya Numarası: 8463; Ankara Defterdarlığı'na Yazılan Maaş Bildirim Yazısı, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

²³⁷ 12.06.1930; TC MMV Tekaüt, Eytam, Eramil Şubesi Yazısı, Sayı 30/4523, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

²³⁸ "Sağlık Hizmetlerinde Refik Saydam", **Toplum ve Hekim**, Sayı: 45, Aralık 1987, s. 3.

sorumluluğu kapsamında yurttaşlara bilimsel bakım ve tedavi hizmetleri ulaştırılmaya başlanmıştır.

1923’de ilk Cumhuriyet Hükümeti kurulduğunda Türkiye’de yataklı tedavi kuruluşlarının durumu şöyle idi:²³⁹

Kuruluşun Adı	Sayısı	Yatak Sayısı
Devlet Hastanesi	3	950
Belediye Hastanesi	6	635
Özel İdare Hastanesi	45	2450
Özel Yabancı ve Ekaliyet Hastanesi	32	2402
Toplam	86	6437

Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, Cumhuriyet Hükümetlerinde, kendisine bağlı 950 yataklı üç devlet hastanesi ile hizmete başlamıştır.

Dr. Refik Saydam, bir yandan il özel idarelerince il merkezlerinde kurulmuş olan ve “Gurebâ Hastanesi” veya “Memleket Hastanesi” olarak anılan bu hastanelerin hizmet koşullarının iyileştirilmesi için düzenlemeler yaparken, diğer yandan da hastane hizmetleri ve işletmeciliği konusunda ülke çapında bir model yaratmak amacıyla Numune Hastanelerinin kurulması yoluna gitmiştir.²⁴⁰ 150 – 500 arası yatak kapasitesine sahip ve hekimliğin tüm uzmanlık alanlarını içinde toplayan bu hastaneler, yatılı – ayakta – poliklinik mesaisi olarak tedavi eden tam teşekküllü, uzman kadrolu, modern donanımlı kurumlardı. Numune Hastaneleri 1924 yılında Ankara, Diyarbakır, Erzurum ve Sivas’ta 1936’da da İstanbul Haydarpaşa’da

²³⁹ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 250.

²⁴⁰ Münevver Bertan – Çağatay Güler; a.g.e., s. 382.

hizmete başlamıştır.²⁴¹ 1930'da devlet hastanesi sayısı 36'ya, yatak sayısı 3.965'e yükselmiştir.²⁴²

Açılan Numune Hastaneleri ve diğer mevcut hastaneler il merkezlerinde bulunduğundan, Dr. Refik Saydam, sağlık hizmetlerini halkın ayağına kadar götürme ve onları sağlık mücadelesine dahil etme ilkesi çerçevesinde, ilçe merkezlerine de 5 – 10 yataklı “Muayene ve Tedavi Evleri” açılması yoluna gitmiştir. 1924 yılında 150, 1936 yılında da 20 ilçe merkezinde Muayene ve Tedavi Evi açılarak hizmete başlamıştır. Muayene ve Tedavi Evlerinin sayısı 1942 yılında 200'ü bulmuştur. Bu tür sağlık evlerinin gelişmiş çok güzel bir örneği Ankara Etimesgut'ta 1932'de açılan “İçtimai Hıfzısıhha Numune Dispanseri”dir.²⁴³

Dr. Refik Saydam'ın önünde duran en büyük sorunlardan biri de verem hastalığıydı. Verem hastalığı ile mücadele etmek amacıyla, Bakanlığın istek ve onayıyla ilk olarak İstanbul Özel İdaresince bir verem savaş dispanseri açılmıştır. Yine 1924 yılında, veremli hastaları hem tedavi etmek hem de hastalığın toplumda yayılmasını engellemek amacıyla toplumdaki tecrit etmek için, İstanbul Heybeliada'da bir Verem Sanatoryumu açılmıştır. Verem Sanatoryumlarının açılmasının devamı planlansa da bunların çok masraflı olmaları nedeniyle yeni sanatoryumlar açılmamış ancak mevcut hastanelerde verem hastalığının tedavisi amacıyla yatak, oda, koğuş ayırarak düzenlemeler yapılmıştır.

Verem hastalığına karşı yürütülen mücadele etmek amacıyla 1924 yılında Haydarpaşa ve İzmir Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklar Hastaneleri açılmıştır. 110

²⁴¹ Neşe Özden; **a.g.m.**, s. 1504.

²⁴² Ata Soyer; **a.g.m.**, s. 418.

²⁴³ Erdem Aydın; **a.g.e.**, s. 39.

yataklı Haydarpaşa Hastanesinin 85 yatağı ve 50 yataklı İzmir Hastanesinin de 35 yatağı veremli hastaların bakım ve tedavisine ayrılmıştı.²⁴⁴

Ruh Hastalarının kabul ve tedavisi için Cumhuriyetten önce İstanbul'da açılmış olan ve 1924'de Bakanlığa intikal eden Toptaşı Bimarhanesi 1927'de Akliye ve Asabiye Hastanesi ismi altında Bakırköy'de bulunan Reşadiye Kışlasına nakledilmiştir. Bu hastane ülkemizdeki ilk modern ruh ve sinir hastalıkları hastanesi olmuştur. Önceleri 650 yataklı olan bu kuruluşun yatak sayısı 1933'de 1500'e 1938'de 2000'e çıkarılmıştır. Yine 1926 yılında, Dr. Refik Saydam'ın talimatları ile 50'şer yataklı Elazığ ve Manisa Akliye ve Asabiye Hastaneleri açılmıştır.²⁴⁵

Dr. Refik Saydam'ın Bakanlığı döneminde ana ve çocuk sağlığının korunması konusu, toplum sağlığı hizmetlerinin önemli bir zemini olarak görülmüştür. Bu dönemde doğum öncesi ve sonrası hem annelerde hem de bebek ve çocuklarda meydana gelmesi muhtemel hastalık ve ölümleri önlemek amacıyla, 1925 yılında Ankara ve Konya, 1929 yılında Adana, Çorum, Erzurum, Kars ve Malatya, 1931'de Balıkesir, 1933'de Van Doğum ve Çocuk Bakımevleri açılmıştır. Bu merkezler Cumhuriyet yönetiminin çok önem verdiği nüfus siyasetinde ve doğum öncesi ve doğum sonrası anne – çocuk sağlığının korunmasında kayda değer hizmetler verdi.²⁴⁶

c) Taşrada Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesi

Dr. Refik Saydam'ın sağlık politikası ve tüm sağlık hizmeti teşkilatlanması, esas olarak sağlık hizmetlerinin Taşraya ulaştırılabilmesi amacı çerçevesinde şekillenmiştir. Dr. Refik Saydam'ın bu amaca bağlı olarak uyguladığı yöntem,

²⁴⁴ Sağlık Hizmetlerinde 50 yıl, s. 253.

²⁴⁵ Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası, "Dr. Refik Saydam'ın Aziz Hatırasına", Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti Yayını, Ulusal Matbaa, Ankara 1942, s. 24.

²⁴⁶ Sağlık Hizmetlerinde 50 yıl, s. 256.

günümüzde “yatay örgütlenme” adı da verilen koruyucu ve tedavi edici genel sağlık hizmetlerinin birlikte sunulduğu sistemdir.²⁴⁷

Dr. Refik Saydam tarafından, mülki sivil yönetime paralel olarak kurulan sağlık örgütü, merkezde Sağlık Bakanı ve Bakanlık Örgütü, illerde Valiye bağlı ve onun sağlık işlerindeki danışmanı durumunda olan Sağlık Müdürü ile ilçelerde Kaymakama bağlı ve Kaymakam’ın sağlık danışmanı olan Hükümet Tabibinden oluşmaktadır.²⁴⁸ Cumhuriyet’in kurulduğu yıllarda nüfusun %90’ı kırsal kesimde yaşadığı için sağlık örgütlenmesinin kilit noktasında Sağlık Bakanlığının kırsal bölgelerdeki temsilcisi durumunda olan hükümet tabipleri bulunmaktadır.²⁴⁹

Dr. Refik Saydam, Cumhuriyetin ilk yıllarında en azından her il ve ilçede birer hekim istihdam etmek istemiştir. Bu doğrultuda Osmanlı Devletinin son yıllarından itibaren uygulanmaya başlanan Hükümet Tabipliği sistemi Dr. Refik Saydam’ın Sağlık Bakanlığı döneminde de varlığını kısmen kuvvetlendirerek sürdürmüş ve dönemin sağlık sisteminde kısa sürede önemli bir yere ulaşmıştır.

Hükümet tabibinin pek çok görevi bulunmaktadır. Bu görevler dört ana başlık çerçevesinde toplanabilir. Bunlar:²⁵⁰

1. Koruyucu hekimlik görevleri,
2. İyileştirici hekimlik görevleri,
3. Adli hekimlik görevleri,
4. Sağlık yöneticiliği görevleridir.

Nüfusa ve hizmetin azlığına – çokluğuna bakılmaksızın her ilçeye, bizzat Dr. Refik Saydam’ın emriyle bir hükümet tabibi atanmıştı. Ancak hükümet tabipliği köyleri ulaşmakta zorluk çekilebilecek bir organizasyondur. Çünkü o tarihlerde

²⁴⁷ Erdem Aydın; **a.g.e.**, s. 35.

²⁴⁸ Ayşe Yiğit Şakar; **Türkiye’de Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Harcamaları**, Türkiye Sağlık İşçileri Sendikası Yayını İstanbul 1999, s. 42.

²⁴⁹ Erdem Aydın; **a.g.e.**, s. 36.

²⁵⁰ N. Eren – N. Tanrıtanır; **a.g.e.**, Ankara 1998, s. 11.

köylerin ulaşım ve iletişimi şimdiki gibi gelişmemişti. Nüfusun önemli çoğunluğu köylerde yaşıyordu ve mevsime bağlı olarak köylerin uzun süreler büyük yerleşim alanları ile irtibatı kesiliyordu. Bu nedenle doğrudan doğruya köylerin içine ulaşacak bir sağlık sistemi organizasyonuna da ihtiyaç vardı.

Yukarıda konu edilen sistem ihtiyacı Dr. Refik Saydam'ın sağlık hizmetlerini köylere kadar götürmek amacıyla geliştirdiği uygulamalardan "Seyyar Tabiplik" sayesinde ciddi ölçüde çözümlendi.

Seyyar tabiplik, finansmanı il özel idareleri tarafından sağlanmak üzere Devlet tarafından tayin edilen hekimlerle uygulanan bir yapılanmaydı. Seyyar tabipler her ayın 20 günü köy ziyaretlerinde bulunurlardı. O dönemin ulaşım olanakları çerçevesinde bu görev at sırtında olacağı için göreve atanacak olan hekimlerin sağlık raporu almaları gerekmektedir. Bu uygulamada görev alan hekimler uğradıkları köylerde ayaktan tedavi ile halk sağlığı ve çevre sağlığı konularında hizmet yaparlar; köylüye sağlık eğitimi verirlerdi. Köylüye yapılan muayeneler ve ilaçlar parasızdır. Her ayın sonunda çalışma neticeleri bakanlığa rapor edilirdi. Dr. Refik Saydam, seyyar tabiplik aracılığı ile sağlık hizmetlerini en ücre köylere kadar ulaştırmayı amaçlamıştır.²⁵¹

Doğum yeri İstanbul olan, eğitimi sonrası uzun yıllar savaş hekimi olarak görev yapan, Anadolu halkı ile doğrudan teması ancak 19 Mayıs 1919 da başlayan Dr. Refik Saydam'ın, bütün bu ihtiyaçları algılayabilmesi, Anadolu'yu bütünüyle kapsayacak şekilde görüp tanıması ve algılaması, daha önce değinilen eşsiz deneyiminin yanı sıra, esasen onda çok güçlü bir öngörü ve organizasyon yeteneğine

---

²⁵¹ Erdem Aydın; **a.g.e.**, s. 37.

de işaret etmektedir. Çünkü 1919 ile 1924 arasında sadece 5 yıl vardır, bu sürenin de 3 yılı Anadolu Kurtuluş mücadelesi ile geçmiştir.

Yukarıda kısmen konu ettiğimiz gibi, Cumhuriyet yönetimi Taşra ve kırsal kesim sağlık hizmetlerinde yeni bir dönem başlatmıştır. Hatta açıkça söylenebilir ki bu alan Cumhuriyet yönetimi ile birlikte ilk kez hizmete açılmıştır. Devlet, sağlık hizmetlerini ülkenin her köşesine götürmeyi planladığı için, hastanesi bulunmayan yerlerin ihtiyacını bir ölçüde karşılayabilmek amacıyla muayene ve tedavi evi adı altındaki sağlık hizmeti merkezlerinin kurulmasına karar verilir. Bu amaçla 1924 yılında Dr. Refik Saydam tarafından tüm ilçe merkezlerinde muayene ve tedavi evleri kurulması talimatı verilir, böylece aynı yıl içinde 150 ilçe merkezinde muayene ve tedavi evi kurulması sağlanır.²⁵²

Muayene ve tedavi evleri 5 – 10 yataklıdır. 5 yataklı olanda hükümet tabipleri 10 yataklı olanlarda ise hükümet tabibine ek olarak ayrı bir hekim görevlendirilmiştir. Hükümet tabibinin bulunmadığı yerlerdeki, 5 yataklı evlerde bu görevi belediye tabibi üstlenmektedir. Bu merkezlerde yalnızca tedavi edici sağlık hizmetlerinin sunumu amaçlanmıştır.²⁵³

Muayene ve tedavi evlerinde hasta muayenesi ücretsizdir. Yoksul hastaların ilaçları da parasız verilir. Yataklı olmalarına rağmen buralar daha çok ayaktan tedavi edici hizmetlerin verildiği sağlık üniteleridir. Bu evlerde yatırılan hastalar yalnız bir geceliğine olmak üzere muayene olduktan sonra aynı gün köyüne dönemeyecek olanlar, kalacak yeri olmayan fakir hastalar ve hastaneye sevk edilecek olanlardır.

---

²⁵² Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 251.

²⁵³ Ahmet Saltık; a.g.m., s. 17-19.

Sağlık Bakanlığı tarafından kurulan muayene ve tedavi evlerinin sayısı 1936’da 180’i, 1942’de 200’ü bulur.²⁵⁴

d) Etimesgut İçtimai Hıfzısıhha Numune Dispanseri

Muayene ve tedavi evleri arasında, burada mutlaka belirtilmesi gereken “Etimesgut İçtimai Hıfzısıhha Numune Dispanseri”dir.

Ankara’nın Etimesgut bölgesi özel bir çiftlik iken, 1925 yılında sahibi tarafından Atatürk’e armağan edilir. Atatürk 1928 yılında Bulgaristan’dan gelen 50 hanelik bir göçmen grubunu buraya yerleştirmiştir. Etimesgut böylelikle 1929 yılında Ankara merkezine bağlı 19 köye sahip bir bucak merkezi haline gelmiştir. Atatürk başka hizmetler yanında buraya bir de dispanser yapımı için girişimlerde bulunur.

Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, bu tarihlere denk gelen Mayıs 1929’da davet üzerine Bakanlık Sağlık İşleri Genel Müdürü Dr. Asım Arar ile birlikte sağlık hizmetleri konusunda incelemelerde bulunmak üzere üç aylığına Amerika Birleşik Devletlerine gitmiştir.²⁵⁵ Buradaki sağlık sistemini yerinde gören Dr. Saydam, yurda döndükten sonra edindiği izlenimler doğrultusunda Etimesgut’ta örnek bir sağlık hizmet merkezini hayata geçirmeye çalışır. Bu merkezin adı “Etimesgut İçtimai Hıfzısıhha Numune Dispanseri” olarak konulur. Merkezin inşaatına 1929 yılında başlanır ve Merkez 1930 yılında hizmete girer. Bu örnek kuruluş diğer muayene ve tedavi evlerinden farklı olarak Etimesgut Bucak merkezi ve köylerine koruyucu (halk sağlığı) ve tedavi edici sağlık hizmetlerini bir arada sunmak üzere planlanmıştır.

Dispanserde, salgın ve bulaşıcı hastalılarla mücadele edildiği kadar, çevre köylerde yaşayanlara bu hastalılar hakkında aydınlatıcı ve koruyucu bilgiler verilirdi.

²⁵⁴ Erdem Aydın; a.g.e., s. 41.

²⁵⁵ Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 12.

Ayrıca dispanser hekimi, yapmak zorunda olduğu sağlık taramalarında öğretmenlere ve halka çevre koşulları ve umumi hıfzısıhha tüzük ve yönetmelikleri ile ilgili aydınlatıcı bilgi verirdi. Kurulduğu bölge de anne ve çocuk sağlığı üzerine çalışmalar yapmak da Dispanser'in en önemli görevlerinden biriydi. Bölgedeki gebe kadınlar takip edilir ve doğumları Dispanserde yaptırılır, problemleri durumlarda hasta Ankara Doğum Evi'ne gönderilirdi. Fakir ailelerin bebekleri için ücretsiz mama temin edilirdi. Çalışmaların bir düzen ve disiplin ortamında yürütülmesine büyük önem verilirdi. Yatan, tedavi gören, doğum yapan hastalara uygulanan tedavi yöntemleri ve kullanılan ilaç ve malzeme için istatistik cetvelleri tutulurdu. Dispanserde çalışanlar için konaklama imkanları mevcuttu.²⁵⁶

Etimesgut Numune Dispanseri' nin ilk Başhekimisi Dr. Cudi Erentürk'tür. Daha sonra Dr. Celalettin Or başhekimliğe atanmıştır. Dr. Refik Saydam dispanseri örnek bir sağlık kuruluşu haline getirmek istiyordu, bunun için Dr. Celalettin Or'u 1934 yılında bir yıllığına ABD'ye gönderdi. Dr. Celalettin Or, ABD'de bulunduğu süre içinde hijyen, çevre ve halk sağlığı konularında bilgi ve görgüsünü arttırdı. Dr. Celalettin Or Türkiye'ye döner dönmez Dr. Refik Saydam'a ayrıntılı bilgiler sundu. Bu etkilenim hemen Dispansere yansdı. Dispanser'in tedavi edici yönü geliştirildi ve halk eğitimi çalışmaları da arttırılarak, Dispanser adeta bir sağlık merkezine çevrildi. Mustafa Kemal Atatürk, 29 Kasım 1937'de sağlık merkezini ziyaret ederek takdirlerini bildirdi.²⁵⁷

19. yüzyılda Batı dünyasında gelişen koruyucu sağlık / halk sağlığı anlayışı
20. yüzyılın başında dünyaya yayılmaya başlamıştır. Etimesgut Dispanseri de koruyucu ve tedavi edici halk sağlığı hizmetlerinin bir arada yürütüldüğü

²⁵⁶ Erdem Aydın; **a.g.e.**, s. 40-41.

²⁵⁷ Erdem Aydın; **a.g.e.**, s. 48.

ülkemizdeki ilk sağlık ünitesidir. Bu durum, o dönemdeki çağdaş yaklaşımı yansıtan koruyucu sağlık / halk sağlığı anlayışının ve uygulamalarının Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam tarafından ciddi biçimde anlaşılmış ve benimsenmiş olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir.

3 - Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele

Cumhuriyet yönetimi, yüzyılların ihmali nedeniyle hemen her alanda geri kalmış, ağır ve yaygın sağlık sorunlarıyla yüklü bir nüfus devralmıştır.²⁵⁸ 1920’li yılların başlarında Sıtma, Verem, Frengi, Trahom, Tifo, Dizanteri, Cüzzam olmak üzere pek çok bulaşıcı hastalık yaygın haldedir ve bunların sonucu olarak çocukluk dönemine ilişkin olanlar başta gelmek üzere ölüm hızları oldukça yüksektir.²⁵⁹

Dr. Refik Saydam, son 20 yılın sağlık sorunlarını bir hekim, asker ve devlet adamı olarak, bizzat yaşayarak görmüştür. Oldukça önemli bir deneyim sahibidir. Uyguladığı sağlık politikalarında, en çok kayıp nedeni olan “bulaşıcı hastalıkların önlenmesi” önemli bir yer tutar.²⁶⁰ Dr. Refik Saydam, öncelikle bu mücadele için gerekli örgütlenmeyi planlamış, mevzuatın hazırlanması üzerinde durmuş ve açılan yeni sağlık okullarında yetişen personel ağırlıklı ve sürekli olarak bu mücadeleye yönlendirilmiştir. 1930 yılında kabul edilen 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu kapsamında, ülkemizde görülen bulaşıcı hastalıklara karşı yürütülecek mücadelenin yollarını ayrıntıları ile saptamış, bulaşıcı hastalıklara karşı kullanılan her çeşit aşı ve serumların, bakanlıkça saptanan vasıf ve koşullara uygun olması belirlenmiştir. O yıllarda önemli sorun olan belli başlı hastalıklarla yapılan mücadele, başlıklar halinde sırasıyla aşağıda yer almaktadır.

²⁵⁸ Şevket Süreyya Aydemir. “Tek Adam” Remzi Yayınevi, 8. Baskı, 1981, Cilt 2, s.498.

²⁵⁹ Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 112.

²⁶⁰ Seyfettin Turan. Atatürk’te Konular Ansiklopedisi. Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 1995, s.447.

a) Sıtma Mücadelesi

Ülkemizin de yer aldığı Akdeniz çevresinde sıtma, çok eski zamanlardan beri büyük bir afet olarak hüküm sürmüştür, savaş, sosyal karışıklıklar, ekonomik çöküntüler gibi olumsuz faktörlerin hüküm sürdüğü dönemlerde alevlenerek Hitit, Frig gibi büyük uygarlıkların sönmesine dahi sebep olmuştur.²⁶¹

Birinci dünya Savaşında sadece orduda 420.000'e yakın sıtma olgusu saptanmıştır. Gene bu dönemde ordu sağlık kurumlarının yaptığı araştırmalar, yurdun her kesiminde sıtmanın varlığını göstermektedir: Yapılan kan incelemelerinde, Samsun bölgesinde %70, Ordu'da %50, Söke dolaylarında %44 ve Kurtuluş Savaşında askerlerimiz arasında %40 oranında sıtmalı bulunmuştur. 1917 – 1925 yılları arasında, sağlık müdürlüklerinden alınan raporlara göre, sıtmalı oranı, Denizli ve Antalya'da %86'yla, Malatya ve Trakya bölgelerinde %25 – 30 arasında değişmektedir.²⁶²

Sıtma, 1920li yıllarda Anadolu'da da çok önemli bir sağlık sorunu idi. TBMM'nin kuruluşundan hemen sonra oluşturulan Birinci İcra Vekilleri Heyeti'nin programında ülkedeki sıtma salgınlarına ilişkin kaygı dile getirilmekte ve sorunun gelecekte çözüleceği belirtilmektedir.²⁶³ Yine aynı dönemde Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekaleti Hıfzısıhha-yı Umumiye Müdürü Muallim Dr. Ekrem Hayri Bey, 1921 yılında tanzim ettiği bir raporda; nüfusu 200.000 civarında tahmin edilen Antalya civarında sıtma vaka adedinin 172.000'e yaklaştığını ve 6 ay içerisinde Söke, Koçarlı, Burdur, Yenipazar, Bağarası ve diğer yerlerde kurulan Hilal-i Ahmer

²⁶¹ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 103.

²⁶² A.g.e., s. 101.

²⁶³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 1, Ankara 1940, s. 241.

(Kızılay) kuruluşlarına müracaat eden hastaların %70'inin sıtmalı olduğunu bildirmiştir.²⁶⁴

Mustafa Kemal Paşa 1/11/1924 tarihli TBMM'nin açılış konuşmasında, yukarıda kısaca yaygınlığına değindiğimiz. Sıtma konusunun önemini vurgulamak gereğini duymuştur.²⁶⁵

“Bu husus sıtmaya karşı, başlı başına bir mücadele devresine girilmesi Meclisi Alinin derpiş edeceği muğzemattan addolunsa yeri vardır. Muhakkak ki, bizim için nüfusun vikaye ve tezyidini ve çalışmaların kuvvet ve zindeliğini temin eden tedabirin başında sıtma mücadelesi bulunmalıdır...”.

1924 yılı sonbaharında, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Refik Saydam'ın başkanlığında sıtma ile ilgili bir komisyon oluşturulur. Komisyon, sıtmanın Türkiye'nin başına büyük bir bela olduğunu ve bu hastalık ile mücadelenin Türkiye Cumhuriyeti'nin en etkili ve verimli çalışmalarından biri ve belki birincisi olacağını kayda geçerek, bir dizi önelm ve tedavi çalışmaları programı yapar..²⁶⁶ Bu çalışmalar kapsamında 2 Eylül 1925 tarihinde Dr. Refik Saydam öncülüğünde Ankara'da toplanan 1. Milli Türk Tıp Kongresi'nin ana konusunu da, Atatürk'ün işaret ettiği yönde sıtma mücadelesi oluşturur.²⁶⁷

Sıtmaya karşı yürütülecek mücadelenin nasıl yapılacağı ilk defa Mayıs 1926'da kabul edilen 839 sayılı kanunla belirlenmiştir. Bu kanunla sıtma ile mücadele edecek örgüt kuruluyor ve şu esaslar getiriliyordu:²⁶⁸

²⁶⁴ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 103.

²⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt: 10, Ankara 1975, s. 10; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi I – III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, Cilt: 1, s. 350-355.

²⁶⁶ Sağlık hizmetlerinde 50 Yıl, s. 105.

²⁶⁷ Zuhâl Özaydın; Atatürk'ün Himayelerinde Yapılan Birinci Milli Tıp Kongresi (1925), s. 283 – 290.

²⁶⁸ Erdem Aydın; “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi”, III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-23 Eylül 1993), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 304.

1. Dalak ve kan muayeneleri ile sıtmalıların tespiti ve bunların parasız tedavileri,
2. Bataklıkların kurutulması,
3. Sivrisinek yetiştiren jitlelerin ve çeltik sahalarının kontrol altına alınması.

Dr. Refik Saydam'ın bakanlığı döneminde sıtma mücadelesi, örneği az görülecek çok büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu dönemde 17 milyon insan sıtma kontrolünden geçti, 5 milyonu tedavi edildi. Bu amaçla 70 ton parasız ilaç -Kinin dağıtıldı. Yine aynı dönemde hastalığa karşı mücadele çalışmaları kapsamında 1.000 km uzunluğunda su drenaj kanalı açılmış ve 350 kilometrekare bataklık alan kurutulmuştur.²⁶⁹

Sıtma hastalığı mücadelesinde, 17 yıllık süreç içinde, on yedi mücadele mintikasında halka tedavi için parasız verilen Kinin miktarı 1942'de tonlara erişmiştir. Bu mintikalarda tedavi imkanlarına kavuşturulan milyonlarca kişi ve kurutulan bataklıklar sayesinde sıtmadan ölümlerin önüne geçilebildi.²⁷⁰

Dr. Refik Saydam'ın Vekaleti döneminde, başlangıçtaki % 70' lik orana ulaşan sıtmalı oranı %11'e kadar düşürülmüş, ancak İkinci Dünya Savaşı yıllarında devletin kaynaklarının büyük çoğunluğunun askeri alana yönlendirmesi nedeniyle kısıtlanan sıtma savaşı nedeniyle sıtma oranı tekrar artış göstererek %32'ye yükselmiştir.²⁷¹

²⁶⁹ **Türk Tıbbının Kahramanları**, s. 55.

²⁷⁰ Erdem Aydın; **a.g.m.**, s. 305-308.

²⁷¹ **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, s. 105.

b) Trahom Mücadelesi

Çok eski yıllardan beri bilinen ve körlüğe neden olan Trahom hastalığı, Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda ülkemizin en önemli sağlık sorunlarından bir başkasıydı.²⁷²

Ülkede trahomlu sayısının artması ve buna bağlı olarak körlük oranlarının yükselmesi nedeniyle, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam, 1924 yılında Dr. Vefik Hüsnü Bey'i bölgede araştırma ve inceleme yapmakla görevlendirdi. Anadolu'yu trahom hastalığı yönünden dikkatle inceleyen Dr. Vefik Hüsnü Bey, yaptığı araştırma ile ilgili ayrıntılı bir raporu aynı yıl Vekaletе sunmuştur.²⁷³

Söz konusu bu rapor 1924 yılında Ankara'da toplanan 2. Milli Tıp Kongresi'nde ele alınır. Aynı kongrede sunulan Prof. Dr. Niyazi Bey'in kendi çalışması olan "Trahom Hastalığı ve Tedavisi" isimli raporu da görüşülür. Bu raporlar ve Trahom'un yaygın görüldüğü bölgelerden gelen istatistik verilerin incelenmesi sonucu, Dr. Refik Saydam'ın talimatıyla hastalığın yoğun olarak görüldüğü Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bir "Trahomla Mücadele" kampanyasının başlatılmasına karar verilir.²⁷⁴

Trahom hastalığı ile mücadeleye 1925 yılında "körler memleketi" olarak tanınan Adıyaman ve Malatya'da birer "Trahom Hastanesi" açılmasıyla başladı.²⁷⁵ Bu yıllarda özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bazı illerde trahomlu hasta oranı %70, ve trahomdan körlük oranı %3.5 idi. Bu nedenle mücadele kapsamında hastane ve dispanserlerin arttırılmasına karar verildi. Urfa, Maraş ve Siverek' te

²⁷² Yusuf Tunca; **a.g.e.**, s.53.

²⁷³ İnci Hot; "**Ülkemizde Trahom ile Mücadele**", Türkiye Klinikleri Tıp Etiği – Hukuku – Tarihi Dergisi, 2003, s. 22.

²⁷⁴ İnci Hot; **a.g.e.**,s.23.

²⁷⁵ Yusuf Tunca; **a.g.e.**, s. 53.

kalıcı; Gaziantep, Siverek ve Besni’de gezici Trahom Hastaneleri kuruldu ve hızla hizmete başladı.²⁷⁶

1930 Umumi Hıfzısıhha Kanununda Trahomla mücadeleye özel bir önem verildi. O yıl içinde 80.000 hastaya ulaşılarak tedavi imkanı sağlandı. 1920 yılında muayene edilen trahomlu olgu sayısı 2.950 iken, bu sayı 1940’da 120.700’e ulaşmış, yoğun tedavi çabalarıyla da yeni vaka oranı muayene edilenler arasında %70’den %20.2’ye düşürülmüştür.²⁷⁷

c) Frengi Mücadelesi

Sosyal ve Zührevi hastalıkların en önemlilerinden olan frengi, Avrupa ülkeleri ile olan ilişkilerimizin sıklaştığı 19. yüzyılın ilk yarısında, önce İstanbul’da görülmeye başlanmış, ardından Rus limanları ile ilişkili olan Karadeniz kıyılarında da görülmeye başlanan Frengi, yavaş yavaş yurt içine yayılmıştır.²⁷⁸

Cumhuriyetten önce frengi tedavisi halk tarafından ve ilkel metotlarla yapılmakta idi. Örneğin ateşte yakılan civa buharının teneffüs edilmesi gibi yöntemlerle tedavi çareleri aranıyordu. Bu tehlikeli ve bilimsel olmayan yöntem pek çok ölüme ve sakatlığa neden oldu.²⁷⁹ Organize anlamda ilk kez 1921 yılında TBMM’nin çıkardığı 90 sayılı kanunla bu hastalığa karşı mücadele yürütülmesi kararlaştırıldı.²⁸⁰

Dr. Refik Saydam’ın önderliğinde ülkenin sağlık sorunlarının çözümü için sistemli ve programlı bir çalışma başlatan Sağlık Bakanlığı, 1925’te çıkardığı “Frengi Talimatnamesi” ile tedavi metotlarında bilimselleşme ve standartlaşma

²⁷⁶ İnci Hot; **a.g.m.**, s. 24 - 25.

²⁷⁷ **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, s. 129 – 132.

²⁷⁸ Neşe Özden; **a.g.m.**, s. 1505.

²⁷⁹ Yusuf Tunca; **a.g.e.**, s. 67.

²⁸⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 8, Ankara 1945, s. 84-89.

sağladı. Aynı yıl içerisinde kurulan özel frengi tarama ekipleri ve mücadele kurulları ile hastalığın yoğun bulunduğu bölgelerde hastalıkla mücadele faaliyetlerine girişildi. 1927 yılında frengi hastalığı ile mücadele kapsamında Ankara ve İzmir’de “Deri ve Tenasül Hastalıkları Tedavi Evi” ismi altında birer dispanser açıldı.²⁸¹

1930 yılında kabul edilen 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanununda, zührevi hastalıkların sağlık kuruluşlarında parasız tedavi edilmesi, Bakanlıkça kurulan Frengi Savaş Ekiplerinin yapacağı tarama muayenelerine halkın gelmesi ve her frengili şahsın kendisini ve çocuklarını tedavi ettirmesi zorunluluğu ilkesi kabul edildi.²⁸²

1930’da kabul edilen Umumi Hıfzısıhha Kanunu ve 1931’de çıkarılan evlenme tüzüğü ile evlenecek çiftlere muayene mecburiyeti getirilmiştir. Maksat savaşlarda ve salgın hastalıklarla adeta sakatlanan nüfusumuzun sağlıklı bir nesil yetiştirerek artırılmasını sağlamaktı. Bu konuda yapılan düzenlemelere göre; frengi, bel soğukluğu, yumuşak şankr, cüzzam ve akıl hastalığı olanların tamamen tedavi olmadan ve bunu belgelemeden evlenmeleri yasaklanıyordu.

1926 yılından 1947 yılı sonuna kadar Frengi Savaş Kurullarınca (Tokat, Giresun, Samsun, Karadeniz Ereğlisi, Uşak ve Çorum’da) yaklaşık 2 milyon 250 bin kişi muayene edilmiş ve bunların 86 bini (%3.8) frengili bulunmuştur.²⁸³

Dr. Refik Saydam’ın, 17 Ekim 1938 tarihinde düzenlenen 7. Milli Türk Tıp Kurultayı’ nın Başkanı olarak yaptığı şu konuşma çok dikkat çekicidir:

“Bütün milletler ve hükümetler nesillerinin tekamül ve tasfiyesi uğrunda maddi ve manevi büyük gayretler sarf etmekte ve çok çalışmaktadırlar. Bütün bu mesainin gayesi, yüksek kalitede nüfus yetiştirmek ve bu nüfusu bedeni ve ruhi bakımdan en mükemmel bir derecede yetiştirmek, daha açık bir ifadeyle gürbüz ve sağlam bir

²⁸¹ Neşe Özden; **a.g.m.**, s. 1507.

²⁸² **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, s. 92 – 93.

²⁸³ **A.g.e.**, s. 91-93.

nesilden azami randıman almaktır. Öjenizmin en esaslı noktalarından biri olan evlenmeden önce tıbbi muayeneyi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti daha 1921 yılında Büyük Meclise teklif etmiş ve oradan çıkan bir kanunla mecburi kılmak sureti ile bu işe ne kadar önem verdiğini göstermiş oldu. Bu muayene'nin elan mevcut olmadığı veya teamül şeklinde olsun yapılmadığı pek çok memleketlerin mevcut olduğunu söylersem, Cumhuriyet Hükümetinin ırk hıfzısıhhasına vermiş olduğu ehemmiyeti tebarüz ettirmiş olurum.”²⁸⁴

d) Çiçek Hastalığı İle Mücadele

Ülkemizde çiçek hastalığı aşısı geleneksel yöntemlerle 18. yüzyıldan beri biliniyordu. İlk modern çiçek aşısı üretim merkezi (Telkiyhane) ise İstanbul’da 1892 yılında kurulmuştur.²⁸⁵ Kurtuluş savaşı sırasında çiçek aşısı ihtiyacı hem İstanbul’daki Telkiyhane’ den hem de satın alınmak suretiyle İtalya’dan karşılanmıştır. Cumhuriyet’in ilanından sonra ise aşı ihtiyacı yine İstanbul’daki Telkiyhane’den karşılanmıştır.²⁸⁶ Telkiyhane 1934 yılında Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü bünyesine nakledilmiştir.

Çiçek aşısı ile aşılama zorunluluğu 1930 yılında çıkarılan 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu ile getirilmiştir.²⁸⁷ Her doğan çocuk ile okul ve kuruluşlara giren her yurttaş çiçek aşısı ile aşılama yükümlüdür. 1929 ve 1938 yıllarında İran’dan gelen mülteciler arasında görülen çiçek vakaları yurdumuzun bazı bölgelerinde salgınlara sebep olmuştur. Hastalığın görüldüğü bölgelerde alınan tedbirlerle bu salgınların yayılması önlenmiştir.²⁸⁸

²⁸⁴ Neşe Özden; **a.g.m.**, s. 1508.

²⁸⁵ **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, s. 80-83.

²⁸⁶ Neşe Özden; **a.g.m.**, s. 1505.

²⁸⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, Cilt: 18, s. 121-122.

²⁸⁸ Yusuf Tunca; **a.g.e.**, s. 46.

Bu yükümlülük, Çiçek hastalığının -bazı laboratuvarlar hariç, tamamen yeryüzünden yok edildiğinin kabul edildiği 1980li yıllardan itibaren artık kaldırılmıştır.

e) Kolera Hastalığı İle Mücadele

Ülkemizde kolera salgınları, 1. Dünya Savaşı'nın son yıllarına kadar özellikle Hac ziyaretinden yurda dönen hacıların hastalığa sebep olan mikrobu getirmesi ve bulaştırması ile görülmekte idi.²⁸⁹

Cumhuriyet döneminde, kolera salgınları, Sağlık Bakanlığının çıkarmış olduğu kanun ve yönetmeliklere harfiyen uyulması, sınır ve sahillerimizin, koleralı yerlerden gelen taşıt ve yolcuların sıkı denetimi ve kontrolü sayesinde büyük ölçüde önlenmişti. Ancak 1927 yılında Irak'ta büyük bir kolera salgını başlamış, Irak limanlarından gelen gemilerin ve sınırlardan geçen yolcuların sıkı kontrole tabi tutulması, yapılmakta olan sebze – meyve ithalinin derhal durdurulması sayesinde bu salgının yurdumuza sirayeti başarıyla önlenmiştir.²⁹⁰

1931 yılında aynı ülkede bir salgının daha başlaması üzerine sınır kapıları biri istisna tutulmak üzere kapatılmış ve Nusaybin civarında bir sağlık istasyonu açılarak gerekli tedbirler alınmış, bölgedeki illerin sınıra yakın köylerinde yaşayanlara koruyucu kolera aşısı uygulaması yapılmıştır.²⁹¹

1939 yılında Uzak Doğu'da bir kolera salgını çıkması üzerine, Çin'e Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü laboratuvarlarında üretilen 1 milyon kişilik kolera aşısı gönderilmiştir.²⁹²

²⁸⁹ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 85.

²⁹⁰ A.g.e., s. 86.

²⁹¹ Yusuf Tunca; a.g.e., s. 44.

²⁹² Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 87.

f) Kuduz Hastalığı İle Mücadele

1887 yılında Paris’te dünya’nın ilk kuduz tedavi müessesesinin kuruluşundan bir yıl sonra İstanbul’da Darülkelb Tedavihanesi (Kuduz Tedavihanesi) açılarak hizmete başlamıştır.²⁹³

Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul Hükümeti, Anadolu’dan gelen hastalara karşı müessesenin ödeneğini kesmiş olduğundan, Anadolu’da tedavi çalışmalarında güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu çok sıkıntılı duruma çözüm üretmek için Dr. Refik Saydam’ın talimatıyla Kurtuluş Savaşı sırasında önceden bu müessesede çalışmış olan Dr. Eşref Bey Ankara’dan İstanbul’a gönderilmiştir. Dr. Eşref Bey, İstanbul’daki Tedavihane sorumlusu Dr. Hayım Naum Bey’den gizlice tedarik ettiği virüslü bir tavşanı, tavşandan tavşana pasajlar yaparak ve İngiliz polisinin takibinden kaçırarak Ankara’ya getirmiş ve kuduzla ilgili bir müessesenin Ankara’da ilk kez kurulmasına fırsat vermiştir.²⁹⁴

Cumhuriyetin ilanından sonra Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, kuduz’un önemini çok iyi bir şekilde değerlendirebildiğinden, İstanbul’daki kuduz ile ilgili müesseseyi yeniden düzenlemiş ve çağın gereklerine uygun bir hale getirmiştir. Yine Dr. Refik Saydam’ın bizzat çabaları ile 1925’te Sivas ve Erzurum, 1926’da Diyarbakır, 1927’de Konya ve 1930’da da İzmir’de birer Kuduz Tedavi Dispanseri açılmış ve 1933 yılından itibaren de Merkez Hıfzısıhha Müessesesinde tedaviye başlanmıştır.²⁹⁵

1930 yılında çıkarılan Umumi Hıfzısıhha Kanunu kuduzu bildirim zorunlu hastalıklardan saymış ve getirdiği 75 ve 96. maddelerle kuduz olan veya olduğundan

²⁹³ Neşe Özden; **a.g.m.**, s. 1506.

²⁹⁴ Ata Soyer; **a.g.m.**, s. 416.

²⁹⁵ **Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. yılı Anısına**; s. 58.

şüphe edilen hayvanlar tarafından ısırılmış olanların zaman kaybetmeden en yakın kuduz tedavi müessesesine götürülmelerini zorunlu kılmış, bunlardan fakir olanların yol masraflarının köy, belediye ve özel idare bütçelerinden ödenmesini ve bunların devlete ait taşıt araçlarından parasız olarak faydalanmasını sağlamıştır.²⁹⁶

1933 yılında ise kuduz olan veya olduğundan şüphelenilen hayvanlar tarafından ısırılanların zaman kaybetmeden ve kolaylıkla tedavi altına alınıp aşılanabilmeleri için yurdun 26 ayrı bölgesinde “Kuduz Aşısı İstasyonları” açılmıştır.²⁹⁷

g) Verem Hastalığı İle Mücadele

Verem halen Dünya'nın pek çok bölgesinde kendisiyle mücadele edilmekte olan en önemli sosyal ve bulaşıcı hastalıklardan birisidir.

Verem hastalığı ile mücadeleye büyük önem veren Dr. Refik Saydam bu hastalıkla mücadele etmek amacıyla geniş kapsamlı bir program hazırlatmıştı.²⁹⁸ Bu programa göre ülkenin uygun yerlerinde Verem Savaş Sanatoryumları açılacaktı. Ancak bu sanatoryumların çok masraflı olması ve büyük bir maddi güç gerektirmesi nedeniyle Heybeliada Sanatoryum dışında hiç biri hayata geçirilememiştir. 50 yataklı olan Heybeliada Sanatoryumu Bakanlığın gayretleri ile 1924 yılında faaliyete başlamıştır. Bu tarihimizdeki ilk sanatoryumdur ve açılmasının onuru Dr. Refik Saydam'a ait olmuştur.²⁹⁹

²⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt:18, s. 121-122.

²⁹⁷ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 88 – 90.

²⁹⁸ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 113.

²⁹⁹ Sevim Polat Bengisarp; “Türkiye’de Sanatoryum ve Göğüs Hastalıkları Hastanelerinin Tarihine Bir Bakış”, IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi (18-20 Eylül 1996), TTK Basımevi Ankara 2003, s. 157-160.

1927 yılında İstanbul'da Verem Mücadelesi Cemiyeti kurulur. Bu cemiyet Prof.Dr. Tevfik Sağlam ve Dr. Tevfik İsmail Gökçe tarafından başarıyla yönetilir.³⁰⁰

1930 yılında kabul edilen Umumi Hıfzısıhha Kanununun yurdumuzdaki verem savaşını zorunlu kılması sonucu çalışmalar daha da genişletilmiş ve savaşta önemli bir yer tutan dispanserlerden başlanılarak ilk defa bakanlıkça 1930 yılında Ankara ve Bursa'da birer Verem Savaş Dispanseri açılmıştır. 1942'ye gelindiğinde verem tedavi hizmeti 250 yatak kapasitesine yükseltilmişti.³⁰¹

4 - Halk Sağlığı Hizmetleri ve Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü

Çağdaş sağlık kavramı, özellikle II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda önemli değişimler geçirmiştir. Eski anlayıştan farklı olarak günümüzde, sağlığın korunup geliştirilmesi ya da bozulan sağlığın düzeltilmesine yönelik hizmetler “Toplum Sağlığı” kavramı içinde anlaşılmakta ve bu anlayışın gereği olarak “bütün toplumun, kendisi ile ilgili sağlık hizmetlerinin oluşum ve gelişimine katılması” öngörülmekte ve tıbbın sosyal bir aktivite olarak benimsenmesi zorunluluğu savunulmaktadır.

Toplum sağlığı hizmetlerinin temelini oluşturan “koruyucu sağlık hizmetleri” son yüz yıldaki toplumsal değişim ve yeni oluşan toplumsal model nedeniyle çok önemli bir kavram haline gelmiştir. Tekniğin ve sanayileşmenin gelişmesi, hızlı nüfus artışı ve plansız şehirleşme çok ciddi sağlık ve sosyal sorunlara yol açmıştır. Hızlı şehirleşmenin getirdiği çevre hijyen bozukluğu, beslenme ve altyapı yetersizlikleri, eğitim noksanlığı gibi temel sorunlar toplumsal hayatta ayrı ve öncelikli bir değer kazanmıştır. Bu noktada koruyucu sağlık hizmetleri, toplum hayatında tedavi edici sağlık hizmetlerinin önüne geçmeye başlamıştır.

³⁰⁰ Hüsrev Hatemi. **Türk Tıp Tarihinin Aşamaları**. Hüsrev Hatemi, Ayten Altınraş, Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları. Biofarma, CSA Global Publishing, İstanbul, 2005, s.233.

³⁰¹ Neşe Özden; **a.g.m.**, s. 1506.

1936 yılında “tıp mensuplarına, toplum sağlığını ve sosyal tıbbi telkin etmekteyiz” diyen Dr. Refik Saydam’ın bu sözleri, onun toplumun sağlığının bir bütün olarak ele alınıp korunması demek olan modern sağlık anlayışını o yıllarda kavramış ve benimsemiş olduğunu göstermektedir.³⁰²

Koruyucu sağlık hizmetleri dört ana başlık altında toplanabilir³⁰³:

1. Bulaşıcı ve salgın yapan hastalıkların kontrolünde ele alınan çeşitli önlemler, aşı ve serum uygulamaları ile toplumun hastalıklara karşı dirençli kılınması,
2. Yenilen ve içilen gıda maddelerinin denetimi,
3. Çevre ve bina sağlığı,
4. Sosyal hayatta bireylerin ruh sağlığı.

İnsan sağlığı ile ilgili her türlü laboratuvar çalışmaları ve kullandığımız ilaçların kontrolleri de bu çalışmalarda önemlilik göstermektedir.

Koruyucu sağlık hizmetlerini gereğince bilimsel düzeyde yerine getirebilmek, gerekli üretimleri yapabilmek, hizmet veren ekiplerin bilgilerini güncelleştirmek ve eğitimi yaygınlaştırmak için kurumlaşmalar gerekmektedir. Kurumlaşma ise hem gerekli kanun ve düzenlemeleri yapmak, hem de uygulama birimlerini oluşturup organize etmekle olabilir. Bu noktada, Dr. Refik Saydam, bakanlığı döneminde hızla kurumlaşma yoluna girmiş ve hizmet amaçlı kanunlar çıkarılmasını sağlamıştır. Hıfzısıhha Enstitüsü, Hıfzısıhha Okulu ve Umumi Hıfzısıhha Kanunu, bu organizasyonların doğrudan Dr. Refik Saydam tarafından oluşturulan ana yapılarıdır. Bunlar ana başlıklar halinde, kuruluş gerekleri, amaçları ve seyirleri itibariyle sırayla aşağıda konu edilmektedir.

³⁰² **Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına**; s. 114.

³⁰³ Uğur Gönülalan – Murat Dizbay – Gül Ruhsar Yılmaz – Fatih Bakır – Banu Bayar – Tahir Uzunmehmetoğlu – Nilgün Özen – Oktay Cansız; “**Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Merkezi Kuruluşu ve Tarihçesi**”, Referans, sayı 1, T.C. Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzısıhha Merkezi Başkanlığı Yayın Organı, Ankara 2002, s. 4.

a) Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü

Ülkemizde koruyucu aşı üretimi çiçek aşısı ile başlamıştı. Bunun için 1892'de İstanbul'da Telkihane (Aşihane) kurulmuştu. 1893'de İstanbul'da kolera salgınının başlaması üzerine, Paris'te bulunan Pasteur Enstitüsünden bir uzman istenmiştir. Bu talep sonrasında, ülkemizdeki bulaşıcı ve salgın hastalıklar üzerine incelemeler yapmak ve aynı zamanda hekim ve veterinerlere teorik ve pratik bakteriyoloji dersleri vermek üzere Dr. Maurice Nicolle Türkiye'ye gelmiştir.³⁰⁴ Aralık 1893'de Nişantaşı'nda bir konakta Bakteriyoloji Müessesesi kuruldu. Burada 1893'te başlayan kolera aşısı üretimine, 1895'de difteri, 1897'de de veba serum üretimi eklendi.³⁰⁵

Sonraki yıllarda, Dr. Refik Saydam, daha önce değinildiği gibi, görevi gereği 1913'de Bakteriyolojihane'de o zamanki ihtiyaçları dikkate alarak yeniden bir örgütlenme yaptı: Serum ve Aşı Şubesi, Tahlil Şubesi ve Eğitim Şubesi adı altında üç birim kurdu. Bu örgütlenmeden sonra tifo, dizanteri, veba, kolera aşılı ile tetanos ve dizanteri serumları daha çok miktarlarda üreilmeye başlandı. I. Dünya Savaşı sırasında ordumuzun aşı ve serum ihtiyacı bu müessesenin çalışmaları ile karşılandı. Kurtuluş Savaşında, Bakteriyolojihane ürettiği aşı ve serumları Hilal-i Ahmer aracılığı ile Anadolu'ya sevk etti.

1924 yılında İstanbul'daki Bakteriyolojihane bünyesinde bulunan Kimyahane Ankara'ya nakledilirken, bunun yanı sıra Sivas'ta da aşı üretimi amacıyla bir Bakteriyolojihane kurulmuştur.³⁰⁶

³⁰⁴ Bedii N. Şehsuvaroğlu – Ayşegül E. Demirhan – Gönül C. Güreşsever; **Türk Tıp Tarihi**, Bursa 1984, s. 169.

³⁰⁵ Esin Kahya – Ayşegül D. Erdemir; **a.g.e.**, s. 263.

³⁰⁶ **Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına**; s. 86.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, bazı hastalıklara karşı, aşı ve serum üretimi yapan bu kurumlar dışında ülkemizde toplum sağlığını bütün yönleriyle kapsayacak bir müessese yoktu. Halbuki Batı ülkelerinde, aynı yıllarda bu tür müesseseler “Hijyen Enstitüsü” ismi altında kurulmuştu ya da kurulmakta idi.³⁰⁷ Özellikle o yıllarda ABD yerleşik Rockefeller Vakfı bütün dünyada hıfzıssıhha okullarının kurulmasını destekliyordu. Londra'daki School of Tropical Hygien'in kurulması, Zagreb'te Hijyen Okulu kurulması bütünüyle bu vakıf tarafından sağlanmıştı. Dr. Refik Saydam, bu gelişmeleri dikkatle takip etmekte, gereksinimleri değerlendirmekte, ülkesi için adaptasyon çalışmaları yapmakta idi. Ona göre Avrupa'da kurulmuş olan Hijyen Enstitüleri, değişen sağlık politikalarının bir gereği idi, bu gereksinim Türkiye için de önemliydi ve kurulmalıydı. Hijyen Enstitüleri benzeri kurumlar hem halk sağlığı için gerekli aşı, serum ve hatta bazı ilaçları üretmek, hem hastalıklar için gerekli laboratuvar tetkikleri yapmak, hem de sağlık ekiplerinin eğitim çalışmalarını yapmakla görevliydi. Bakan Dr. Refik Saydam, hızla benzer bir kurumun Türkiye için de kazanılması çabasına girdi; bakanlık dönemindeki en önemli çabası başlayacaktı; bu amaçla Dr. Refik Saydam, Rockefeller Vakfı'ndan destek ister. Verilen destek yüz güldürücü olur; toplam 280.000 ABD Doları Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Okulu için alınır.³⁰⁸

Dr. Refik Saydam'ın bakanlık döneminden bugüne uzanan en önemli eserlerinden biri olan ve kuşkusuz Cumhuriyet'in de en önemli eserlerinden bir olan Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü, 17 Mayıs 1928 tarihinde, 1267 sayılı Kanunla, İstanbul ve Sivas'taki Bakteriyolojihaneler ile Ankara'daki Kimyahane'nin birleşmesiyle

³⁰⁷ Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına; s. 56.

³⁰⁸ “Sağlık Hizmetlerinde Refik Saydam”, **Toplum ve Hekim**, Sayı:45, Aralık 1987, s. 4.

Sihhat ve İctimai Muavenet Vekaletine bağı olarak kurulmuştur.³⁰⁹ Enstitü, daha sonra kurulacak olan aynı adlı okulla birlikte Hıfzısıhha Müessesesi olarak da anılır.³¹⁰

1928 yılında başlayan müessese binalarının inşaatı 1933 yılında tamamlanmıştır. Kuruluş plan ve proje işlemlerini, Dr. Refik Saydam'ın Amerika Birleşik Devletleri'nden bularak getirttiği konunun uzmanı Mimar Robert Orley yapmıştır. 1928 yılı içinde Kimyahane ve Bakteriyolojihane'nin, 1928 – 1932 yıllarında da Serum Bölümü, Hıfzısıhha Okulu ve Lojman ünitelerinin inşaatı tamamlanmıştır.³¹¹

Ülkemizde koruyucu sağılık hizmetleri anlayışının yerleşmesinde çok büyük katkısı olacak olan Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü, kuruluş yıllarında Kimya, Bakteriyoloji, İmmünobiyoloji ve Farmakodinami şubeleri olmak üzere 4 şube ile bunlara bağı olarak çalışan 14 uzman ve 40 yardımcı personelden oluşmaktaydı.³¹² Personelinin uzman düzeyindeki önemli bir kısmı yabancı uyruklu idi, özel hükümet izni ile takdir edilen maaş karşılığı çalışıyorlardı. Enstitü müdürlüğünü Dr. Edvard Scheller yürütmekte idi.³¹³

Görüldüğü gibi, tıbbın her dalında yeni çalışmaları destekleyen Dr. Refik Saydam, bu Müesseseyi kurmakla, halk sağılığına büyük önem verdiğini göstermiştir. Koruyucu tıp yönünden dışa bağımlılığı belli ölçüde önlemiştir. Hatta bu çalışmalar sonucu üretilen maddeler, ülke ihtiyacını karşıladığı gibi yurt dışına da ihraç edilmiştir. Örneğin, o yıllarda bile Yunanistan, Suriye, Irak gibi ülkelere tetanoz ve

³⁰⁹ Sağılık Çalışmalarında 50 Yıl, s. 239.

³¹⁰ Necati Dedeoğlu; "Hıfzısıhha Okulu: Tarihçesi, Önemi", **Toplum ve Hekim**, Cilt 16, Sayı 6, 2001. s.468.

³¹¹ Turan Aslan; **Hıfzısıhha Albümü**, Refik Saydam Hıfzısıhha Merkezi Yayını, Ankara 2004, s. 13.

³¹² **Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 58.

³¹³ BCA, BKM, 4-12.1933, 030.18.01.02.41.85.17.

difteri serumları, 1940 yılında Çin'deki Kolera salgınına da Kolera aşısı gönderilmiştir. Gönderilen bu ürünlerin diğer ülkelerdeki benzerlerinden daha kaliteli olduğu belgelenmiştir.³¹⁴

Hizmete girdikten sonra Hıfzısıhha Enstitüsü'nün 1931 – 1942 yılları arasında kaydettiği önemli gelişmelerden bazıları şunlardır:³¹⁵

Ağız yolu ile uygulanan BCG verem aşısı üretimi ilk kez 1931 yılında ele alınmıştır. 1931 – 1947 yılları arasında bu aşıdan 7338 doz üretilmiştir.

1932 yılında 24 beygirle çalışmalara başlayan serum üretim bölümünün yıldan yıla bu üretimi arttırmasıyla dışarıdan serum ithali önlenmiştir.

1933 yılında Simple metodu ile kuduz aşısı ve 1937 yılında da kuduz serumu üretimine başlanmıştır.

1934 yılında İstanbul Telkihhanesi (Aşihane)'nin, enstitüye geçen çiçek aşısı kısmında, ülkemizin ihtiyacını karşılayacak şekilde üretime geçilmiştir.

1935 yılında Farmakoloji Şubesi kurularak yerli ve yabancı ilaçları ve diğer yaşamsal önemi olan maddeleri kontrole başlamıştır.

1942 yılında kurulan Tifüs aşısı laboratuvarında Cox Metodu ile bu aşının üretimine başlanmış ve aynı yolla da ülkemizde ilk olarak akrep serumu hazırlanmıştır.

Merkez Hıfzısıhha Enstitüsünün görev ve sorumlulukları hizmet gelişimine paralel olarak, 1942 yılında kabul edilen 3959 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzısıhha Müessesesi Teşkiline Dair Kanun” ile yeniden belirlenmiştir. Bu Kanuna göre Enstitünün yeniden düzenlenen görev ve sorumlulukları şunlardır:

³¹⁴ Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 86.

³¹⁵ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 145-146.

1. Halk sağlığını ilgilendiren her türlü mikrobiyolojik, serolojik, parazitolojik, hematolojik, toksikolojik, fiziksel ve kimyasal muayene, analiz ve incelemeleri yapmak,
2. Yerli yabancı tüm ilaç ve müstahzarların her türlü muayene, analiz, inceleme ve kalite kontrollerini yapmak,
3. Gıda maddeleri ve suların laboratuvar kontrollerini yapmak, bunların normlarını saptamak,
4. Sağlık Bakanlığınca türleri ve nitelikleri saptanarak aşı ve serumlar ile biyolojik ve kimyasal preparatları üretmek,
5. Kontrol, deney, araştırma ve üretim için uygun nitelikte deney ve üretim hayvanları yetiştirmek,
6. Kendi çalışma konularında uzman ve teknik personel yetiştirmek,
7. Hizmet kapsamındaki konularla ilgili yerli ve yabancı kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak, bilgi iletişiminde bulunmak, yayın yapmak, toplantılar düzenlemek,
8. Gerekli görülen yerlerde enstitünün şubelerini açmak.

Dr. Refik Saydam'ın adeta rüyası ve en büyük eseri olan Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü'nün ismi, Dr. Refik Saydam'ın ölümünden sonra 14.8.1942 tarih ve 4288 Sayılı Kanun'la "Türkiye Cumhuriyeti Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü" olmuştur.

b) 1593 Sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu

Sosyal tıp ve halk sağlığı konusundaki gelişmeleri yakından takip eden Dr. Refik Saydam, 1925 yılında hazırladığı çalışma programında, halk sağlığı ile yakından ilgilenerik bulaşıcı hastalıkların neden olduğu salgınların önüne geçecek, bütün biyolojik maddeleri yapacak, gerektiğinde devletin sağlık hizmetlerine azami yardımcı olacak, Cumhuriyet Türkiye'sinde görev alan hükümet tabibi, sağlık müdürü ve benzeri personele bilgilerini ve tecrübelerini geliştirmeleri için eğitim

verecek, Batı'daki örnekleri gibi ve hatta daha iyisi olacak bir “Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü”nün kurulmasını öngörür. Bu öngörü Türkiye Cumhuriyeti'nin hala önemi devam eden çok başarılı kurumlarından birinin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.³¹⁶

1925 yılından itibaren fikir olarak ortaya çıkan Hıfzısıhha Kurumu program hazırlıkları 2 yıl almış, TBMM'ne sunulabilecek teklif haine gelmesi ise 3 yıl daha sürmüştür. Dr. Refik Saydam'ın çok titiz ve uzun soluklu bir hazırlanma dönemi geçirdiği açıktır. Dr. Refik Saydam, 26 Şubat 1927'de yaptığı bir konuşmada konu edilen bu kurumla ilgili o tarihte varılan gelişmeyi şöyle açıklamaktadır:

“Ankara’da büyük bir Hıfzısıhha Müessesesi açılacak. İnşaatına başlayacağız, böylece bütün bu teşkilatı vücuda getirdikten sonra tekmil memlekette mevcut hekimleri sırayla Hıfzısıhha Müessesesinde sosyal eğitime tabi tutarak halka hayat ve sağlığı hakkında, bilhassa insanların hastalanmaması için lazım gelen eğitimi kendilerine vermeye çalışacağız.” demiştir.³¹⁷

Umumi Hıfzısıhha Kanunu layihası, TBMM'ye Başvekil İsmet İnönü tarafından 17 Nisan 1930 tarihinde Perşembe günü sunulmuş ve mebusların genellikle takdir hislerini belirten konuşmalarının ardından oylanarak kabul edilmiştir. TBMM'de tartışmalar sırasında Sıhhiye Vekili Dr. Refik Saydam şu sözlerle kanun tasarısı hakkında bilgi verir:³¹⁸

“Muhterem Efendilerim

Umumi Hıfzısıhha Kanunu Layihası, Yüksek Meclisin sırası ile Dahiliye, Adliye, Hariciye ve İktisat Encümenlerinde uzun tetkikten ve bu encümenlerdeki muhterem arkadaşlarımla kanunun tekemülü için minnettar kaldığım çok vakıfhaneye ve kıymetli münakaşe ve müzakerelerinden sonra tasvip ve tasdik için huzurlarınıza gelmiş bulunuyor. Ve umumi sıhhati korumak için tanzim edilerek tasdikinize arz olunan ve kabul buyrulan kanunlarında son kademesini teşkil ediyor.

³¹⁶ Türk Tabipleri Birliği Merkez Konseyi. **Nusret Fişek ile Söyleşi.** (Konuşan Prof.Dr. Zefer Öztekin). Tisamat Basım Sanayi, Ankara, 1992, s.18.

³¹⁷ **Dr. Refik Saydam 1881–1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 86.

³¹⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 18, s. 67-68.

Esbabı mucibe mazbatasında da tafsilen arz ettiğim vechile, bu kanun layihası, öteden beri mevcut, fakat ihtiyaca kafi gelmeyen müteferrik hükümlerin yerine ilmi ve ameli esaslar koyduğu gibi, bir çok da yeni hükümler vazetmektedir.

Bu suretle tedvin olunarak tasdikinizi bekleyen bu layiha, sıhhat ve içtimai muavenet işlerinde memleketimizin adeta sıhhi teşkilatı esasiyesi makamında addedilirse hata edilmiş olmaz sanırım.

Muhterem Efendilerim

Hıfzısıhha ve Sıhhat işleri, bizde milli mücadelemizin başladığı zamana kadar mühmel ve iptidai bir şekilde idi, hayatını o yüksek mücadeleye inkişafını da Cumhuriyete borçludur.

Sıhhat Vekaletimizin asırların omuzlarımıza yüklediği ihmal ve teseyyübün tazmini için her biri halkımızın hayatına ve sıhhatine yarayan ve onu koruyan bir takım kayıtları ve şartları, Yüksek Meclisin bu hususa verdiği ehemmiyetten kuvvet alarak yine sizin çizdiğiniz hatlar dahilinde, bir araya topladı ve size arz etti ve kanun olarak verdiğiniz çerçeve dahilinde mesaisini behemehal muvaffakiyetli bir neticeye isal için çalışmaya başladı. İtimadınıza güvenerek muvaffak olacağından emin bulunuyor ve programının en mühim maddesi olan bu layihayı da yine bu esas dahilinde Heyeti Celilenize arz ediyorum.

Layiha, milletin sıhhatini korumak işinin, Devletin umumi hizmet ve mecburiyetlerinden olduğu esasını koymakla da büyük bir gaye yaratmaktadır. Milletin sıhhatini korumak işi; yani henüz bir katre halinden doğacağı zamana, doğduktan ölüncüye kadar hayatın muhtelif safhalarına ferdin sıhhatini ve cemiyetin selametini temin edecek umumi ve hususi kaideler, hükümetin vazifesi, devlet mefhumu içindeki muhtelif teşekküllerin vazife ve salahiyetleri, yasaklar, ferdin cemiyetin menfaati namına uyması lazım gelen esaslar demektir. İşte bu nokta-i nazardan Layiha, medeni alemin ilim ve tecrübelerini rehber edinerek, milletimizin kabiliyeti hayatiyesini daima zinde bulundurmak için ne lazımsa, prensip olarak muhtevidir.

Layiha hiçbir ecnebi kanunundan aynen iktibas edilmiş değildir. Vakıa şu veya bu faslında en son ecnebi mevzuatından istifade olunmuştur. Mesela: Zührevi hastalıklarla mücadele; yiyecek ve giyecek maddelerinin murakabesine ait kısımların tanziminde ve işçilik hıfzısıhhasında en son Alman mevzuatı rehber olmuştur. Fakat

umumiyet itibariyle layihanın tanziminde hakim olan fikir, bunun yalnız memleketimizin ve milletimizin ihtiyaçlarına tekabül edebilmesidir.

Tasvibinize mazhar olduğu takdirde, Türk vatani ve milleti için büyük faydalar umuyoruz. İşte yalnız bu düşünce ile tertip edilen her fasıl ve madde; bizim mevzuatımız, teamüllerimiz, kanunlarımızla olduğu gibi, ilmin en son görüşleri ile de muvazi olarak tespit edilmiştir.”

Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam’ın konuşmasının ardından, tasarı ile ilgili mebuslar genellikle takdir düşüncelerini ve hislerini belirten konuşmalar yaparlar. Konuşmacılar arasında yalnız Eskişehir Mebusu Emin Bey tasarımı iktisadi açıdan eleştirir. Eleştirisi daha çok harcanacak mali kaynakların yüksekliğine, işçi sağlığı ile ilgili yeni düzenlemelerin getireceği yüke dairdir. Kanunun hızlı getirildiğini, yeterince incelenmediğini de savunur. Emin Bey’in eleştirileri özet olarak şu noktalarda toplanır:³¹⁹

“Sıhhiye Vekili Beyefendiyi, mesleği dahilinde çok çalıştığına mebni ve şahsen de bütün arkadaşlarla beraber bendeniz de sevenlerden olduğum halde bu kanun layihasını okurken memleketin bir çok yerlerini uzun boylu gördüğüm için beynim döndü fazla okuyamadım.

İktisat vekiline sordum okumadım dedi. Nasıl olurda memleketin iktisadiyatına mühim tesir yapacak olan bir kanun acele çıkar. Acele çıkan kanunların hangisinden hayır çıktı. Allah rızası için söyleyiniz, hangisi altı ay sonra dönmedi? Bendeniz Yusuf Bey’in hükümetin mazbatasında okuduğu şeyi çok hasarlı gördüm. Adeta bana karşımda bir cephe var, başka bir fırka var gibi geldi. Şimdilik yalnızca mazbatanın bu noktasının tenvirini rica ederim. Ondan sonra söyleyeceğim sözler var.”

---

³¹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 18, s. 69.

Emin bey'in bu eleştirilerini cevaplamak için kürsüye gelen Dr. Refik Saydam, eleştirilere karşı şu sözlerle tasarıyı savunur:³²⁰

“Efendim, Emin Beyefendi kanunu umumiyet itibariyle tenkit ettiler. Bendeniz kısaca noktayı nazarımı arz edeyim. Buyurdular ki: Sıhhiye Vekili kanunu yalnız kendi nokta-i nazarına göre yapmıştır. Kanunun üzerinde Sıhhiye Vekaletiniz üç seneye yakın bir zamandan beri çalışıyor. Bu çalışmadan maada, bunu tabettirdi, Devletin bilumum şubabat-ı idariyesine bilumum Vekil arkadaşlara şahsen tevzi etti. Bilumum şubabatın nokta-i nazarları tetkik edildi. Bir layiha haline getirildi. Meclis-i Aliye geçen sene takdim edildi. Meclis-i Ali'nin beş encümeninden geçti. Hepsini ayrı ayrı, bazıları ait olduğu kısımları, bazıları heyet-i umumiyesini tenkit etti. Binaenaleyh arkadaşlar Dr. Refik Bey bu kanunu doğrudan doğruya oturup masasında yazıp, koltuğuna kısırtıp huzurunuzda gelmemiştir.

Dediler ki: Niçin kazaya doktor yok ta ameleye var? Bazı maddelere temas buyurdular; 50 amele için veriyor da 30 bin nüfuslu kazaya doktor vermiyor.

Beyefendiler beş dakika evvel bu kanunla Devletin meşguliyet ve mecburiyetini arz ettim. Maddelere geçildiği zaman görülecektir. Bu güne kadar, bilhassa menşeyini ta, Milli Mücadele'den alan Vekaletiniz, ilk günden beridir kendisinin en büyük vazifesini milletin hayatı, sıhhati, sağlığı ile meşgul olmakta bulmuş ve bu suretle çalışmıştır. Hiçbir zaman kendisi filanca yerdeki halk ile alakadar değilim dememiş en ufak bir köyle, en ufak bir şahısla bir fert ile dahi alakadar olmuş, uğraşmıştır ve bunu kendisine bir borç bilmiştir. Kazalarda doktor yok dediler, Beyefendiler; ben bunu gerek bu kürsüden gerek ferdin görüştüğümüz zaman daima arz ediyorum, memleketimizde doktor miktarı çoğalmış ta ekisporte edeceğimiz diye bir şey söylemedim. Doktorun miktarı azdır. Onun için yurt yaptık. Talebe miktarı azdır. Onun çoğaltacağız. Bunun için uğraşıyoruz, dedim. Hatta dün Maarif Vekili Bey'e sordum, bu sene liselerden kaç kişi çıkacağını ve bizim kaç talebe almak kabiliyetinde olduğumuzu araştırdım. Beyefendiler bu bir fabrika gibi bugün sokup yarın çıkmıyor. Altı sene evvel aldığımız talebe daha dün çıkmıştır. Sonra Emin Beyefendi 600 sene yapılamamış buyurdular 600sene daha mı kalsın rica ederim.

Kaplıcalardan bahsettiler. Encümende de bu mevzubahis oldu. Kaplıcalara fen sokulmuş dediler. Beyefendiler umumun hayat ve sıhhatini alakadar eden neresi vardır ki, orası ile fen doktorluk alakadar olmasın.

³²⁰ Ag.e., s. 68 – 69.

Bunun imkanı var mıdır ? Emin beyefendi bir de amele için kullandığımız kelimedenden bahs ettiler. İzahat isterim buyurdular. Efendiler; bugün memlekette mevcut olan teşebbüsat-ı snaiye vesaire ile alakadar bir çok yerlerde Vekaletimizin yapmış olduğu teftiş neticesinde verilen raporlar bizi esbabı mucibe de bu ciheti zikretmeye mecbur etmiştir. Arzu buyrulursa isimleriyle beraber o raporlar neşredilecektir.”

Dikkat edilirse eleştiriye verilen cevaplarda Dr. Refik Saydam’ın konuya, geniş ve derin bir bilgiyle tamamen hakim olduğu görülecektir. Ayrıca işçi sağlığının Batı ülkelerinde dahi 1950’lerden sonra değerlendirilmeye alınmasına karşın, 1927 yılında ülkemizde konunun gündeme alınması, 1930 yılında kanuna girmesi genç Cumhuriyetin kurucu kadrosunun hem sosyal anlayışını hem de ufkunu açıkça gözler önüne sermektedir.

Sıhhiye Vekili Dr. Refik Saydam’ın yukarıdaki sözlerinin ardından başka söz isteyen çıkmayınca, tasarının görüşülmesine geçilmesi oylanarak kabul edilir ve tasarı madde madde görüşülür. Görüşmeler sonrasında Umumi Hıfzısıhha Kanunu tasarısı TBMM tarafından kabul edilip kanunlaşır.³²¹

Dr. Refik Saydam’ın sağlık idarecisi olarak kuşkusuz en büyük eseri olan Umumi Hıfzısıhha Kanunu, 1930 yılından bu yana sağlık mevzuatımızın temel hükümlerini taşıyan bir yasa olma niteliğini korumakta, sağlık hizmetleri uygulamalarına ilişkin bütün gelişmelerin kaynağını oluşturmaktadır.

1930 yılında 1593 sayı numarası ile TBMM tarafından kabul edilen ve uygulanmaya başlanan o zamanki adıyla Umumi Hıfzısıhha Yasası, 13 bölüm, 29 fasıl ve 309 maddeden oluşmaktadır.

---

³²¹ **Umumi Hıfzısıhha Kanunu**, T.C. Başvekalet Müdevvenât Müdürlüğü Neşriyat Şubesi Yayını, Ankara 1930, s. 3-34.

Yasa'nın burada vurgulanması gereken belli başlı hükümleri şunlardır.³²²

1. Bölüm, sağlık örgütlenmesi ile ilgilidir. Bu örgütlenme içinde “Devlet Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Birimleri” kapsam ve oluşum açısından tanımlanmıştır. Bu bölümde en dikkat çeken husus, çağdaş sağlık hizmetleri anlayışında benimsenmiş olan “Çevre Sağlığı” konusunun mahalli idarelerin görevleri arasında sayılması ve kurulması istenen “Genel Hıfzısıhha Örgütleri” ile şehir, kasaba ve köylerde bölge halkının görüş ve katkılarının alınması ve bunların sağlık sistemine dahil edilmesidir. Bu durum en modern sağlık ilkelerinden birinin daha 1930’larda Dr. Refik Saydam tarafından öngörüldüğünü göstermektedir.
2. Bölüm, bulaşıcı ve salgın hastalıklarla savaşı düzenleyen bölümdür. Sıtma, trahom, zührevi hastalıklar ve veremle savaş gibi dönemin koşulları içinde toplum için büyük tehlike teşkil eden ve bu nedenle öncelik konusu olan hastalıklara karşı tek yönlü örgütlenme modelleri ile ilgili düzenleme ve mevzuatı kapsamaktadır.
16. Bölüm, çocuk hıfzısıhhası başlığını taşır. Günümüzde “Ana ve Çocuk Sağlığı” adıyla anılan hizmetlerle ilgili düzenlemeleri içerir.
17. Bölüm, İşçiler Hıfzısıhhası adıyla günümüzün çalışma hayatında “İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği” adıyla tanımlanan mevzuatın kaynağını oluşturur.
18. Bölüm, “Şehir ve Kasabalar Hıfzısıhhası” adını taşır. Bu bölüm bu günkü anlamı ile “Çevre Mühendisliği” faaliyetlerine ilişkin mevzuatı oluşturur.

Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun 10. Maddesine dayanılarak bir Danışma Kurulu kurulur. Bu kurul, bugünkü Yüksek Sağlık Şurası'nın kaynağıdır. Bu kurul Bakanlığın ana teşkilat yapısı, çıkarılacak yasalar, düzenlemeler, temel çalışmalar bakımından aydınlatıcı bir rol oynamaktadır.³²³

³²² Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 114 – 115.

³²³ Bedii N Şehsuvaroğlu; “Türkiye’de Sağlık Davaları ve Hekim Dertleri”, İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası, Sayı 1, Cilt 24, 1961, s. 260-281.

c) Hıfzısıhha Okulu

1267 sayılı 1928 tarihli Kanuna göre Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü (Müessesesi) bünyesinde bir de Hıfzısıhha Okulu olması gerekiyordu. Ancak, öncelikle maddi kaynak olmak üzere, çeşitli nedenlerle okulun açılması gecikmişti. Rockefeller Vakfı, Hıfzısıhha Enstitüsü'ne Okulun kuruluşu için 80.000 Amerikan Doları hediye etti.³²⁴ Bu teşvikle Merkez Hıfzısıhha Müessesesi içinde Enstitüden ayrı bir de Hıfzısıhha Okulu kuruldu.

Okulun fiili açılış tarihi 2 Kasım 1936'dır. Okul Müdürlüğüne Dr. Refik Saydam'ın Amerika Birleşik Devletleri gezisinden tanıdığı, konunun uzmanı Dr. Ralph K Collens getirilir.³²⁵ Dr. Collens ve sağlık mühendisi görevi ile gelen Prof.Dr. Daniel E Wright Rockefeller Vakfı desteği ile çalışırlar.³²⁶

1267 sayılı kanunda tek bir kuruluş olarak yer alan Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü (Müessesesi), 4.1.1941 gün ve 3959 sayılı Kanunla, Hıfzısıhha Enstitüsü ve Hıfzısıhha Okulu adıyla iki ayrı müesseseye dönüştürülmüştür.

3959 sayılı kanununun 7. maddesine göre okulun görevleri şu noktalarda toplanmaktadır:

1. Bakanlığın gerekli göreceği konularda, hazırlayacağı program içerisinde, sağlık ve yardımcı sağlık personeline teorik ve pratik eğitim – öğretim vermek.
2. Uğraşı alanına giren bilimsel konularda araştırma yaparak modern tıbbın ortaya koyduğu yeni bilgi ve davranış kurallarını sağlık örgütüne kazandırmak amacıyla konferanslar seminerler düzenlemek ve elde ettiği bilgileri yayınlamak.

³²⁴ “Sağlık Hizmetlerinde Refik Saydam”, **Toplum ve Hekim**, Sayı:45, Aralık 1987, s

³²⁵ Bedii N. Şehsuvaroğlu, **a.g.e.**, s. 169.

³²⁶ S.Gönen, M. Görsel; **Hıfzısıhha Okulu, 25.Yıl Tarihçe ve Çalışmaları**, Ankara Basımevi ve Ciltevi, 1961; Necati Dedeoğlu; **a.g.m.**, s.468.

3. Günümüzün koşulları gereğince, görev alanına giren bilimsel konularda Bakanlığa danışmanlık yapmak.³²⁷

Dr. Refik Saydam, ideal edinerek programladığı Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü'nü adım adım kurmaktadır. Bu süreçte program dahilinde olan Hıfzısıhha Okulu'nun 2 Kasım 1936 tarihindeki açılışı vesilesiyle aşağıda metni özetlenerek verilen konuşmayı yapmıştır.³²⁸ Konuşma metni dikkatle okunduğunda Dr. Refik Saydam'ın sağlık sorunlarındaki temel konulara tam olarak hakim olduğunu, Batı'daki ve dünyadaki gelişmeleri oldukça yakından takip ettiğini göstermektedir. Yine bu konuşma bütünüyle Dr. Refik Saydam'ın sağlık hizmetlerindeki görüş ve prensiplerini de yansıtmaktadır.

“Sayın Hocalar ve Arkadaşlar,

Bugün yıllardan beri izlediğimiz idealin, bir aşamasına daha erişmiş bulunuyoruz. Türk Hıfzısıhha Okulu açılıyor. Bu vesileden yararlanarak halkın hayat ve sağlığını ilgilendiren işlerde Sağlık Bakanlığının izlediği prensiplerden de bahsetmek fırsatını bulduğum için ayrıca sevinç duyuyorum.

Ben 1921'de Bakan olarak işe başladığım zaman ki henüz Milli Mücadele bütün şiddetiyle devam ediyordu, meslek hayatında sıkı düzenin, disiplinin sonradan meydana geldiğini düşünen zümrelerle karşılaştım. Çünkü Türkiye'de tıp san'atını icra etmekte olduğu kadar, halk sağlık işlerinde de, idarede de, bu meslek mensuplarının kendi yollarını seçmede serbest olduğu hakkında bir fikir vardı. Yani, tıp öğrenimini yapan her meslektaş, tedavide olduğu kadar koruyucu önlemlerin alınmasında da yalnız kendi bilgi ve görgüsünü yeterli görüyordu.

O devirde, bir il merkezinde çıkan ufak bir gazete de Sağlık Bakanının halkın sağlığının korunması veyahut mevcut bir hastalıkla mücadele için devlet sağlık memurlarına yöntem göstererek yaptığı bir genelge tenkit ediliyor ve bunların bilinmez şeyler olmadığı ve her hekimin bunları bildiği gibi tatbik edileceğinden buna karışmanın mesleğe bir tecavüz olduğu yazılarak mesleğe sonradan bir şey sokulmaması isteniyordu. Yani, bunu yazan arkadaşlar milli sağlık işlerinin çerçevelenmesini, devlet sağlık örgütünün her hangi bir direktifini, ilimlerine san'atlarına karşı adeta şahsi hürriyetlerini kısıtlayan bir tecavüzmüş gibi ele

³²⁷ Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, s. 287.

³²⁸ Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 51-56.

alıyorlardı. Bunun nedenleri vardı: Gördüğümüz öğretim soyut ilim halinde idi, dershanelere yalnız tedavcilik zihniyeti hakimdi. Arada hamle gösteren bir iki hocanın sesi her hangi bir harekete kafi gelemiyordu. Bundan dolayı, yetişen nesil de, kendini yetiştiren nesle uyuyordu. Bundan dolayı karşısında halk hayat ve sağlığını belli prensipler dahilinde, korumaya yönelik herhangi bir harekete elbette boyun eğmezdi; fakat dünya gidişi başkalaşmış, koruyucu tıp yöntemleri yepyeni bir sahaya girmişti.

Bir asırdan fazla bir süreden beri yeni yöntemde tıp eğitimini kabul etmiş olan Türk Tıp Okulu arada meydana gelen yeniliklerden haberi yokmuş gibi görünüyordu. Yani, halk hayatı ve sağlığı için medeni dünya tıp mensuplarının, kendi memleketleri idare teşkilatları üzerine yaptıkları hayırkar etkileri ve bundan meydana gelen olumlu sorunları görüyor, okuyor, fakat geleneklerine çok bağlı kalarak memleketimizin idare şubeleri üzerine etkili olmaya bir türlü başlayamıyordu. Bundan dolayı da kendinin yetki hududu hasta koğuşundan veya tedavi ettiği hasta odasından dışarı çıkmıyordu.

Eğer, son bir asırlık sosyal tıp hayatımız göz önüne getirilecek olursa, toplumun hayatını tehdit eden işlerde, zamanın çok ünlü isimlerini ve şahıslarını bir tarafa bırakarak o vakit ki yönetim kurulunun bu işler için başka memleketlerin uzmanlarına müracaat ettikleri bir çok defalar görülür. Bundan dolayı bizde; yani kanuni yaptırım güçleri henüz belirmemiş genç Sağlık Bakanlığı ne kadar çalışırsa çalışsın ve ne kadar uğraşırsa uğraşsın kendine mensup olanlar tarafından bile iyi görünmeyen bir yolda yürüdüğü zannı altında idi ve olaylar göstermeksizin bütün meslek mensuplarına ve özellikle devlet sağlık mensuplarına bir defa da bu fikirleri aşlamak ve anlatmak imkanı yoktu. O dereceye kadar ki, kaldırılan Tıp Fakültesine, talebeye son ders senelerinde koruyucu sağlık işleri hakkında birkaç ders değil hiç olmazsa birkaç konferans verilmesi hakkında, Sağlık Bakanlığı tarafından yapılan bir teklife “bizim görevimiz yalnız tıp öğrenimi vermektir” cevabı alınmış ve sorunun çözümünün ne kadar zor olacağı bir kere daha anlaşılmişti.

Devlet idare şubelerine, koruyucu tıp ve sosyal hıfzısıhha fikirlerinin sokulması için o vakitlerde başlayan mücadelemiz senelerden beri devam ediyor. Halkın hayatı sonsuz bir nehir gibi akarken, devlet sağlık idaresinin de, bunun yönünü milletin sağlamlığı ve canlılığı açısından devamlı göz önünde bulundurmak ve gereken önlemleri almakla görevlendirmiştir. Bunun da bir devlet işi olduğu bütün devlet

teşkilatı kademelerine hazmettirmek için yıllarca çalışmak gerekmiş ve bugün göz ile görülür ve el ile tutulur derecede olumlu işleyen sağlık mücadeleleri ve organizasyonu, o vakit inanmayanların alaylı gülüşleri karşısında, işe başlamış ve varlığını olaylarla ispata zorunlu olmuştur. Arada, 1925 Mart'ında yeni usulle bir sağlık yönetiminin ne demek olduğunu gösteren “Genel Sağlık Yönetimi Esasları” isminde bir kitabı İngilizce'den tercüme ettirerek takdim ederken biliyordum ki bu da maksadı temine yeterli değildi. Fakat o zaman vasıtalarımız o kadarına elverişli olduğu için, ancak o kadarını yapabiliştik. Hatta o eserin başına yazdığım ufak bir önsözde “Türkiye Cumhuriyetinin girdiği yeni yoldan Türk Milletinin hayat ve sağlığı, takip etmesi gereken sağlık ve sosyal program için ne tecrübelerle girişmesine zaman vardır, ne de bu gibi tecrübelerle verecek parası. Bunun için bütün milletlerin geçirdiği tecrübelerin sonuçlarından hemen yararlanmak isteriz.” demiştim.

O zamanları, biz programımızda hiçbir tereddüt yapmadan yürüdük. Bugün içinde bulunduğumuz müesseseleri yaparken, yeni tecrübeler yapmak için değil tecrübe edilmiş yollarda yürüyerek bir an evvel Türk sağlığını koruyacak unsurları yetiştirmek çarelerini elde etmeğe uğraştık.

Müsaade ederseniz bunu biraz daha açıklamak isterim. Mesela: bir suyun kaptajı, bir kanalizasyonun kurulması, bir evin inşası, bir zararlı kaynağın kurutulması, bir köyün kurulması Türkiye’de yapılmış işler değildi. Fakat bu işler yapılırken onu yapanların yanında ve birinci safta koruyucu tıp ve sosyal hıfzısıhha fikirlerini temin edecek devlet sağlık idaresi ve onun temsilcisi ile yapanın veya uygulayanın bilgileri arasında bu iki prensibin varlığına gerek olduğu ve o işle bu fikirlerin nasıl bir araya getirileceğini bilen insanlar noksanı. Buna nazaran birinci görev olan bir devlet sağlık idaresine de gerek olduğu zihniyeti yaparak ve bu idarenin temsilcilerini yetiştirmek, sonra da uygulamaya geçmek gerektiği sonucuna vardık.

İşte arkadaşlarım, yıllardan beri devam eden çalışma ile listesi çok uzun olan kanunlarımızı her şekilde Büyük Millet Meclisinin onayına arz ederken bir taraftan da bu yepyeni bir şekilde ve tamamen medeni dünya düzeyinde müesseseler vücuda getirmek devlet sağlık memurlarına koruyucu tıp ve sosyal hıfzısıhha prensiplerini telkin etmek için çalıştık.

Bugün açılan bu okul, işte o çalışmaların bir aşamasıdır ve bu müessesenin kurulması iledir ki yukarıdan beri hikaye ettiğim temelsiz düşüncelerin ve yerine

yine açıklamaya çalıştığım fikirlerin geçmesi imkan dahiline girmiştir. Bugüne kadar devlet sağlık yönetiminin kurulması ve işleyebilmesi için harcanan emekler, ona mensup olanlara ve harice göstermiştir ki millet hayatında, organize ve çerçeveli bir çalışmadan başka hiçbir şekilde başarılı olmanın imkanı yoktur.

Arkadaşlar, bu güzide kurumun içine girdikten ve değerli hocalarının konuşmalarını dinledikten sonra anlaşılacaktır ki toplum sağlığı ile ilgili işler yalnız fakülte sıralarındaki öğretimle çözümlenebilir işlerden değildir. Bugünkü hekimlik sanatı, millet hayatında, özellikle önemi olan bir meslek haline gelmiştir. İhtiyarlamak, insan hayatının kaçınılması mümkün olmayan bir sonucudur. Fakat bütün dünyanın arzusu, sağlığı bozacak etkenlerin meydana gelmemesine gayret etmek, var olanları gidermek ve sonuçlarını iyileştirmek, çalışma kuvvetini arttırmak ve ortalama ömrü uzatmaktır. Bugünün gerçek hekiminden istenilen ve yapacağına güven beslenen sorunlar bunlardır. Medeni dünyanın uzun çalışma yıllarının ürünü olan bu güveni Türk vatanında kurmak ve sağlamakta sizin ve bizim omuzlarımıza verilmiş olan bir görevdir. Devlet yönetiminde görev alan hekimin statüsü, yüksek bir öneme sahiptir. Bu statüyü işgal edenlerin sağlık – sosyal alandaki bilgilerinin alanını her gün biraz daha genişletmek zorunluluğu olduğunu size söylemekle ileri gitmiş olmam zannedirim.

İlk kademede hekimin hastasına ve yardımına ihtiyaç gösterenlere karşı telkin edeceği kişisel güven gelir. Bu aynı zamanda hekimin görevine bağlı bir şahsiyet olduğunu gösterecek ve belirtecek bir özelliktir. Bu noktadan itibaren hekimin görevi genişler. Yalnız tedavi ettiği hastalıklar açısından değil, gelmesi muhtemel hastalıkları giderecek bir mücadeleci gibi düşünülür. Bundan dolayı ailelerin gizli danışmanı, tüm sağlık kuruluşlarında onların en yakın akrabasından biri olur. Hekim, hastalıkların giderilmesinde oynadığı rolden daha ziyade, sağlıklı olanların bu durumlarını korumak için tüketeceği emek ile, koruyucu tıp ve sosyal hıfzısıhha alanına girer. Bu noktadan itibaren ki Türk Devletinin, Türkiye Cumhuriyetinin, millet hayatı ve sağlığı hakkındaki kanunlarının gereklerini yapma maddi ve manevi zorunluluğu altında kalır. Yani devlet sağlık yönetiminin milletin sağlam olması için koyduğu ve koyacağı prensiplerin uygulanmasıyla yükümlü, her ailenin hayatı içinde çok önemli bir rolü olan düşünür bir devlet unsuru olur.

Bundan anlaşılmasın ki, biz devlet hizmetinde bulunan hekimi, hiçbir zaman soyut kavram ile hekim olmaktan ve öyle kalmaktan men ediyoruz. İstedığımız, devlet

memuru olduğu sürece, halk hayatı ile ilgili işlerde Cumhuriyet sağlık yönetiminin kendisine verdiği görevi o yönetimin belli prensiplerine uygun olarak görmesidir.

Cumhuriyet Hükümeti, Türk Milletinin hayat ve yükselme yeteneklerini bütün azmiyle fazlalaştırmağa uğraşırken, istikbalde kuvvetli ve güzel bir gelişmeyi göz önünde tutuyor. Cumhuriyet sağlık yönetimi de bu yüksek ideale tam anlamıyla uymak için kendi görev hududu içindeki işlerden biri olan ve bugünün sağlık – sosyal bilgilerini öğretecek olan bu okulu açmak için yıllardan beri çalışıyordu.

Bu okul, aynı zamanda devlet sağlık yönetimini elinde tutacak olanlara Cumhuriyet Hükümetinin ne kadar büyük önem verdiğini gösteren bir müessesedir.

Türkiye Hıfzısıhha Okulu açılırken bana düşen bir görev daha vardır. O da yüksek ideali ile bütün dünyada hürmetle anılan “Rokfeller Vakfı” isminin bu müessesenin vücudu ile yakından ilgili olduğu söylemek ve Vakfın Merkez Hıfzısıhha Müessesesinin ve Hıfzısıhha Okulunun inşasına ve tesisine bağışladığı 280.000 dolardan başka, okulun faaliyete girmesi içinde hürmetle tanıdığımız sevimli arkadaşımız Bay Dr. Kolens’i müdür olarak vermesini şükranla yad etmek benim için bir borçtur. Rokfeller Vakfının bize kıymetli yardımları bundan ibaret değildir. Birçok tıp doktorlarının koruyucu tıp ve sosyal hıfzısıhha branşlarında olgunlaşma kurslarını yıllardan beri üzerine almış ve okulu sağlık mühendislik şubesine de muhterem, Mühendis Rayt gibi kıymetli bir elemanını vermiştir.

Rokfeller Vakfı hakkındaki teşekkürlerimi bitirmeden bize yıllarca büyük dost olarak manevi yardımlarını esirgememiş olan Prof. Dr. Rasel, Prof. Dr. Gan ve Dr. Strod’un isimlerini hürmetle anmayı bir borç bilirim.

Arkadaşlarım, okulda lütfen, öğretim görevi almış olan profesörlere ve diğer arkadaşlarıma teşekkür ederken burada ders alacak arkadaşlarıma da kendilerini başarılı kılmak için elimizdeki bütün araçları kullandığımıza emin olmalarını rica ederim.

Arkadaşlarım, devlet sağlık yönetimi yepyeni bir yola daha giriyor. Bunun en büyük sevincini benim duyduğumu söylersem lütfen çok görmeyiniz. Bana inanarak yıllardan beri beraber çalışan arkadaşlarıma da bütün kalbimle teşekkür ederim. Asıl onlar, Türk sağlıkçılığının öncüleridir. Bütün başarıyı ben kendilerine borçluyum.

Arkadaşlarım,

Asırlardan beri Türk Vatanının, Türk milletinin, birçok cephelerde olduğu gibi, ihmal edilmiş sağlık varlığını temin için bize fırsat veren büyük şefimiz Atatürk'e büyük Başbakanımız İnönü'ye buradan bir kez daha minnet ve şükranlarımı arz ederim.

Bir millet hayatında bir gün bile olmayan kısa zamanda meydana gelen bu eserler, ancak onların yüksek güveni ve desteğiyle olduğunu söylemekle rahat duyuram. Türk milletine olduğu kadar, Türk sağlıkçılara da bu okul kutlu olsun.

Yukarıdaki konuşma, gerçekten, hem içerdiği toplumsal analizler, hem ülkede ve dünyada var olanlara ait bilgiler, hem de ürettiği çözüm önerileri ile muhteşemdir. Konuşma hem Dr. Refik Saydam'ın sağlık sistemi ve sağlık eğitimi konusundaki derin bilgi ve doğru teşhislerini içermekte, hem çözüm yollarındaki kararlılığı göstermekte, hem de bu çabalar için sarf edilen ülke dışı uluslararası mesailerin nedenli güçlü ve inandırıcı olduğunu kanıtlamaktadır. Dr. Refik Saydam'ın Almanca ve Fransızca'ya hakimiyeti dış literatürü takip etmesine imkan vermiş, böylece dışarı yaptığı kısa gezilerde çok verimli bilgiler derleyebilecek bir gözlem gücüne sahip olabilmıştır. Bu önemli konuşma metninin bazı kısımlarına özel olarak değinmemiz gerekiyor.

Dr. Refik Saydam, Cumhuriyetin ve bu ülkenin sağlık sistemlerinde en iyiyi bulmayı ve uygulamayı hayatının ideali addetmiştir:

“Bugün yıllardan beri izlediğimiz idealin, bir aşamasına daha erişmiş bulunuyoruz. Türk Hıfzısıhha Okulu açılıyor.”

O tarihlerde Dr. Refik Saydam'ın Anadolu'da gördüğü fotoğrafı iyi çektiği anlaşılıyor. Anadolu'da bulunduğu zamanlarda ilgi alanına giren sorunları yerinde görmüş, anlamıştır:

“Ben 1921'de Bakan olarak işe başladığım zaman ki henüz Milli Mücadele bütün şiddetiyle devam ediyordu... Türkiye'de tıp san'atını icra etmekte olduğu kadar, halk sağlık işlerinde de, idarede de, bu meslek mensuplarının kendi yollarını

seçmede serbest olduğu hakkında bir fikir vardı. Yani, tıp öğrenimini yapan her meslektaş, tedavide olduğu kadar koruyucu önlemlerin alınmasında da yalnız kendi bilgi ve görgüsünü yeterli görüyordu.”

Sağlık hizmetleri ve tıp eğitimi tedavi edici hizmetler yönünde idi. Ancak bu durum genel toplum sağlığı için son derece yetersiz bir durumdu. Batı ise büyük ölçüde koruyucu tıbbı önem veriyor, o yönde de geliyordu. Dr. Refik Saydam’a göre bu durum artık görülmeliydi:

“Gördüğümüz öğretim soyut ilim halinde idi, dersanelere yalnız tedavcilik zihniyeti hakimdi. Fakat dünya gidişi başkalaşmış, koruyucu tıp yöntemleri yepyeni bir sahaya girmişti.”

Tıp eğitimi veren hekim hocalar bile koruyucu tıptan habersiz gibiydiler. Hekimin sahası muayenehanenin dışına çıkamıyordu. O tarihe kadar eğitimcilik vasfı olmayan Dr. Refik Saydam’ın bu sıkıntıları görebilmesi, onun ne denli açık bir ufka sahip olduğunu göstermektedir.

“Bir asırdan fazla bir süreden beri yeni yöntemde tıp eğitimi kabul etmiş olan Türk Tıp Okulu arada meydana gelen yeniliklerden haberi yokmuş gibi görünüyordu. ... Bundan dolayı da kendinin yetki hududu hasta koğuşundan veya tedavi ettiği hasta odasından dışarı çıkmıyordu.”

“... kaldırılan Tıp Fakültesine, talebeye son ders senelerinde koruyucu sağlık işleri hakkında birkaç ders değil hiç olmazsa birkaç konferans verilmesi hakkında, Sağlık Bakanlığı tarafından yapılan bir teklife “bizim görevimiz yalnız tıp öğrenimi vermektir” cevabı alınmış ve sorunun çözümünün ne kadar zor olacağı bir kere daha anlaşılmıştı.”

Dr. Refik Saydam, Batı’dan alınması gerekeni o kadar güzel tespit etmiştir ki, bugünkü tartışmalara bile ışık tutar. “Vaktimiz dar” der. “Başarıları hızla ülkemize kazandıralım” diye devam eder. Son derece akılcıdır.

“İşte arkadaşlarım, yıllardan beri devam eden çalışma ile listesi çok uzun olan kanunlarımızı her şekilde Büyük Millet Meclisinin onayına arz ederken bir taraftan da bu yepyeni bir şekilde ve tamamen medeni dünya düzeyinde müesseseler vücuda getirmek devlet sağlık memurlarına koruyucu tıp ve sosyal hıfzısıhha prensiplerini telkin etmek için çalıştık. “

Dr. Refik Saydam, ülkesini çok sever ve hiç de küçük görmez. Onun amacı en gelişmiş kurumları bir an önce ülkesi halkına da kazandırmaktır. Bunun için kapsamlı ve uzun soluklu bir program dahilinde ve disiplin içinde çalışırlar. Anahtar organize ve disiplinli bir çalışmadır, başarı da bu anahtara bağlıdır.

“Bugün açılan bu okul, işte o çalışmaların bir aşamasıdır...”

“...millet hayatında, organize ve çerçeveli bir çalışmadan başka hiçbir şekilde başarılı olmanın imkanı yoktur.”

Dr. Refik Saydam, Modern sağlık anlayışı aşağıda çok güzel tanımlanmıştır:

“... bütün dünyanın arzusu, sağlığı bozacak etkenlerin meydana gelmemesine gayret etmek, varolanları gidermek ve sonuçlarını iyileştirmek, çalışma kuvvetini arttırmak ve ortalama ömrü uzatmaktır. Bugünün gerçek hekiminden istenilen ve yapacağına güven beslenen sorunlar bunlardır.”

O, hekimin görev tanımını da şöyle yapar, ki halen bu tanım tüm dünyada geçerlidir:

“İlk kademede hekimin hastasına ve yardımına ihtiyaç gösterenlere karşı telkin edeceği kişisel güven gelir. Bu aynı zamanda hekimin görevine bağlı bir şahsiyet olduğunu gösterecek ve belirtecek bir özelliktir. Bu noktadan itibaren hekimin görevi genişler. Yalnız tedavi ettiği hastalıklar açısından değil, gelmesi muhtemel hastalıkları giderecek bir mücadeleci gibi düşünülür. Bundan dolayı ailelerin gizli danışmanı, tüm sağlık kuruluşlarında onların en yakın akrabasından biri olur. Hekim, hastalıkların giderilmesinde oynadığı rolden daha ziyade, sağlıklı olanların bu

durumlarını korumak için tüketeceği emek ile, koruyucu tıp ve sosyal hıfzısıhha alanına girer.”

Dr. Refik Saydam, Cumhuriyetin toplumsal değişim ve gelişim programına çok önemli ve yönlendirici katkılar yapan ana kadrodan birisidir.

“Bu okul, aynı zamanda devlet sağlık yönetimini elinde tutacak olanlara Cumhuriyet hükümetinin ne kadar büyük önem verdiğini gösteren bir müessesedir.”

Devrim niteliğindeki bu büyük hizmetler için sadece niyet etmek ve program yapmak yeterli değildir. Önemli maddi kaynaklara ve yetişmiş insan gücüne ihtiyaç vardır. Bu kaynaklara memleketin gücü yetmez. Uluslararası kuruluşlara güven verilmeli ve imkanları yönlendirilmelidir. Dr. Refik Saydam bu intibayı verir:

“Türkiye Hıfzısıhha Okulu açılırken bana düşen bir görev daha vardır. O da yüksek ideali ile bütün dünyada hürmetle anılan “Rokfeller Vakfı” isminin bu müessesenin vücudu ile yakından ilgili olduğu söylemek ve Vakfın Merkez Hıfzısıhha Müessesesinin ve Hıfzısıhha Okulunun inşasına ve tesisine bağışladığı 280.000 dolardan başka, okulun faaliyete girmesi içinde hürmetle tanıdığımız sevimli arkadaşımız Bay Dr. Kolens’i müdür olarak vermesini şükranla yad etmek benim için bir borçtur.”

Dr. Refik Saydam, guruludur ve mutludur. Bir eseri daha hayata geçmektedir. Ancak o ekip çalışmasına inanan bir önderdir. Ekibini kendisine inandırır ve harekete geçirir. Başarı hepsinindir; bütün ekibindir:

“Arkadaşlarım, devlet sağlık yönetimi yepyeni bir yola daha giriyor. Bunun en büyük sevincini benim duyduğumu söylersem lütfen çok görmeyiniz. Bana inanarak yıllardan beri beraber çalışan arkadaşlarıma da bütün kalbimle teşekkür ederim. Asıl onlar, Türk sağlıkçılığının öncüleridir. Bütün başarıyı ben kendilerine borçluyum.”

C - DR. REFİK SAYDAM'IN SAĞLIK BAKANLIĞI DÖNEMİNDE ECZACILIK VE DIŞ HEKİMLİĞİ ALANINDAKİ GELİŞMELER

19. yüzyılın ortalarında modern eczacılık Osmanlı toplumuna girmiş ve bu alan ile ilgili hazırlanan nizamnamelerle çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.

Eczacılık alanına ciddiyetle el atılması ise sağlık alanındaki diğer tüm konularda olduğu gibi Dr. Refik Bey'in Sağlık Bakanlığı döneminde olmuştur³²⁹.

Eczacılık alanındaki ilk kanuni düzenleme, bu alanda büyük bir boşluğu dolduran 3 Mart 1926 gün ve 767 sayılı “Türk Kodeksi Kanunu”dur. Yine 24 Ocak 1927 tarihinde 964 sayılı “Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun” TBMM’de kabul edilmiştir. Bu alandaki diğer bir düzenleme ise 2 Mart 1927 tarihinde TBMM’ce kabul edilen 984 sayılı “Ecza Depoları Hakkında Kanun”dur. Bu üç kanun ile ülkemizde eczacılık ve eczanelerin çalışmaları düzene konulmuş olur.

İlaçların imal ve halka arzını düzenleyen 14 Mayıs 1928 gün ve 1262 sayılı “İspençiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Kanunu”, Uyuşturucu maddelerin verdiği zararların önüne geçebilmek amacıyla çıkarılan 12 Haziran 1933 gün ve 2313 sayılı “Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanun” ülkemizde Dr. Refik Saydam’ın Sağlık Bakanlığı döneminde gerçekleştirilen eczacılık ve toplum sağlığı ile ilgili diğer kanuni düzenlemelerdir.³³⁰

Dr. Refik Saydam, bayanların eczacılık mesleğinde başarılı olacaklarına inandığı için onları bu mesleğe yönlendirmeye çalışmıştır. Bu yönde bir çaba olarak Dr. Refik Saydam zamanın Darülfünun’ unda kız öğrencilerin de okuyabilmesi için

³²⁹ Turhan Baytop. **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.

³³⁰ M Faruk Önger; “Dr. Refik Saydam’ın Türk Eczacılığına Yaptığı Hizmetler”, **Dr. Refik Saydam 1881–1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına**, Sağlık Ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 133.

aracılık yapmış, okulun yöneticilerini kız öğrencilerin yönlendirilebilmesi için bizzat ikna etmiştir. Böylece onun çabaları sonucu ilk defa 1927 yılında Darülfünun'a bağlı Eczacılık Mektebine kız öğrenciler kabul edilmiştir.³³¹

Dr. Refik Saydam, sağlıkta insan vücudunu çevresi ile bir bütün olarak algıladığı için diş hekimliği hizmetlerini ve diş sağlığını da önemser. Konuyu yasal mevzuat içine alırken, bir yandan da diş sağlığı hizmetlerinde eğitimi geliştirmeye çalışır ve eğitilmiş insan gücü transferini kolaylaştıracak çalışmalar yapar.

1928 yılında çıkarılan 1219 sayılı “Tebabet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun” da diş hekimleri için düzenlemelere yer verilir. Bu kanunun 29 – 46. maddeler arası 18 madde diş tabipleri ve dişçilerin çalışmalarını düzenlemeye yöneliktir. Böylece diş sağlığı hizmetlerinin hem kolaylaşması sağlanmış hem de mesleki ve bilimsel bir yola girmesi için imkan sağlanmıştır. Kanun’un 30. Maddesi, dişhekimliği uygulama yetkisini yalnızca Dişhekimliği Okulu’ndan mezun olanlara verir. Böylece dişhekimliği mesleği bir disiplin ve düzen altına altına girerken, Dişhekimliği Okulu’nun gelişimi de hızlanmıştır.³³²

1933 Üniversite Reformuna kadar, eczacı ve dişçi okulları tıp fakültesine bağlı olarak yönetilirken, 31 Temmuz 1933 de Diş Okulu, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Dişhekimliği Yüksek Okulu adını alır. 31 Temmuz 1933’de eğitim yılı, 3 yıldan 4 yıla çıkarılır.³³³

Söz konusu kanunun 31. maddesi ile yurt dışında eğitim almış diş hekimlerinin ülkemizde çalışmasına imkan vermektedir. Yurt içinde diş hekimliği eğitimini güçlendirmek için yurt dışından eğitimci bilim insanları getirilir. Dr. Refik

³³¹ M Faruk Önger; **a.g.m.**, s. 134.

³³² Ahmet Efeoğlu - Ayşegül Demirhan - Öztan Öncel; **Geçmişten Günümüze Türk Diş Hekimliği**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 123.

³³³ Gönül Alpaslan; **Diş Hekimliği Tarihi**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2005, s. 75.

Saydam diş hekimliğinde dünyaca ünlü Prof.Dr. Alfred Kontoro Wicz'in Türkiye'ye gelmesini bizzat çaba göstererek sağlar.³³⁴

D - DR. REFİK SAYDAM'IN 1. MİLLİ TÜRK TIP KONGRESİ'NDE YAPTIĞI KONUŞMA (1 EYLÜL 1925)

Mesleki ve bilimsel kongreler o konudaki küresel bilginin derlenip sunulduğu, ilgililere tanıtıldığı ve pratik hayata geçirilmesinin tartışıldığı toplantılardır. Ulusal düzeyde yapılan kongrelerde ayrıca o ülkenin ve ulusun konuyla ilgili sorunları tartışır, çözümler aranır ve önerilir. Bu anlamda kongreler bir mesleki konunun işlendiği ve irdelendiği en önemli aktivitelerdir. Yine bu aktivitelerde konuyla ilgili dört bir yandan gelen meslek ve bilimsel insanları tanışma, tartışma, ortak çalışmalar yapma imkanları kazanırlar, bilgi ve görgülerini birbirlerine aktarırlar. Kongrelerin sonuçları da toplumsal yaşam için son derece önemli ama bir o kadar da yararlı hale gelir. Bu noktada, Dr. Refik Saydam, Türk Tıp Kongreleri toplanmasını da çok önemli bir çağdaş çalışma biçimi olarak algılamış, ilk kongreyi bizzat organize ederek, başkanlığını da yapmıştır. Kongre'de ana konu Sıtma idi. Sıtma enine boyuna tartışılmış, bu tartışmalardan edinilen prensipler sonraki başarılı savaşımın kaynağını oluşturmuştur. İşte bu kongrenin açılış konuşması:³³⁵

“Muhterem hocalarım! Muhterem meslektaşlarım!

1. Milli Türk Tıp Kongresi nedeniyle yapılan daveti kabul buyurarak, vatanımızın çeşitli yerlerinden Ankara'ya koşup gelmiş olan sizleri Sağlık ve sosyal Yardım Bakanı olarak ve kemali hürmetle selamlarım.

³³⁴ **Türk Tıbbının Kahramanları.** Organon, İstanbul, 2002, s. 61.

³³⁵ **Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına,** s. 50-51.

Türk tıp aleminin her şubesine mensup meslektaşlarımı burada bir arada ve bir gayeye yönelik toplanmış görmeyi fenni, sıhhi ve sosyal çalışmalarımızda muvaffak olacağımıza en kuvvetli bir müjde sayarım.

Efendilerim! Gerek tahsil hayatımızda ve gerek meslek yaşamımızda daima tasavvur edip bir türlü vak'a ve hakikat haline inkılap ettiremediğimiz bir çok yüksek gayelerin bu gün gerçekleşmesine doğru yürüdüğümüzü görmek bizden pek çok iş bekleyen milletimize karşı da bir görevdir.

Efendilerim! Asırlardan beri, bin bir endişe ve ıstırap içinde yaşamış ve mevcudiyetini muhafaza için her ne zaman lazım oldu ise malını, kanını ve canını feda etmeye hazır olan Türk, aziz varlığını bir kere daha ispat ettikten sonra, kendi yurdunda ve kendi yuvasında asri, medeni ve mükemmel bir hayat geçirmeğe elbette hak kazanmıştır.

Türk'ün dünyanın en medeni, en refah ve en bahtiyar insanları gibi mutlu ve huzurlu yaşamasına çalışılırken, Türk hekiminin de çok yüksek ve önemli görevleri vardır ve bu görevler hepimiz için bir davranış ilkesi bir tıp sözleşmesi halinde şu üç esasta toplanabilir.

1. Türk hekimi yalnız kendi özel ve mesleki hayatında medeni hayatın bütün iyiliklerinden yararlanmış olduğunu görmek ve göstermek ve her ilerlemeyi bizzat nefisini kabul ve tatbik eylemek suretiyle herkese örnek olmak mecburiyetindedir.
2. Türk hekimi, yalnız kendi özel hayatına ve özel uğraşına bağlı kalmıyarak, gerek tedavi ve gerek sosyal nedenlerle ilişki kurduğu halk kitlesi arasında sağlığın korunmasına ait önlemlerin ve bütün medeni görüş ve ilerlemelerin ne olursa olsun samimi bir yayınlayıcısı olacak. Her yerde ve herkese doğru ve iyi yaşamının önlemlerini anlatarak Türk sosyal hayatında geniş kapsamlı, hayırkar ve faal bir yol gösterici görevi yapacaktır. Türk hekimi memleketimizde ortalama ömrün yükseltilmesi, çalışma veriminin arttırılması ve halkın her türlü medeni kolaylıklardan yararlanarak hızlı ve parlak ilerlemelere erişmesi hususlarında çok etkin bir rehber olacaktır.
3. Türk hekimi, büyük şehirlerin süs ve refahına, huzur ve sükunetine bağlı kalmayarak hayırlı çalışmalarını şehirlerden kasabalara ve özellikle köylere kadar göndererek ve yayarak ve bizzat köylü ile ilişki kurarak onu medeni, sıhhi ve sosyal her türlü gelişmelerden haberdar eyleyecek ve Türk köylüsünün sağlam, üretici bir eleman olarak yetişmesine yardım edecek ve bu suretle harap köy

kulübelerinden sağlıklı ve müreffeh evler ve mesut yuvalar meydana gelmesine aralıksız çalışacaktır.

Eminim ki, aziz ve muhterem meslektaşlarım, bu üç görevin en iyi bir şekilde yerine getirilmesine çalışırken daima içinden yetiştirdiği ve içinde yaşadığı verimli ve mübarek milletimizin çok yüksek yeteneğini düşünecek ve onun bu günkü hayatından daha pek çok yüksek bir yaşayışı daha ne kadar hak ettiğini ve layık olduğunu daima göz önünde bulunduracak ve bu yolda atılacak her adımı daha yüksek bir ilerlemenin ilk basamağı, milli ve yüce bir erişmişliğin başlangıcı gibi sayarak bütün ömründe bu faydalı işe büyük bir hisse ayıracaktır.

Sözümün son verirken, bu kongreyi hazırlayan ve ince zekası, yüksek yeteneğiyle memlekette ilme ve tekniğe hürmet fikir ve hissini kalplerimizde uyandıran sevgili Süleyman Numan'ın mukaddes hatırasını hürmetle yad ederim. Şu dakikada onun yüksek maneviyatının bize memnun olarak baktığına hiç şüphe yoktur.

Efendilerim, çalışmalarınızda başarılar dilerim.

E - DR. REFİK SAYDAM VE KIZILAY: HİLAL-İ AHMER'DEN KIZILAY'A DÖNÜŞÜM

22 Ağustos 1864 tarihinde İsviçre, Fransa, Belçika, Hollanda, İtalya, İspanya, İsveç, Norveç ve Danimarka hükümet temsilcileri Cenevre'de bir toplantı yaparak Cenevre sözleşmesi ismiyle bir mukavele imzaladılar. Toplantıya katılmamış olan ülkelere de 1 yıl içinde müracaat hakkı tanıdılar. Sözleşmede alınan kararlar esas olarak şunlardı.³³⁶

- Savaşta yaralanan askerlere hangi ülkeden (dost-düşman) olduklarına bakılmaksızın gerekli yardım ve tedavi yapılacaktır.
- Yaralıların her türlü hakları korunacak, yardıma gelenlere kolaylık gösterilecektir.

³³⁶ Kızılay ve Kızılhaç'ın Milletlerarası Kaynakları (Sözleşmeler – Tüzükler – Kararlar), Türkiye Kızılay Derneği Yayını, Ankara 1964, s. 13-16.

Yaralı ve ölen askerlerin eşya ve kimliklerini muhafaza etmek, bunları yaralının veya ölen askerin mensup olduğu ülkeye iade etmek ilgili ülkelerin temsilciliklerinin görevleri olacaktır. Savaşta yaralananların ve onları tedavi etmekle görevli olanların tarafsızlığı, savaşta görevli sıhhiye memurlarını ayırt edecek özel işaretlerin ve sembollerin tespiti, bu sembol ve işaretlerin sancak olarak kullanılması gibi maddeler de yine bu sözleşmeye ortaya çıkacak kurum tarafından belirlenecek. Bu kurumun ülkelerdeki temsilcilikleri de bu kararları uygulatacaktı. Osmanlı Hükümeti de 5 Temmuz 1865’de Cenevre Mukavelesini imzaladı.³³⁷

1. Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti

1869 yılında Cenevre Mukavelesinin kararları ışığında, Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa, Mektebi Tıbbiye Nâzırı Marko Paşa, Kırımli Aziz Bey gibi önemli idarecilerin öncülüğünde Mecruhin-i Asakir-i Osmaniye-i Muavenet ismiyle bir yardım cemiyeti kurulmuş ve başkanlığına Marko Paşa getirilmişti. Kurucuları 43’ü hekim olmak üzere 66 kişiden ibaretti. İngiltere Elçilik Katibi ve Avusturya Elçisi de cemiyetin kurucuları arasındaydı Ancak bu Cemiyet Osmanlı Hükümeti tarafından onaylanmadı ve bu nedenle dağıldı.

1875 Osmanlı – Sırp ve 1876 – 1877 Osmanlı – Rus Savaşlarında yaralanan askerlerimizin çektiği sıkıntılar, Kızılhaç Cemiyetinin Rus ve Sırp yaralılara gösterdiği yakınlık ve yardım, Osmanlı ilgililerini üzmüş ve böyle bir cemiyet ihtiyacını hissederek derhal harekete geçmelerine sebep olmuştur. Cephedeki yaralı askerlerimizin acıklı hali Cenevre Uluslar arası Kızılhaç Komitesi Başkanı Güstav Mainieri’yi de harekete geçirmiş ve Güstav Mainieri, Cemiyeti Tıbbiye-i Şahane

³³⁷ Zuhâl Özyaydın; “Osmanlı Hilali Ahmer Cemiyeti Salnamesine Göre Osmanlı Hilali Ahmer Cemiyetinin Kuruluşu”, **Türk Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Çağaloğlu İstanbul, s. 70.

üyelerinden Dr. Peştemalcı'ya bir mektup yazarak İstanbul'da derhal bir cemiyet teşkil edilerek Cenevre'deki Kızılhaç Merkezi ile temasa geçilmesini tavsiye etmiştir.³³⁸

Yukarıda konu edilen çabalar üzerine 25 Temmuz 1876'da Marko Paşa'nın başkanlığında, çoğu ilk Cemiyetin kuruluşuna katılan üyeler bir toplantı yapmış ve Cemiyetin kuruluşu ile ilgili şu kararları almışlardır:

1. Cenevre Mukavelesinin Osmanlı Ülkesinde uygulanması,
2. Salib-i Ahmer yerine başka bir amblemin seçilmesi,
3. Kurulan cemiyetin tüzüğünün hazırlanması,
4. Yardım toplanmaya başlanması,
5. Daimi görev yapacak bir idare heyetinin seçilmesi.

Bu toplantının ardından toplantıda alınan kararlar ışığında Salib-i Ahmer yerine Hilal-i Ahmer isminin kullanılması kabul edilmiş, Cemiyet için bir Nizamname hazırlanmış ve Harbiye Nezâreti tarafından onaylanan bu Nizamname ile Cemiyet resmen kurulmuştur. 14 Nisan 1877'de Cemiyetin İdare Heyeti seçilmiş ve Padişah'ın himayesinde faaliyete başlamıştır.³³⁹

1877 yılında Osmanlı – Rus savaşı devam etmekte idi. Hiç parasal kaynağı olmayan cemiyet kısa bir süre içinde 70.000 Osmanlı lirası yardım toplamış ve bunu kuruluş amaçları doğrultusunda cephede savaşan askerlere yardım amacıyla harcamaya başlamıştır. Cemiyet tarafından savaş alanlarında seyyar hastaneler kurulmuş, yaralıları taşımak için özel trenler kiralanmış, savaş muhacirlerine nakit para yardımı yapılmıştır. Bu savaş sırasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin başarılı

³³⁸ Zuhâl Özaydın; **a.g.m.**, s. 75.

³³⁹ Ayşegül D. Erdemir – Esin Kahya; **a.g.e.**, s. 339.

çalışmalarına rağmen savaş sonrasında cemiyetin parası Osmanlı Bankasına yatırılmış ve cemiyet bir kez daha dağıtılmıştır.³⁴⁰

1877 yılından itibaren 20 yıl faaliyet gösteremeyen cemiyet, 1897 Osmanlı – Yunanistan Savaşında geçici olarak yeniden faaliyete başladı. Bu savaş sırasında halktan toplanan ve Salib-i Ahmer Cemiyetinden kalan yardımlar ile orduya bol miktarda tıbbi malzeme sağlandı. Yaralıları taşımak için vapurlar kiralandı. Bütün bu başarılı çalışmalara rağmen cemiyetin çalışmaları sürekli olmamış ve savaştan sonra hükümetin aldığı kararla bir kez daha kapatılmıştır.

1911 yılında Faik Paşa ve Paris Sefiri eski Hariciye Vekili Rıfat Paşa'nın gayretleri ile Cemiyetin bir kez daha kurulmasına karar verilmiştir. Kuruluş ile ilgili çalışmalar yapmak üzere Dr. Esat Bey, Dr. Besim Ömer Paşa, Salih Bey, Miralay Mehmet Ali Bey, Tabip Binbaşı Ali Galip Bey ve Kazım İzzet Bey'lerden oluşan bir komisyon kurulmuştur.

Bu komisyonun Dr. Besim Ömer Paşa'nın evinde yaptığı toplantıda bir nizamname hazırlanmış ve bu nizamname Şurayı Devlet tarafından onaylanarak 20 Nisan 1911'de yürürlüğe girmiştir. Nazır, ulema, mebus ve tıp mensubu 100 kişi cemiyetin kurucuları arasında yer almıştır. Padişah cemiyeti himayesine almış ve Yusuf İzzettin Paşa'yı fahri başkan olarak görevlendirmiştir. 26 Nisan 1912'de cemiyet ilk kongresini yapmış ve başkanlığa eski sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa getirilmiştir. Besim Ömer Paşa, cemiyetin kurulmasında ve Hilal-i Ahmer isminin alınmasındaki emekleri dolayısıyla cemiyet tarafından altın madalya ile ödüllendirilmiştir.³⁴¹

³⁴⁰ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin; **Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara, 2002, s. 308.

³⁴¹ Zuhale Özyayın; **a.g.m.**, s. 76.

Kuruluş yılı olan 1912 yılından başlayarak yurt çapında cemiyetin pek çok şubesi açılmıştır. İzmir, Bursa, Hanya, Trabzon, Adalar, Ayestefanos, Kadıköy, Erenköy, İznik, Bodrum, Kütahya, Maçka şubeleri 1912 yılında faaliyete geçen şubelerdir.³⁴²

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Osmanlı Devletinin 1914 yılında Birinci Dünya Savaşına girmesi ile çok geniş bir coğrafyada büyük sorumluluklarla karşı karşıya kalmıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Osmanlı Devletinin savaştığı tüm cephelerdeki faaliyetleri şunlardır:

Doğu Cephesi: Erzurumda 500 yataklı bir hastane kurulmuştur.

Çanakkale Cephesi: Cepheye her çeşit ilaç ve ihtiyaç maddesi gönderilmiş, Adapazarı'nda iki bin yataklı bir hastane açılmıştır.

Süveyş Cephesi: Medine'de 400 yataklı bir hastane, Kudüs' te bir seyyar hastane açılmıştır.³⁴³

2. Cumhuriyet Döneminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti

Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşında çok önemli hizmetleri gerçekleştiren cemiyetin ismi daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce Kasım 1922'de "Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti" olarak değiştirildi.³⁴⁴ 1924 yılında Mustafa Kemal Paşa Cemiyetin Fahri Başkanlığına seçildi.³⁴⁵

1925 yılı Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti için önemli kararların alındığı bir yıl olmuştur. Önce Cemiyetin tüzüğü yeniden yazıldı. Mevcut yöneticiler istifa ettiler, yerlerine yenileri seçildi. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Dr. Refik

³⁴² Orhan Yeniaras; **Türkiye Kızılay Tarihine Giriş**, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 86.

³⁴³ Nil Sarı, Zuhâl Özyayın; "1. Dünya Savaşında Osmanlı Hilali Ahmer Cemiyetinin Sağlık ve sosyal Yardıma Katkıları", **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi (20-21 Eylül 1990) Bildiri Kitabı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 161-167.

³⁴⁴ Seçil Karal Akgün – Murat Uluğtekin; **a.g.e.**, s. 308.

³⁴⁵ Seçil Akgün, Murat Uluğtekin; "Hilâl-i Ahmer ve Kurtuluş Savaşı", **Askerî Tarih Bülteni**, Cilt 20, Sayı 39, 1995, s.115-131.

Saydam da 8 Ağustos 1925 tarihinde Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Genel Başkanlığına seçildi. Cemiyetin Genel Merkezi 13 Eylül 1925’de İstanbul’dan Ankara’ya taşındı.³⁴⁶

3. Dr. Refik Saydam’ın Başkanlığı – Kızılay’a Dönüşüm

Dr. Refik Saydam Genel Başkanlığa gelir gelmez gayretli ve özverili bir çalışma dönemine girmiştir. Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyetinin ülke genelinde teşkilatlanmaya başlamış, şubeleri ilçelere kadar yaygınlaştırılmıştır. Yurt içinde başlatılan bu teşkilatlanma atağı yurt dışında da yankı bulmuş özellikle Amerika Birleşik Devletlerinde bulunan yurttaşlarımız tarafından bir çok kentte şubeler açılmıştır. Bu süreçte Cemiyetin gelirlerini arttıracak önlemler alınmaya başlanmış, uluslararası düzeyde isminin duyurulması sağlanmaya çalışılmış, böylece kuruma ülke dışında da saygınlık kazandırılma çabası önemsenmiştir³⁴⁷.

Kızılay’ın Dr. Refik Saydam Başkanlığı’nda ilk Hizmet Dönemleri:

Dr. Refik Saydam’ın Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Genel Başkanı olarak gerçekleştirdiği hizmetler yıllara göre aşağıda genel bir çerçevede belirtilmiştir.³⁴⁸

1926 yılında Cemiyet’in gelirlerini arttırmak amacıyla, posta mektup, telgraf ve kartlarına “Kızılay Şefkat Pulu” yapılandırılması konusunda kanun teklifi hazırlandı ve sinema filmlerinin Kızılay’a verilmesi ele alındı. Aynı yıl içinde Afyonkarahisar Maden Suyu işletme imtiyazı Kızılay’a verildi. Aynı yıl Mustafa Kemal Paşa

³⁴⁶ Orhan Yeniaraş; **a.g.e.**, s. 116.

³⁴⁷ Hamdi Orhan; “Kızılay’ın Kuruluş Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Kızılay Dergisi**, Ankara, 1964, s.29-31.

³⁴⁸ **Türkiye Kızılay Derneğinin Tarihçesi, Amaç ve Ödevleri**, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara, 1962, s. 88-94.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışı amacıyla yaptığı konuşmada Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin çalışmalarını şu sözlerle övmüştür:

“Efendiler, Sıhhiye harp tarihinde ve memleketin sosyal yardım tarihinde özel bir yeri olan Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyetinin bu sene içinde mübadillerin sağlığı, giyimi ve yerleşimi, memleketin sosyal afet ve bozukluklarında yaptığı kıymetli yardımları takdirle belirtmek isterim. Hilali Ahmer üye sayısının memleketin sosyal gelişmesi ile uygun bir düzeye varmasını ve bütün memleketin bu uygunluğu sağlanmasını dilerim.”³⁴⁹

21 Haziran 1927’de “Oyun Kağıtları Tekeli” hakkında bir kanun çıkarılarak, oyun kağıtlarından elde edilecek gelirlerin yüzde yetmiş beşinin Cemiyete verilmesi sağlandı.³⁵⁰

1928 yılında Ankara’daki Kızılay semtine ismini veren, Cemiyet Genel Merkez binasının inşaatına Dr. Refik Saydam’ın talimatıyla başlandı. İstanbul’da yayınlanmakta olan “Mecmua”nın basım ve yayını Ankara’ya nakledildi.

Dr.Refik Saydam, 1925 yılında İstanbul’da kurulmuş bulunan Hastabakıcı Hemşire Okulunu çağın gereklerine göre eğitim veren modern bir Hemşirelik Meslek Okuluna çevirmiştir. Yine Dr. Refik Saydam bu okulun eğitim kalitesinin yükseltilmesi için Amerika Birleşik Devletlerinden Rockefeller Vakfına başvurmuş ve danışman öğretim elemanları gönderilmesini istemiştir. Bu davet üzerine gönderilen Miss. Crowell’in önerileri doğrultusunda Cemiyetin Hemşirelik Okulunda çeşitli düzenlemeler yapılmıştır.³⁵¹

1929 Dünya İktisadi Krizinde Kızılay buğday ithaline giderek bir başka boyutta sosyal hizmet görmüştür. 1928 ve 1929 yıllarında Cemiyet, yurdumuzda olan

³⁴⁹ Orhan Yeniars; **a.g.e.**, s. 123.

³⁵⁰ **Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 107.

³⁵¹ Orhan Yeniars; **a.g.e.**, s. 120.

doğal afetlerde vatandaşlarımızın yardımına koştuğu gibi komşu devletlerde, örneğin Bulgaristan’da olan felaketlerin zarar verdiği insanlara da yardım elini uzatmıştır.³⁵²

Kızılay’ın bu başarılı çalışmaları takdir görmekte gecikmemiş, Cumhurbaşkanı Atatürk 3. Büyük Millet Meclisinin 2. açış konuşmasında takdir hislerini şu sözlerle dile getirmiştir:³⁵³

“Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti gerek deprem ve gerek kuraklık bölgelerinde yardıma koşmak suretiyle gösterdiği gayret ve iktidarı huzurunuzda bütün millete karşı teşekkürle yad ederim. Geçen sene içinde bir kat artmış bulunan Cemiyet üyesi, vatandaşların afet ve ihtiyaç günleri için nasıl hayırlı bir şefkat hazinesi hazırladıklarını bir kere daha ispat etti”

Başbakan İnönü de:

“Hükümetin esas tedbirleri yanında hayır müesseselerimizden Cemiyetin de yardımlarından iftiharla bahsedeyim: Kızılay, sosyal yaşantımızın genel zaruretlerini karşılamak için beş yüz bin lira tahsis etti”

sözleri ile Cemiyete ve onun Genel Başkanı Dr. Refik Saydam’a olan takdirlerini belirtmiştir.³⁵⁴

1930 yılında Cemiyete ait Hemşire Okulunda yemek, biçki – dikiş gibi pratik derslerde gösterilmeye başlanmış ayrıca okuldan mezun olan iki hemşire, bilgi ve görgülerini arttırmak üzere Amerika Birleşik Devletlerine Rockefeller Müessesesine gönderilmiştir. 1932 yılında Hemşire Okulunun geliştirilmesi ve kapasitesinin artırılması için Hastabakıcı Hemşire yurdu açılmıştır. İstanbul Veremle Mücadele Cemiyetinin verem savaşı çalışmaları maddi yardım yapılarak desteklenmiştir³⁵⁵.

³⁵² Orhan S. Çağdaş - Selma Tükel; “Kızılayın Tarihçesine, Çalışmalarına Kısa Bir Bakış”, **Kızılay Dergisi**, Cilt 4, Sayı138, Ankara, 1966, s. 8-9.

³⁵³ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**; s. 373.

³⁵⁴ **İnönü’nün Söylev ve Demeçleri**, 1. Cilt, 1919-1946, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları: 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946, s. 343.

³⁵⁵ **101 Soruda 101 Cevapta Kızılay**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara, 1976, s. 64.

1935 yılı Cemiyet için önemli gelişmelerin olduğu bir yıl olmuştur. 18 Haziran 1935 günü Kızılay'ın yüksek koruyucusu Atatürk, Cemiyetin genel Merkezini ziyaret ederek, ilgililerle görüştü ve bilgi aldı. O yıla kadar “Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti” olan Cemiyetin adı Atatürk tarafından “Türkiye Kızılay Cemiyeti” şekline dönüştürüldü. Aynı yıl Kızılay tarafından Ankara Mamak'ta bir gaz maskesi fabrikası kuruldu. Üretilen gaz maskelerinin kalitesi dünyanın önde gelen ülkelerinin ürettikleriyle boy ölçüşebilecek düzeydeydi.³⁵⁶

1935 yılında Dünya Ekonomik Buhranının etkisiyle Kızılay gelirlerinde bir düşme görüldü. Hükümet Kızılay'a yeni gelir kaynakları sağlamak amacıyla sıtma ve frengi ilaçlarının yurdumuzda yapılması ve ithali imtiyazını sadece Kızılay'a verdi.

Aynı yıl üye kaydının arttırılması amacıyla “Üye Kaydı Haftası” ismiyle bir hafta düzenlenerek geniş bir kampanya açıldı. Bu kampanyada; “Kızılay'a üye olmak insanlık ve medenilik gereğidir.” “Kızılay'a üye olunuz” gibi çeşitli sloganlar kullanıldı.

Tekirdağ, Çanakkale ve Edirne göçmenlerine para ve elbise yardımı yapıldı. Hicaz ve Yemen'de kalan savaş esirleri yurda getirildi. Yoksul öğrenciler için Sirkeci ve İzmit'te aşevleri açıldı.

1936 yılında İtalyan saldırısı nedeniyle felakete uğrayan Habeşistan halkına 10.000 koli sağlık malzemesi ve 27.000 Lira para yardımı yapıldı. Yine aynı yıl Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlere yardım edilmiş, Sirkeci, Tuzla, Urla ve İzmit aşevlerinde 24.000 göçmene yemek verildi. Göçmenlere sağlık hizmeti verilebilmesi için Gelibolu, Keşan ve Çorlu'da birer hastane açıldı. Yine aynı yıl, yurdun çeşitli bölgelerinde meydana gelen sel ve yangın felaketleri sonucu zarara

³⁵⁶ Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına, s. 109.

uğrayanlara yardım yapıldı. Seyhan nehrinin taşması dolayısıyla felaketedelere Atatürk'ün yaptığı 10.000 Lira bağış Kızılay aracılığı ile gönderildi.³⁵⁷

1936 yılı Kızılay'ın uluslar arası düzeyde gelişmeler kaydettiği bir yıl oldu. 25 Nisan 1936 günü yapılan genel kurul toplantısında, Genel Başkan Dr. Refik Saydam bu gelişmeyi şöyle açıkladı:³⁵⁸

“Cemiyetimizle uluslar arası Kızıllaç Cemiyetiyle uluslar arası lig arasındaki ilişki çok samimidir ve yıllardan beri en ufak bir tereddüde meydan vermeksizin devam etmektedir. Diğer bir çok memleketlerin milli cemiyetleri ile aramızdaki ilişki ise Gençlik Teşkilatımız dolayısıyla kültürel bir şekilde devam etmekte ve bizim ilişkimizde karşılıklı yardım göndermekle sürmektedir. Bu arada sevinerek söylemeliyim ki Dünya Kızıllaç yayınına nazaran en faal cemiyetlerden biri de Türk Kızılay Cemiyetidir. Sulhta yapmış olduğu çalışmaları bir çok memleketin cemiyetlerinden daha parlak ve daha ileridir. Bu uluslar arası idarenin de bilgisi dahilindedir. Kızılay'ımız kadar memleket dahilinde adeta bir sosyal sigorta gibi görev yapan bir müessese hemen yok gibidir. Diğer bir çok cemiyetlerde doğal olarak kendi vatanları dahilinde bir çok yardımlar yapmaktadır. Fakat hududu itibariyle bizim kadar geniş faaliyet gösteren hemen yoktur.”

Hilal-i Ahmer Cemiyeti çok geniş bir alanda faaliyet gösteren hemen hemen sınırsız sorumlulukları olan bir yardım ve hizmet kuruluşuydu. Birinci Dünya Savaşından kalan yetimlerin, sakatların, Kurtuluş Savaşının geçtiği bölgelerin yakılıp yıkılan köy kasaba ve şehirlerin aç ve sefil durumdaki halkının işgal edilmiş bölgelerden gelen göçmenlerin ve savaşlarda yaralananların ihtiyaçlarının karşılanması hep Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin görev ve sorumlulukları arasındaydı. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin bu rolü zaferde sonra'da devam etmiş, savaşın tahrip ettiği bölgelerin imar edilmesi, Anadolu'nun kalkındırılması ve türlü felaketlerden

³⁵⁷ Orhan Yeniaras, **a.g.e.**, s. 136.

³⁵⁸ **Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına**, s. 109

zarar gören halkın yardımına koşulmasında Cemiyet hep öncü rolde olmuştur. Dr. Refik Saydam'da yukarıda belirttiğimiz konuşmasında bu duruma işaret etmiştir.

Dr Refik Saydam döneminde Türkiye Kızılay Cemiyeti'nin halk nazarında sahip olduğu yüksek itibarı göstermek açısından şu örnekler oldukça yararlı olabilir: 22 Temmuz 1938 tarihinde infaza götürülen idam mahkûmu bir suçluya infaz öncesi son isteği sorulduğunda, evini ve bütün mal varlığını “Gazi Mustafa Kemal'in şerefine Türkiye Kızılla Cemiyetine” bağışladığını ifade etmiştir. Bir başka örnekte şudur: 1936 yılının kasım ayında Kızılay Adana Yedinci İmdat Ekibi 136 deve yükü malzeme ile Antalya'dan Adana'ya doğru yola çıkmışlardı. Kervan Afyon – Konya yolunda eşkıya saldırısına uğradı. Ancak eşkıyalar malzemelerin üzerindeki Kızılay amblemini görünce kervanı soymaktan vazgeçtiler.³⁵⁹

Dr. Refik Saydam, 25 Ocak 1939'da Atatürk'ün ölümü sonrasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce Cumhurbaşkanı olarak seçilen İsmet İnönü tarafından Başbakanlığa atanmış bu tarihten sonrada işlerinin yoğunluğu nedeniyle Kızılay Genel Başkanlığından ayrılmıştır. Yeni seçilen heyet, Dr. Refik Saydam'ı onursal başkan olmaya davet eder,³⁶⁰ Dr. Refik Saydam nazik bir teşekkür mektubu ile daveti kabul eder.³⁶¹

Dr. Refik Saydam'ın Türkiye'nin sağlık işlerine yaptığı hizmeti anlayabilmek için, bugünü değil, 1920'li yıllardaki durumu göz önünde tutarak değerlendirme yapmak gerekir. İşte o zaman Dr. Refik Saydam'ın yaptığı'nın tam bir yoktan var etmek olduğu görülebilir.

Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı döneminde, 13 yıl içinde, tam 47'i kanun ve 18 tüzük Bakanlık tarafından hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştur. Bu sayı,

³⁵⁹ Orhan Yeniaraş; **a.g.e.**, s. 138.

³⁶⁰ BCA, 030.01.124.799.3.

³⁶¹ BCA, BHKM, 030.01.124.799.3.

oluşturulduğu süre dikkate alınır, devletin sıhhat konusunu nasıl yeniden ve baştan organize edildiğinin en iyi göstergesidir. Bu dönemde kamu sektöründe çalışacak sağlık personelinin atama, terfi ve cezalandırma işleri bir elde toplanmakta, sağlık şurası kurulmasıyla da yönetim ve eşgüdüm için Sağlık Bakanlığı fiili olarak ülkede sağlık hizmetlerini yürüten tek kurum olmaktadır. Yine ilk kez bu dönemde özgün bir maaş politikası oluşturulmuş ve işlenmiştir. Bütün bu gelişmeler, hiç kuşkusuz, Dr. Refik Saydam'ın bilgi, görgü ve daha önemlisi ufku ile olmaktadır. Bu sürecin aynı zamanda iyi bir teşkilatçılık gerektirdiği de açıktır.

Dr. Refik Saydam'ın sağlık politikası ve tüm sağlık hizmeti teşkilatlanması, esas olarak sağlık hizmetlerinin bütün ülkeye yayılabilmesi amacı çerçevesinde şekillenmiştir. Dr. Refik Saydam'ın bu amaca bağlı olarak uyguladığı yöntem, günümüzde halen geçerli olan ve “yatay örgütlenme” adı da verilen koruyucu ve tedavi edici genel sağlık hizmetlerinin birlikte sunulduğu sistemdir. Dr. Refik Saydam, “toplum sağlığı” kavramını çok iyi algılamış ve gereklerini bütün yönleri ile uygulamaya koymuştur. 1936 yılında “tıp mensuplarına, toplum sağlığını ve sosyal tıbbı telkin etmekteyiz” diyen Dr. Refik Saydam, toplumun sağlığının bir bütün olarak ele alınıp korunması demek olan modern sağlık anlayışını kavramış ve benimsemiş olduğunu göstermektedir. Bu amaçla Hıfzısıhha Enstitüsü, Hıfzısıhha Okulu ve Umumi Hıfzısıhha Kanunu doğrudan Dr. Refik Saydam tarafından oluşturulan ana yapılardır. Burada önemli bir özellik, o'nun yukarıda genişçe alıntısı yapılan konuşmasından anlaşıldığı üzere, tüm bu yapılanmaların ülkemize ve halkımıza özgü değişiklikleri ve uyarlamaları içermiş olmasıdır.

Dr. Refik Saydam'ın iki yabancı dili; Almanca ve Fransızca'yı iyi bilmesi, dış literatürü iyi takip etmesini ve etkili yabancı dostluklar kurabilmesini sağlamıştır. Bu

yetenek, Dr. Refik Saydam'ın organizasyon uygulamalarına geniş ufuklar sağladığı gibi, eğitsel konulara verdiği önemin de kaynağını oluşturmuştur. Nitekim, Dr. Refik Saydam, gelişmiş ülkelerde 20-30 yıldır yapılmakta olan mesleki ve bilimsel kongrelerin, ülkemizdeki ilk öncüsü ve organizatörüdür. Bu kongreler, amaçlandığı gibi sağlık hizmetine katkı yapacakların hem idari hem de eğitsel eşgüdümüne önemli katkılar sağlamıştır. Halen gittikçe artan sayıda uzmanlık kongreleri tüm dünyada yapılmaya devam etmektedir.

Dr. Refik Saydam'ın Kızılay'ın başına getirilişi, Atatürk'ün o'na ve uygulamalarına duyduğu güveni açıkça göstermektedir. Kurum'a "Kızılay" adı onun zamanında verilmiş, kaynaklar çok geliştirilmiş, idari yapı baştan aşağı değiştirilmiş, Kızılay uzmanların çalıştığı bir kurum haline getirilmiştir. Öyle ki 1930'lu yıllarda artık Kızılay dünyaca tanınan ve destek alınan bir kuruluş haline gelmiştir. Dr. Refik Saydam'ın, devlet adamlığı niteliği bu güzide kurumun da dünya ölçeğine ulaşmasına fırsat vermiştir. Ancak, o, yine gösteriştenden uzak, görevini tamamlayarak, sessiz, sedasız kendisini bekleyen yeni hizmetlere doğru yönelmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DR. REFİK SAYDAM'IN BAŞBAKANLIK DÖNEMİ

A - DR. REFİK SAYDAM'I BAŞBAKANLIĞA TAŞIYAN OLAYLAR

1 – Atatürk ile İsmet İnönü Arasındaki Görüş Ayrılıkları

Dr. Refik Saydam, Cumhuriyet'in ilan tarihi olan 29 Ekim 1923 tarihinden itibaren 1 Kasım 1937'ye kadar, 22 Kasım 1924 – 3 Mart 1925 Ali Fethi Okyar Hükümeti hariç, aralıksız Sağlık Bakanlığı görevinde kalmıştır. 1937'de gerçekleşen ve İsmet İnönü'nün başbakanlıktan ayrılmasına neden olan olaylar Dr. Refik Saydam'ın da Sağlık Bakanlığı görevinden ayrılmasına neden olmuştur.

Cumhuriyet'in ilanını takiben, Atatürk Cumhurbaşkanı seçilmiş, İsmet İnönü Başvekaletе getirilmiş, böylece uzun yıllar sürecek bir siyasal işbirliğinin temelleri atılmıştı.

İsmet İnönü, Cumhuriyetin ilanından itibaren, 21 Kasım 1924 – 2 Mart 1925 tarihleri arasında görev yapan Fethi Okyar Hükümeti dışarıda tutulacak olursa, 1937 yılının Eylül ayına dek kesintisiz biçimde Başvekillik yaptı.

Atatürk ile İnönü arasındaki siyasal görüş birliği Milli Mücadele ve devrim yıllarında çok verimli bir işbirliğinin ortaya çıkmasını sağladı, ancak 1930'lu yıllarda ortaya çıkan yeni siyasal ve ekonomik şartlar iki devlet adamı arasında çeşitli görüş ayrılıklarına neden oldu.

Atatürk ile İnönü arasındaki anlaşmazlık konularını üç değişik alanda özetlemek mümkündür: İlki Cumhurbaşkanı Atatürk'ün hükümetin çalışmalarındaki bazı aksaklıklar nedeniyle, İnönü'nün başkanlığındaki hükümete zaman zaman müdahale etme eğiliminde bulunmasıdır. Bu tür müdahale eğilimleri, Başvekil

İnönü'ye sorulmaksızın bazı bakanların görevden alınmalarına kadar varıyordu ve İnönü'nün de bu tür müdahalelere karşı sert tepki gösterdiği bilinmekteydi. Örneğin 1932 yılının Ağustos ayında bir gece, Atatürk'ün yanında Maarif Vekili Esat Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi İdare Heyeti üyesi olan Dr. Reşit Galip Bey tarafından sertçe eleştirilir. Dr. Reşit Galip Bey'in iddiasına göre, Maarif Vekili yeniliklere ve gelişmelere destek olacak yerde, güçlük çıkarmaktadır.³⁶²

Atatürk eski hoca'sı olan Esat Bey'in sertçe eleştirilmesinden rahatsız olur. Olaydan kısa bir süre sonra, 19 Eylül'de, Atatürk Esat Bey ile konuyu yeniden görüşür ve diplomatça bir üslupla, eski hocasına sağlık nedenleriyle dinlenmesini tavsiye ederek muhtemelen daha önce kararlaştırıldığı şekliyle Esat Bey'in kendi yerine Dr. Reşit Galip'i önermesini sağlar. Hemen aynı gece Başvekil İnönü'ye vekil değişikliği kararı telgrafla iletilir. Kendi bilgisi dışında yapılan bu vekil değişikliği Başvekil İnönü'nün sert tepki göstermesine sebep olur.³⁶³

Görüş ayrılıkları dış politika alanında da dikkat çekiyordu. Örnek olarak, 1930'lu yılların sonunda karşılaşılan Hatay Sorunu ve Nyon Konferansı'na ikilinin geliştirdiği farklı politik yaklaşımları verebiliriz.³⁶⁴ Atatürk uluslar arası politikanın değişen dengeleri nedeniyle acele ve kararlı bir hareketle Hatay sorununun çözüleceğini düşünüyor, buna karşılık İsmet İnönü ise Türkiye'yi Fransa ile muhtemel bir savaş durumuna getirmemek için itidalli davranılmasını ve sorunun zamana yayılarak karşılıklı iyi niyet ve uzlaşma yoluyla çözülmesi yolunu benimsemişti.

³⁶² Cemil Koçak; **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938 – 1945)**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 148.

³⁶³ Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 26; Hulusi Turgut; **Kılıç Ali'nin Anıları**, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2005, s: 294 – 295.

³⁶⁴ İsmet İnönü; **Hatıralar**, Bilgi Yayınevi, 1. Kitap, Ankara 1987, s. 283 – 286; Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 27.

Nyon Konferansı da bir başka anlaşmazlık sebebi olarak ortaya çıkmıştı. 10 - 11 Eylül 1937'de İspanyol İç Savaşı esnasında Akdeniz'de korsanlık faaliyetlerinin önlenmesi amacıyla İsviçre'nin Nyon şehrinde İngiltere ve Fransa'nın teşviki ile Akdeniz'in güvenliği konusunda bir konferans düzenlenmesi kararlaştırılır. Konferansa İspanya, Almanya, İtalya ve Arnavutluğun dışındaki Akdeniz ülkeleri davet edilir (Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan, Mısır, Sovyetler Birliği, Bulgaristan ve Romanya). Konferansın toplanmasındaki amaç, Akdeniz'de artan Alman ve İtalyan denizatlılarının faaliyetlerinin önlenmesi idi. Konferansta, İngilizler tarafından Akdeniz'in konferansa katılan üyelerce toplu olarak savunulması teklif edildi. Konferansa katılan ülkeler İngiltere'nin teklifini olumlu karşılarsalar da İnönü Hükümeti konferansta alınan karara karşı çıkarak İngiliz teklifini kabul edecek anlaşmayı imzalamamasını Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a bildirdi.³⁶⁵ Atatürk ise Hükümetin talimatına tepki göstermiş ve derhal devreye girerek Dışişleri Bakanının anlaşmayı imzalamasını sağlamıştır.

İkili arasındaki karakter farklarının yarattığı bu sorunlara, özellikle Atatürk'ün son yıllarında ülkenin ekonomik durumuna bakış açılarından kaynaklanan yeni sorunlar eklenmiştir.

Atatürk, ülkenin kısa zamanda hızla sanayileşmesi gerektiğine inanıyor, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ekonomik alanda arzu ettiği ilerlemenin sağlanamadığını düşünüyordu. Atatürk, bu nedenle yalnızca devletçi ekonomik politikanın başarısından kuşku duymaktaydı. İnönü ise Atatürk' den farklı olarak, sanayileşmenin neredeyse tamamen devletin öncülüğünde yapılması gerektiği

---

³⁶⁵ Konferansta alınan kararlardan biri İsmet İnönü'yü rahatsız etmiştir. Anlaşmayı imzalayan devletlerin donanmaları, anlaşmaya dahil bir devletin limanlarından ikmal yapabileceklerdir. İsmet İnönü bu durumun Türkiye ile İtalya'yı karşı karşıya getireceğini düşünmüştür. Bkz. İsmet İnönü; **a.g.e.**, s. 286.

görüştüğüydü. İnönü'ye ve yanındaki kadroya göre, özel girişim hiçbir ciddi adım atamayacak kadar güçsüzdü. Dolayısıyla bu alanda görev tamamen devlete düşüyordu.

Ekonomik alandaki zayıf yapı, 1929 Dünya Ekonomik Buhranının yarattığı etkiler ile karşılaştığında ilk olarak siyasal ortamı etkilemiş ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın simgelediği güçlü bir muhalefet akımı yaratmıştı. Gerek ekonomik gerekse siyasal yapıda ortaya çıkan sarsıntılar CHP'nin ve Başbakan İnönü'nün izlenen ekonomik programı yeniden gözden geçirmesine neden olacaktır. Bu dönemde 1930'lu yıllara kadar izlenen liberal ağırlıklı ekonomik politika terk edilmiş ve devletin ekonomi üzerindeki müdahaleci eğilimleri ağırlık kazanmıştır.

İsmet İnönü, devletçiliği, ilk kez 1930 yılında, Serbest Cumhuriyet Fırkasına karşı Sivas'ta yaptığı bir konuşmada dile getirmiş ve savunmuştu. İnönü, bu konuşmada, Serbest Cumhuriyet fırkası tarafından hükümete ve CHP'ye yöneltilen eleştirileri yanıtlıyor ve yeni ekonomik politikayı şöyle açıklıyordu:³⁶⁶

“Liberalizm nazariyeti bütün bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevk eden, bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fitri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için her yer ve her kez hazineden çare arar. Mutedil devletçi olarak halkın temayülatına ve metalibine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vazgeçip, her nimeti sermayedarların faaliyetlerinden beklemeye sevk etmek, bu memleketin anlayacağı bir şey midir?”

Görüldüğü gibi devletin en üstünde yer alan iki isim arasında ekonomi yönetimi konusunda önemli bir görüş ayrılığı bulunuyordu.

---

³⁶⁶ Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 33.

a) Celal Bayar'ın İktisat Vekili Olarak Hükümete Girişi

1930'lu yılların başından beri Atatürk ve İnönü arasında yaşanan anlaşmazlık 1932 yılında yeni bir aşamaya gelmiştir. Aslında bu anlaşmazlık 1924 yılında Atatürk'ün desteği ve önerisi ile kurulan İş Bankası'nın liberalizm yanlısı ve destekçisi grubu ile daha çok devlet denetiminde ekonomik yapılanmadan yana olan İnönü ve çevresi arasındaki, anlaşmazlıklardan yalnızca birisi ancak sonuçları açısından en önemli olanıdır.

İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar ülkede bir kağıt sanayinin kurulması gerektiğine inanıyordu ve bu amaç doğrultusunda İktisat Vekaleti'ne bir başvuru yapmıştı. Ancak bu başvuru İktisat Vekâletince desteklenmez ve sürüncemede kalır.³⁶⁷ Bunun nedeni İktisat Vekâleti'nin Kâğıt Sanayinin bir kamu hizmeti olması dolayısıyla, kendisi tarafından yani devlet tarafından kurulmasını planlamasıdır. Bunun üzerine Celal Bayar Banka İdare Meclisinde yaptığı bir konuşma ile girişimi durdurmak zorunda olduğunu belirtir, ancak sitemini dile getirmeyi de ihmal etmez.³⁶⁸ Ancak bu konuşma İş Bankası İdare Meclisi ile sınırlı kalmamış yankıları kısa süre sonra Çankaya'ya da ulaşmıştı. İzleyen günlerde Orman Çiftliğinde kabul ettiği Bayar'dan olayın bütün ayrıntılarını öğrenen Atatürk, İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'i 7 Ağustos tarihinde Yalova'da azarlayıp istifaya mecbur bırakır.³⁶⁹

Yalova'da farklı ekonomi anlayışlarından kaynaklanan Atatürk – İnönü çatışması, sonunda bir uzlaşma ile sonuçlanır. Atatürk kâğıt sanayinin devlet girişimi olarak kurulmasını kabul ederken, İnönü'de İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in

³⁶⁷ Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 36; Şevket Süreyya Aydemir; **İkinci Adam**, Cilt 1, Remzi Kitapevi, İstanbul 1966, s. 454-460.

³⁶⁸ Erkan Şenşekerci; **Türk Devriminde Celal Bayar (1918 – 1960)**, Alfa Yayınları, Bursa 2000, s. 130.

³⁶⁹ Hulusi Turgut; **a.g.e.**, s. 280 – 281.

istifasını onaylar.³⁷⁰ 1932 yılında Yalova’da varılan uzlaşma ile Atatürk’ün arzusu ve İnönü’nün muhtemelen gönülsüz kabulü ile ülkenin ekonomik sorunlarının çözümü için, liberal ekonomik sistemi savunan Celal Bayar, İnönü Hükümetine İktisat Vekili olarak atanır.³⁷¹

b) Celal Bayar’ın Başbakanlığı

İsmet İnönü’nün Başvekillikten ayrılış tarihi olan 1937 yılının Eylül ayına dek, Atatürk ve İnönü arasındaki tartışma ve çatışmaların arttığı biliniyor. İsmet İnönü 17 Eylül 1937 tarihli anılarında, Atatürk’ün kendisinden çalışmalarına ara vermesini istediğini ve kendisinin de bu isteği samimiyetle karşıladığını yazmış, Atatürk’ün yeni görevi Celal Bayar’a vereceğini söylediği, bu seçimin İnönü tarafından çok olumlu karşılandığı da anılarda yer almıştır. Böylece İnönü Başbakanlık görevinden ayrılma kararını Atatürk ile birlikte aldıklarını aktarmıştır.³⁷² İsmet İnönü tuttuğu günlüğün 18 Eylül 1937 tarihli sayfasına da “karar; çekilme kararı” notunu düşmüştür.³⁷³ İsmet İnönü 21 Eylül 1937 tarihinden itibaren bir buçuk ay izinli sayılmıştır.³⁷⁴ Atatürk’ün izne ayrıldığı ilan edilen İnönü’nün yerine vekalet için görevlendirdiği Celal Bayar 22 Eylül 1937’de Başvekillik görevine başlamıştır.³⁷⁵

İsmet İnönü’ye vekalet görevi, normalde onun en yakın çalışma arkadaşı olarak kabul edilen Dr. Refik Saydam tarafından yerine getirilmesine karşın, bu kez bizzat Atatürk tarafından Celal Bayar’ın vekil olarak görevlendirilmesi, durumun

³⁷⁰ Mahmut Goloğlu; **Tek Partili Cumhuriyet**, Kalite Matbaası, Ankara 1974, s. 45 – 47; İsmet Bozdağ; **Bir Çağın Perde Arkası (Atatürk – İnönü, İnönü – Bayar Çekişmeleri)**, Kervan Yayınları, İstanbul 1972, s. 41 – 56.

³⁷¹ Erkan Şenşekerci; **a.g.e.**, s. 131.

³⁷² İnönü; **Hatıralar**, s. 290 – 291.

³⁷³ İsmet İnönü; **Defterler 1919 – 1973**, Cilt1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 245.

³⁷⁴ **Cumhuriyet**, 21 Eylül 1937, s. 1

³⁷⁵ **Tan**, 23 Eylül 1937, s. 1.

olağan üstülüğünü göstermesi açısından önemlidir. Bu duruma dikkat çeken milletvekili gazeteci Asım Us, olayı şöyle açıklamaktadır:³⁷⁶

“...Şimdiye kadar Başvekil resmen istirahat için izin almazdı. Sadece kendi arzusu ile birkaç gün için Refik Saydam’ı vekil ederdi. Bu defa resmidir. Reisicumhur tarafından Celal Bayar resmen vekil tayin olunmuştur.”

Anadolu Ajansı, vekalet kararını 20 Eylül 1937 günü şu ifade ile kamuoyuna duyurur:³⁷⁷

“Başvekil Malatya Mebusu İsmet İnönü’ye, talep ve ricası üzerine Reisicumhur tarafından bir buçuk ay mezuniyet verilmiş ve Başvekalet vekaletine İktisat Vekili Celal Bayar tayin edilmiştir.”

Anayasaya göre başvekillik vekaletinin bir buçuk ay sürmesi mümkün değildi ve bir hafta içinde yeni hükümetin kurulup güvenoyuna sunulması gerekiyordu. Nitekim İsmet İnönü 25 Ekim 1937 tarihinde istifa etmiş, yerine Celal Bayar Başvekil ve CHP Umumi Reis Vekili olarak görevlendirilmiştir. Aynı gün hükümette yer alan vekillerde açıklanmıştır.³⁷⁸

Celal Bayar tarafından kurulan hükümette diğer vekiller görevlerine devam ederken, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam sağlık durumunu gerekçe göstererek vekillik görevine devam etmemiştir.³⁷⁹ İsmet İnönü’ye

³⁷⁶ **Asım Us’un Hatıra Notları**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966, s. 205’de naklen Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 67.

³⁷⁷ Erkan Şenşekerci; **a.g.e.**, s. 158.

³⁷⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt 20, s. 10.

Başvekil Celal Bayar tarafından kurulan hükümette görev alan bakanlar şöyledir: Adliye Vekilliği: Şükrü Saraçoğlu, Milli Müdafaa Vekilliği: Kazım Özalp, Dahiliye Vekilliği: Şükrü Kaya, Hariciye Vekilliği: Tevfik Rüştü Aras, Maliye Vekilliği: Fuad Ağralı, Maarif Vekilliği: Saffet Arıkan, Nafia Vekilliği: Ali Çetinkaya, İktisat Vekilliği: Şakir Kesebir, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği: Dr. Hulusi Alataş, Gümrük ve İnhisarlar Vekilliği: Rana Tahran.

³⁷⁹ **Cumhuriyet**, 26 Ekim 1937, s. 1.

yakınlığıyla tanınan Dr. Refik Saydam, belki de Atatürk'e rağmen İsmet İnönü'nün yanında yer almıştır.³⁸⁰

Celal Bayar Hükümeti, 8 Ekim 1937'de hükümet programını Meclise sunmuş ve Meclisteki görüşmelerin ardından güven oyu alarak göreve başlamıştır.³⁸¹

Celal Bayar'ın Hükümet programı 48 sayfa tutuyordu ve büyük bir kısmı ekonomik kalkınmaya ayrılmıştı. Program Atatürk tarafından da beğenilmişti. Atatürk Mecliste yaptığı bir konuşma ile Celal Bayar'a başarılar dilemiştir. Konuşmanın metni şöyledir:³⁸²

“Millete yepyeni bir program bildirdiniz, bu program benim millete vaat ettiğim hususlardır. Celal Bayar ve arkadaşları benim millete vaat ettiklerimi yapacaklarını bana ve millete vaat ettiler. Ben, milletle beraber Celal Bayar ve arkadaşlarının programının nokta nokta tatbik edildiğini takip edeceğim. Daha iyi izah edeyim: Ben Türkiye Reiscumhur'u Atatürk ve Türk milleti Başvekil Celal Bayar'ın programını takip ediyoruz ve fiili neticesini görmek istiyoruz.”

c) Atatürk'ün Ölümü ve İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı Seçilmesi

Atatürk, 10 Kasım 1938 tarihinde İstanbul'da vefat edince, İstanbul'da bulunan Celal Bayar derhal Ankara'ya dönmüştür. Celal Bayar Ankara'da kendisini karşılayanlara teessürlerini bildirdikten sonra TBMM'ye gelmiş Meclis Başkanı M. Abdülhaluk Renda ve kabine üyeleri ile görüşmüştür.³⁸³ Bu görüşmelerin ardından

³⁸⁰ Bu konuda yapılan resmi açıklama ise şöyleydi: “İsmet İnönü Kabinesi'nde Sıhhat (ve İçtimai Muavenet) Vekili bulunan Refik Saydam, ahvali sıhhiyesinin uzun müddet istirahat ve tedaviye muhtaç bulunması sebebiyle, yeni teşekkül eden kabinede vazife almamıştır.” Bkz.: Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 80,

³⁸¹ Erhan Şenşekerci; **a.g.e.**, s. 158.

³⁸² **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt:3, Ankara 1989, s. 141-142.

³⁸³ **Ulus**, 11.11.1938, s.1.

aynı günün akşamı Meclis Başkanı ve Cumhurbaşkanı Vekili olan M. Abdülhaluk Renda tüm ulusa şu bildiriği yayınlamıştır.³⁸⁴

“Reisi Cumhur Atatürk’ün milleti mateme gark eyleyen elim ziyanı dolayısıyla, Teşkilatı Esasiye Kanununun 34. maddesi gereğince yeni Reisi Cumhur’un intihap edilmek üzere Teşrini Sani’nin (Kasım) 11. Cuma günü saat 11’de toplanmak üzere Büyük Millet Meclisini içtimaya davet ediyorum.”

Başvekil Celal Bayar 11 Kasım sabahı CHP parti grubunu toplamış ve şu konuşmayı yapmıştır.³⁸⁵

“Toplantı Reisi Cumhur adayını belirlemek üzere yapılmaktadır. Reylerinizi serbestçe vereceksiniz. Herkes istediği namzedi yazsın. En çok oy alan mecliste aday gösterilecektir.”

Yapılan oylama sonucunda, Mecliste hazır bulunan 323 mebustan 322’sinin oyunu İsmet İnönü’ye, 1 tanesi’nin de Celal Bayar’a verdiği anlaşılmıştır.³⁸⁶ Aynı gün saat 11’de bu kez Cumhurbaşkanlığı seçimi için toplanan Meclis, seçimini yapmış ve 348 milletvekilinin tamamının oyunu alan İsmet İnönü Türkiye Cumhuriyetinin ikinci Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir.³⁸⁷

Meclis Başkanı Renda seçim sonuçlarını şu sözlerle açıklamıştır.³⁸⁸

“ Reylerin tasnifi neticesini arz ediyorum. İntihaba 348 arkadaş iştirak etmiştir. Malatya Mebusu İsmet İnönü, 348 reyle ve müttefikan Reis-i Cumhur intihap edilmiştir.”

³⁸⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, 2. Cilt, Remzi Kitapevi, İstanbul 1975, s. 25.

³⁸⁵ Asım Us; **Hatıra Notları (1930-1950)**, İstanbul 1966, s. 313.

³⁸⁶ Asım Us; **a.g.e.**, s. 313.

³⁸⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt 27-28, s. 25-35.

³⁸⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt 20, s. 16-17.

Seçim sonucunun ilan edilmesinin ardından Meclis Başkanı toplantıya 20 dakikalık bir ara vermiş ve İsmet İnönü'yü Meclise davet etmiştir. Aynı gün saat 12.10'da açılan ikinci celse'de alkışlar arasında genel kurul'a gelen İsmet İnönü yemin ederek görevine başlamıştır.³⁸⁹

Celal Bayar Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü'ye hükümetin istifasını sunmuş, ancak İsmet İnönü hükümeti kurma görevini yeniden Celal Bayar'a vermiştir.³⁹⁰ Bayar'a göre İnönü hükümetin yeniden kendisi tarafından kurulması konusunda ısrarcı davranmış ve bunu şu sözler ile ifade etmiştir:

“Dinlenmenin zamanı değil beraberce çalışacağız, hemen şunu da söyleyeyim ne kuracağınız kabineye ne de hükümet olarak yapacağınız işlere karışacağım. Rahat olacaksınız vazifeye devam ediniz.”³⁹¹

Celal Bayar ile farklı düşüncelere sahip İnönü'nün bu kararı vermesinde, Bayar'ın Atatürk'ün hastalığı sırasında ve sonrasındaki Cumhurbaşkanlığı seçimi boyunca sergilediği siyasal tutumun ve kişisel tercihinin etkisi olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak, bizce doğru olan, bunun geçiş dönemini kapsayacak geçici bir tedbir olduğudur. Celal Bayar, yeni hükümette iki bakan değişikliği ile görevine devam etmiştir; İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın yerine Dr. Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Şükrü Saraçoğlu atanmıştır.³⁹² Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün - Celal Bayar'a yukarıda belirtmiş olduğumuz teminatı vermesine

³⁸⁹ Hilmi Uran; **Hatıralarım**, Ankara 1959, s. 322; **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri**, s. 329.

³⁹⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt. 27, s. 20, **Ulus**; 12.11.1938, s. 1.

³⁹¹ İsmet Bozdağ; **a.g.e.**, s. 217.

³⁹² Cemil Koçak; **a.g.e.**, 144.

rağmen- tavsiyesinin bu bakanların atanmasında etkili olduğu, onun günlüğünden ve dönemin diğer siyasal aktörlerinin anılarından anlaşılmaktadır.³⁹³

Burada dikkat çekici olan İsmet İnönü'nün başbakanlığının sona ermesinden sonra Atatürk'e rağmen yeni kurulan hükümette görev almayan Dr. Refik Saydam'ın, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sonrasında hükümette yer almasıdır.³⁹⁴

Celal Bayar 10 Kasım sonrası ilk iş olarak Atatürk'ün naaşının Ankara'ya naklini işini ele almıştır. Naaş büyük bir törenle İstanbul'dan Ankara'ya getirilmiş ve Etnografya Müzesindeki geçici kabrine yerleştirilmiştir.³⁹⁵

Atatürk'ün ölümü sonrasında İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesiyle devlet başkanlığı sorunu çözülmüştü, ancak CHP Genel Başkanının da belirlenmesi gerekiyordu. Bu sorunu da çözmek için Başvekil Celal Bayar, CHP Kurultayını olağanüstü toplantıya çağırdı.

CHP Olağanüstü Kurultay'ı 26 Aralık 1938 tarihinde Başvekil Celal Bayar'ın başkanlığında 375 mebus ve parti teşkilatından 216 delege katılımı ile toplanmıştır.

Dr. Refik Saydam, Atatürk döneminden beri İçişleri Bakanları, Parti Genel Sekreterliği görevini de üzerlerinde taşıdıkları için, 12 Kasım 1938 tarihinde CHP Genel Sekreteri olarak görevlendirilmiş ve 27 Aralık 1938 tarihindeki Cumhuriyet Halk Partisi 1. Olağanüstü Kurultay'ında bu göreve başlamıştır.³⁹⁶

Dr. Refik Saydam, Atatürk'ün ölümü sonrasında ortaya çıkan Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanlığı sorununun çözümü için toplanmış olan Olağanüstü

³⁹³ İnönü; **Defterler**, s. 255; Hilmi Uran; **Hatıralarım**, s. 324; Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, Cilt 2, s. 27-28.

³⁹⁴ Dr. Refik Saydam, Celal Bayar ve ekibinin politik görüşlerine ve yöntemlerine karşı bir politikacıydı. Başbakan olduktan sonrada "Celaliler" olarak tanımladığı bu ekibi tüm yönetim mekanizmasından tasfiye edecektir. Bkz., Ahmet Emin Yalman; **Yakın Tarihte Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimiz**, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997, s. 1159.

³⁹⁵ Erhan Şenşekerci; **a.g.e.**, s. 166.

³⁹⁶ Yılmaz Gülcan; **Cumhuriyet Halk Partisi (1923 – 1946)**, Alfa Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2001, s. 197.

Kurultay'a, Parti Genel Sekreteri sıfatı ile bir tüzük değişikliği önerisi getirir. Olağanüstü Kurultay tarafından kabul edilen tüzük maddeleri şöyledir:³⁹⁷

Madde 2 – Partinin banisi (kurucusu) ve ebedi Genel Başkanı Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu olan Kemal Atatürk'tür.

Madde 3 – Partimizin değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'dür.

Madde 4 – Partinin değişmez Genel Başkanlığı, aşağıda belirtilen durumlarda boşalabilir.

- a. Vefat
- b. Vazifeye engel olacak hastalık
- c. İstifa

Bu olaylardan birinin oluşması durumunda Parti Olağanüstü Kurultay'ı toplanacak ve yeni genel başkan'ı seçecektir.

Tüzük değişikliğinin ardından Cumhurbaşkanı İnönü Cumhuriyet Halk Partisinin Değişmez Genel Başkanlığı'na seçilir.

CHP Olağanüstü Kurultay'ında Milli Şef ve Değişmez Genel Başkan unvanları verilen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü aşağıdaki beyanatta bulunmuştur:³⁹⁸

“Büyük partimizin esas bünyesinde aldığımız kalbi ve nizami kararlar, beni değişmez başkan seçtiniz. Bu anda omuzlarımda bulunan genel başkanlık vazifesini, partimizin, büyük milletimizin hayrından ve hizmetinden başka gayesi olmayan maksadına uygun bir surette ifa etmek için bütün varlığımı sarf edeceğim.”

³⁹⁷ Cumhuriyet Halk Partisi Üsnomal Büyük Kurultay Zabıtları, Ankara 1938, s. 37; Hilmi Uran; a.g.e., s. 338.

³⁹⁸ Şevket Süreyya Aydemir; İkinci Adam, 2. Cilt, s. 41.

d) Celal Bayar'ın İstifası

CHP Parti Divanı 25 Ocak 1939 toplantısında seçimlerin yenilenmesi kararını aldı. Kararın TBMM' in de onaylamasının ardından Celal Bayar aşağıdaki ifadeyi içeren bir yazıyla istifa eder.³⁹⁹

“TBMM seçiminin yenilenmesine parti divanında karar verilmiştir. Partimizin seçime yeni ve taze bir kuvvetle çıkmasının maksat ve esasa daha uygun ve yararlı olacağını düşündüm. Bu imkanı size vermiş olmak için Başbakanlıktan istifamı sunuyorum...”

2 – Dr. Refik Saydam'ın Başbakanlığı

a) Birinci Dr.Refik Saydam Hükümeti ve 1939 Genel Seçimleri

Seçimleri takiben 25 Ocak 1939'da başbakanlık ve yeni hükümet oluşturma görevi Dr. Refik Saydam'a verilir.⁴⁰⁰ Kısa bir süre önce Cumhurbaşkanı, Milli Şef ve CHP'nin Değişmez Genel Başkanı sıfatlarını almış olan İsmet İnönü'nün, Avrupa'da savaş rüzgarlarının estiği kritik bir dönemde, bağlılığından ve sağduyusundan şüphe etmeyeceği bir kişiyi Başvekil olarak ataması normal ve beklenen bir durumdur. Başvekil Dr. Refik Saydam, ileride konu edeceğimiz üzere partinin Genel Başkan Vekili de olunca, parti ve ülke yönetiminde İnönü'den sonra gelen kişi konumuna erişir. Dr. Refik Saydam'ın Cumhurbaşkanı İnönü tarafından Başvekilliğe atanması, aralarındaki ilişki nedeniyle beklenen bir durumdu.⁴⁰¹ İsmet İnönü'nün Başvekillik yaptığı uzun dönemde, onun kurduğu kabinelerde Dr. Refik Saydam, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili olarak görev almış, İnönü'nün tasfiyesi sürecinde kurulan

³⁹⁹ **Tan**; 26.1.1939, s. 2; Fahir Giritlioğlu; **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, 2 Cilt, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965, s. 143; Erkan Şenşekerci; **a.g.e.**, s. 168.

⁴⁰⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt 29, s. 143; **Ulus**; 26.1.1939, s.1.

⁴⁰¹ Ahmet Ağaoğlu; “Dr. Refik Saydam Hükümeti”, **Tan**, 26.1.1939.

Celal Bayar Hükümetlerinde, Atatürk'e rağmen, görev almamış ve İnönü'nün yanında yer almıştı.⁴⁰²

Celal Bayar'ın istifasını vermesi, aynı gün Dr.Refik Saydam'a hükümeti kurma görevinin verilmesi, yine Saydam'ın aynı gün Hükümet listesini Cumhurreisine sunması ve bu listenin zaman geçmeden tasdiki, yukarıda konu edildiği üzere, Dr. Refik Saydam ve İsmet İnönü arasındaki arkadaşlık ilişkisini, bu ilişkinin kolaylaştırması nedeniyle, tüm bu gelişmelerin önceden planlandığını göstermektedir. Mahmut Goloğlu hükümet değişikliği için şöyle yazar:⁴⁰³ “Yeni hükümet listesinin görülmesiyle de anlaşılıyor ki; bu hükümet değişikliğinin temel nedeni Celal Bayar'dı. Çünkü hükümetteki değişiklik iki bakandan ibaretti. Biri tarım bakanı Faik Kurtoğlu, diğeri ise Milli Savunma Bakanı Kazım Özalp”.

Dr. Refik Saydam'ın 25 Ocak 1939 günü açıkladığı hükümette Adliye Vekili Tefvik Fikret Sılay, Milli Müdafaa Vekili Naci Tınaz, Dahiliye Vekili Faik Öztrak, Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, Maliye Vekili Fuat Ağralı, Nafia Vekili Ali Çetinkaya, Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, İktisat Vekili Hüsnü Çakır, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tahran, Ziraat Vekili Muhlis Erkmen yer almıştır. Dr. Refik Saydam, 27 Ocak 1939'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde hükümet programını okur, ardından 341 vekilin katıldığı oylamada, tüm vekillerden güvenoyu alarak görevine başlar.⁴⁰⁴ Aynı gün seçimlerin yenilenmesine karar verilir.⁴⁰⁵

⁴⁰² Dr.Refik Saydam'ın Celal Bayar'ı sevmediği söylenir. Nitekim Başvekil olduktan sonra tüm kurumlarda Celal Bayar'dan yana olduğunu düşündüğü kimseleri (Saydam'ın deyişle Celaliler) temizleme yoluna gitmiştir. Cemil Koçak ve Erhan Şenşekerci'nin araştırmalarına göre Celal Bayar o dönemde polis takibi altında dahi tutulmuştur. Bkz. Ahmet Emin Yalman; **a.g.e.**, s. 302

⁴⁰³ Mahmut Goloğlu; **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, s. 4.

⁴⁰⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt. 29, s. 220; **Cumhuriyet**, 28 Ocak 1939, s.1

⁴⁰⁵ **Ulus**; 26.1.1939, s.1.

TBMM’de 27 Ocak 1939’da Dr. Refik Saydam’ın okuduğu hükümet programı oldukça kısa tutulmuştur. Program genel hatlarıyla şöyledir:⁴⁰⁶

“Kabinenin programı şimdiye kadar olduğu gibi, bağlı bulunduğumuz Cumhuriyet Halk Partisi programını gerçekleştirmek amacına dayanmaktadır. Devrim yasalarının ulusal yapıda sarsılmaz bir surette işlenmesini ve adalet örgütlerinin sürekli bir şekilde gelişimini sağlama yolunda alınmış tedbirlerin uygulanmasını titizlikle sürdürmenin kesin kararındayız. Vatanda geniş çapta yerleşmiş bir huzur ve rahatlık sağlamak, yurttaşları anarşi ve zorbalıktan uzak bir rahatlık havası içinde bulundurmak programımızın başta gelen amacıdır. Rejimimizin anayasada belirtilen ilkelerle kurulmuş, sosyal düzenini korumak en önemli işimizdir. İdare makinesinin düzenli ve bilgili olarak işlenmesini sağlayacak çareleri dikkatle düşüneceğiz.

Görevlerin beceriklilere verilmesinde ve memurların yükseltip geçim kolaylığına kavuşturulmasında adaletin ve layık olmanın esas tutulmasına dikkat edeceğiz. Devlet bütçesinden verilen maaş ve ücretler ile devlet sermayesiyle meydana getirilmiş kuruluşlardaki maaş ve ücretler arasında denge kurulması ve bu kurumların doğru işlemelerinin sağlanması, üzerinde önemle duracağımız bir konu olacaktır. Bu amaca yönelik çalışmalarımızı en kısa zamanda gerçekleştireceğiz. Memleketimizin maddi gelişimi ve ekonomik kalkınması; ancak kültür düzeyimizin bunlarla paralel olarak gelişmesiyle olanak kazanacaktır, kanısındayız. Demiryolu yapımı, Cumhuriyet Dönemi’nin çizdiği büyük programa göre sürdürülecektir.

Devletçilik ilkesine dayanan konulardaki çalışmalarımız; ihtiyaçları önemleri ve eldeki olanaklara göre sıraya koyup sağlamak ve devletin ekonomik kuruluşlarının işlemelerini ve denetimlerini kuruluşlarındaki amacı karşılayacak şekilde ve koşulların elverdiğince olgunlaştırmak yolunu izleyecektir. Maliyemizin ana ilkesini, Cumhuriyet Dönemi’nin memleketimizde ilk olarak sağladığı ve titizlikle koruduğu gerçek ve samimi anlamı ile denk bütçe esası teşkil edecektir.”

Aynı gün seçimlerin yenilenmesine karar verilip, Meclis çalışmaları tatil edilir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt 29, s. 112; İsmail Arar; **Hükümet Programları**, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968, s. 124–129.

Dr. Refik Saydam, aynı tarihlerde yine İsmet İnönü'nün desteği ile Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkan Vekili olur, parti yönetiminde yaptığı dikkat çekici bir değişiklikle de Parti Genel Sekreterliğini, adet olduğu üzere Dâhiliye Vekili'ne vermez, bu göreve Erzurum Mebusu Dr. Fikri Tüzer'i getirir.⁴⁰⁸ Dr. Refik Saydam, yaptığı bu değişiklik ile esas olarak hükümet ve partinin idaresini birbirinden ayırmış olur.⁴⁰⁹ Bu çok önemli bir değişikliktir.

b) İkinci Dr. Refik Saydam Hükümeti

Meclisin kapanmasının ardından 15–21 Mart 1939'da, o zamanki seçim sistemine göre ikinci seçmenlerin belirlenmesi için yapılan seçimde 40.979 ikinci seçmen belirlendi.⁴¹⁰ 22 Mart 1939 tarihinde de ikinci seçmenler 424 mebusun seçimini yaptı, böylece 6. dönem TBMM üyeleri belirlenmiş oldu.⁴¹¹

Meclis 3 Nisan 1939 günü en yaşlı üye olan Dr. Besim Ömer Akalın'ın başkanlığında toplandı. Genel Kurul Meclis Başkanlığına Çankırı Mebusu M. Abdülhaluk Renda'yı, Cumhurbaşkanlığına da Ankara Mebusu İsmet İnönü'yü, seçti.

Seçimlerin hemen ardından Meclis'te Cumhurbaşkanlığı'ndan gelen iki tezkere okundu. Bunlardan ilki Dr. Refik Saydam'ın Başvekillikten istifa ettiği, diğer tezkerede de Dr. Refik Saydam'ın tekrar başvekilliğe atandığı ve hükümet listesinin onaylandığını belirtilmekteydi.⁴¹² Kabine Birinci Dr. Refik Saydam Hükümeti ile aynı idi. Yalnızca Bayındırlık Bakanlığı ikiye ayrılmış, Bayındırlık Bakanlığı

⁴⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 29, s. 215 – 220.

⁴⁰⁸ Cumhuriyet, 26.1.1939, s. 1; Ulus; 27.1.1939, s.2; Mahmut Goloğlu; Türkiye'de Milli Şef Dönemi, s. 9.

⁴⁰⁹ Hilmi Uran; a.g.e, s. 348.

⁴¹⁰ O dönemde iki dereceli seçim sistemi yürürlükte idi. Halk ikinci seçmenleri seçiyor ikinci seçmenlerde mebusları seçiyordu.

⁴¹¹ Hatay'ın anavatana katılması sebebiyle sonradan bu sayı 429 olmuştur.

⁴¹² Mahmut Goloğlu; Türkiye'de Milli Şef Dönemi, s. 11.

yanında bugünkü anlamı ulaştırma bakanlığı olan Muhabere ve Münakale Bakanlığı kurulmuştu. Bayındırlık Bakanlığına Ali Fuat Cebesoy, Muhabere ve Münakale Bakanlığına da Ali Çetinkaya getirilmişlerdi.

II. Dr. Refik Saydam Hükümetinde görev alan bakanlar şunlardır:⁴¹³ Adliye Vekili Tefik Fikret Sılay, Milli Müdafaa Vekili Naci Tınaz, Dahiliye Vekili Faik Öztrak, Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, Maliye Vekili Fuat Ağralı, Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy, Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, İktisat Vekili Hüsnü Çakır, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili: Hulusi Alataş, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tahran, Ziraat Vekili Muhlis Erkmen, Muhabere ve Münakale Vekili Ali Çetinkaya, Ziraat Vekili Muhlis Erkmen, Ticaret Vekili Cezmi Erçin.

II. Refik Saydam Hükümeti'nin Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmasının ardından Dr. Refik Saydam, 10 Nisan 1939'da TBMM'nde okuduğu hükümet programında sadece Bayındırlık Bakanlığı'ndaki haberleşme ve ulaştırma işlerinin ayrıldığını ve Ekonomi Bakanlığındaki deniz ulaştırma işlerinin de onlara katılarak yeni bir Haberleşme ve Ulaştırma Bakanlığının kurulduğunu, bu şekilde idari ve teknik bakımdan işlerin daha kolay yürüyeceğini söylemiştir.⁴¹⁴

İkinci Dr. Refik Saydam Hükümetinin programı Başvekil tarafından Meclis kürsüsünde şu sözlerle tanıtılır ve değerlendirilir:⁴¹⁵

“Aziz arkadaşlarım;
Büyük Millet Meclisinin intihabının yenilenmesi dolayısıyla kabinenin istifasını Reiscumhurumuza takdim ettim. Kabul ve yeni kabinenin teşkilini tekrar bana tevdi buyurdular. Bugün yeni kabineyi tekrar huzuruza getiriyorum.

⁴¹³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 6, Cilt 1-2, s. 72-78, 132-189.

⁴¹⁴ **TC Resmi Gazete**, Sayı 41801, 1 Nisan 1939, s. 11563, 11564.

⁴¹⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 6, Cilt 1-2, s. 72-78; İsmail Arar; **a.g.e.**, s. 130-134.

Bu kabinede şimdiye kadar olduğu gibi mensup olduğumuz Cumhuriyet Halk Partisinin programını tahakkuk ettirmek için çalışacaktır.

Kabinenin iş bölümü noktasında eskisine nazaran farkı; Nafia ve İktisat Vekaletlerinin ikişer vekalet ayrılmış olmasıdır. Seneler geçtikçe vazifeleri artan bu iki vekaletin, gördükleri amme hizmetlerine nazaran bir taksime tabi tutulması ihtiyacı hissediliyordu. Bu suretle şimdiye kadar inşaat, nakliyat ve muhabere işlerini gören Nafia Vekaleti yalnız inşaatla meşgul bir vekalet haline getirilmiş, münakale ve muhabereye ait olan hizmetlerle İktisat vekaletine bağlı deniz nakliyat işleri alınarak (Münakale ve Muhabere Vekaleti) ihdas olunmuştur. Keza sanayi ve ticaret işlerini gören İktisat Vekaleti, yalnız sanayi ve maadin işlerini görmek üzere bırakılmış, iç ve dış ticaretle ilgili vazifeler toplanarak (Ticaret Vekaleti) teşkil edilmiştir. Bu veçhile vücuda gelen vekaletlerle, idari ve teknik bakımından işlerin yürümesinin daha kolay bir hale konulduğunu ve vekillerinde daha yakından kendi işlerini takip ve kontrol edebileceklerini ümit ediyoruz.

Vekaletlerin iş programında bir değişiklik yoktur. Kabinenin programında olduğu gibi, vekaletlerin iş programlarında da CHP'nin programı esastır.

Cumhuriyet devrinin en muvaffak prensiplerinden biri olan denk bütçe esasına dayanarak hazırlanan 939-940 mali sene bütçesi huzurunuzda takdim edilmiş bulunmaktadır. Müzakeresi esnasında gerek şahsen gerek se kendileri ile çalışmakla iftihar duyduğum vekil arkadaşlarımin size vereceği izahat, bunu gösterecektir kanaatindeyim.

Yalnız dahili ve harici vaziyetlerden bahsedeceğim.

Dahilde devamlı bir huzur ve sükun bulunduğunu ve Türk vatandaşlarının samimi güvenlik ve huzur havası içinde yaşadığını emniyetle söyleyebilirim. Cumhuriyet hükümetleri bu havanın bulanmamasına, Türk vatandaşının endişesiz çalışmasına ve kazanmasına, huzur içinde faziletli bir aile hayatı geçirmesine ve istikbalinden emin olmasına bütün kuvvet ve gayretiyle çalışmakta devam edecektir.

Aziz Arkadaşlarım;

Dünya vaziyetinin baş döndürücü bir süratle her an değişiklikler gösteren inkişafı harici siyasetimizin her zamankinden ziyade müteyakkız olmasını icap ettiriyor. Milletleri birbirinin karşısına diken, birkaç gün gibi kısa bir zaman içinde devletlerin ortadan kalkmasına müncer olan bu günkü dünya buhranı, sulha olan kuvvetli merbutiyetini her zaman ilan ve ispat etmiş bulunan Cumhuriyet Hükümetini tabiatıyla yakından alakadar etmektedir. Fakat bütün değişmeler, bu süratli ve esaslı inkişafın yanında, Türkiye'nin harici siyaseti bir tebeddül göstermemektedir. Dostluklarına, ittifaklarına velhasıl, sözüne ve imzasına sadık olan Türkiye, sulhu severek ve sulha hizmet yolundaki azminde aynı iman ile ve aynı itina ile berdevam bulunmaktadır.

Bu kargaşalar önünde, Cumhuriyet Hükümetinin büyük, küçük bütün devletlerle aynı samimiyet ve dürüstlük altında dostane münasebetlerini idame etmekte bulunduğunu ve bundan sonra da idameye çalışacağını size söyleyebilirim.

Sulha hizmeti hükümetimiz bu dürüst siyasette buluyor.

Fikir ve menfaatlerin bu kadar şiddetle çarpıştığı zamanımızda Türkiye için ne bir fikir cereyanı, ne de her hangi bir menfaat hırsı, sulh yolundan inhirafta amil olmamaktadır. Ve olmayacaktır.

Milletimizin hayat ve refahını tehlikeye atabilecek hareketler, Hükümetimizden sadır olmayacaktır. El verir ki, iyi niyetlerimiz ve bütün hükümetlere karşı beslediğimiz samimi ve dostane bitarafılık doğrudan doğruya veya bil vasıta ihlal edilmek teşebbüsüne maruz kalmayalım.

Çok tehlikeli, buhranlı ve sık tebedül eden enternasyonal vaziyet içinde harici siyasetimizin bu ana hatlarını tebarüz ettirmekle iktifa ediyorum. Yeni vaziyetleri umumi sulh menfaati ve Türk ali menfaatleri bakımından daimi bir teyakkuz ve tetkike tabi tutacağız ve Büyük Meclisin murakabe ve karar hakkını daima zamanında ve tam olarak kullanması için lazım gelen ihtimamı dikkatle tatbik edeceğiz.

Türk vatan ve milletinin, Türkiye Cumhuriyetinin maruz kalabileceği vakayie karşı zamanında tedbir almak hususunda, Cumhuriyet Hükümeti müteyakkız bulunmaktadır.

En yüksek hamaset ve sarsılmaz vatan sevgisi kaynağı olan büyük Türk ordusuna dayanarak her tehlikeyi ve tecavüzü bertaraf edeceğimiz kanaatinde olduğumuzu söylemekle iftihar duyarım.

İşte, arkadaşlar, maruzatım burada bitiyor. Sözüme başlarken arz ettiğim gibi, Cumhuriyet Halk Partisinin programına sadık ve onun tahakkukuna çalışan arkadaşlarınız olmakla bahtiyarız. Sizin gösterdiğiniz yolda ve vereceğiniz direktifler dairesinde milletin refah ve saadetine çalışmak azmindeyiz. Eğer, bizi bu vasıflarımızla yüksek maksatlarınıza hizmet edecek kabiliyette görüyorsanız itimat reylerinizle taltif, takviye ve işimize devama müsaade buyurunuz.”

Dr. Refik Saydam’ın konuşmasının ardından program üzerinde Fazıl Ahmet Aykaç, Refik İnce, Berç Türker, Emin Sazak ve Rasih Kaplan söz aldılar ve hükümet ile programı öven konuşmalar yaptılar. Konuşmaların ardından 389 mebusun katıldığı oylamada oybirliği ile güvenoyu alan İkinci Dr. Refik Saydam Hükümeti görevine başladı.⁴¹⁶

İkinci Dr. Refik Saydam Hükümet’inde daha sonra bazı değişiklikler olmuştur. Adliye Vekili Tevfik Fikret Sılay’ın yerine Fethi Okyar, daha sonra da Hasan Menemencioglu getirilmiştir. Ticaret Vekili Cezmi Erçin, daha sonra Nazmi Topçuoğlu ve onun yerine de Mümtaz Ökmen gelmiştir. Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tarhan’ın yerine daha sonra Raif Karadeniz atanmıştır. Milli Müdafaa Vekili Naci Tınaz’ın yerine Saffet Arıkan, daha sonra Ali Rıza Artunkal, İktisat Vekili Hüsnü Çakır’ın yerine ise Sırrı Day, Muhabere ve Münakale Vekili Ali

⁴¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt 1, s. 20 – 25; Mahmut Goloğlu; **Türkiye’de Milli Şef Dönemi**, s. 12; Tevfik Çavdar; **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitapevi, s. 397.

Çetinkaya'nın yerine de Cevdet Kerim İncedayı ve İncedayı'dan sonra Fahri Engin, Dahiliye Vekili Faik Öztrak'ın yerine ise 1942'de Fikri Tuzer atanmıştır⁴¹⁷.

Hükümetin göreve başlamsından kısa süre sonra, Mayıs 1939'da Cumhuriyet Halk Partisi 5. Büyük Kurultayı toplanması için çağrı yapıldı.

3 - Cumhuriyet Halk Partisi 5. Büyük Kurultayı

29 Mayıs 1939'da Cumhuriyet Halk Partisi 5. Olağan Kurultayı Cumhurbaşkanı İsmet İnönü başkanlığında toplandı.⁴¹⁸ Kurultay'da parti tüzük ve programında bazı değişiklikler yapıldı. Parti Genel Başkan Vekili ve Parti Genel Sekreteri doğrudan doğruya değişmez Genel Başkan tarafından atanacaktı. Değişmez Genel Başkan, Genel Başkan ve Genel Sekreter başkanlık divanını oluşturuyordu.⁴¹⁹ Kurultay'da alınan diğer bir kararla 1936 yılında başlatılan ve Parti Genel Sekreterliği ile İçişleri Bakanlığını birleştiren uygulamaya son verilmiştir.⁴²⁰ Yine tüzük değişikliği ile valilerin CHP İl Başkanlıları görevleri de sona ermiştir. Ayrıca parti üyelik yaşı 18'den 22'ye çıkarılmıştır. Devlet memurlarının parti üyeliği de yasaklanmıştır. CHP tüzüğünde yapılan tüm bu önemli değişiklikler Başvekil Dr. Refik Saydam tarafından önerilmiştir. Bütün bu değişiklikler, onların mimarı olan Dr. Refik Saydam'ın devlet, toplum ve siyaset anlayışını çok açık biçimde yansıtmaktadır. Bu değişiklikler ilk, ama en önemli demokratik açılımlardır. Devlet ve parti birbirinden ayrılmakta, devlet parti dışında bir siyasi yapı haline dönüştürülmektedir.

⁴¹⁷ Alev Özbil; **Dr. Refik Saydam'ın Başbakanlığı Dönemindeki İcraatları**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s.23.

⁴¹⁸ **Ulus**; 27.5.1939, s.1.

⁴¹⁹ Tefik Çavdar; **a.g.e.**, s. 398.

⁴²⁰ Hikmet Bila; **a.g.e.**, s. 93.

Kurultay'da gerçekleştirilen en önemli tüzük değişikliği ise CHP meclis grubunda “Müstakil Grup” adıyla bir muhalefet grubunun kurulması ve “Parti Müfettişliği” oluşturulması olmuştur.⁴²¹ Kurultay'ın son gününde, 3 Haziran 1939'da doğrudan Dr. Refik Saydam'ın belirleyerek, önerdiği Parti Yönetim Kurulu üyeleri seçilir. Yeni üyeler şunlardır: ⁴²²

Mümtaz Ökmen (Ankara), Dr. Zihni Ülgen (Bolu), Ali Rıza Erem (Çorum), İskender Artun (Erzincan), Dr. Fikri Tüzer (Erzurum), İsmail Sabuncu (Giresun), Nafi Atıf Kansu (Giresun), Şevket Erdoğan (Gümüşhane), Salah Cimcoz (İstanbul), Sırrı Day (Trabzon), Şükrü Ali Ögel (İstanbul), Tevfik Fikri Sılay (Konya), Hamdi Yalman (Ordu), Cevdet Kerim İncedayı (Sinop), Rahmi Apak (Tekirdağ), Halil Türkmen (Zonguldak),

Cumhuriyet Halk Partisinin 5. Olağan Büyük Kurultayı, son gün olan 3 Haziran 1939 tarihinde, akşam saatlerinde Başvekil Dr. Refik Saydam'ın “Büyük Kurultay'ın kabul ettiği ve yeni hükümler içeren nizamnamenin tüm politikacılar arasında olması gereken bağlılığı, yakınlığı ve samimiyeti arttıracak, milletin parti teşkilatına karşı olan ilgi ve sevgisini geliştirecek esaslar içerdiğini” belirten sözleri ile kapanır. Kurultay, gerçekleştirilen yeniliklerle Türkiye Cumhuriyeti için bazı yeni gelişmelere kaynak oluşturacaktır. Nitekim Dr. Refik Saydam, sözlerinde bu hususu da “Gelecek için en uygun kararları almanın, CHP'nin değişmez bir vasfı olduğunu” sözleriyle vurgular.⁴²³

a) CHP Müstakil Grubu

Cumhurreisi İsmet İnönü, CHP'nin 5. Büyük Kurultayı'nda yaptığı ilkesel konuşmada, bir yenilik olarak, adeta parti için denetim mekanizması oluşturacak,

⁴²¹ Mahmut Goloğlu, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, s. 17.

⁴²² **CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, 29 Mayıs 1939 – 3 Haziran 1939**, Ulus Basımevi, Ankara 1939, s. 163 – 164.

⁴²³ **CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları**, s. 163 – 164; *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1939, s. 1; Alev Özbil,*a.g.t.*,s.25.

izleme ve eleştiri – öneri görevi görecek bir sistem getireceklerini belirtir. Getirilecek yeni sistemi işletecek gruba “Müstakil Grup” adı verilecektir⁴²⁴. Müstakil Grup parti genel başkanına bağlı çalışacaktır. Bu grubun amacı hükümete yardımcı olmaktır. Aynı zamanda meclis içinde bir teminat unsuru da olacaklardır.⁴²⁵ Cumhurreisi İsmet İnönü’nün konuşmasından kısa ama önemli bir alıntı aşağıdadır:⁴²⁶

“Büyük kurultay’a sunduğumuz tüzük tasarısında, Cumhuriyet Halk Partisi içinde bir de müstakil grubun kurulmasını düşündük. Büyük Kurultay’da görev alan ve parti Genel Başkanının farksız başkanlığında çalışacak olan, inzibat ve iltizam içinde bilinçli ve çalışkan bir bağımsız grubun yürütme yerinde olan milletvekilleri çoğunluğuna ve hükümetine esaslı bir yardım sağlarken, büyük milletimizde kendi işleri için yeni bir teminat hazırlayacağını umuyoruz.”

İnönü’nün bu konuşmasının ardından CHP için hazırlanan 1939 nizamnamesinin 125. ve 130 maddeleri ile teşkil edilen Müstakil Grup, Kurultay umumi heyetince partili mebuslardan 21 kişi seçilerek kurulur.⁴²⁷

Nizamnamenin ilgili maddelerine göre müstakil grubun 3 kişilik bir yönetim kurulu vardır. Müstakil Grup üyeleri CHP meclis grubu toplantılarına katılabilirler fakat oylamaya katılamazlar, tasarılar üzerine konuşma yapamazlar ve hükümet üyesi olamazlardı. TBMM toplantılarında görüşlerini kendi gruplarının aldığı kararlar doğrultusunda belirtebilirler ve olumlu – olumsuz oy kullanabilirlerdi. Müstakil grubun başkanı İsmet İnönü idi. Müstakil grubun üyeleri kurultay tarafında seçilir, boşalan üyeliklere ise İsmet İnönü atama yapardı.

Müstakil Grup hakkında Kurultay’da yapılan görüşmeler sonucu 3 Haziran 1939 tarihinde, Müstakil Grup hakkındaki tüzük kabul edilir ve grup üyesi olacak 21

⁴²⁴ Alev Özbil; **a.g.t.**, s.25

⁴²⁵ **CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları**, s. 20.

⁴²⁶ **CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları**, s. 20.

⁴²⁷ Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 229-230.

mebus kurultay tarafından seçilerek belirlenir.⁴²⁸ Bu mebusların isim ve seçim yerleri aşağıdadır:⁴²⁹

Dr. Hüsametdin Kural (Ağrı), Atıf Akgüç (Bursa), Fazlı Küleç (Bursa), Emin Aslan Tokat (Denizli), Zeki Mesut Alsan (Diyarbakır), Aziz Akyürek (Erzurum), Nakiye Elgün (Erzurum), İzzet Atukan (Eskişehir), Ali Rana Tarhan (İstanbul), Ahmet Şükrü Esmer (İstanbul), Ziya Karamürsel (İstanbul), Şehime Yunus (İzmir), Ali Rıza Türel (Konya), Sadri Ertem (Kütahya), Emrullah Berkan (Malatya), Rıdvan Nafiz Edgün (Manisa), Hüsnu Kitapçı (Muğla), Fuat Sirmen (Rize), Kemalettin Kami (Rize), Abdurrahman Naci Demridağ (Sivas), Nazım Poroy (Tokat).

B - İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE REFİK SAYDAM HÜKÜMETLERİNİN DIŞ POLİTİKASI

İkinci Dünya Savaşı, tarihte insanlığın yaşadığı en büyük felaketlerden biridir. Aşağıda, savaşın korkunç yüzünü göstermesi ve Başbakan Dr. Refik Saydam'ın bu savaşa ülkemizi sokmamak için gösterdiği gayret ve bu uğurda uyguladığı politikalar ile ülkemizi ve halkımızı ne tür bir felaketten koruduğunun anlaşılması için İkinci Dünya Savaşı ile ilgili bazı rakamları vermeyi gerekli buluyorum.⁴³⁰

Harcanan Para: 1.116.991.463.084 (trilyon) ABD doları.

Silah Altına Alınan Asker Sayısı: 92 milyon.

Savaşta Ölen Asker Sayısı: 17 Milyon.

Savaşta Ölen Sivil Sayısı: 23 Milyon.

Romanya 600 bin kişilik ordusunun yarısını, Yugoslavya 500 bin kişilik ordusunun 410 binini bu savaşta kaybetmiştir.

⁴²⁸ Mahmut Goloğlu; *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, s. 19.

⁴²⁹ *CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları*, s. 163.

⁴³⁰ Osman Öndeş; *İkinci Dünya Savaşı 1939 – 1945*, s. 732–733.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşındaki durumu, stratejik konumunun önemi dolayısıyla, gerek müttefik devletlerin gerekse mihver devletlerin Türkiye'yi kendi yanında savaşa sokmak için harcadıkları çabaların ve Türkiye üzerine yaptıkları baskıların bir öyküsüdür.⁴³¹ Bu süreçte Türkiye savaşın dışında ve tarafsız kalarak, toprak bütünlüğünü korumayı amaç edinen bir dış politikayı esas almıştır. Ayrıca Başvekil Dr. Refik Saydam, o dönemde çok önemli bir ekonomik ve siyasi güç haline gelmiş olan Amerika Birleşik Devletleri ile de dostane ilişkiler içine girmeye çalışmıştır. Bu amaçla orada yoğun tanıtım faaliyetleri gösterilmiş, fuarlara katılmış,⁴³² kişisel dostluklar kullanılmıştır.⁴³³

Sonuçta Türk politikacılarının uyguladıkları başarılı siyaset sayesinde, savaşın iki tarafı da istediği sonucu alamadı ve Türkiye savaşın sonuna kadar tarafsız kalmayı başardı. Bununla beraber Türkiye, savaşın başlarından itibaren güvenliğini sağlamak üzere, her iki taraf ile çeşitli diplomatik ilişkilerde bulunmaktan da geri kalmadı.

1 – Savaşın Başında Bloklar Arasında Türkiye – Türkiye'nin Batı Bloğu İle yakınlaşması

Türkiye, İkinci Dünya Savaşının başlayıp, hızla geliştiği ilk günlerde, her iki blok ile olan iyi ilişkilerini bozmak istemiyordu. Her iki blok ise Türkiye'yi, en azından politik anlamda kendi safında görmek için çaba gösteriyordu. O yıllardaki İngiliz Büyükelçisi Mr. Knatchbull Hugessen'in 2 Mart 1939'da Kahire'de

⁴³¹ Fahir Armaoğlu; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 – 1995)**, Alkım Yayınları, İstanbul 1996, s.407.

⁴³² BCA, BKK, 11 Nisan 1939, 030.01.5.22.7.

⁴³³ BCA, BKK, 9 Mart 1939, 030.01.5.22.5.

yayınlanan “Sumer Anatolia” gazetesine verdiği demeç bu çabaların güzel bir örneğidir.⁴³⁴ Büyükelçi'nin demeci aşağıdadır:

Bu ülkeye, bu ülkeyi seven bir adam olarak geldim, her zaman uzaktan takdirle takip ettim Türkiye ilerlemeye emin adımlarla gitmektedir.

Bugün İngiltere’de yeni Türkiye’ye karşı güçlü bir sempati mevcuttur. Atatürk’ün kurduğu bu ülkenin kaybolması büyük bir zarar olur. Atatürk, bizlerde büyük bir hayranlık duygusu uyandırdı ve yeni Cumhurbaşkanı da eminim İngiltere’de takdir görecektir.

Tabiri caiz ise, İsmet İNÖNÜ, Lozan’da herkesi büyüledi.

Büyükelçi devamla Türk – İngiliz ilişkileri hakkında şunları söylemiştir:

Türkiye ile İngiltere arasında ki ilişkiler gayet dostane ilişkilerdir. Tüm çabalarımı ticari, iktisadi ve diğer dalların gelişmesi için harcayacağım. İnaniyorum ki; ülkelerimiz arasında her dalda işbirliği ihtimali artmaya meyillidir. İnsanın tabiata karşı zaferinin simgesi olan Ankara’yı görmek beni mutlu etmektedir.

Uluslararası konuda bir soruyu yanıtlarken; bu konuda bir hüküm vermek çok zor, hiç kimse zorluk olmayacağını söyleyemez, teorik alanlara dalmak mümkün değildir. Fakat Akdeniz deki durum meselesi konusunda İngiltere ve Türkiye bu konuya genel bir önem vermektedir.

Ancak İtalya’nın 1939 Nisanında Arnavutluğu işgali Türkiye’de büyük kaygı uyandırdı. İtalya, bu davranışı ile Akdeniz çevresinde yayılmacı politikasını göstermiş ve Türkiye’nin güvenliğini doğrudan tehdit etmiş olmaktaydı. Bu işgalden doğan buhran içinde İngiltere ve Fransa, 13 Nisan 1939’da Yunanistan ve Romanya’ya güvenliklerinin sağlanacağı garantisini verdiler. Aynı şekilde bir garantinin Türkiye’ye de verilebileceği bildirildi⁴³⁵. Türkiye, 15 Nisan 1939’da

⁴³⁴ BCA, BKK, 2 Mart 1939, 030. 01. 129.838.1.

⁴³⁵ Alev Özbil; **a.g.t.**,s.46.

verdiği cevapta, karşılıklı yükümlülükleri içeren bir yazılı antlaşma yapılmasını istedi ve Türkiye’yi müttefik cephesi içine almak için müzakereler başladı. Ancak Türkiye’nin bu hareketi Almanya ve İtalya’da tepkilere neden oldu.

Türkiye, İngiltere ve Fransa ile müzakerelere başlar başlamaz, ulusal kurtuluş savaşından beri geleneksel müttefiki olan Sovyetler Birliği’ne karşı iyi niyetini göstermek için, Moskova’yı görüşmelerden haberdar etmiştir. Sovyetler Birliği Dışişleri Bakan Yardımcısı Potemkin İngiltere ve Fransa ile görüşmeler sürerken, 28 Nisan tarihinde Türkiye’ye geldi.⁴³⁶ Potemkin’in ziyareti sırasında Sovyet Rusya’ya, İngiltere ve Fransa ile görüşmelerde yapıldığı gibi karşılıklı yardım paketi teklif edildi.⁴³⁷ Bu aşamada somut bir gelişme olmasa da, iki taraf görüşmelerin yoğunlaştırılarak devam etmesi mutabakatına vardı.

a) Türkiye – İngiltere İttifakı ve Ortak Deklerasyon

Türkiye – İngiltere arasında süren görüşmeler sonrası, 12 Mayıs 1939 tarihinde Türk – İngiliz Ortak Deklarasyonu ilan edildi. Deklarasyonun üçüncü maddesi uyarınca, Akdeniz’de bir savaş durumunda iki devlet karşılıklı olarak yardımlaşacaklardı. Altıncı maddede ise, Balkanların güvenliğinden söz ediliyordu, ancak bu konuda bir yükümlülük altına girilmemişti.⁴³⁸

TBMM, ilan edildiği gün deklarasyonu onayladı. Başvekil Dr. Refik Saydam, TBMM toplantısında yaptığı önemli konuşmanın ardından deklarasyon metnini kamuoyuna açıkladı.⁴³⁹ Konuşmadan geniş bir alıntı aşağıdadır:⁴⁴⁰

⁴³⁶ Kamuran Gürün; **Türkiye Sovyet İlişkileri (1920 – 1953)**, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 187.

⁴³⁷ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; “İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası 1939 - 1945”, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Üçüncü Baskı, A.Ü.S.B.F.Y. No: 279, Sevinç Matbaası, Ankara 1974, s: 149.

⁴³⁸ Selim Deringil; **Denge Oyunu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003, s. 74.

⁴³⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:5, Cilt:1, s. 67 – 72.

⁴⁴⁰ BCA, BKK, 14 Mayıs 1939, 030. 01. 129.838.1.

Avrupa’da ve bütün dünya da baş gösteren ihtilaflar önünde, sulhperver siyasetimizin samimi bir tezahürü olan bitarafılığı muhafaza etmek, Cumhuriyet hükümeti için esas siyaseti teşkil etmekte bulunuyordu.

Fakat hadisetin Balkan Yarımadasına sirayet etmesi ve Akdeniz emniyetinin milli hayatımızda kendini yeniden hissettirmesi anından itibaren, hükümetimiz, kendisini ciddi bir emniyet meselesi karşısında bulmuş ve bu emniyeti tehlikeli tesadüflere maruz bırakmaksızın, lakayt ve bitaraf bir vaziyette bulunmanın mümkün olmayacağı kanaatine varmıştır...

Bu şartlar içinde, hükümetimiz, milleti harp badiresinden azami imkânlarla uzak bulundurmanın en müessir çaresini, gene sulh içinde birleşen memleketlerle, Savaşı göze alarak, sulh gayesinde teşriki mesai etmekte bulmuştur...

Cumhuriyet hükümeti, hiçbir memleket aleyhine müteveccih olmayan, hiçbir memleketi ihata ve ızzar maksadına matuf bulunmayan, bilakis, milletleri Savaşın feci akıbetinden masun bulundurmamak maksadını güden bir sulh, müdafaa ve emniyet beraberliğinde İngiltere ile yan yana yürümek ve yer almak için bugün milletvekillerinin müsaade ve tasvibini istemeye gelmiştir.

Türkiye hükümeti bugüne kadar bölgesel çatışmalardan mümkün olduğu kadar uzak durmaya çalışmış ve Türkiye politikasının ana çizgisinin dünyada meydana gelen çatışmalardan uzak durmak ve tarafsız kalmak olduğunu açıklamıştır.

Ancak bölgede meydana gelen olaylar ve Balkanlara sıçramasından dolayı Akdeniz’de barış meselesi yeniden milli yaşamda hissedilmeye başlamış ve Türk hükümeti milli barışın tehlikeli olaylarla karşı karşıya olduğunu görmüştür ve artık tarafsız kalmak hiçte kolay değildir. Bu yüzden barışın tehlikeye girmemesi için çareler düşünülmektedir.

Türkiye, Akdeniz’i ortak vatan olarak görmekte ve tüm Akdeniz ülkelerinin varlığının kabul edilmesini istemektedir.

Akdeniz’de bir yasanın olması kimseyi var olan haklarından mahrum etmez. Tam tersine meydanı serbest bırakır. Hakimiyeti sağlamak için hiçbir arzu oluşmaz, bizim için bir milli barış meselesidir.

Bu durumda, savaşın meydana gelmemesi için ve krizlerin oluşmaması için barışı savunan tüm ülkelerin barışçıl işbirliği ortamında buluşmaları gerekir ve icap ettiğinde savaştan kaçınmaları gerekir.

Bu yüzden bugün Türkiye Büyük Millet Meclisinden İngiltere'nin yanında barış için ve barışın korunması için durmasını talep ediyoruz. Hiçbir ülkeye karşı değil ve hiçbir ülkeye zarar vermek için değil, hedefimiz acı olaylardan halkları korumaktır. Türkiye ve İngiltere arasındaki akılcı görüş birliği kesindir.

Avrupa'daki olayların artmasıyla ve özellikle Balkan ülkelerinde yayılmaya başlamasıyla sıkıntılar kendini hissettirmeye başladı, bu nedenle dostluk çerçevesinde görüşmeler başladı ve bu görüşmeler sonucunda her iki ülke bir kanaata ulaştı, o da barış için iki ülkenin geleceği için kalıcı ve önemli işbirliğinde birleşmektir.

Daha sonra Başbakan görüşmeler neticesinde kaleme alınan Türk – İngiliz Ortak Açıklamasını okudu:⁴⁴¹

“Müşterek beyannameyi aynen okuyorum:

1. Türkiye ve Büyük Britanya Hükümetleri, birbirleri ile sıkı bir istişarede bulunmuşlardır. Aralarında cereyan eden ve halen devam etmekte olan müzakereler, görüşlerinde mutad birliği tebarüz ettirmiştir.
2. İki devletin, kendi milli emniyetleri nefine olarak, karşılıklı taahhütleri tazammum edecek uzun müddetli nihai bir antlaşma akdetmeleri takarrür etmiştir.
3. Bu nihai antlaşmanın akdine intizaren, Türkiye Hükümeti ve büyük Britanya Hükümeti, vuku bulacak bir tecavüz hareketinin Akdeniz mıntıkasında bir harbe saik olması halinde, yekdiğeri ile bilfiil işbirliği yapmaya ve yeddi iktidarında bulunan bütün yardımı ve müzaheretini birbirlerine göndermeye hazır bulduklarını beyan ederler.
4. Gerek beyanat ve gerek derpiş edilen antlaşma hiçbir memleket aleyhine müteveccih değildir. Ancak lüzumu tahakkuk ettiği takdirde, Türkiye ve büyük Britanya arasında bir yardım ve muzaheret teminine matuftur.

⁴⁴¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:6, Cilt:2, s. 67–72.

5. Nihai antlaşmanın ikmalinden evvel, karşılıklı taahhütlerin mevkiî fiile geçmesini icap ettirecek şartların daha sahih bir surette tayini de dahil olmak üzere, bazı meselelerin daha derin bir tetkike ihtiyaç gösterdiği her iki hükümetçe de kabul edilmektedir. Bu tetkik devam etmektedir.

6. İki hükümet, Balkanlar'da emniyeti tesis etmek lüzumunu dahi tasdik ederler ve bu gayeyi en seri bir surette istihsal için müşavere halindedirler.

7. Şurası mukarrerdir ki, yukarıda zikredilmiş olan hükümler, iki hükümetten her hangi birinin, sulhun takviyesindeki umumi menfaat iktizasında olarak, diğer hükümetlerle antlaşmalar akdetmesine mani değildir.”

Deklarasyonun maddelerinin açıklanmasını takiben Başbakan ortak siyasi hedeflerinin barışın korunması olduğunu vurguladı:⁴⁴²

Biz geçmişte olduğu gibi gelecekte de barışı yakalamak için her türlü maddi fırsatları değerlendirmekteyiz. Ancak ne zaman çıkarlarımız ve haklarımız bir tehlike ile karşı karşıya gelirse, haklarımızı silahla savunmak ve buna karşı çok ciddi ve güçlü bir şekilde karşılık vermekte tereddüt etmeyiz dedi.”

Başbakan; Fransa Hükümetiyle de dostluk görüşmelerimiz devam etmektedir. Umarız benzer bir anlaşma sağlanır ve daha sonra İngiltere ile imzalanacak nihai anlaşmaya da uyar. Temenni ederiz ki her iki tarafı tatmin edecek bir neticeye varırız dedi.

Başbakan daha sonra Türkiye ve Rusya ilişkilerine değinerek şunları söyledi; büyük devletlerle ve özellikle komşularımızla dostluk ilişkilerimizi yeniden başlatacağız, çıkarlarımızda ve görüşlerimizde aynı düşünceye sahip olduğumuzdan işbirliği yolunun ne kadar açık ve gerekli olduğunu gördük. özellikle yoldaş Dışişleri Bakanı Sayın Butmekin'in ziyaretinde her iki ülkenin aynı fikirde ve aynı görüşte olduğunu gördük ve ilişkilerimiz yarın bu esaslar üzerinde gelişecektir.

Daha sonra Balkan ülkeleri ile ilgili görüşlerini dile getiren Başbakan, Balkan ülkeleri ve müttefikleri arasında dostluk ilişkilerinin devam etmesini temenni ederiz

⁴⁴² BCA, BKK, 14 Mayıs 1939, 030. 01. 129.838.1.

dedi. Balkan anlaşmasında Türkiye'nin merkezi rolü ve barışa giden yolda duruşu ve bu heyet içindeki çabaları büyük katkı sağlamıştır. Başbakan daha sonra sözlerini şu cümle ile bitirdi:⁴⁴³

Umut ederim ki, Balkan cephesinde Balkan halklarının gerçek çıkarını savunanlar bugünden daha fazla fırsat verilerek gelişmelerini sağlasın.

Başbakanın konuşması uzun alkışlarla kesildi. Daha sonra sırasıyla Dışişleri Komisyonu Başkanı Savvet ARIKAN, eski Başbakanlardan Fethi OKYAR ve Eski Milli Savunma Bakanı General Kazım ÖZALP bir konuşma yaparak hükümete destek verdiler ve Türk – İngiliz ortak açıklamasını övdüler. Türk – İngiliz Ortak Açılması oy birliğiyle kabul edildi.

Türk – İngiliz Ortak Deklarasyonu ilanı, bütün dünya basınında önemli bir yankı buldu. Başvekil Dr. Refik Saydam'ın konuşması tüm iç ve dış basınında çok önemsendi.⁴⁴⁴ Bir çok gazete, Akdeniz, Balkanlar, Orta Doğu, İngiliz, Fransız ve Rus ilişkilerini irdeleyen bu konuşmayı neredeyse tam metin yayınladı.⁴⁴⁵

b) Türkiye – Fransa İlişkileri, Hatay Sorunu ve Ortak Deklarasyon

Türkiye ile İngiltere arasındaki görüşmeler sürerken, Türkiye ve Fransa arasındaki görüşmelerde de önemli ilerlemeler sağlanıyordu. Başvekil Dr. Refik Saydam, Fransa ile de dostane ilişkilerin sürdüğünü belirterek, yakın bir gelecekte olumlu bir sonuca varılacağından ümitli olduğunu açıkladı. Ne var ki Fransa ile uzlaşmaya varılabilmesi ancak Hatay sorununun çözümü ile mümkün olabilirdi. O

⁴⁴³ BCA, BKK, 14 Mayıs 1939, 030. 01. 129.838.1.

⁴⁴⁴ Falih Rıfki Atay; "Büyük Britanya ve Türkiye", **Ulus**, 1.4.1939; Ahmet Şükrü Esmer; "Türk – İngiliz Deklarasyonu", **Ulus**, 13.5.1939; Nadir Nadi; "Türk – İngiliz Antlaşması", **Cumhuriyet**, 13.5.1939; Sabiha Sertel; "Sulh ve Müşterek Emniyet", **Tan**, 14.5.1939.

⁴⁴⁵ BCA, BKK, 14 Mayıs 1939, 030. 01. 129.838.1.

dönemde Hatay sorunu Türk Fransız ilişkilerinin gelişmesinin önündeki önemli bir engeldi.

25 Nisan 1920 tarihli San Remo kararı Suriye'yi Fransa mandası altında bırakmaktaydı.⁴⁴⁶ Milli Mücadele sırasında TBMM ile Fransa arasında imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşmasına göre, Hatay Türkiye'nin sınırları dışında kalmıştı ancak antlaşmaya göre Hatay'da özel bir yönetim kurulacaktı.⁴⁴⁷ Bu tarihten 15 yıl sonra, Fransa ile Suriye arasında 1936 yılında imzalanan antlaşmaya göre, Suriye'de Fransız mandası kalkıyor ve Suriye bağımsızlığına kavuşuyordu. Bu antlaşma Türkiye için önemliydi, çünkü Hatay sorununu da gündeme getirecekti. Nitekim antlaşma sonrası Türkiye ile Fransa arasında uzun görüşmeler başladı.⁴⁴⁸

Hatay sorununun çözümü iki ayrı aşamada gerçekleşmiştir. Önce 1938 yılının Eylül ayında bağımsız Hatay devleti kurulur, ardından 29 Haziran 1939'da Hatay Meclisi Türkiye'ye katılma kararı alır.⁴⁴⁹ Bu arada görüşmeler sonucu mutabık kalınarak 23 Haziran 1939'da TBMM'de kabul edilen Türk – Fransız Ortak Deklarasyonu yayınlanır. Deklarasyon Türk – İngiliz Ortak Deklarasyonu ile aynı içeriğe sahiptir.⁴⁵⁰

30 Haziran 1939'da TBMM Hatay'ın Türkiye'ye katılma kararını kabul eder. 23 Temmuz 1939'da Türk Bayrağı çekilen Hatay'ın Türkiye'ye katılması yönetimde ve halkta büyük gurur ve sevinç nedeni olur.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Şerafettin Turan; **Türk Devrim Tarihi, Cilt 2**, s. 187-188.

⁴⁴⁷ Şerafettin Turan; **a.g.e.**, s. 221.

⁴⁴⁸ Serhan Ada; **Türk Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2005, s. 133-143.

⁴⁴⁹ Abdurrahman Melek; **Hatay Nasıl Kurtuldu**, İstanbul 1999, s. 34-78; Mete Tunçay; "Hatay Sorunu ve TBMM", **Türk Parlamentoculuğunun İlk 100 Yılı (1876-1976), Kanuni Esasi'nin 100. Yılı Sempozyumu (9 – 11 Nisan 1976)**, s. 249-282.

⁴⁵⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:6, Cilt:3, s. 317-325.

⁴⁵¹ BCA, 23.6.1939, 030.10.255.515.19.

**c) Almanya – SSCB Antlaşması: Türkiye ve SSCB'nin Yolları
Ayrılıyor (Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova Ziyareti)**

23 Ağustos 1939'da, Doğu Avrupa ve Balkanlar üzerinde bir egemenlik mücadelesi yürüten Almanya ile Sovyetler birliği arasında bir dostluk antlaşması imzalandı.⁴⁵² Bu antlaşmanın imzalanması Türkiye için yeni ve beklenmedik bir politik durumdu.

Moskova'ya göre Batılı devletler, Almanya'ya karşı izlenen uzlaşmacı / yatıştırıcı politika yoluyla, Almanya ile Sovyetler Birliği'ni karşı karşıya getirmeyi amaçlamışlardı. İngiltere'nin amacı Almanya'yı Doğu'ya, yani Sovyetler Birliği üzerine sevk edebilmektir. Sovyetler Birliği, bu düşüncelerin yönlendirmesi sonucunda, ustaca bir manevra ile Batılı devletlere karşı Almanya ile belli bir çerçevede anlaşmıştır.⁴⁵³

Sovyetler Birliği ile Almanya arasında imzalanan bu antlaşma, Türkiye'de de şaşırtıcı bir etki yaptı. Olay, Türkiye'nin dış ilişkilerinde yeni bir safha açtı. Çünkü Türkiye'nin uzun zamandır kurmaya çalıştığı ittifak sistemi çöktü; bir yanda Batılı müttefikler, diğer yanda ise Almanya ile anlaşmış görünen Sovyetler Birliği kaldı. Şimdi Türkiye, eski dostu ve büyük komşusu Sovyetler Birliği ile beraber yürüyerek İngiliz – Fransız Deklarasyon'undan mı, yoksa deklarasyona bağlı kalarak Sovyetlerden mi ayrılmalı idi ?

⁴⁵² Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**; s. 151.

⁴⁵³ Selim Deringil; "Turkey's Diplomatic Position at the Outbreak of Second World War" **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Vol. 8-9, 1980-1981, s. 69-73, 80-82; Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 258; Falih Rıfkı Atay; "Almanya ve Sovyetler", **Ulus**, 25.8.1939.

Üçüncü bir şık olarak, Türkiye her iki tarafla da ittifak ilişkilerine girilerek, iki dostluğu bağdaştırmaya mı çalışmalıydı ? Türkiye üçüncü yolu denemeye karar verdi.⁴⁵⁴

Yukarıda konu edilen gelişmeler yaşanırken Almanya 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırdı. Aynı gün Genel Kurmay Başkanı'nın katılımıyla Türk Hükümeti toplandı. Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu, toplantıda son gelişmeleri aktararak, büyük bir Savaşın eşiğinde olduğumuz kaygısıyla geniş bir değerlendirme yaptı.⁴⁵⁵ Nitekim, iki gün sonra, 3 Eylül'de İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesi ile İkinci Dünya Savaşı başladı. Türkiye başlangıçtan itibaren savaşın başlamasını istememiş, aksi bir durumda da savaş dışı kalmayı hedeflemiştir. Bu çok isabetli kararda, hiç kuşkusuz Başvekil Dr. Refik Saydam'ın, savaşı yaşayarak çok iyi bilen deneyimiyle önemli ve belirleyici katkısı olmuştur.

Savaşın başlamasının ardından Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Almanya'nın yeni dostu olan Sovyet Birliği yöneticileriyle görüşmek üzere 25 Eylül 1939'da Moskova'ya giderek, 17 Ekim 1939'a kadar burada kaldı.⁴⁵⁶ Bu sırada Alman Dışişleri Bakanı da Moskova'ya geldi. Şükrü Saraçoğlu ile Sovyet yöneticileri arasında yapılan ilk görüşmeler olumlu geçti ve Türk temsilcileri, Sovyet yöneticilerle bir antlaşma yapmak için gerekli zeminin oluştuğunu düşündüler. Ancak tam bu anda Sovyetler, Montreux Sözleşmesi'nin hükümlerinde kendilerinden yana değişiklik getirecek maddeler öne sürdüler ve sözleşmeye Almanya için rezerv

⁴⁵⁴ Suat Bilge; **Güç Komşuluk (Türkiye – Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 113-128; Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s.151.

⁴⁵⁵ BCA, 1 Eylül 1939, 030.01.34.204.1.

⁴⁵⁶ Suat Bilge; **a.g.e.**, s. 134-148.

koyamak istediler. Sovyetlerin, Almanya'nın da etkisiyle, Türkiye'ye yaptığı bu istekler özetle şöyleydi:⁴⁵⁷

1. Boğazların ortak savunulmasına dair bir antlaşmanın yapılması,
2. Montreux Boğazlar Sözleşmesinde, Karadeniz'de kıyısı bulunmayan devletlerin savaş gemilerine boğazların her zaman ve kesin olarak kapatılmasını esas alan bir değişikliğin yapılması,
3. Sovyetler Birliği'nin Baserabya'yı ve Bulgaristan'ın Dobruca'yı topraklarına katması halinde Türkiye'nin tarafsız kalması.

Görüldüğü gibi, Sovyetler Birliği, bu önerileri ile Boğazlar statüsünün kendileri lehine değiştirilmesini, Balkanlar'da yapacağı değişiklik ve yayılma hareketlerini Türkiye'nin kabul etmesini istemekteydi. Bunlar ise, Türkiye'nin egemenlik haklarını ve güvenliğini yakından ilgilendiren hususlardı. Ayrıca Sovyetler, dostu olan Almanya'ya karşı savaşmakta olan İngiltere ve Fransa ile Türkiye'nin yakın ilişki kurmasını da olumsuz karşılıyordu.

Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Sovyetlerin bu önerilerini bekleneceği gibi derhal reddetti. Türk – Sovyet görüşmeleri, Sovyetlerin Türk dış politikası hakkındaki görüşleri ve aşırı isteklerinde ısrar etmeleri üzerine, bir anlaşmaya varılmadan 16 Ekim 1939'da sona erdi. Bu müzakerelerin olumsuz bir şekilde sona ermesi Türk – Sovyet ilişkilerinde kesin bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir.⁴⁵⁸

Dr. Refik Saydam, oldukça dengeli bir dış politika sürdürüyordu. 17 Ekim 1939 tarihinde parti grubunda yaptığı konuşmada “Her iki hükümetin yapılacak anlaşma maddeleri üzerinde görüş birliğine varması üzerine Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova'ya hareket ettiğini, fakat Sovyetler Birliği Hükümeti'nin, Şükrü

⁴⁵⁷ Feridun Cemal Erkin; **Türk – Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara 1968, s. 142; Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 261 – 265.

⁴⁵⁸ Kamuran Gürün; **Türk – Sovyet İlişkileri**, s. 213 – 214.

Saraçoğlu'na yeni teklifler sunması nedeniyle yapılan görüşmelerde olumlu bir sonuca ulaşamadığını" söylemiştir.⁴⁵⁹ Bu isteklerin, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti dış politika taahhütleri ile uzlaştırmanın mümkün olmadığını, Sovyet Hükümeti'nin Türkiye'ye verdiği garantilerin, bizim üstleneceğimiz sorumluluklarla dengeli olmadığını, Sovyet Hükümeti'nin Boğazlar üzerindeki isteklerinin kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber Sovyetlerle olan ilişkilerimizin dostluk çerçevesinde devam ettiğini belirtmiştir.⁴⁶⁰

d) Türk – İngiliz – Fransız İttifakı'nın İmzalanması: Türkiye Batı Bloğunu Tercih Ediyor

Sovyetler Birliği ile ilişkilerin bu şekilde olumsuz yönde gelişmeler göstermesi Türkiye'ye dış politikasında çizmesi gereken rotayı da göstermişti. İngiltere ve Fransa ile daha önce başlamış olan görüşmeler, Başvekil Dr. Refik Saydam'ın teşvikiyle kısa sürede sonuçlandırıldı. Hükümet 18.Ekim 1939'da Başvekil'e antlaşma için imza yetkisi verdi.⁴⁶¹ 19 Ekim 1939'da, Ankara'da, Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında "Üç Taraflı Yardım Antlaşması" imzalandı.⁴⁶² Buna göre:

1. Türkiye'ye bir Avrupa devleti saldırırsa, İngiltere ve Fransa Türkiye'ye her türlü yardımı yapacaktı,
2. İngiltere ve Fransa bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa ve savaş Akdeniz'e intikal ederse, Türkiye bu iki devlete yardım edecekti. Savaş Avrupa'da devam ederse Türkiye İngiltere ve Fransa yararına tarafsızlık politikası izleyecekti,

⁴⁵⁹ BCA, BKK, CHP, 030.01.42.248.6.

⁴⁶⁰ Alev Özbil; **a.g.t.**, s. 55.

⁴⁶¹ BCA, 080, 18.01.04.89.102.11.

⁴⁶² İsmail Soysal; **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, 1. Cilt (1920 – 1945), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s. 591; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, Filiz Kitapevi, İstanbul 1995, s:522; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 6, Cilt 6, s. 112-113.

3. İngiltere ve Fransa, Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantilerin yerine getirilmesi için savaşa girerlerse Türkiye'de bunlara katılacak ve gerekli yardımı yapacaktı,

Türkiye, ittifak antlaşmasına bir ek olarak "Ek 2" numaralı protokolle, "Antlaşmadan doğan taahhütlerin kendisini Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklemeyeceği" hakkında bir ifade koyulmasını sağladı.⁴⁶³

Böylece Türkiye, bu ittifak antlaşması ile iki büyük Batılı devletin yardım ve desteğini sağlamış, Batı Bloğuna daha da yaklaşmış oldu.

İttifakın imzalanmasından bir gün sonra, Ankara'da İngiltere, Fransa ve Türkiye arasındaki ittifaka ek olarak iktisadi ve mali alanda da çeşitli antlaşmalar imzalandı.⁴⁶⁴

e) Balkan Antantı Çalışmaları

Bu arada, Dr. Refik Saydam Hükümeti, Almanya ve SSCB'nin Polonya'yı kısa sürede istilasını ve Polonya'nın Almanya ve Sovyet Rusya tarafından paylaşılmasından büyük bir kaygı duyarak, Türkiye'ye Balkanlar üzerinden gelecek olan tehdidi önlemek amacıyla ve oldukça iyi düşünülmüş bir manevra ile 9 Şubat 1934'de Türkiye ile Balkan Ülkeleri arasında kurulan ancak fonksiyon görmeyen "Balkan Antantı"nı canlandırma çabalarına girişti. Bunu yapmakla Türkiye Alman yayılmacılığına karşı Balkanlar'da güçlü bir işbirliği meydana getirmek ve böylece Batısını güvenlik altına almak istiyordu.

Balkan Antantı Konseyi 2 Şubat 1940'da Belgrad'da toplandı. Savaşın iki büyük totaliter devletin önderliğinde yavaş yavaş tüm Avrupa'ya yayıldığı ve Balkanlara yaklaştığı günlerde Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, Balkan ülkelerinin

⁴⁶³ Alşev Özbil; **a.g.t.**, s.56.

⁴⁶⁴ Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 285 – 286.

sorumlu devlet adamlarını yaklaşan tehlikenin ciddiyetine inandırmaya ve dört Balkan ülkesinin ortak bir savunma projesi geliştirmeleri için ikna etmeye çalışsa da, iki gün süren toplantıda diğer üye devletlerin isteksiz tutumları bu yolda bir karara varılmasını imkansız kıldı.⁴⁶⁵ Bu toplantıdan sonra da Balkan Atlantı tamamen dağıldı.

2 – Mihver Devletlerin İlerlemesi Karşısında Türkiye

a) İtalya'nın Savaşa Girişi ve Balkanlarda Mihver İlerlemesi

Almanya'nın Polonya'ya karşı taarruzu Türkiye'yi mutlaka savaşa girme sorumluluğunda bırakmamıştı. Ancak 1940 yazında Almanya'nın Fransa'ya saldırması, yaz aylarında İtalya'nın da Fransa'ya savaş ilan etmesi durumu değiştirdi. Başbakan Dr. Refik Saydam, 3 Haziran 1940'da Ankara Radyosundan yayınlanan konuşmasında, gelişmeler karşısında Türkiye'nin tutumunu şu sözlerle belirtmekteydi.⁴⁶⁶

“Politikamızın ne kadar açık olduğunu biliyorsunuz. Biz Türk yurdunun selametini güden bir politikadaki isabetten eminiz. Bize gelecek herhangi bir taarruzun bertaraf edilmesi için çalışıyoruz...”

Ankara'nın açık ve saf havası kadar açık ve dürüst siyasetinin, hakkına ve kuvvetine emin milletimizin menfaatlerini daima uygun olacağına kani olmanızı isteriz. Bizim başka milletlerden istediğimizde bizim kadar açık olmalarıdır...

Bizim harici siyasetimiz vatanımızın selameti için en isabetli yoldur. Bunda sergüzeştten eser yoktur. Bugün harp hariciyiz ve öyle kalmak isteriz. Fakat bilmelisiniz ki, dışarıda mütemadiyen hazırlıklar artmakta ve ne vakit nereye karşı kullanılacağı belli olmayan tertipler alınmaktadır. Bu sebeple vatan müdafaası için silaha sarılmak mecburiyeti bir an hatırdan çıkarılmamalıdır... Bugünün selamet

⁴⁶⁵ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s.156.

⁴⁶⁶ Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s: 331.

vasıtası birliktir. Ve vatan müdafaası için nihayete kadar azimli olduğumuz hususunda kimsenin tereddüdü olmamalıdır.”

19 Ekim 1939 Ankara İttifakı'na göre, İtalya'nın Fransa'ya savaş ilan etmesi Türkiye'nin savaşa katılmasını gerektirmekteydi. Çünkü İngiltere ve Fransa ile yapılmış olan ittifakın 2. maddesine göre, savaş Akdeniz'e yayılmış olduğu için Türkiye'nin müttefikleri olan İngiltere ve Fransa ile birlikte mihver devletlere karşı savaşa girmesi gerekiyordu.⁴⁶⁷ Ancak Türkiye savaşa girmedi. Dr. Refik Saydam başkanlığındaki hükümet, gelişmeleri izleyerek süreci elinden geldiğince uzattı. Bu son derece isabetli bir tutumdur. Müttefik Fransa'nın kısa süre içinde Alman ordusu karşısında yıkılmış olmasıyla ve 22 Haziran 1940'da Almanya ile mütareke imzalamak zorunda kalmasıyla da Türkiye'nin savaşa girme gereği ortadan kalkmış oldu.⁴⁶⁸

Sovyetler Birliğinin, tüm bu süreçte olumsuz tutumu da Türkiye'nin savaşa girmemesinde etkili olmuştur. Türkiye, 1925 Türk – Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktına uyarak meseleyi Sovyetler Birliği Hükümetine açtığı zaman, Sovyetler, Türkiye'nin savaşa girmemesini istediği gibi, Türkiye'yi tehdit etmekten de çekinmedi.⁴⁶⁹ Bu durum, SSCB'nin Almanya ile saldırmazlık paktını zaman kazanmak için yaptığını ve er geç Almanya ile savaşmak zorunda kalacağını bildiğini gösteriyor. Türkiye Mihver Devletlere karşı savaşa girerse yenilebilir, bu durumda da Almanya'nın Sovyetler Birliğini Güneyden sarmasına neden olabilirdi.

Türkiye'nin savaşa girmesine İngiltere'de ısrarcı olmadı.⁴⁷⁰ Askeri açıdan oldukça zayıf durumda olan Türkiye'nin Almanya ve İtalya karşısında yenilmesi

⁴⁶⁷ İsmail Soysal; **a.g.e.**, s. 591

⁴⁶⁸ Selim Deringil; **a.g.e.**, s. 107.

⁴⁶⁹ Kamuran Gürün; **Türk – Sovyet İlişkileri**, s. 172.

⁴⁷⁰ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s. 157.

halinde Ortadoğu ve Süveyş Kanalı yolu Almanya'ya açılabilirdi. Irak ve İran petroleri ile birlikte bütün Arap Yarımadası ve İran Körfezi de Alman tehdidine maruz kalabilirdi.

İngiltere ve Fransa'nın durumlarını ve Sovyetlerin olumsuz tutumunu göz önüne alan Türkiye, 1939 ittifakının 2 numaralı protokolündeki "Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklenmeyeceğine" dair itirazı kaydı ileri sürerek savaşı dışı kaldı.

Dr. Refik Saydam Hükümeti, bir yandan da savaşa girmeme kararı nedeniyle pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. TBMM'de 26 Haziran 1939 tarihli oturumda, Özellikle Recep Peker ve Refik Şevket gibi mebuslar derhal bayrağın çekilmesi ve İtalya'ya savaş ilan edilmesinden yana konuşmalar yapmışlardır.⁴⁷¹ Ancak Başbakan Dr. Refik Saydam eleştirilere şu sözlerle cevap vererek Türkiye'nin savaş dışı kalma politikasını ve kararlılığını savundu:⁴⁷²

"Recep Peker on günlük ömrümüz için istikbalin teminatını kaybediyoruz dedi. Onun belki çocukları vardır. Fakat benim çocuğumda yoktur. Fakat yarın öldükten sonra mezarıma lanet okutamam! Tarihin ve milletin lanetine kendimi hedef yapamam!

Bu memleketi hiçbir zaman istikbalde teminatından mahrum edecek bir siyasi düşünce ve karar kimin aklından geçer? Bütün düşünceler hep milletin hayat ve istikbalinin teminatına hanel getirmemeye matuftur.

İtalya'nın harbe girmesi üzerine hadis olan vaziyeti, Cumhuriyet Hükümeti etrafıca tetkik etmiş ve Üçlü Muahede'nin cüz'ü mütemmimi olan iki numaralı protokol hükmünü tatbik karar vererek, icap eden tebligatı yapmıştır. Buna nazaran Türkiye, hali hazırdaki gayri muhariplik vaziyetini muhafaza etmektedir."

⁴⁷¹ Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 347-352.

⁴⁷² **Ulus**; 15.6.1939, s. 2; Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 372; Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 307.

Açıkça görülmektedir ki Dr. Refik Saydam Türkiye'nin savaşa girmesini önleyen en belirleyici kişidir. Dış politikadaki tüm manevralar da bu yönde yapılmaktadır.

Almanya, Fransa'nın başkenti Paris'in ele geçirilmesinin ardından, elde ettiği bazı belgeleri Türkiye ve SSCB'nin arasını açmak, muhtemelen savaşa kışkırtmak amacıyla yayınlamıştır. Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli tarafından yazıldığı iddia edilen bir rapora göre, Almanya ve SSCB arasında bir yakınlaşmanın yaşandığı günlerde müttefikler Bakü petrol bölgesinin bombalanması için bir plan hazırlamışlar ve bunun için Türk hava sahasını kullanabilmek amacıyla Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'ndan izin istemişlerdir. Massigli'nin raporuna göre Saraçoğlu'nun cevabı olumlu olmuştur. Belgelerin yayınlanmasından sonra, Massigli Saraçoğlu'na gerçeklerin değiştirildiğini belirten bir özür mektubu göndermiştir.⁴⁷³

Türk Hükümetini küçük düşürerek yalnız bırakmak ve bu suretle mihver ülkelerin yanına çekebilmek amacıyla planlanan bu girişim üzerine Başbakan Dr. Refik Saydam, 12 Temmuz 1940'ta konuyla ilgili TBMM'de sert bir dille konuşma yaparak hükümetini savunmak durumunda kalmıştır.⁴⁷⁴

“Son günlerin hadisatı arasında dikkat nazarınızı çektiğinden şüphe etmediğim bir tanesinden bahsedeceğim. Bir ecnebi ajansı bir takım vesikalar neşretmekte ve aralarında Türkiye'ye taalluku olanlarda bulunmaktadır. Vesikaların doğru veya yanlış neşri Türkiye Hükümet ve milletini endişeye düşürmez. Çok temenni ederiz ki tahrife uğramadan neşredilsinler. Çünkü dürüst siyasetimizin yeni bir delilini irad etmiş olurlar. Fakat bu vesikalara istinaden Türkiye'ye samimiyetsizlik isnat edenler ve bu arada maksatlarına hadim olmayacağını bildikleri Türk ricalini zedelemeye uğraşanlara verilecek bir tek cevap vardır: nefretle baş çevirmek.”

⁴⁷³ Kamuran Gürün; **Türk – Sovyet İlişkileri**, s. 217.

⁴⁷⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 6, Cilt 13, s: 58–59.

Bu nefret kelimesinin Alman Hükümetine raci olmadığı, propagandanın teşkilatını istihdaf ettiği söylenerek nutukta ifadesi ekseriyetle takarrür ettiğini İnhisarlar vekilinden dinledim.

Türkiye'ye isnatlarda bulunarak tesir yapmak isteyenlerin unuttukları birinci nokta Türkiye'nin ölmüş ve çürümüş Osmanlı İmparatorluğu olmadığıdır....

İkinci noktada bugünkü Türk siyasi ricalinin vasfı hakkında yanlış malumat sahibi olmaktır. Bugünkü Türk siyasi ricali şu veya bu devletin politikasını takip eden ve onunla övünen cinsten insanlar değildir.

Türkiye'yi idare edenlerin bir vasfı ve politikası vardır:

Her işte evvela Türk'ün menfaati, Türkiye Cumhuriyetinin selameti. Bunun yanında bu menfaat ve selamete uygun gelen dostluktur.

Şimdi bugün Avrupa'nın içinde bulunduğu hal karşısında Türkiye'nin durumu ne olacaktır diye düşünenlere cevap vereceğim:

Türkiye dostluklarına sadık, kendi istiklal ve hürriyetini müdafaaya karar vermiş tek bir vücut halinde ve vukuata intizar etmektedir.

Biz hiçbir zaman ne tahrik ne de komşularımıza taarruzu düşünmüyoruz. Komşularımızın da aynı hissiyatta olduklarının bariz delillerini görüyoruz. Yegane gayemiz vatanımızın mahfuziyeti, milletimizin selameti ve zarardan vikayesidir....

Hükümetimiz o kanaattedir ki, şimdiye kadar aldığı tedbirlerle bir çok vakıaların tahaddüsüne takaddüm etmiş ve memleketin varlığını müdafaadan ibaret olan bu yolda yürümekte katıyetle musır bulunmuştur.

Dünyanın bu kararsız vaziyetine rağmen memleketimiz yakın bir tehlikeye maruz görünmemekte ve bütün devletlerle ve alehusus komşuları ile iyi münasebetleri idame hususundaki azminde berdevam bulunmaktadır.”

Dr. Refik Saydam'ın TBMM'de yaptığı bu konuşma, Ankara'da hoparlörlerle halka dinletilmiştir. Dr. Refik Saydam, TBMM'de konuşurken, İngiliz Büyükelçisi de meclistedir. Bu önemli konuşma Ankara radyosu tarafında defalarca yayınlanır. Dış basında konuşmaya önemle sayfalarında yer verir. Alman ve İtalyan basın, beklendiği gibi olumsuz yorumlar yayınlarken, İngiliz basını Başbakanı “dürüst bir

siyaset” sürdürmekle ve bunu ilan eden konuşma vurgusuyla duyurur.⁴⁷⁵, Fransız basınında ise “Türk Başbakanı’nın enerjik bir nutku: Dostluklara sadakat- memleketi müdafaya azim” olarak değerlendirilmiştir.⁴⁷⁶

Daha sonra, Fransa’nın teslim olduğu günlerde İngiliz basınında, Türkiye ile Sovyetler Birliğinin aralarının açıldığı, Kafkas sınırına asker yığıldığı, çarpışmaların başlamak üzere olduğu yönünde haberler çıkmış, bu haberler Türk kamuoyunda çeşitli tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Bu durum üzerine Başbakan Dr. Refik Saydam radyoda bir ayrı konuşma yaparak iddiaların asılsızlığını ve Türk – Sovyet İlişkilerinin son durumunu açıklamıştır. Başbakan’ın sözleri özetle şöyledir:⁴⁷⁷

“Şu son günlere dolaşan gizli amaçlı söylentilere rağmen Sovyetler Birliği ile ilişkilerimizde hiçbir değişiklik yoktur. Herkesin ancak şahsı adına teminat verebileceği bir çağda yaşamaktayız. Bizim kendi hesabımıza Sovyetler Birliğine savaş ilan etmek niyetimiz kesinlikle yoktur. Sovyetler Birliğinin de Türkiye’ye karşı bir saldırıda bulunacağı hakkında hiçbir delil mevcut değildir.”

b) Türkiye – Almanya Ticaret Antlaşması

Almanya ile olan bu sıkıntılara rağmen, Türk Hükümeti başarılı diplomatik manevralarına devam eder. Bu çabalara bağlı olarak 25 Temmuz 1940 tarihinde bir Türk – Alman Ticaret Antlaşması imzalanır. Anlaşmaya göre Türkiye Almanya’dan hammadde karşılığında sanayi ürünleri ithal edecektir. Aslında Almanya için de, bu anlaşma ile Türkiye üzerine ekonomik alanda kazandığı avantajlar önemli bir başarı olarak değerlendirilebilir.

⁴⁷⁵ **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1940, s.4

⁴⁷⁶ BCA, 17 Temmuz 1940, 030.01.132.858.1.

⁴⁷⁷ Feridun Cemal Erkin; **a.g.e.**, s. 160.

Türk – Alman ticaret Antlaşması'nı Türk basını da olumlu karşılamıştır. Ancak Cumhuriyet gazetesi, basında egemen olan genel tutumdan, itinalı dilden oldukça sapmış görünüyordu. Nadir Nadi, Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanan, “Alman Birliği Karşısında Avrupa” adlı makalesinde şunları yazıyordu:

“Dünya realiteyi olduğu gibi görmeye mecburdur... Bugün Avrupa’da bir Alman kudreti yaşıyor.... Avrupa devletleri, realiteyi olduğu gibi görmeli ve yollarını ona göre tayin etmelidirler. Realite karşısında nikbin bulunmak da şarttır.”

Nadir Nadi'nin bu yazısı, Türkiye genelinde sert tepkilere neden oldu. Yunus Nadi anılarında, bizzat Başvekil Dr. Refik Saydam'ın Nadir Nadi'ye telefon ettiğini ve serzenişte bulunduğunu yazmaktadır.⁴⁷⁸

c) İtalya'nın Yunanistan'a Saldırması ve Türkiye

28 Ekim 1940'da İtalya Yunanistan'a saldırdı. Bu gelişme Dr. Refik Saydam ve hükümetini bir kez daha savaş tehlikesiyle karşı karşıya bırakmaktaydı. İtalyan saldırısı Türk – İngiliz – Fransız İttifakı'nın bu kez 3. maddesinin işletilmesini gerektiriyordu⁴⁷⁹. Çünkü İngiltere ve Fransa, 13 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluğa saldırarak yayılmacı politikasını göstermesi sonrasında Yunanistan ve Romanya'ya garanti vermişlerdi. İttifaka göre bu garanti sebebiyle iki devlet Yunanistan veya Romanya'nın yardımına giderlerse, Türkiye'nin de ittifak antlaşmasının getirdiği zorunluluk nedeniyle müttefiklerini desteklemek amacıyla savaşa katılması gerekmektedir.

⁴⁷⁸ Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 501; Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 407.

⁴⁷⁹ İsmail Soysal; **a.g.e.**, s. 591.

Gerçekten de İngiltere bu kez “mümkün olan en yakın zamanda” Türkiye’den savaşa katılmasını istedi.⁴⁸⁰ Ancak Dr. Refik Saydam Hükümeti Türkiye’yi savaşa sokmamakta kararlıydı. Yapılan müzakereler sonrası İngiltere’de Türkiye’nin bu kararlı tutumunu kabullenmek zorunda kaldı.⁴⁸¹

Balkan Antantı da Türkiye’yi savaşa girmeye zorlamıyordu. Çünkü Antanta göre, Balkan Devletlerinin sınırları sadece bir Balkan ülkesinden gelecek olası bir saldırıya karşı garanti edilmekteydi.⁴⁸² İtalya bir Balkan devleti olmadığı gibi, İtalya’dan gelecek saldırıya karşı yardım, Yunanistan’ın kendi isteği ile antlaşma hükümlerinin dışında bırakılmıştı. Bununla beraber, İtalya’nın Yunanistan’a saldırması, toprak emelleri sebebiyle Bulgaristan’ın da Yunanistan’a saldırmasına neden olabilirdi. Bu sebeple Türkiye Bulgaristan’a bir uyarıda bulunarak, Yunanistan’a saldırdığı takdirde, kendisinin de hareketsiz kalmayacağını bildirdi.⁴⁸³ Bu uyarma karşısında Bulgaristan Yunanistan’a karşı harekete geçmeye cesaret edemedi. Türkiye, İtalya Selanik’i aldığı veya Bulgaristan da Yunanistan’a saldırdığı takdirde kendisinin de savaşa katılacağını, hem İngiltere’ye hem de Yunanistan’a bildirdi. Bütün bu diplomatik manevralarla, yukarıda konu edilen her iki ihtimal de gerçekleşmediği için “Türkiye’nin savaşa katılmaması” sağlanmış oldu.⁴⁸⁴

Bu şartlar altında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 1 Kasım günü TBMM’nin açılışı dolayısıyla yaptığı konuşmada “...Harp harici vaziyetimiz, bizim topraklarımızın, deniz ve havalarımızın muharipler tarafından birbiri aleyhine kullanılmasına istisnasız olarak manidir ve biz muharebeye girmedikçe kat’i ve ciddi

⁴⁸⁰ Fahir Armaoğlu; **a.g.e.**, s. 408.

⁴⁸¹ Selim Deringil; **a.g.e.**, s: 123.

⁴⁸² Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s. 159.

⁴⁸³ Fahir Armaoğlu; **a.g.e.**, s. 408.

⁴⁸⁴ Selim Deringil; **a.g.e.**, s. 127.

olarak mani kalacaktır.”⁴⁸⁵ Demek suretiyle Türkiye'nin savaş dışı durumunu bir kere daha teyit etti.

d) Almanya'nın Balkanlara Hakim Olması

1940 Kasımında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotov, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop'un daveti üzerine Berlin'e gitti. Ribbentrop'un Molotov'u davet etmesindeki amaç mihver ülkelerine SSCB'nin katılması sonrası dünya'nın dört devlet arasında paylaşılmasının görüşülmesi idi.⁴⁸⁶

Bu müzakerelerde Türkiye'de önemli bir yer tutmuştur. Varılan mutabakata göre Sovyetler Birliği Karadeniz'de bazı imtiyazlara sahip olacak, Sovyet ticaret ve savaş gemileri boğazlardan serbestçe geçebilecek, buna karşılık Karadeniz'e kıyısı olmayan devletler boğazlardan savaş gemisi geçiremeyecektir. Ancak mutabakat sonrası Molotov görüşlerini değiştirmiş; Sovyetlerin Türkiye ile doğrudan masaya oturması gerektiğini söylemiş ve Boğazlar bölgesinden üs talebinde bulunmuştur.⁴⁸⁷

Müzakereler yalnız Türkiye üzerinde değil, fakat diğer bölgelerde de istenilen sonuca – anlaşmaya ulaşamayınca Molotov her hangi bir mutabakata varılmadan Moskova'ya döndü.

Molotov Moskova'ya döndükten sonra, 25 Kasım 1940'da Berlin'e bir nota göndererek, Mihver'e katılmak için bazı şartlar ileri sürdü. Bu şartların Türkiye'ye ilişkin kısmında şöyle denilmektedir:⁴⁸⁸

“Şu şartla'ki gelecek birkaç ay içinde Sovyetler Birliğinin güvenliği, onun Karadeniz güvenlik bölgesi sınırları içinde bulunan Bulgaristan ile bir karşılıklı yardım paktının aktine

⁴⁸⁵ Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 314.

⁴⁸⁶ Fahir Armaoğlu; **a.g.e.**, s. 373-374.

⁴⁸⁷ Kamuran Gürün; **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, Ankara, 1983, s. 77 – 78.

⁴⁸⁸ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s. 161.

ve uzun vadeli kiralama yoluyla Boğazlar bölgesinde Sovyetler Birliğinin kara ve deniz kuvvetleri için üs kurulması temin edilsin.”

Almanya, Sovyet Hükümetinin 25 Kasım notasındaki teklifleri öğrenince, Sovyetler Birliğine savaş açmak için zamanın geldiğini anlamıştı. Ancak bu harekete başlamadan önce güney kanadını, yani Balkanları emniyet altına alması gerekiyordu. Almanya'nın 1941 yılı başında teker teker bütün Balkan ülkelerini ele geçirmesinin ve Türk sınırına dayanmasının önemli nedenlerinden biri budur.⁴⁸⁹

Almanya'nın Balkan ülkelerini birer birer kontrolü altına alması İngiltere'yi tekrar ve bu kez daha fazla Yunanistan ve Türkiye'nin geleceği konusunda endişelere sevk etmiştir. İngiltere'ye göre; eğer Yunanistan düşerse, Kuzey ev Batı'dan ağır tehdit altındaki Türkiye Alman baskısına dayanamayarak, Alman ordularının Filistin, Mısır ve İran'a geçmesine izin verebilecekti. Bundan başka Churchill, Almanya'nın Balkanlardaki amaçlarına kavuştuktan sonra Sovyetler Birliği ile bu geniş alanları paylaşmaya çalışabileceğini ve Rusya'ya karşı girişeceği harekattan vazgeçebileceğini de düşünmekteydi. Churchill'e göre bunu önlemek için Balkan Devletlerinin Almanya'ya karşı direnmek amacı çerçevesinde harekete geçirilmeleri gerekmektedir. Bunu sağlayabilmek için ilk adım olarak Churchill, 31 Ocak 1941'de İnönü'ye bir mektup gönderdi.⁴⁹⁰ Bu mektupta, Almanya'nın Bulgaristan'a yerleşmesinin Türkiye için doğuracağı tehlikelere işaretler, Türkiye'nin savaşa katılması isteniyordu. İngiltere'nin amacı Balkan Antantı'nı canlandırarak, Balkan devletlerinin Almanya'ya karşı bir blok halinde mücadele etmesini sağlamaktı. Bir kez daha, ama bu kez savaşa sokulma amacıyla denenen Balkan Atlantı'nı

⁴⁸⁹ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s. 162.

⁴⁹⁰ Fahir Armaoğlu; **a.g.e.**, s. 408.

hareketlendirme çabası Balkan ülkelerinin kayıtsız tutumları nedeniyle başarılı olamadı.⁴⁹¹

Balkanlardaki bu olumsuz duruma rağmen, İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden ve Türk meslektaşı Şükrü Saraçoğlu, 18 – 19 Mart 1941 Kıbrıs buluşmasında bir kez daha konuyu müzakere ederek, Balkanlarda güvenilebilecek tek devlet olduğunu düşündükleri Yugoslavya'ya müracaat edilmesine karar verdiler. Bu karar sonrasında Türkiye Yugoslavya'ya müracaat ederek, Almanya ve İtalya'nın yarattığı tehlike karşısında ortak karar ve tutumun gerekliliğini bildirmişse de⁴⁹² buna cevap dahi verilmemiş ve aksine Yugoslavya, 25 Mart 1941 tarihinde Viyana'da imzaladığı bir antlaşma ile Mihver grubuna katılmıştır. Fakat iki gün sonra Yugoslavya'da General Simoviç'in bir darbe ile hükümeti devirmesi, Almanya'nın Yugoslavya'ya saldırmasına ve kısa bir sürede bu ülkeyi işgal etmesine neden olmuştur.⁴⁹³

Bu arada, Almanya'nın Balkanlarda ilerlemesi karşısında Türkiye, İstanbul ve diğer bazı illerde sıkıyönetim ilan edip, sınır boyunca bazı güvenlik tedbirleri aldı. Bu tedbirlerin kendine karşı alındığını düşünen Bulgaristan'ın endişelerini ortadan kaldırmak için, 17 Şubat'ta, Ankara'da Türkiye ile Bulgaristan arasında bir saldırmazlık anlaşması imzalandı. Bu anlaşma ile Türkiye ve Bulgaristan birbirlerine saldırmamayı taahhüt ediyorlardı. Başbakan Refik Saydam bu konuyla ilgili olarak TBMM'de şu konuşma ile bilgi vermiştir:⁴⁹⁴

“Bulgar hududundaki tahşidatımız öteden beri Bulgarları endişeye ve Mihver siyasetine temayüle mucip sebep teşkil eden fikirlere sevk ediyordu. Veya öyle gösteriyorlardı. Halbuki bizim tedbirlerimiz Bulgaristan'ı istihdaf etmiyordu ve sırf tedafüi idi. Bulgaristan'da Balkanlarda hiçbir tecavüz emellerinin bulunmadığını ve

⁴⁹¹ Selim Deringil; **a.g.e.**, s. 138.

⁴⁹² Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 447.

⁴⁹³ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s: 165.

⁴⁹⁴ Faik Ahmet Barutçu, **a.g.e.**, s: 442.

tedbirlerinin tedafüi olduğunu söylüyordu. Şu halde esas düşüncelerdeki bu mutabakat karşısında Bulgarlarla İngiltere Hükümetinin de rıza ve iltizamı ile, geçen Teşrinisani (Kasım) sonlarında 25.11.1941'de başladığımız temas ve müzakereler neticesinde bu deklarasyon iki hükümet arasında imza edilmiştir. Bu deklarasyon Bulgarları Balkanlarda her türlü taarruzi harekete girişmemek taahhüdü altına sokuyordu. Ve bizimde diğer devletlere olan taahhütlerimize halel gelmemek kaydı şartıyla tedafüi olarak siyasetimizin icabını ifade ediyordu.”

3 – Almanya – SSCB Anlaşmazlığı ve Türkiye'nin Tutumu

a) Türk – Sovyet Saldırmazlık Deklarasyonu

Almanların, 1941 başında hemen hemen Balkanların tümüne hakim olması Türkiye'nin durumunu, yukarıda da değinildiği gibi çok nazik bir hale sokmuştu. Bulgaristan'a tamamen yerleşen Almanya'nın Türkiye'ye saldıracağı, bu durumdan faydalanarak Rusya'nın da Türkiye'yi işgal edeceği ve ülkenin Polonya gibi parçalanacağından korkulmaktaydı. Ancak Türkiye'nin böyle bir korku sonucu İngiltere ile daha çok yakınlaşacağı endişesi ile Hitler, 4 Mart 1941'de İnönü'ye bir mektup göndererek Almanya'nın Türkiye'ye karşı saldırgan emellerinin olmadığını ve Alman ordularının Türk sınırından 60 kilometre uzakta kalacağını bildirdi.⁴⁹⁵

Hitler, 1941 Mart'ının ilk günlerinde Türk Büyükelçisine Boğazlar üzerindeki Sovyet emellerinden de bahsetmişti.⁴⁹⁶ Amacı, Türk Hükümetinin Sovyet korkusunu arttırmak ve bu yolla Türkiye'yi Sovyetler Birliğinden uzaklaştırmaktı. Zira ilerde, Almanya'nın Sovyetler Birliğine karşı girişeceği savaşta, Türkiye'nin hiç olmazsa tarafsızlığına ihtiyacı vardı.

Sovyetler Birliği de o tarihlerde, Almanya ile ilişkilerinin gittikçe sertleşmesi ve Almanya'nın Balkanlarda egemenlik kurma yolunda adımlar atması nedeni ile,

⁴⁹⁵ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s. 166.

⁴⁹⁶ **A.g.m.**, s. 166.

Türkiye ile gergin olan ilişkilerini yumuşatmak istemişti.⁴⁹⁷ Aksi halde, Türkiye'nin, bu denli ağır siyasi ve askeri baskılar karşısında, Almanya'ya yakınlaşması gündeme gelebilirdi. Her iki ülkenin çıkarının örtüşmesi, Almanya'nın da teşvik edici etkisiyle Türk ve Sovyet hükümetleri, 24 Mart 1941'de bir saldırmazlık deklarasyonu yayınladılar. Bu deklarasyon ile iki taraf arasında 19 Aralık 1925 Paktı teyit edilmekte idi ve iki ülkeden birinin saldırıya uğraması halinde, diğer ülkenin tarafsız kalacağı vurgulanıyordu.⁴⁹⁸ Ankara, bu deklarasyon ile, Sovyetler Birliği ile ilişkilerinde de ciddi bir rahatlama sağlamıştır.

Türkiye, Türk – Sovyet Ortak Deklarasyonu'nun açıklanmasından sonra, dış politikasını saptamakta daha geniş bir hareket serbestisine sahip oldu. Sovyet tehdidinin kısmen de olsa ortadan kalkması Başbakan Dr. Refik Saydam'ın önemli bir dış politika başarısı olup, İngiltere'nin Türkiye'yi savaşa dahil etme çabalarına Türk Hükümeti'nin daha rahat karşı koyabileceği bir zemin yaratmıştır.

b) Irak'ta Alman Yanlısı Hükümet ve Almanya'nın Türkiye'ye Baskısı

1941 yılının Mart ve Nisan ayı içinde hemen hemen bütün Balkanlar Alman işgali altına girdikten başka, 5 Nisan 1941'de, Irak'ta Raşit Ali Geylani liderliğinde ve Alman taraftarı bir hükümet darbesi oldu.⁴⁹⁹ Yeni hükümetin İngiltere karşısında tutunabilmesi için Almanya'nın destek ve yardımına ihtiyacı vardı. Ancak Almanya'nın bu yardımı gönderebilmesi Türk topraklarını kullanabilmesi ile mümkün olabilirdi. Almanya Türk topraklarından malzeme geçirebilmek için Türkiye üzerinde sistematik bir şekilde baskı kurmaya başladı. İlk iş olarak Irak'a Türkiye üzerinden yardım geçirilebilmesini sağlaması için Von Papen'e talimat

⁴⁹⁷ Kamuran Gürün; **Türk Sovyet İlişkileri**, s. 238.

⁴⁹⁸ İsmail Soysal; **a.g.e.**, s. 635; Suat Bilge; **a.g.e.**, s. 159-160.

⁴⁹⁹ Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 448.

gönderildi. Ancak Von Papen'in Ankara'daki teşebbüsleri başarılı olmadı. Kısa bir süre sonra Raşit Ali Hükümeti devrilip İngiltere Irak'a hakim olunca, geçit meselesi de kendiliğinden ortadan kalkmış oldu.⁵⁰⁰

Dr. Refik Saydam Hükümeti'nin bu kez Alman baskısı karşısında savaş dışı durumunda ısrar etmesi ve Almanya'nın Türkiye'nin coğrafi konumundan bu şekilde istifade etmesini engellemesi, Almanya'nın Suriye ve Irak'a inmesini ve böylece Basra Körfezini ele geçirip Hint okyanusunda Japonya ile birleşmesini önlemiştir. Bu tarihi bir

c) Türk - Alman Saldırmazlık Paktı

Adolf Hitler, 1940 Kasımında Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Molotof ile görüşmesinden sonra, Sovyetlere karşı harekete geçmeye kesin olarak karar vermiş ve bunun için zaman olarak ta 15 Mayıs 1941 tarihini tespit etmiştir.⁵⁰¹ Almanya Sovyetlere karşı harekete geçmeden önce sağ kanadını güvenlik altına almak istiyordu. Bu nedenle Hitler, zorlanmadıkça Almanya'nın Türkiye'ye saldırmayacağını ve iyi niyet gösterisi olarak Alman ordularının Türk sınırından uzak tutulması için emir verdiğini belirterek Türkiye'ye bir saldırmazlık paktı teklif etti.

Türkiye, Sovyetlerle imzaladığı saldırmazlık antlaşması sonrası, sınırlarına dayanmış olan Alman tehdidini ortadan kaldıracak bu teklifi kabul etmeyi uygun buldu ve Türk – Alman Saldırmazlık Paktı 18 Haziran 1941 tarihinde imzalandı.⁵⁰²

Türkiye paktı imzalarken, İngiltere ile ittifak antlaşmasının getirdiği yükümlülüklerin devam ettiğini metinde açıkça belirtmeye gayret göstermiş ve Berlin önce bunu kabul etmek istemediyse de sonunda razı olmuştur.⁵⁰³

⁵⁰⁰ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s. 167.

⁵⁰¹ Barbarossa Harekatı, çeşitli nedenlerle 22 Haziran tarihinde başlamıştır.

⁵⁰² İsmail Soysal; **a.g.e.**, s. 637.

Türkiye bu antlaşmayı imzalarken, İngiltere ile olan ittifakının getirdiği yükümlülüklerin sürdüğünü Almanya'ya kabul ettirmesi, Dr. Refik Saydam'ın çok yönlü dış politikasının ürünü ve önemli bir başarısıdır. Bu doğru yöndeki çabalar, Türkiye'nin iki blokla da olumlu ilişkiler kurmasını ve savaş dışı durumunu sürdürmesini sağlamıştır.

22 Haziran 1941'de Almanya, Sovyetler Birliğine saldırdı. Böylece savaş Türkiye'nin Kuzeyine yayılmış oldu. Savaşın aldığı yeni durum üzerine Türkiye tarafsızlığını her iki ülkeye bildirdi.

Türkiye'nin tarafsızlığı, Kafkasya ve Süveyş Kanalı yönlerindeki istila yollarını kapatmakla beraber, Boğazların kapanması ve Sovyet Rusya'ya bu yoldan müttefiklerinden yardımın gitmemesi demektir. Bu nedenle birkaç gün önce yapılan Türk – Alman Antlaşması Sovyet Rusya ve müttefikleri tarafından tepkiyle karşılandı.⁵⁰⁴ Bunun üzerine Amerika Birleşik Devletleri bir süre Türkiye'ye yapmakta olduğu yardımı kesti. Sovyet Rusya ise Türkiye'nin müttefikler yanında savaşa katılmasını istiyordu. Bundan böyle Türkiye üzerinde müttefiklerin baskısı giderek çoğalacaktır.⁵⁰⁵

d) Refah Vapuru Olayı

Savaş sırasında Dr. Refik Saydam Hükümetini yıpratıcı gelişmelerden biri "Refah Vapuru Olayı"dır.

Türkiye için İngiltere'de inşası bitip hazır duruma gelen destroyer ve denizaltıları almak üzere denizci ve havacı subay er ve erbaşlardan müteşekkil 170 kişiden meydana gelen bir teknik heyet, 22 Haziran 1941 tarihinde Refah isimli bir

⁵⁰³ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s. 169.

⁵⁰⁴ Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 491.

⁵⁰⁵ Rıfat Uçarol, **a.g.e.**, s. 523.

vapurla Mersin limanından Mısır'a gitmek üzere hareket eder. Bir gün sonra, 23 Haziran 1941 tarihinde Vapur Kıbrıs adası yakınlarında infilak ederek batar. Gemideki bir sandalı kullanarak faciadan kurtulabilen 28 kişinin sahillerimize ulaşması ile olaydan kamuoyunun haberi olur.⁵⁰⁶ Kurtulanların ifadesinin alınması ve yapılan soruşturmalar sonucunda yolcu vapuru denen Refah gemisinin, aslında çürük bir kömür şilebi olduğu ve içerisinde iki adet sandaldan başka hiçbir acil durum malzemesi olmadığı, ayrıca geminin sefere çıkacak durumda da olmadığı anlaşılır.⁵⁰⁷

Olay üzerine Kütahya mebusu Ali Süha TBMM'ye bir takrir verir. Bu takririn görüşülmesi amacıyla TBMM 1 Temmuz 1941 salı günü toplanır.

Ali Süha takirinde böylesine önemli bir görev için gönderilen bu güzide ekibin çürük bir kömür şilebi ile nasıl yola çıkarıldığını olayla ilgili olan Milli Müdafaa, Münakale ve Hariciye vekillerinin cevaplamasını ister.

Ali Süha Bey'in takirine ilk cevabı Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan verir. Verilen cevapta yapılan ilk incelemeler sonrasında gemiyi tahsis eden münakale müsteşarının, geminin seyahate dayanamayacak durumda olduğunu bilmediğinin anlaşıldığı ifade edilir. Milli Müdafaa Vekili ayrıca soruşturmanın başlatıldığını, olayın sorumlularının kendisi de dahil en ağır şekilde cezalandırılacaklarını belirtir.

Milli Müdafaa Vekilinin konuşmasının ardından Ali Süha, Abidin Daver, Orgeneral İzzettin Çalışlar ve Kazım Karabekir Meclis kürsüsünden birer konuşma yaparlar ve ilgili bakanlar ile hükümeti sert bir şekilde eleştirirler.

Eleştirileri cevaplamak için kürsüye gelen Başvekil Dr. Refik Saydam sınırlı bir şekilde şu konuşmayı yapar:

⁵⁰⁶ Mahmut Goloğlu; **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, s. 498.

⁵⁰⁷ Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 502.

“Anlamıyorum arkadaşlar, bu sözlerden ben bir maksadı mahsus seziyorum. Sanki bu işi hükümet yapmış, veya sanki bu işi hükümet saklıyormuş gibi bir şey. Olanlar sebebiyle millet bizi taşılayacak deniyor. Millet bizi niye taşılayacakmış? Mebus arkadaşımız bu işin nezaketi fevkaladesi olduğunu söylüyor, vekillere itimadı kalmadığını söylüyor. Ne oluyoruz arkadaşlar, nedir bu işin nezaketi fevkaladesi?”

Başvekil Dr. Refik Saydam'ın bu sözlerinin ardından söz alan milletvekili Refik Şevket İnce eleştirel bir konuşma yapar:

“Başvekil konuşmasıyla mebusların tenkitlerine tahammülsüzlük örneği gösterdi. Biz münakaşalarımızda diğerimizin sözünü kesebiliriz. Fakat Başvekil bizim yaptıklarımızı yapacak mevkinin üstündedir. Başvekilidir. Parti Umum Reis Vekilidir. Yani İnönü'den sonra partinin en büyüğüdür. Sonra parti grubunun reisidir. Böyle bir mevkinin sahibinin zatında ve sıfatında bulunması lazım gelen kemal ile mütenasip olmayan efhal ve ahvali kendilerine yakıştıramayız ve yakışmaz.

Refik Saydam Bey, benim bir tek maksadı mahsusum vardır. O da Milli Müdafaa ve Münakale Vekillerine itimadım kalmamıştır. Bunların istifasını istiyorum, başka bir maksadı mahsusum yoktur. Refik Saydam Bey bilmeniz lazım gelir ki Refik Şevket İnce'de senin kadar vatanperverdir, senin kadar namusludur.

Refik Saydam Bey, binihaye nezaketi olan hadise; memleketin en güzide olan bir kafilesini Refah gibi çürük bir şilebe bindirerek ihmalin kurbanı etmektir. Bu fevkalade nezaketi olan bir hadise değil mi? Bundan sizin vicdanınız sızlamıyor mu? Bu hadise bütün bir milletin vicdanını sızlatan bir hadisedir. Bundan vicdanı sızlamayacak olan yalnız hayvandır.”

TBMM kurulunda oldukça etkili olan bu konuşma üzerine Başvekil Dr. Refik Saydam bir kez daha kürsüye gelmiş ve daha sakin bir ses tonuyla ve sükunetle şu cevabı vermiştir:

“Arkadaşlar beni yanlış anlamamanızı rica ederim, ben hiçbir zaman konuşulmamasını tenkit yapılmamasını isteyecek bir arkadaşınız değilim. Bilakis çok konuşulup hükümet murakabesinin daima yapılmasını isteyen bir arkadaşınızım.

Fakat nihayet insan olarak bazı sözlerden müteessir olunmuşsa, bir insan bazen teessürle tahammülünü kaybedebilir. Çok görmemek lazım.”

Başvekilin ardında Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan söz alarak istifa ettiğini bildirir. Ancak Saffet Arıkan’ın istifa ettiğini bildirmesinin ardında bir kez daha kürsüye gelen Başvekil, Vekilin göreve devam etmesini istediğini belirtmiş ve istifa konusunun daha sonra değerlendirileceğini söylemiştir.⁵⁰⁸

4 Temmuz 1941 günü yapılan oturumda, Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan Refah vapuru hadisesini ayrıntılarıyla anlatarak, bu facianın neden meydana geldiğini en ince teferruatına kadar inceleyeceğinden ve suçluların adaletin pençesine teslim edileceğinden kimsenin şüphesi olmaması gerektiğini bildirdi.

Refah vapuru araştırmaları uzun süre devam etti. Kasım ayında soruşturmanın derinleştirilmesi sebebiyle araştırmanın selameti açısından Milli Müdafaa Vekili Saffet Arıkan ve Münakale Vekili Cevdet Kerim İncedayı istifa etti. Refah Vapuru kazasının soruşturması 1942 yılının Şubat ayına kadar devam etmiştir. Bu tarihte TBMM’de adı geçen iki bakanın olaydan sorumlu olmadığı açıklanmıştır.

Refah Vapuru olayı Dr. Refik Saydam Hükümeti için çok önemli bir prestij kaybına sebep olmuştur. Özellikle iki vekilin istifa etmek zorunda kalması Meclis ve CHP Grubunda Hükümete yönelik eleştirilerin boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

---

⁵⁰⁸ Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 508.

C - REFİK SAYDAM DÖNEMİ EKONOMİ POLİTİKASI

1 – Cumhuriyet Dönemi Başlangıcında Ekonomi Politikası ve Devletçilik

Cumhuriyetin kuruluşunun ardından, kurucu kadronun ilk hedeflerinden biri ekonomik gelişmeyi bir an önce sağlamaktı. Rejimin temeli olarak kabul edilen “ulusçuluk” kendi görüşlerine uygun bir ekonomik siyaseti gerekli kılıyordu; kendine güvenen, kendine yeten bir ekonomi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanmaya çalışılan kendine özgü devletçilik modeli işte bu amacı gerçekleştirmek için tasarlanmıştı. Başlangıçta devletçiliğin amacı ülkeyi yabancı sermayeye muhtaç olmaktan kurtarmak, yerli özel sanayiye devlet eliyle destekleyip, geliştirmek ve böylece milli ekonomiyi kuvvetlendirmektir. Cumhuriyet idarecileri, pek çok alanda yerli özel sermayeyi desteklemeye ve devlet eliyle bir yerli burjuvazi sınıfı oluşturmaya çalıştılar.⁵⁰⁹

Bütün çabalara rağmen, Cumhuriyetin ilk yedi yılında ülke ekonomisinin gelişimi ağır bir tempoda seyretti ve istenen seviyeye gelememi. 1929 dünya ekonomik krizi ile bu tempo daha da ağırlaştı.⁵¹⁰

Kalkınmada istenen başarının elde edilememesi ve 1929 dünya ekonomik krizinin etkisi, kaynakların daha da kısıtlanmasına, 1930’lu yılların başından itibaren daha katı, ama daha planlı bir devletçilik modelinin uygulanmasına neden olmuştur. 1930’lu yıllar devletin ekonomiye aktif bir şekilde müdahale ettiği yıllardır.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Emre Kongar; “Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu (14-16 Ocak 1977)**, İstanbul, 1977, s. 141-160; İlker Parasız; **Türkiye Ekonomisi 1923’ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları**, Ezgi Kitapevi, s. 2.

⁵¹⁰ Beşir Hamitoğulları; “Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 513, s. 105-110.

⁵¹¹ Yahya Tezel; **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2002, s. 242-243; Korkut Boratav; “1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından

Türk lirasının değerindeki düşmeyi önlemek amacıyla 1930 yılında “Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki Kanun” çıkarılmış, ticaretin düzenlenmesi amacıyla yine aynı yıl “Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Kanunu” yürürlüğe konulmuştur.

T.C. Merkez Bankası 1930 yılında kurulmuş, bunları izleyen bir kaç yıl içinde dış ticaretin düzenlenmesi ile ilgili diğer yasalar hazırlanmıştır. 1933 yılında ise devletin kuracağı sanayinin projelerini hazırlamak ve finansmanını sağlamak üzere bir yatırım bankası niteliğindeki Sümerbank'ın kuruluş yasası çıkarılmıştır.⁵¹²

1930'lu yıllardan itibaren uygulanacak devletçi ekonomik sistemle ilgili en açık tanımlamayı Başvekil İsmet İnönü 1933 yılında Kadro dergisinde yayınlanan “Fırkamızın Devletçilik Vasfı” başlıklı yazısında yapmıştır. İsmet Paşa'ya göre:⁵¹³

“En serbest sanılan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için mutlaka devletin yardımına ve desteğine ihtiyaç duymaktadır.

Türlü krizlerden dolayı en serbest nice müesseseleri, senelerden beri sert fırtınalara karşı tutunduran, Devlet'tir. Ticaret gibi en serbest sahada, dar vaziyete düşen tüccarları korumak için hükümet, geçen senelerde hususi tedbirler almıştır. İnhisarlar her sene hasat zamanında, piyasaya müdahale ederler. Ve, bir sene, devlet inhisarı ve devletçilik aleyhinde hayalat kuran nice müteşebbisler görmüşümdür ki, mevsiminde inhisarların piyasaya müdahale etmesi için, bütün idraklerini sarf ederler.”

1930'lu yıllar ekonomi politikasının temeli devlet öncülüğünde planlı sanayileşme idi. Bu politika doğrultusunda 1934 yılında uygulamaya konulan Birinci

---

Dönemlendirilmesi”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu (14-16 Ocak 1977)**, İstanbul, 1977, s. 41-43.

⁵¹² Selahattin Babüroğlu; “Atatürk Dönemi ve Sonrası Kamu İktisadi Teşebbüsleri”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 513, s. 155-157; Korkut Boratav; **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul 1974, s. 47-50.

⁵¹³ **Kadro**; Sayı 22, Cilt 2, Teşrinievvel, 1933, s. 5' den naklen Çetin Yetkin; **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930 – 1943)**, Altın Kitaplar Yayınevi, Nisan 1983, s. 107.

Beş Yıllık Sanayi Planı ile Türkiye, gelişmekte olan ülkeler arasında planlı kalkınma modelini uygulayan ilk ülke olmuştur.⁵¹⁴

a) Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı

Devlet öncülüğünde planlı sanayileşmenin gereği olarak yürürlüğe konan ve devletçilik uygulamasının Türkiye'deki ilk somut örneği olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı üç temel ilke çerçevesinde şekillenmiştir. Bunları şöylece sıralayabiliriz:⁵¹⁵

- a. Temel hammaddeleri yurt içinde üretilen veya üretilecek olan sanayi tesislerine ağırlık verilmesi,
- b. Büyük sermaye ve ileri teknoloji gerektiren projelerin gerçekleştirilmesi,
- c. Kuruluş kapasitelerinin iç tüketimi karşılayacak düzeyde tutulmasına ağırlık verilmesi.

Bu ilkeler çerçevesinde kurulması düşünülen fabrikalar beş büyük grupta toplanmıştır. Bu gruplar şunlardır: Dokuma (Pamuk, Kendir, Yün), Maden (Demir, Kömür, Bakır, Kükürt), Selüloz (Kağıt, Karton, Suni İpek), Kimya (Süper Fosfat, Sudkostik Klor) ve Demir Çelik.⁵¹⁶

Gerçekleştirilen yatırımlarda imalat sanayi ile madencilik sektörüne büyük önem verilmiştir. Bu yatırımlardan dokuma ile ilgili olanlar Sümerbank'a madencilikle ilgili olanlarda Etibank'a bağlanmıştır.

Plan çerçevesinde öngörülen fabrika sayısı 20, gerekli kaynak ise 45 Milyon Liradır. Planı yürütme, koordinasyon sağlama görevi Sümerbank'a verilmiştir.

⁵¹⁴ Tunç Tanış; **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, Milliyet Yayınları, Ağustos 1973, s. 98-100.

⁵¹⁵ Erdinç Tokgöz; **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914–1997)**, İmaj Yayınevi, Ankara, 1997, s. 65.

⁵¹⁶ Yalçın Acar; **Ulusal Sorunlar ve Demokratik Çözüm Yolları**, Ekin Kitapevi, Bursa 2001, s. 67.

Ancak öngörülen tesisler dönem sonunda 100 Milyon Lira harcanarak tamamlanabilmiştir.⁵¹⁷

Devletçilik döneminin ilk başarılı ürünü olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ve bu plana uygun olarak geliştirilen sanayi üretimi toplamı, aynı türden daha önce ithal edilen malların yarısını oluşturmaktadır.⁵¹⁸ Bu plan ile Anadolu bir çok modern sanayi tesisine kavuşmuştur. Özel kesimin hemen hemen hiç gitmediği yerlerde kurulan bu tesisler, bir ölçüde bölgesel dengesizliğin giderilmesi çalışmalarının başlamasını sağladı. Bu açıdan bakıldığında sanayi planının büyük ölçüde başarıya ulaştığı söylenebilir.⁵¹⁹

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının başarıya ulaşması, 1938 – 1943 yıllarını kapsayan İkinci Beş yıllık Sanayi Planı hazırlanması için gerekli zemini hazırlamıştır.

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı için gerekli planlamanın hazırlanmasına 1936 yılında Celal Bayar tarafından başlanmıştır.⁵²⁰ İkinci Plan, kapsadığı iktisadi alanlar ve tesis sayısı yönünden Birinci Plandan daha geniş tutulmuştur. Ancak 1938 yılına gelindiğinde dünyada savaş tehlikesinin gelişmeye başladığını gören Türk Hükümeti, Atatürk'ün ölümünden yaklaşık iki ay önce, yani 16 Eylül 1938'de İkinci Plan taslağında bazı değişiklikler ve düzeltmeler yaparak, planı 4 yıllık olarak yeniden düzenlemiştir.

Atatürk'ün ölümünden sonra, II. Dünya Savaşının patlak vermesinden hemen önce yeniden programlanan plandan da vazgeçilerek, yerine “İktisadi Savunma

⁵¹⁷ Haldun Derin; **Türkiye’de Devletçilik**; İstanbul 1940, s. 95-96; Yahya Tezel; **a.g.e.**, s. 304.

⁵¹⁸ Ali Nejat Ölçen; “1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişimi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını**, No: 513, s. 140-145; Yahya Tezel; “1923-1938 Döneminde Türkiye’nin Dış İktisadi İlişkileri”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu (14-16 Ocak 1977)**, İstanbul, 1977, s. 206.

⁵¹⁹ Yılmaz Gülcan; **a.g.e.**, s. 271.

⁵²⁰ Yahya Tezel; **a.g.e.**, s. 305.

Planı”nı hazırlanarak yürürlüğe konmuştur.⁵²¹ Bu kararın alınmasında Atatürk’ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanlığına seçilen ve Celal Bayar’ın uyguladığı ekonomik sisteme karşı olan İsmet İnönü’nün doğrudan etkili olduğu bilinmektedir.

2 - Dr. Refik Saydam Hükümetlerinin Ekonomi Programı Uygulamaları

Birinci Dr. Refik Saydam Hükümeti’nin programı 27 Ocak 1939’da, Başvekil olarak Dr. Refik Saydam tarafından açıklanır⁵²². Başvekil konuşmasında ekonomik program hakkında, önce denk bütçenin gereğini ve verdikleri önemi vurgular:⁵²³

“Maliyemizin ana prensibi, Cumhuriyet devrinin ilk olarak memleketimizde temin ve itina ile muhafaza ettiği hakiki ve samimi manası ile denk bütçe esası teşkil edecektir. Taahhütlerimize olan sadakat, tediyelerimizdeki intizam sayesinde gittikçe artan bir devlet itibarının takviyesi bu esasın büyük bir hassasiyetle tatbiki ile mümkün olabileceği kanaatindeyiz. Memleketimizin her sahada inkişaf ve umranına matuf mesai programlarımızı bu sahaların her birindeki ihtiyaçları süratle tahakkuk ettirecek şekilde ve mali bakımdan sıkıntısız karşılanabilecek çevreler içinde tanzim etmek azmindeyiz.”

Başvekil, vergilere önem vereceklerini, ancak vatandaşı gereksiz zorlamayacaklarını vurgular:

“Umumi hizmetlerin ifasını temin edecek varidat menbalarını tanzim ederken istihsal ve vatandaşların ödeme kabiliyetlerini tazyik etmemeğe özellikle dikkat edeceğiz. Vergilerimizde daima mütakamil ve vatandaşlarla Devlet hukukunu aynı seviyede koruyacak tertip ve tahsil usullerinde devamlı islahatı tahakkuk ettirmek maliyemizin en başta gelen işgal mevzularından birini teşkil edecektir.”

Paranın değerini korumak da hükümetin önemli amaçlarından birisidir:

⁵²¹ Erdinç Tokgöz; **a.g.e.**, s. 68.

⁵²² Alev Özbil; **a.g.t.**, s.66.

⁵²³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt. 29, s. 215; İsmail Arar; **a.g.e.**, s. 125 – 126.

“Milli Paramızın fiili istikrarını korunmak başlıca umdemizdir.”

Dr. Refik Saydam, kısa süre sonra yapılan seçimleri takiben 10 Nisan 1939 tarihinde ikinci kez hükümet kurar ve hükümetin programını bir kez daha mecliste açıklar. Bu kez ekonomik konulara çok fazla yer vermez. Yeni bir ekonomik kurum olarak ortaya çıkarılan Ticaret Vekaleti hakkında bilgi verir:⁵²⁴

“İç ve dış ticarete ait vazifeler toplanarak Ticaret Vekaleti teşkil edilmiştir. Bu veçhile vücuda gelen vekaletlerle idare ve teknik bakımdan işlerin yürütülmesinin daha kolay bir hale konulduğu ve vekillerinde daha yakından kendi işlerini takip ve kontrol edebileceklerini ümit ediyoruz.”

Başbakan kısa birkaç cümleyle de denk bütçe amaçlarını önemle vurgular:

“Denk bütçe esasına dayanarak hazırlanan 1939 – 1940 mali yılı bütçesi huzuruza takdim edilmiş bulunmaktadır.”

Başbakan ekonomi konusundaki program bilgisi önceki hükümet programında daha detaylı yer almış ve daha fazla konuşulmuştur. Bu kez ekler ve yenilikler konu edilir. Konuşma daha çok, başlayan II. Dünya Savaşı süreci nedeniyle dış politika konuları üzerinde yoğunlaşır.

Dr. Refik Saydam Hükümeti, ekonomide devletçilik politikasının daha duyarlı uygulamaya konulduğu bir dönemi başlatmıştır. Cumhurreisi İsmet İnönü ile Başvekil Dr. Refik Saydam’ın bu konuda tam bir görüş birliği vardır. Kısa sürede yabancı şirketler tarafından çalıştırılan ve stratejik ürünlerle ilgili olan bir çok işletme devletleştirilir; bunların bazıları şunlardır: İstanbul Tünel – Tramvay - Elektrik, Ankara Havagazı ve Elektrik, bazı illerin elektrik dağıtım teşkilatları satın alınır.⁵²⁵

⁵²⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt. 1, s. 20 ; İsmail Arar, **a.g.e.**, s. 131 – 132.

⁵²⁵ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, Cilt 2, s. 64.

a) İkinci Dünya Savaşında İzlenen Ekonomik Politika

Türkiye İkinci Dünya Savaşına girmemiş olmasına rağmen savaşın getirdiği ekonomik sıkıntıların tümünü yoğun bir şekilde yaşamıştır.⁵²⁶

Avrupa’da İkinci Dünya Savaşının başlaması ile birlikte ülkemizde de kısmi seferberlik ilan edilmiş ve bir milyona yakın genç çalışma yaşında insan silah altına alınmıştır.⁵²⁷ Böylece Dr. Refik Saydam Hükümetinin ilk günlerini takiben gelişen dünya ölçeğindeki savaş tehdidiyle ülkede üretim faaliyetleri için yetişmiş iş gücü ve kaynak sıkıntısı artmış⁵²⁸, tarım ve sanayi üretiminde sıkıntılar başlamış, yatırım ve tüketim üretiminde % 60’a varan azalma olmuştur.⁵²⁹ Gerek ulaşım sıkıntısı, gerek gelir azlığı nedeniyle ithalat imkanlarının da kısıtlanması bazı tüketim mallarının azalmasına sebep olmuştur.⁵³⁰ Bu öyle bir kısır döngü haline gelmiştir ki, devlet seferberlik çağrılarını zaman zaman en yetkili ağızdan, bizzat Başvekil’in ağızından yerel tutmaya, böylece iş gücü kayıplarını azaltmaya çalışmıştır.⁵³¹

Bu süreçte tüketim harcamaları azalmamış, aksine hem kıtlık beklentisi, hem üretim yetersizliği, hem de ülke savunma ihtiyaçları gibi çeşitli nedenlerle yükselmiştir.⁵³² Artan toplam talep karşısında toplam arz yetersiz kalınca enflasyon oranında daha önce olmayan bir artış başlamıştır.

1939 Eylülünden itibaren fiyatların hızlı artışlar gösterdiği görülmektedir. Örneğin Buğday 13.5 kuruştan 100 kuruşa, zeytinyağının kilosu 85 kuruştan 350

⁵²⁶ İkinci Dünya Savaşı yıllarında sayılarla Türkiye’nin ekonomik durumu hakkında Bkz.: Morris Singer; **The Economic Advance of Turkey (1938-1960)**, (Turkish Economic Society)Ankara 1977, s. 7-179.

⁵²⁷ Hilmi Uran; **a.g.e.**, s. 358-360; Turhan Aytul; “Türkiye’yi Titreten Yıllar”, **Milliyet**, 31.5.1979; Ertuğrul Baydar; **İkinci Dünya Savaşında Türk Bütçeleri**, Ankara 1978, s. 13; Feridun Ergin; “Türkiye’de Harp Maliyesi”, **İÜİFM**, Cilt 4, s. 148-170.

⁵²⁸ M. Öğüt Yazman; **a.g.e.**, s. 86.

⁵²⁹ Tevfik Çavdar; **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 424.

⁵³⁰ Hazma Eroğlu; **Atatürk ve Devletçilik**, Olgaç Matbaası, Ankara 1981, s. 53.

⁵³¹ BCA, 08 Eylül 1939, 030.01.34.204.1

⁵³² Ertuğrul Baydar; **İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978, s. 89.

kuruşa fırladı. Kalay 280 kuruştan 12 liraya, demir 8 kuruştan 18 kuruşa çıktı. Fiyatlar cam'da %100, fayansta %100, hırdavat malzemesinde %15 – 20, çinkoda %50 oranında yükseldi.⁵³³ Hükümet ve Başvekili, özellikle gıda maddelerinde olabilecek kıstıtlılığı önleyebilmek için çok yoğun çabalara girmiş, sıklıkla detaylı genelgeler yayınlarak halkın arasında piyasa kontrolü sağlamaya ve tefecilikle mücadeleye çalışmıştır.⁵³⁴ Bu mücadele içinde dış satışı azaltılmış, iç alım arttırılmış, temel maddelerin ithalatı serbest bırakılmıştır.⁵³⁵ Ancak, uzayan üretim düşüklüğü, mal darlığının derinleşmesine, karaborsanın artmasına ve fiyatların aşırı derecede yükselmesine sebep olmuştur. Dr. Refik Saydam Hükümeti, bir yandan silah altındaki büyük insan gücünün silah, araç, gereç, gıda, giyim – kuşam ihtiyacını karşılamak, bir yandan da ülke genelinde fiyat istikrarını sağlamak, karaborsa ve mal darlığını azaltmak ve bu durumların meydana getireceği enflasyonist baskıyı önlemek, böylece halk için olası kıtlığı önlemek amacıyla savaş ekonomisi tedbirlerini almak zorunda kalmıştır.

Tamamen farklı bir ekonomik sürecin ve ilişkilerin yaşandığı bu dönemde, savaş yıllarında Dr. Refik Saydam başkanlığındaki CHP Hükümetlerinin iki temel iktisat politikası olmuştur:

1. Mal kıtlığının doğurduğu sıkıntıları hafifletmek,
2. Bazı kimselerin bu durumdan yararlanarak haksız kazançlar elde etmelerini önlemek.⁵³⁶

Bu iki ana hedefe varmak için devletin ekonomiye müdahaleleri belirgin şekilde artmıştır.

⁵³³ Çetin Yetkin; **a.g.e.**, s. 183.

⁵³⁴ BCA, 07 Eylül 1939, 030.01.34.204.1.

⁵³⁵ BCA, 02 Kasım 1939, 030.01.34.204.1.

⁵³⁶ Korkut Boratav; **Türkiye İktisat Tarihi**, İmge Yayınevi, 9. Baskı, Ağustos 2005, s. 82.

Yine savaş yıllarında yatırımlar neredeyse tamamen durmuştur. Bu dönemde, daha önce de değinildiği gibi çok sayıda fabrika'nın kurulmasını, madencilik, elektrik üretimi, kimya sanayi, makine sanayi, liman işletmeciliği ve denizcilik yatırımları gibi çok sayıda yatırım ve işletme kurulmasını programlayan, Atatürk tarafından çok beğenilen, Celal Bayar döneminde hazırlanmış İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, savaş öne sürülerek uygulamadan kaldırılmıştır.⁵³⁷

Avrupa'daki büyük savaşın getirdiği dış ve iç ekonomik daralma, içeride beklendiği gibi savaş ekonomisinden yararlanıp haksız kazanç elde etmeye çalışan büyük tüccar ve hatta çiftçi grubu ortaya çıkarmıştır. Hükümet dış politikada başarılı olup, ülkeyi savaş dışında tutarken, iç ekonomik istikrarı sağlayıp, enflasyon, karaborsacılık ve tefeciliğe karşı Hükümet önlemler almaya çalışmış, neredeyse her türlü çareye başvurmuştur. Bütün ülkede, Hükümetin planlamaları ile istihsalin toplanması ve değerlendirilmesi için ciddi ve yaygın organizasyonlar yapılmış,⁵³⁸ bu yolda sıklıkla radyo ve basın da yaygın biçimde devreye sokulmuştur.⁵³⁹ Ancak tam olarak sonu alınamaz. Bu durumu Prof. Dr. Yahya Tezel şöyle ifade ediyor:⁵⁴⁰

“Ardı ardına yayınlanan kararnamelere adeta meydan okurcasına hızlanan karaborsa ve ihtikar süreci Hükümet'in sıkıntılarını arttırıyordu. Bir yandan temel tüketim mallarında ciddi kıtlıklar içinde kalan geniş halk yığınları sefalete itilirken, öte yandan büyük vurgunların vurulması, yönetici kadronun bazı kesimlerinin tüccarlar ve toprak ağalarına karşı tavır almalarına yol açtı.”

Artan ekonomik güçlükler yeni ve daha sıkıntı verici tedbirler gerektiriyordu. Dr. Refik Saydam Hükümeti, savaş döneminin artan potansiyel ihtiyaçları ve kıtlık

⁵³⁷ M. Öğüt Yazman; **Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1973, s. 81.

⁵³⁸ BCA, 06 Temmuz 1940, 030.10.15.84.120.

⁵³⁹ BCA, 08 Mart 1940, 030.10. 83.339.4.

⁵⁴⁰ Yahya Tezel; **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi**, s. 260 – 261.

riskini dikkate alarak tarım ürünleri ve özellikle gıda malları üretimi ve tüketimini dengeleyebilmek ve stok biriktirebilmek için, bütün ticari stok ve pazarlanabilir fazlaların kamu kuruluşlarına devredilmesini öngören yeni kararlar aldı. 1940 yılının son aylarından itibaren tacirlerin tahıl, pamuk ve yün stoklarını, hükümetçe saptanan fiyatlardan kamu kuruluşlarına satmalarını gerektiren koordinasyon kararları ilan edildi. Tahıl yetiştiren büyük çiftçiler ve köylüler de, üretimlerinden öz tüketim, tohum ve yem paylarını ayırdıktan sonra geri kalan ürünün tamamını resmi fiyatlardan devlete teslim edeceklerdi. Her köyün hasatı ve devredilmesi gereken ürün miktarı görevlilerce tarlada ve harmanda saptanacak, denetlenecekti. Pamuk ve yün üreticilerinin de ürünlerini devlete satmalarını gerektiren benzer kararlar alındı.

Mayıs 1940'da da gelir vergisini yüzde 50 oranında artırıldı. Aynı yılın Haziran ayında ise vurguncu tüccarların savaş ortamını fırsat bilerek fiyatları keyfi zamlarla artırmalarını önlemek amacıyla "fiyat murakabe encümenleri" kuruldu. Öte yandan, çiftçiler de hasat türleri ve miktarını yetkililere düzenli olarak bildirmekle yükümlü kılındılar.

Savaş başladıktan sonra dış ticarete de ciddi aksamalar yaşanmaya başlandı. Makine ve hammadde ithalatındaki daralma yurt içi sanayi üretimini olumsuz yönde etkiledi. Çünkü savaşın Türkiye'ye getirdiği iktisadi güçlükler dış ticaret alanında da kendini göstermekteydi. Türkiye'nin ithal ettiği malların arzı savaş nedeniyle dünya ölçeğinde oldukça daralmıştı. Ayrıca deniz ve kara taşımacılığında önemli kesiklikler vardı. Öte yandan Türkiye'nin ihraç edebileceği her mal için Almanya ve müttefikler kıyasıya bir rekabet içindeydi; yani dış satım mümkündü, ama uluslararası taşımacılıktaki zorluklar ihracatı da sınırlamaktaydı. Böylece dış ticaret tüccarları arasında da suistimal şansı doğdu. Başbakan Dr. Refik Saydam gibi pek çok etkili

politikacı ve teknisyen, haksız kazançları önlemek için, dış ticaretin devletleştirilmesi düşüncesine gittikçe daha fazla ihtiyaç olduğu kanaatindeydiler. Başbakan'ın 1941 yılının ilk aylarında Mecliste yaptığı, aşağıda kısa birkaç cümlesi yer alan konuşma da, adeta bir tehdit idi:⁵⁴¹

“İthalat tüccarlarından şikayetim var. Vazifelerinin yalnız kendi menfaatlerine inhisar etmediğini, onun fevkinde umumi menfaatin hakim olduğunu anlatmaya çalışacağım, olmadığı takdirde ithalatı yalnız devlete inhisar ettirmek teşebbüsüne geçeceğim.”

Bütün önlemlere rağmen, hükümet silah altına alınan yaklaşık bir milyon askeri beslemek ve kent merkezlerinin gıda ve giyim gibi temel mal gereksinimlerini karşılamakta ciddi güçlüklerle karşılaştı. Kısa zamanda karaborsa ciddi bir sorun haline gelmişti. Fiyatlar yükselmiş, halkın alım gücü zayıflamıştı. Hükümet 8 Eylül 1939'da “her türlü gıda maddelerinin halkımızın ve ordumuzun en az bir senelik ihtiyacını karşılamaya yetecek düzeyde olduğunu, karaborsacılık yapanların şiddetle cezalandırılacağını, Hükümetin karaborsacıların işyerlerine, depolarına ve evlerine el koymakta tereddüt etmeyeceği” ilan edildi.⁵⁴²

Ancak, ardı ardına yayınlanan kararnamelere adeta meydan okurcasına hızlanan karaborsa ve ihtikar süreci, hükümetin sıkıntılarını arttırıyordu. Bir yandan temel tüketim mallarında ciddi kıtlıklar içinde kalan geniş halk yığınları sefaletle itilirken, öte yandan büyük vurgunların vurulması, yönetici kadroların bazı kesimlerinin tacirler ve büyük toprak ağalarına karşı tavır almalarına yol açtı. Zamanın ticaret vekili Nazmi Topçuoğlu, 1940 Ağustos'unda şöyle diyordu:⁵⁴³

⁵⁴¹ Yahya Tezel; **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi**, s. 261.

⁵⁴² **T.C. Resmi Gazete**; No 4308, 12 Eylül 1939, s. 12594; BCA, 07 Eylül 1939, 030.01.34.204.1.

⁵⁴³ Yahya Tezel; **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi**, s. 261.

“Tacir ihracatta olduğu kadar ithalatta da memleketin yüksek menfaatlerinin bekçisi olan hükümetin takip ettiği siyasetin sadık mümessili olarak çalışmaya mecburdur.”

Başbakan Dr. Refik Saydam’a göre hükümet, tüccar kendi normal yaşamasını kendisi takdir ve temin etmezse, tüccarın tamamen toplumun içinden çıkarılması lüzumlu olan bir unsur olduğuna kanaat getireceğini ifade etmişti.

Cumhurbaşkanı İnönü ise savaş yıllarında yönetici kadronun varlıklı sınıflardan şikayetinin ve bunlara yönelik tehditlerinin en çarpıcı örneğini, 1942’de Meclis’i açış nutkunda verdi.⁵⁴⁴

“Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belası. Bulanık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski çiftlik ağası, ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metai yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar. Büyük bir milletin hayatına küstah bir surette kundak koymağa çalışmaktadırlar. Ticaretin ve iktisadi faaliyetin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiç bir zümreye tanımamalıyız.”

b) Milli Koruma Kanunu ve Uygulamaları

Gösterilen bütün çabaya, alınan tüm önlemlere rağmen karaborsacılık, hayat pahalılığı ve yokluk geçen zamanda bütün hızıyla, hatta artarak sürmüş, bu durumda Dr. Refik Saydam Hükümeti daha da devletçi, merkeziyetçi ve müdahaleci çözüm arayışlarına sarılmış, devletin ekonomiye daha fazla müdahil olması gerektiği kanaatiyle Milli Koruma Kanun Tasarısını hazırlayarak TBMM’ye sunmuştur.

Hükümet, 1939 yılı sonlarına doğru müdafaa ekonomisi ismiyle hazırlattığı raporu, Başvekalet ise üzerinde çalıştığı Milli İktisadi Kanun projelerini Cumhuriyet Halk Partisi grubuna sundu. Grupta yapılan çalışma ve tartışmalardan sonra Recep Peker başkanlığında kurulan komisyon tarafından hazırlanan uzlaşma metni

⁵⁴⁴ Yahya Tezel; **a.g.e.**, s. 262.

TBMM’de ele alındı ve 18 Ocak 1940 tarihinde 3780 numara ve “Milli Korunma Kanunu” ismiyle yasalaştı.⁵⁴⁵ Hükümete ekonomi yönetiminde çok geniş yetkiler tanıyan bu kanun, zaman içinde bazı değişikliklere uğrayarak 1960 yılına kadar yürürlükte kaldı.⁵⁴⁶

Kanun kabul edildikten sonra Başvekil Dr. Refik Saydam TBMM’de şu konuşmayı yaptı:⁵⁴⁷

“Vatandaşın mümkün olduğu kadar normal hayatını engellemeyecek şekilde olmasına dikkat etmek bizim için bir vazifedir. Ve yine iş sahibi vatandaşların normal saylerini ve kazançlarını mümkün olduğu kadar tahdit etmeyecek şekilde olmasına hükümetimiz gayret edecektir... Hususi teşebbüsleri alakadar eden kararları almadan önce, iş muhitlerinin mütalaalarını almanın münasip olduğuna kani olduğumuz zaman bundan hiçbir şekilde tereddüt etmeyeceğiz. Büyük iş küçük iş mevzubahis değildir. Mesele iş muhiti itibariyle bunların fikirlerini almanın bizim için faydalı olacağına kanaat getirdiğimiz dakikada bundan hiç çekinmeyeceğiz ve daima bunların fikirlerini almayı kendimize esas bileceğiz. Buna bir kaydi ihtiyari koymak mecburiyetindeyim. O da, kanun veyahut bu gibi mütealaları ne vaktinden evvel ne de vaktinden sonraya bırakmamayı kendimiz için bir şiar edineceğiz. Sebebi de vaktinden evvel alınması iş muhitini mutazarrır edebileceği gibi, vaktinden evvel alınmaması da iş muhitini tekrar mutazarrır edebilir. Bu noktai nazardan mümkün olduğu kadar iş muhitinin fikrini sormak bizim için vazife yaparken kolaylık teşkil edecektir.”

Hükümet bu kanunla savaşa girmeden, savaş ekonomisi uygulama imkanı elde etmiştir. Kanunun iaşe meselesi, tarımsal ürünler ve sanayi ile ilgili bazı maddeleri şu şekildedir:

- Hükümet ihtiyacı karşılamak amacıyla sanayi ve maden işletmelerini denetleyebilir.

⁵⁴⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 6, Cilt:8, s. 136-168.

⁵⁴⁶ Orhan Dikmen; “Milli Korunma Kanununda Yapılan Tadilat”, **İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 2, (1939-1940)**, s. 269; Mehmet Kayıran; **Türk Tarımında Modernleşme Çabaları (1923 – 1950)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 158.

⁵⁴⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 6, Cilt 8, s. 48-49; Tevfik Çavdar; **a.g.e.**, s. 427.

- Hükümet bu kurumlara üretim programı verebilir, bunların üretim hacmini, miktarını, cins ve türlerini belirleyebilir.
- Sanayi, maden ve diğer alanlarda çalışan bütün elemanlar iş yerini geçerli bir mazeretleri olmaksızın ve haber vermeden terk edemezler. Buralarda çalışanlara emsaline uygun normal ücret ödenir.
- Hükümet mal ve yardımcı malzeme stok edebilir. Değerlerine göre bunlar el koyabilir. İhtiyacı olan kuruluşlara da karsız verebilir.
- İş saatleri her gün üç saat uzatılabilir. İş yasasının çocuk ve kadınlarla ilgili hükümleri uygulanmayabilir.
- Hafta tatili kanunun uygulandığı süre boyunca uygulanmaz.
- Gerekli malların tüketimi sınırlanabilir ve yasaklanabilir.
- Gayrimenkul kiralari 1939'daki fiyatını geçemez.
- Hükümet çiftçilikten anlayan her kadın ve erkeği kendi işini ihmal etmemek kaydıyla 15 km mesafedeki herhangi bir özel veya devlet işletmesinde ücretli olarak çalıştırabilir.
- Hükümet lüzum gördüğü yerlerde yapılacak ziraatın nevi ve çeşitlerini tayin ve tespit edebilir.
- Üzerinde tarım yapılamayan 500 hektardan fazla araziyi hükümet bir bedel karşılığı işletebilir.
- Ekilen her dört hektar arazi için bir çift öküz milli müdafaa yükümlülüğünden muaf tutulur.
- 8 hektardan fazla arazisi olanlara bu toprağın yarısını hububat ekimine tahsis etmesi istenebilecektir.⁵⁴⁸

Başbakan Dr. Refik Saydam'ın savaş döneminde ekonominin yönetilmesi sorununa yaklaşımı, geniş ve yoğun bir karışmacı önlemler kümesi ortaya çıkardı. Bu olağanüstü karışma önlemlerinin temel çerçevesini oluşturan Milli Korunma Kanunu idi.⁵⁴⁹ Kanun 1940 yılının başında çıkarıldı. Bu kanun dış ticaret alanında hükümete

⁵⁴⁸ **T.C. Resmi Gazete**; 26 Ocak 1940, No: 4417, s. 12612; Tefik Çavdar; **a.g.e.**, s. 425-426; Mehmet Kayıran; **a.g.t.**, s. 158.

⁵⁴⁹ Yahya Tezel; **a.g.e.**, s. 182.

sınırsız yetkiler veriyor ve devletçi ekonomik ilişkilerde daha fazla millileştirme hareketini başlatıyordu.

Hükümet, aynı yıl, ithalatçı ve ihracatçıları tam olarak denetlemeye ve dış ticaretin önemli bir bölümünün bazı kamu kuruluşları aracılığıyla yapılmasına yönelik kararlar almaya başladı. 1941 yılında Ticaret Vekaletine bağlı İaşe Teşkilatı ve ayrıca Ticaret Ofisi ve Petrol Ofisi kuruldu. Ticaret Ofisi'nin dış ticaret ile uğraşan ana kamu kuruluşu olması öngörülüyordu. Petrol Ofisi, akaryakıt ve madeni yağların ithalatı ve dağıtımıyla uğraşacaktı. Yine 1941 yılında çıkarılan bir kararname ile Ticaret Vekaletine, ithalat ve ihracat fiyatlarını düzenleme yetkisi verildi.⁵⁵⁰

Milli Koruma Kanunu, hükümete çok ciddi yetkiler verir. Hükümet, kanunla seferberlik veya devletin bir savaşa girmesi ya da Türkiye Cumhuriyeti'ni etkileyebilecek yabancı devletler arasındaki savaş hali gibi olağanüstü durumlarda ekonomik ve savunma amaçlı gerekli gördüğü her türlü tedbiri alabilecek, uygulamalar yapabilecektir. Hükümet, bu yetkilerini kullanmak veya kullanmamak için TBMM'ye bilgilendirme yapması yeterli olacaktır. Hükümet üretimle ilgili her unsuru halkın ve savunmanın ihtiyaçlarına göre yönlendirebilecektir. İstihdam kontrol altında olacaktır. Hükümet, alım – satım fiyatlarını belirleyebilecektir.⁵⁵¹

Milli Koruma Kanunu, bazı sosyal ve ekonomik çevrelerce “seferberlik hazırlığı” olarak kabul edilmiş ve şikayet konusu yapılmıştır. Ancak, kanaatimize göre bu iddialar Dr. Refik Saydam'ın ana politikasına tamamen aykırıdır. Dr. Refik Saydam, iddiaları 1 Mart 1940'ta TBMM'de yaptığı konuşmada cevaplar.⁵⁵² Başbakan “Eğer Hükümet savaş kararı verirse, bu kararı TBMM'nin onayı ile

⁵⁵⁰ Yahya Tezel; **a.g.e.**, s. 183.

⁵⁵¹ Mahmut Goloğlu; **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, s. 63.

⁵⁵² **T.C. Resmi Gazete**, sayı 4447, 1 Mart 1940, s. 31425.

vereceğini ve açıkça belirtileceğini, Milli Koruma Kanunu çerçevesinde alınacak olan kararların, sürmekte olan savaşın memleketimize vereceği zararları engellemek ve halkımızın sıkıntı çekmesini önlemek amacıyla verildiğini” söyler.⁵⁵³

Kanunun Uygulanması:

Milli Koruma Kanunu, kabul edildiği 18 Ocak 1940 tarihinden birkaç gün sonra uygulamaya konulur.⁵⁵⁴ Hükümet, 19 Şubat 1940’ta toplanır ve Avrupa’daki savaş halinin ve bu yöndeki gelişmelerin ülkemiz ekonomisi üzerine etkilerini öne sürerek Milli Korunma Kanunu kapsamındaki yetkilerin ihtiyaç oranında uygulanmaya başlanmasına karar verir.⁵⁵⁵

Kanun uygulamalarının koordine edilmesi için 24 Şubat 1940’ta görevli bir daire kurulur. Daire, 5 Mart 1940’ta, ilk uygulamasını bir kararname çıkararak satıcıların fatura vermesi zorunluluğunu getirmek suretiyle yapar.⁵⁵⁶

1941 yılı başında değirmen ve fabrikaların hepsi tespit edilerek, tek tip ekmek çıkarılmasının sağlanması⁵⁵⁷ ve ekmek yapımında kullanılan çavdar unu oranının artırılması kararlaştırılır.⁵⁵⁸ İlerleyen günlerde ise unlu mamullerin ithali, unun hamur işleri dışında kullanımı sınırlandırılmıştır.⁵⁵⁹

1 Haziran 1941’de, ürün üzerinden %10 düzeyinde alımı kapsayan “toprak mahsulleri vergisi” çıkarılır. Ancak bazı il ve ilçelerde halkın elindeki buğday, arpa, çavdar, yulaf ve mısıra gerektiğinde el konulabilmesi için ayrıca Toprak Mahsulleri Ofisi’ne yetki verilir.⁵⁶⁰ Ancak Milli Koruma Kanunu uygulamaları kapsamında

⁵⁵³ Alev Özbil; **a.g.t.**, s. 68.

⁵⁵⁴ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 6, Cilt 8, s. 158.

⁵⁵⁵ **BCA, BKK**, 19 Şubat 1940, 30.18.1.2/90.16.9; **Ulus**, 20.2.1940, s.1.

⁵⁵⁶ Mahmut Goloğlu; **Türkiye’de Milli Şef Dönemi.**, s. 63.

⁵⁵⁷ **Cumhuriyet**, 4 Şubat 1941, s.3.

⁵⁵⁸ **T.C. Resmi Gazete**, sayı 4740, 21 Şubat 1941, s. 510.

⁵⁵⁹ **T.C. Resmi Gazete**, sayı 4969, 27 Kasım 1941, s. 1953; **Cumhuriyet**, 23Kasım 1941, s.1.

⁵⁶⁰ **T.C. Resmi Gazete**, sayı 4837, 18 Haziran 1941, s. 1194.

karaborsanın ve temel ihtiyaç maddelerindeki kıtlığın önü alınamaz⁵⁶¹ Un, ekmek ve şeker konusunda büyük sıkıntılar yaşanmaya başlar.⁵⁶²

13 Ocak 1941 yılında ekmek satışları karneye bağlanır.⁵⁶³ Benzer sıkıntı şeker için de vardır; 21 Ocak 1942'de açıktan şeker satışları durdurulur ve karneye bağlanır.⁵⁶⁴

Bütün bu karar ve uygulamalar Dr. Refik Saydam Hükümeti'nin ciddi şekilde eleştirilmesine neden olur.⁵⁶⁵

Özellikle Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından, hükümet tarafından verilen yetkiyle, köylünün asgari ihtiyaç sonrası ürününe el konulması büyük sıkıntılara yol açar. Haksızlıklar olur, köylü kendi malını devletten saklamaya çalışır, devlet gücü köylünün kendi malına karşı baskıya dönüşür. Küçük çaplı köylü yaşama savaşı verirken, geniş toprak sahipleri ise malını karaborsacılara satabilir.

Milli Korunma Kanunu çıkarılırken ordunun savaşa hazır tutulması, karaborsa ve haksız kazançların, enflasyonun önlenmesi, ülkenin tamamında mal darlığının giderilmesi, fiyat istikrarının sağlanması düşünülmüştü. Fakat kanunun uygulanması beklenen sonuçları vermemiş yapılan hatalar yüzünden her alanda karaborsa, mal istifleme, fatura ticareti, hava parası, rüşvet ve nüfuz ticareti yaygınlaşmış neticede uygulanan iâşe politikası başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵⁶⁶

Toprak Mahsulleri Ofisi alımları azalırken hububat fiyatları hızla yükselmiş, bazı

⁵⁶¹ **Cumhuriyet**; 5 Mart 1940, s. 1.

⁵⁶² 11.07.1941 tarihli CHP parti grubu oturumunda yaptığı konuşmada Kazım Karabekir Yunanistan'a 60.000 ton buğday satılmasının yanlış olduğunu ülkede üretim azlığı nedeniyle %20 çavdar, %30 arpa, %50 kepekli undan ekmek yapıldığını söylemiştir.

⁵⁶³ **Cumhuriyet**, 13 Ocak 1942, s. 1.

⁵⁶⁴ Hamza Eroğlu; **a.g.e.**, s. 53.

⁵⁶⁵ Yakup Kepenek; **Gelişimi, Üretimi ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi**, Verso Yayıncılık, Ankara 1990, s. 78.

⁵⁶⁶ Mehmet Kayıran; **a.g.t.**, s. 163.

belediyeler ekmeçlik un bulamaz hale gelmişlerdir.⁵⁶⁷ Toprak Mahsulleri Ofisinin topladığı deposuzluktan çürütüldüğü iddiaları, miktar ve vergi tespit komisyonları memurlarının keyfi tutum ve davranışları halkı rahatsız etmiş, büyük sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur. Tahıl ürünlerinin fiyatlarının düşük tutulması, fazla mahsul sahiplerinin mallarını satmak için ofis yerine karaborsayı tercih etmelerine neden olmuştur. Sanayi ürünlerinde de karaborsa almış yürümüş, haksız kazançlar nedeniyle bir savaş zenginleri sınıfı ortaya çıkmıştır. Enflasyon yükselmiş, fiyatlar kontrolden çıkmış, fakir halk kesimleri özellikle de köylüler olumsuz şartlar altında ezilen kitle olmuşlardır.⁵⁶⁸ Hükümetin, sorunlar arttıkça çözümü kanunun uygulamalarını sıklaştırmakta bulunduğunu söyleyebiliriz. Belki de bu durum çıkmazı daha da arttırmış olabilir.

Söz konusu bu kanun ve ilgili ekonomik uygulamalar, kurtuluş mücadelesinden daha 20 yıl önce çıkmış, şimdi de dünyayı saran savaş ateşinden korunmaya can havliyle uğraşan bir siyasi kadronun çabalarıdır. Ancak bu çabaların beklenen yararları sağladığı söylenemez. O dönem uygulamalarıyla ilgili bazı eserlerden alınacak kısımlar dönemin şartlarının kavranması açısından faydalı olabilir:

İsmail Cem:⁵⁶⁹

“Enflasyonun toplum bünyesinde yarattığı bunalım oluşurken, ekonomik güçlerin askeri alana kaydırılması tarımsal üretimde azalmaya yol açacak; besin maddelerinin sıkıntısı, unlu ekmeç karneleri, yer yer kıtlık baş gösterecektir. Üretimin düşmesi, tüketim maddelerinin azalması, paranın değerinin düşmesi sonunda fiyatlar hızla artacak, görülmemiş bir pahalılık sabit ve dar gelirliileri kasıp kavuracaktı.

⁵⁶⁷ İzmir’de ekmeç yapımında kullanılan un’a palamut ve küspe katıldığı ileri sürülmüş, İzmir valisi de şikayetçileri desteklemiş, çamur gibi kara bir hamur parçasının ekmeç diye dağıtıldığını söylemiştir. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir; **İkinci Adam**, Cilt 2, s. 278

⁵⁶⁸ Cemil Koçak; “**Sayılarla Sosyal Politika Tarihi**”, Tarih ve Toplum, Sayı 92, Ağustos 1991, s. 57-60.

⁵⁶⁹ İsmail Cem; **a.g.e.**, s. 287-288.

Tevfik Çavdar:⁵⁷⁰

“Milli Korunma Kanununun en büyük yükünü işçiler ve köylüler çekmiştir. Her iki kesim, angarya diye niteleyebileceğimiz yükümlülükler altında ezilmişlerdir.”

Ahmet Yeşil:⁵⁷¹

“23 Temmuz 1938’de 3491 sayılı kanunla kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi, ülke tarım ürünlerinin devlet eliyle dengeli bir şekilde dağılımını sağlamak ve çiftçiyi desteklemek amacıyla kurulmuşken savaş dolayısıyla ihtiyacın artması ve üretiminde azalması sebebiyle Milli Korunma Kanununa dayanılarak mahsul halkın elinden zorlayıcı tedbirlerle toplanmaya başlanınca zaten var olan dengesizliği fakir çiftçiler aleyhine iyice arttırmıştır.”

Yakup Kadri Karaosmanoğlu ise hatıralarında o dönemi ve uygulanan politikaları şöyle anlatır:⁵⁷²

“Bir gazete kapatılıyordu... Naziliği savunduğu için değil, filan bankanın aleyhinde bulunduğundan, falan devlet memurunun suiistimalinden bahsettiğinden... zeytinyağı piyasasını inhisarı altına alan bakan mı istersiniz, karaborsacıları koruyan vali, umum müdür vesaire mi istersiniz... Bu yüzden memleket öyle bir ekonomik buhran içine düştü ki, bir lokma has ekmekten, bir avuç şekerden tutun da bir kilo çiviye kadar bütün zorunlu havayıç altın pahasına elde edilebilir lüks mallar sırasına girmiş ve geçim sıkıntısı harp halindeki memleketlerde bile görülmeyen bir vahamet arz etmeye başlamıştır.”

Şevket Süreyya Aydemir (Dönemin İaşe Müsteşar Muavini):⁵⁷³

“Gerçekten memleketin içinde bulunduğu ekonomik koşullar kötü idi. Her sabah güneş doğarken gözünü yeni güne açan her vatandaş, o gün sofrasına bir dilim ekmek koyup koyamayacağını ve ordunun yönetim mevkiinde görevli her komutan o gün askerine ne yedireceğini, yemsizlikten kırılan hayvanlarına bir avuç yem bulup bulamayacağını, uçaklar için kaç günlük benzin ve motorlu araçlarına kaç tane

⁵⁷⁰ Tevfik Çavdar; **a.g.e.**, s. 428.

⁵⁷¹ Ahmet Yeşil; **Türkiye’de Çok Partili Siyasal Yaşama Geçiş**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 36-37.

⁵⁷² Yakup Kadri Karaosmanoğlu; **Politikada 45 Yıl**, Bilgi Yayınları, Ankara 1968, s. 169-170.

⁵⁷³ Şevket Süreyya Aydemir; **İkinci Adam**, Cilt 2, s. 201.

yedek lastik bulabileceğini kaygıyla düşünüyordu. Mesela İzmir’de olduğu gibi palamut ve küspe’nin ekmeklik una karıştırılması zorunda kalınıyordu. Henüz savaşa katılmadığımız halde dünya’dan fiilen kopmuş gibiydik.

Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen:⁵⁷⁴

“Milletimize ve ordumuza karşı bu kadar aciz ve çaresiz kaldığımız için kendimi balkondan sokağın taşları üzerine atmak istiyorum.”

Yukarıda belirttiğimiz sözleriyle dönemin ekonomik durumunun genel bir tablosunu çizen Şevket Süreyya Aydemir, yine İkinci Adam adlı eserinde dönemin şartlarıyla ilgili başka tespitlerde de bulunuyor:⁵⁷⁵

“Avrupa’da Savaşın başlaması ile Refik Saydam’ın ölümü arasında giyim, gıda ve kiralarda stopaj hareketi başarılmıştır. Dolayısıyla ücret ve maaşlarda fazla bir değişiklik yapılmamış para ile bütçe istikrarı sağlanmaya çalışılmış ve genelde muvaffak olunmuştur. Bilhassa sabit gelirliler için gösterilen gayretler takdir edilmelidir. Kendi yağımızla kavrulmaya çalışıldı. Askeri malzemenin dışında kendi imkanlarımızla ayakta kaldık.”

Korkut Boratav:⁵⁷⁶

“Refik Saydam yönetimi sorunu katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma yöntemiyle çözmeyi denedi. Bu vesileyle Milli Korunma Kanunu çıkarıldı. Kanunla geniş yetkiler verilen hükümet, devletin iç ve dış denetimi üzerinde yeterli denetimi sağlamak için Ticaret Ofisi ve İaşe Müsteşarlığı örgütlerini kurdu. Tahıl ürünleri, pancar, pamuk piyasa fiyatının altında alınıp, ekmek ve kömür nispeten halka ucuza satılıyor. Sanayi ürünleri ise yüksek fiyatla satılıp büyük karlar elde ediliyordu. Özel işletmelerin malları ise fiyat denetimleri altında satılıyordu. Bu sistem ne kusursuz işlemiş ne de tamamen iflas etmiştir. Asker ucuza giydirilmiş ve beslenmiş; kentli nüfus ise gelir sınırları fazla zorlanmadan ekmek ve kömür sağlayabilmiştir fakat piyasa denetimine gidilen her alanda karaborsanın, istifçiliğin, rüşvet ve nüfuz ticaretinin önüne geçilememiştir.

⁵⁷⁴ A.g.e., s. 202.

⁵⁷⁵ Şevket Süreyya Aydemir; **İkinci Adam**, Cilt 2, s. 222.

⁵⁷⁶ Korkut Boratav; a.g.e., s. 84.

Ocak 1940'da yürürlüğe giren yasa gereğince, başta ekmek olmak üzere, yağ, şeker, un gibi temel gıda maddeleri halka karneyle dağıtmaya başlanmıştı. Zaman ilerledikçe savaşın neden olduğu ekonomik sıkıntı daha da artmıştı. Özellikle büyük halk çoğunluğunun temel gıda maddesi olan “ekmek üretim ve dağıtımı”nda ortaya çıkan yetersizlikleri ve karaborsayı gidermek için 1941 yılının ocak ayında, önce Ankara’da, hemen ardından İstanbul’da ekmek kendi başına karneye bağlandı. Karneyle, günde kişi başına 300 gram ekmek alınabiliyordu. Fakat durum hızla kötüleştiğinden Nisan ayından itibaren miktar 175 gram’a indirildi.⁵⁷⁷ Bu durumun halkın günlük yaşamasına ciddi şekilde olumsuz düzeyde yansımaları kaçınılmazdır. Dr. Refik Saydam Hükümeti, yukarıda örnekleri verilen kararlarla savaş yıllarında gıda ve temel giyim mallarının dağıtımında, piyasa mekanizmasının yerine geniş kapsamlı bir “tayınlama” sistemi ikame etmek istedi. Gerçekten de 1942 Mart’ında Dağıtma Ofisi kuruldu. Mayıs ayında bu ofise bağlı dağıtma birimlerinin kurulması kararı alındı. Ayrıca gıda ve temel giyim malları dışındaki malların ticareti de sıkı bir denetim altına alınmaya başladı.⁵⁷⁸

İç fiyatlardaki sürekli artışta, devletin her türlü tüketim malları piyasalarında büyük miktarlarda ve hacimde satın almalarda bulunmasının da etkisi olmuştur. T.C. Merkez Bankası, artan fiyatlar karşısında kamu kuruluşlarının artan kredi ihtiyaçlarını karşılamak için, kredi tahsislerini her yıl büyütme zorunda kalmıştır. 1938’de 89 milyon olan kredi hacmi 1944’de 773 milyon’a yükselmiştir. Buna bağlı olarak para arzı da 219 milyon’dan 995 milyon’a çıkmıştır.⁵⁷⁹ Atatürk ve İsmet

⁵⁷⁷ Erdinç Tokgöz; **a.g.e.**, s. 99.

⁵⁷⁸ Yahya Tezel; **a.g.e.**, s. 260.

⁵⁷⁹ Erdinç Tokgöz; **a.g.e.**, s. 97.

İnönü'nün taviz vermeden uyguladıkları sağlam para politikaları artık, savaş döneminin şartlarının zorlaması ile işlemez olmuştur.

Başvekil Dr. Refik Saydam, 1942 yılı bütçe görüşmelerinde durumun önemini ve gerekli yeni tedbirlerin alınacağını şu sözlerle ifade etmiştir:⁵⁸⁰

“Bugün savaşın başladığından beri yaptığımız deneylerle görüyoruz ki A'dan Z'ye kadar değişmek gereklidir. Bu teşkilatı kesinlikle yenileştirmek zorunluluğu vardır. Fakat bu gün görgülü ve işe yarar binlerce memurun ve ordu saflarında şerefle hizmet etmiş olanlarında bu kararların uygulanması için bizi ilerisini düşünerek biraz daha ağır davranma zorunda bıraktıklarını göz önünde bulundurulması gereklidir. Bununla beraber bunun zamanı gelecektir. Dinamik ve teknik yeteneği tam bir devlet teşkilatına kesinlikle ihtiyaç vardır. Şunu da arz etmek isterim: Böyle bir karara ulaştığımız zaman, bugün oluşmuş bir tabakanın yarın tamamen kaldırılmasında hiçbir zorluk görmüyorum. Şimdiki şekil kalırsa kamburun üzerine bir kambur daha eklenmiş olur. Bu kamburların ikisi birden ameliyat edilip çıkarılmalıdır.”

Şevket Süreyya Aydemir'e göre; teşkilatın A'dan Z'ye değiştirilmesi için önemli kuruluşlardan teşkil edilen komisyon tarafından hazırlattırılan bir rapor Başvekil Dr. Refik Saydam'a 1942 yılı başlarında sunulmuştu.⁵⁸¹

Dr. Refik Saydam döneminde fiyatların kontrol altında tutulması ile ücret ve maaşlarda büyük değişikliklere gidilmemiştir. Milli korunma Kanunu çerçevesinde alınan kararlarla devlet bütçesi de kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda Nafia Vekaleti ve Kızılay Cemiyeti emrine verilen ödeneklerin bir kısmı da iptal edilmiştir.⁵⁸²

Sonuç olarak şöyle bir değerlendirme yapılabilir: Dr. Refik Saydam, TBMM'de okuduğu hükümet programlarında maliye politikalarının ana prensibinin

⁵⁸⁰ Tefik Çavdar; **a.g.e.**, s. 428.

⁵⁸¹ Şevket Süreyya Aydemir; **İkinci Adam**, Cilt 2, s. 217-218.

⁵⁸² BCA, BKK, 29 Ocak 1942, 30.18.1.2./ 97.111.1.29.

denk bütçe sağlanması olacağını ısrarla belirtmişti. Savaş döneminin getirdiği inanılmaz tüm sıkıntılara rağmen, Refik Saydam hükümetleri dönemlerinde önlenemez bütçe açığı verilmemiştir.

Ülkeyi ekonomik açıdan güvenceye alma ve var olma çabaları Hükümetin 12 Haziran 1940 tarihli "Türkiye Hükûmeti'nin savaşta tarafsız kalacağı" kararı ile bütünleşti. Türkiye'nin savaşdaki pozisyonu, siyaset dilinde "silahlı tarafsızlık" şeklinde tanımlanmaktaydı ve bu tür bir tarafsızlık da her an baskına uğrayabileceğini gözönünde bulundurarak güçlü bir ordu beslemeyi gerektirmekteydi. Ankara'nın önünde ise bu ağır savunma giderlerini -halkı bunaltmak pahasına- alınacak çok sıkı ekonomik önlemlerle finanse etmekten başka çare yoktu. Ülke, bu çok isabetli kararlarla savaşın tahribatından korunmuştu, ama genel olarak halkın gündelik hayatındaki sıkıntıları ile de bu çok isabetli kararın bedeli ödenecekti. Öte yandan, enflasyonu tutmak için de çok sıkı bir para politikası uygulanıyordu. Yine de tutulamayan enflasyona rağmen, Türkiye'nin lirası Avrupa'nın belki de en değerli parası olabilmisti.

Ancak 1939 – 1942 arası dönemin ağır ekonomik kısıtlılıklar ve refah kaybı ile birlikte olduğunu da belirtmemiz gerekir. Gittikçe artan enflasyon, karaborsa, mal sunusunda darlık, hükümetinde gittikçe artan merkezi, denetlemeci ve kontrol edici tedbirler almasına yol açmış, bu durumda halkın temel ihtiyaç maddelerinin temininde güçlükler oluşmuştur. Tedbirler o kadar ileri gitmiştir ki, köylü ürettiğinden bile kendine gerekli olanı ayıramaz hale gelmiştir. Toplumun önemli bir kesimi olan tüccar ve hatta esnaf potansiyel suçlu, hatta vatan haini gözüyle algılanmaya, ağır tedbirlerle zorlanmaya, güç kaybetmeye götürülmüştür. Bu dönem belki daha az merkezi tavırla ve piyasa kurallarına kısmen izin verilmesiyle halkın

daha az sıkıntı çekmesine imkan verilebilir miydi ? Bu sorunun cevabı henüz verilememiştir.

Yukarıda değinilen tüm bu önlemlerin itici gücü Başbakan Dr.Refik Saydam ve yönetici bürokrat kadronun Saydam'ın etrafında toplanmış olan bir bölümüydü. Savaş yıllarında hükümet sorumluluğunu taşıyan icracı bu politikacılar “açlığı, kıtlığı önleyebilme, büyük bir askeri gücü hazır halde tutabilme ve dışa bağımsız olabilme çabaları nedeniyle sürdürdükleri politika ve tedbirler”, ister istemez yönetici kesim ile yaşam ve çalışma amacı kar etmek olan varlıklı sınıflar arasındaki siyasal ilişkilerde önemli sarsıntılara ve kopmalara yol açtı.

Varlıklı kesimler ve büyük tüccar çevreleri gibi, yönetici aydın kadroların bir bölümü de bu önlemlerden rahatsızdı. Nitekim 1942 yılında Dr. Refik Saydam'ın ani ölümü sonrasında kurulan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti, iktisat politikasında hızla önemli değişiklikler yaptı. Daha çok özel sektörün girişimlerine ve piyasada oluşacak fiyat dengelerine bağlı bir politikaya doğru kayıldı.⁵⁸³

Türkiye Cumhuriyeti iktisat tarihinde, iktisadi sistemde farklılaşma olarak ilk ve asıl kırılma noktasını Dr. Refik Saydam'ın ölümüyle Şükrü Saraçoğlu'nun başbakan olarak hükümet kurması oluşturur. Bu noktadan sonraki gelişmeler 1950 seçimlerini ve yeniden Celal Bayar görüşleri önderliğinde sosyal ve iktisadi iktidarını gündeme getirecektir. O nedenle, kanaatimize göre Türkiye Cumhuriyeti sosyal ve iktisadi anlayışında ilk temel kırılma noktası 1950 seçimleri değil, 1942'de Dr. Refik Saydam'ın ölümüdür.

Türkiye, bu dönemde, gıda ürünlerinde sıkıntı çekmedi, yeni gelişen ekonomik ihtiyaçlar vardı, ama gelir temin edecek doğal kaynaklar da kısıtlıydı.

---

⁵⁸³ İlker Parasız; **a.g.e.**, s. 61-62

c) Yeni Bir Sorun: Petrol

Petrol, 19. Yüzyılda çok önem kazanmış, I. Dünya Savaşı sonunda bölgemiz haritası petrole göre çizilmiş ve devam eden yıllarda petrol nedenli çatışma ve kurgular artarak devam etmiştir. Ne yazık ki, Türkiye Musul ve Kerkük alanında sahip olduğu hakları henüz kullanmaya fırsat bulamamıştır ve enerji bu dönemde Türkiye için büyük bir öneme sahiptir. Yaşanan büyük savaş bu ihtiyacı daha da arttırmaktadır. Bu ortamda, 1940 senesi ilk aylarında Doğu'dan mutluluk veren bir haber gelir. Siirt'te petrol bulunmuştur.⁵⁸⁴ 20 Nisan 1940'ta Siirt, Raman'da bir kuyu açılır ve üretim başlatılır.⁵⁸⁵ Başvekil Dr. Refik Saydam sevinçlidir, Mayıs 1940'ta başka petrol alanlarının da olduğunu ilan eder ve bölgenin Ankara'ya demiryolu ile bağlanacağını açıklar.⁵⁸⁶

Petrol konusundaki gelişmeler, hızla artan ihtiyaçlar, temin ve dağıtımdaki yüksek talep, ve zorluklar üzerine, Türkiye yüksek zorlukla ilk defa karşılaştığı bu soruna yönelik olarak Şubat 1941'de petrol ve ürünlerinin ithali, dağıtımı, stoklanması ve petrol işleme tesisleri kurulması alanında çalışmak üzere Petrol Ofisi kurulur.

c) Doğal Kaynaklar Zengin Değil: Krom Üretimi ve Ticareti

Savaş döneminde Türkiye'nin elindeki önemli ticari değeri olan ham madde "krom"dur. 1939 yılında Türkiye yılda 190 bin ton krom üretimiyle Dünya krom üretiminin yaklaşık %17'sini gerçekleştiriyordu.⁵⁸⁷ Krom, metal sanayinin temel hammaddesi olup, çelik ve alüminyum yapımında kullanılıyordu. Bu noktada krom, savaş araçları, otomobil, gemi sanayinin vazgeçilmez aracı maddesiydi. Ne yazık ki,

⁵⁸⁴ Tan, 25 Nisan 1940, s.6.

⁵⁸⁵ Yakup Kepenek; a.g.e., s: 67.

⁵⁸⁶ Cumhuriyet, 7 Mayıs 1940, s. 1.

⁵⁸⁷ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; a.g.m. ; 171.

Türkiye kromu henüz işleyemiyordu ve ham madde olarak ihraç etmek durumundaydı. Silah üretiminde en temel madde olan çelik imalinde kullanılan krom, Dünya'nın bir genel savaşa hızla sürüklendiği günlerde çok değerli ve aranan bir madde haline gelmişti. İki rakip ülke olan İngiltere ve Almanya Türk Kromu konusunda büyük bir rekabet içindeydiler.

İngiltere ve Türkiye arasında 1939 yılında imzalanan bir antlaşma ile İngilizler tüm Türk Krom üretimini tümüyle satın almışlardı.⁵⁸⁸ Antlaşma 1942 yılına kadar geçerli olacaktı. Türk – İngiliz Antlaşmasının geçerlilik süresinin sonuna yaklaşıldığı günlerde Almanya antlaşmanın süresinin uzatılmasını önlemek için harekete geçti. 18 Haziran 1941'de imzalanan Türk – Alman Saldırmazlık Paketi'nin ardından, Almanlar Türk kromunu elde etmek ticari heyetler aracılığıyla pazarlıklara başladılar. Aynı dönemde İngilizlerde antlaşmanın süresinin uzatılması için Türk Hükümetine baskı yapıyorlardı. Bu çekişmede Almanya başarılı olur. Türkiye ile Almanya arasında 9 Ekim 1941'de, esası krom alımına dayanan 100 Milyon Liralık Türk – Alman Mal Mübadelesi ve Tediye Antlaşması yapılır.⁵⁸⁹ Bu antlaşmaya göre Türkiye Almanya'ya yılda 90 bin ton krom verecek bunun karşılığında da işlenmiş çelik ve isterse savaş malzemesi alacaktır.⁵⁹⁰

Bu durum Türkiye'nin müttefiklerle ilişkilerinde yeni gerginliklere neden oldu. Ancak Müttefiklerin Türkiye'yi kaybetmeyi göze alamamaları, bazı zorunlu kabullere de neden oldu. Almanya ile yapılan bu antlaşma, ilk tepkilerden sonra İngiltere tarafından, Türkiye'nin savaştaki konumunu koruma kaygısı ile, anlayışla karşılanır.

⁵⁸⁸ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**; s. 172.

⁵⁸⁹ Ahmet Yavuz; **Türkiye Cumhuriyetinin Akdettiği Siyasal Antlaşmalar (20 Nisan 1920 – 1 Temmuz 1976)**, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 268.

⁵⁹⁰ Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s. 171 – 172.

Başlangıçta anlaşmaya şiddetle karşı çıkan ABD’de, kısa süre sonra anlaşmayı kabullenir.⁵⁹¹

1942 yılında Türkiye ile Almanya arasında bir antlaşma daha imzalandı. Bu antlaşma ile Türkiye Almanya’ya 45 bin ton daha krom vermeyi taahhüt ediyordu. Söz konusu bu anlaşmaya göre Türkiye Almanya’dan çelik ve savaş malzemesi alacak, Almanya’ya 1943 ve 1944 yıllarında 90 bin ton krom ve bunun yanında bazı maddeler satacaktır.⁵⁹²

D - REFİK SAYDAM HÜKÜMETLERİ VE EĞİTİM

Dr. Refik Saydam, iyi yetişmiş bir hekimdir. Engin bir devlet tecrübesi vardır. Yeni kurulan Cumhuriyet varlığını ancak vatandaşlarının iyi ve özgün eğitimi ile koruyabilecek ve geliştirebilecektir. Öyleyse, her sıkıntıya rağmen eğitim Türkiye Cumhuriyeti’nin en temel çalışma alanlarından biri olmalıdır. Hükümet Cumhuriyetin kurucu önderlerinden Dr. Refik Saydam da tam böyle düşünmektedir.⁵⁹³

“Türk çocuğunu daha ilk tahsil yaşında iken mektebe alarak zeka, istidat ve faaliyetine uygun bir silsile takip ettirmek memleketin ilim, sanat ve pratik hayat ve teknik faaliyetler sahalarında görülen eleman ihtiyacını onların yetişkin varlıkları ile karşılamak maarif işlerinde tutacağımız esaslı yoldur

.....

Türk çocuğunu ahlakı temiz ruhça ve bedence sağlam, milletine, vatanına, cumhuriyet ve inkılaba sadık yetiştirmek maarifimizin başlıca hedefidir”.

Başbakan, söz konusu eğitimi verecek öğretmenlere özel bir önem atfeder:

⁵⁹¹ A. Haluk Ulman; **Türk Amerikan Diplomatik Münasebetleri**, 1939-1947, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1961, s. 36; Selim Deringil; **a.g.e.**, s. 160.

⁵⁹² Ahmet Şükrü Esmer - Oral Sander; **a.g.m.**, s. 173.

⁵⁹³ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 5, Cilt 29, s.215, 216.

“Bu yolda emin yürüyebilmek için ilk tahsili öğretmen ve eğitimlerimizle vermeğe çalışmakta devam edeceğiz.”

Ancak bütün bunlar kurumlaşmayı gerektirmektedir, Hükümet bu yönde kararlıdır:

“Mevcut liseleri, keyfiyetçe olgunlaştırmak ve yüksek tahsil müesseselerini tam hazırlayıcı mektepler haline getirmek emelindeyiz. Ankara, İstanbul üniversiteleri ile diğer yüksek tahsil mekteplerinin inkişafı yakından takip edilecektir.”.

Doğal olarak bütün bu çabaların istendiği gibi yürümesi Cumhuriyet idealizminin yaşatılmasına bağlıdır:

“Tarih ve dil inkılabımızın milli ruhun doğuşuna ve kuvvetlenmesine verdiği hızı arttıracamız”.

Bu konuşma, Dr. Refik Saydam'ın Milli Eğitim hizmetlerini beş ana esasta değerlendirdiğini göstermektedir:

1. Eğitim Milli olmalıdır,
2. Eğitim Cumhuriyet devrimlerinin yerleşmesi ve işlemesine hizmet etmelidir,
3. Eğitim mesleğe yönelik olmalıdır,
4. Halkın tüm katmanlarının çocukları eğitimde eşit fırsatlara sahip olmalıdır,
5. Halkın tüm kesimleri için de uygun şekilde eğitim yapılmalıdır.

Gençlik yıllarından itibaren sadece memleketin kurtuluşuna ve kurtuluş için mücadele eden halkın sağlığına adanan bir meslek hayatı, emperyalizme karşı milli mücadele önderlerinden biri olma, erken yaşta devlet adamlığı tecrübesi, devletin

yeniden kuruluşunda aktif görevler alma özellikleri Dr. Refik Saydam'ın hayata ve icraata bakışını belirlemektedir.

Dr. Refik Saydam Hükümeti'nin Maarif Vekili, Celal Bayar Hükümetinde de aynı görevi üstlenen Hasan Ali Yücel'dir. Hasan Ali Yücel dönemi oldukça geniş bir icraatlar dönemidir. O nedenle de Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinde en çok konuşulan ve tartışılan Milli Eğitim Bakanıdır.

Bu dönemde, Dr. Refik Saydam'ın belirlediği ve Hasan Ali Yücel'in de benimsediği ve üzerinde titizlikle çalıştığı ana ilkeler doğrultusunda eğitim alanında pek çok önemli ve belirleyici atılımlar yapılmıştır; Milli Eğitimde ilk kez eşgüdüm, yoğun organizasyon, ihtiyaçların yakın takibi, uzman kadrolaşma, uzman danışmanların hizmete katılması, yayın faaliyetleri ve uluslararası kültürlerle aktif temas başlamış olmaktadır. Hızla kongreler toplanmaya başlanır: 1 Mayıs 1939'da Birinci Türk Neşriyat Kongresi açılır, bu kongreye hazırlık olarak 28 Şubat 1939'da Tercüme Bürosu kurulur.

Milli Eğitim'de koordinasyonu sağlayacak çalışmalar için de 17 Temmuz 1939'da da Birinci Maarif Şurası toplanır.

Bu dönemin ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en önemli uygulamalarından biri olan Köy Enstitüleri de 17 Nisan 1940'da kurulmuştur. Cumhuriyet'in önemli kurumlarından halkevleri 19 Şubat 1932'de kurulmaya başlanmış olmasına karşın, Dr. Refik Saydam hükümetleri döneminde çok yaygın ve işlek hale getirilmişlerdir.

Bütün bu hizmetler, alt başlıklar halinde aşağıda daha geniş olarak yer almaktadır.

1 - Türk Neşriyat Kongresi

Türk Kültürü'nü yükseltmek ve ilerletmek için birçok kongre, kurultay ve komisyonların toplandığı Dr. Refik Saydam'ın Başvekilliği döneminde, Türk Neşriyat Kongresi de toplanmıştır⁵⁹⁴. Kongre 1- 5 Mayıs 1939 tarihleri arasında, Ankara'da İsmet Paşa Kız Sanat Enstitüsü binasında gerçekleştirilmiştir. Kongreye kitap yazan müellif ve muharrirler ile, matbaacılar, kitapçılar, gazete ve dergi sahipleri, yazarlar, bilim ve fikir adamları ve ilgili memurlar davet edilmiştir. Seksen yedi kişinin katıldığı kongreyi Başvekil Dr. Refik Saydam bir konuşma ile açmış, açılış sırasında Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel de bir konuşma yapmıştır. Beş gün süren kongrede konuşulan konular 412 sayfalık bir cilt halinde Milli Eğitim Bakanlığınca basılmıştır.⁵⁹⁵

2 - Tercüme Hareketleri

Birinci Neşriyat Kongresi sırasında dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, "Geniş bir tercüme seferberliğine ihtiyaç duyulduğunu" açıkça belirtir.⁵⁹⁶

Kongre bünyesinde Tercüme İşleri Encümeni kurulur. Encümen "Tercüme hareketlerinin dilimizi zenginleştireceğini" belirtir.⁵⁹⁷ Encümen, bir "Tercüme Bürosu" kurulmasını kararlaştırır. Büro Başkanı Adnan Adıvar olur, üyeler ise Nurullah Ataç, Saffet Pala, Sabahattin Eyüboğlu, Sabahattin Ali, Bedrettin Tuncel, Enver Ziya Karal ve Nusret Hızır'dan oluşur.⁵⁹⁸

Tercüme Bürosu öncelikle Dünya Edebiyatı Klasikleri'nin çevirisini sağlar. Programın ilk aşamasında 109 eser tercüme edilir. Bunların 39'u klasik Yunan

⁵⁹⁴ Alev Özbil; **a.g.t.**, s.35.

⁵⁹⁵ Osman Ergin; **a.g.e.**, s. 2023.

⁵⁹⁶ **Birinci Türk Neşriyat Kongresi Raporlar Teklifler Müzakere Zabıtları**, T.C. Maarif Vekaleti Yayınları, Ankara 1939, s. 12; Alev Özbil,**a.g.t.**,s.38.

⁵⁹⁷ **Birinci Türk Neşriyat Kongresi Raporlar Teklifler Müzakere Zabıtları**, s. 125.

⁵⁹⁸ **Birinci Türk Neşriyat Kongresi Raporlar Teklifler Müzakere Zabıtları**, s. 125, 126.

edebiyatından, 38'i Fransızca'dan, 10'u Almanca'dan, 8'i İngilizce'den, 6'sı Latince'den, 5'i Şark ve İslam Klasiklerinden, 2'si Rusça'dan olup, 1 tanesi de İskandinav edebiyatındandır.⁵⁹⁹

Tercüme faaliyetleri, kısa zamanda, ülkenin okumuş insanına geniş bir ufuk sağlayabilecek etkinlikte işlemiştir

3 - Birinci Maarif Şurası

Türk Maarif Teşkilatı 10 Temmuz 1923'te çıkarılan bir kanunla kurulmuş, fakat ilk toplantısını 17 Temmuz 1939'da Dr. Refik Saydam'ın Başbakanlığı döneminde gerçekleştirebilmiştir.

Kanuna göre teşkilatın kurulmasının amacı "Cumhuriyet Maarifinin terbiye ve tedrisatla taallük eden işlerinde talim ve terbiye dairesince hazırlanacak nizamname, talimatname, program ve esaslarla, şura azası tarafından bu mevzular etrafında yapılacak teklifleri tetkik ederek bir karara bağlamak" olarak belirlenmiştir. Kararlar Milli Eğitim Bakanının onayı ile resmiyet kazanacaktır.

17 – 29 Temmuz 1939 tarihleri arasında, tam 12 gün faaliyetlerini sürdüren Birinci Maarif Şurası Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in şu konuşması ile açılmıştı:⁶⁰⁰

" Teşkilat kanunumuzun çıkarıldığı zamandan çok daha ileriye gitmiş ve sonradan ilave edilen yahut genişletilen organlarıyla yepyeni meseleler karşısında bulunmuş olan büyük eğitim ve öğretim kurumlarımızın ana davalarını gereğince inceleyebilmek için, asıl üyelerle beraber ayrıca ihtisas sahipleri de davet olunmuştur. Bunun için, şuraya vekilliğimizce kanunun emrettiği 52 üye dışında 86 zatta danışman olarak iştirak ettirilmiştir..."

⁵⁹⁹ Mustafa Çıkar; **Hasan Ali Yücel ve Türk Kültür Reformu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s. 82, 83.

⁶⁰⁰ Osman Ergin; **a.g.e.**, s. 2009 – 2010.

Devam eden konuşmanın ardından yapılan müzakereler sonunda, alınan kararlar tespit edilerek 1942 yılında maarif matbaasında basılmış, 688 sayfalık bir cilt meydana getirilmiştir. Şura'da şu esaslar üzerinde durulmuştur.⁶⁰¹

1. Cumhuriyet Maarifinin planlanması,
2. Muhtelif öğretim derecelerindeki müesseselere ait talimatnamelerin incelenmesi,
3. Bütün müfredat programlarının incelenmesi,
4. Şura üyelerinin teklif ve önerilerinin değerlendirilmesi.

Birinci Maarif Şurası'nda 8 komisyon toplanmıştır. Bunlar; 1 Plan komisyonu, 2. İlköğretim Komisyonu, 3. Orta Öğretim Komisyonu, 4. Teknik Öğretim komisyonu, 5. Yüksek Öğretim Komisyonu, 6. Neşriyat Komisyonu, 7. Beden Terbiyesi komisyonu, 8. Dilekler Komisyonu.⁶⁰²

Dr. Refik Saydam, Sağlık Bakanlığı döneminde orada yaptığı organizasyon ve yeniden yapılandırma hareketlerini, şimdi başbakan olarak, tüm hizmet alanlarına yaymaktadır. Genç Cumhuriyet tarihinde ilk kez vekillikler büyük danışma kurulları ile toplanmakta ve çok sesli, çok görüşlü organizasyonlara gitmektedir.

4 - Köy Enstitüleri

Başvekil Dr. Refik Saydam'ın sebep olduğu ve organize ettiği en önemli kuruluşlardan birisi "Köy Enstitüleri" dir. Başvekil Dr. Refik Saydam, Sağlık Bakanlığı döneminde milletin sağlık şartlarının yükseltilmesinde gösterdiği çabayı Başvekillik görevinde de cehaletin ortadan kaldırılmasında, milletin eğitim düzeyinin

⁶⁰¹ **Birinci Maarif Şurası 17 – 29 Temmuz 1939 Çalışma Programı, Konuşmalar, Lahikaları**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991; **Cumhuriyet**, 19 Temmuz 1939, s. 3.

⁶⁰² Osman Ergin; **a.g.e.**, s. 2011.

tüm ülke sathında arttırılması yönünde göstereceğini, kurduğu ilk hükümetin programını TBMM’de okurken de, daha önce değinildiği gibi açıkça ifade etmiştir.⁶⁰³

Cumhuriyetin kurulduğu ve devrimlerin büyük bir hızla yaşama geçirildiği yıllarda Türkiye nüfusunun büyük bir kısmı köylerde yaşamaktaydı. Türkiye nüfusu, 1935 yılı istatistiklerine göre 16.157 450’dir. Bu nüfusun %80’inden fazlası, yaklaşık 14.000 000 kişi köylerde yaşıyordu⁶⁰⁴. Yine aynı yıl istatistiklerine göre erkeklerin %70’inden fazlası, kadınların ise neredeyse %90’ı okuma yazma bilmiyordu.⁶⁰⁵ Nüfusun %80’i köylerde yaşarken, kentlerde 6.851 öğretmen ve 254.517 öğrenci, köylerde ise 6.786 öğretmen ve 313.169 öğrenci vardı.⁶⁰⁶

Cumhuriyet yönetimi, nüfusun büyük bir kısmının yaşadığı kırsal bölgelerin kalkındırılmasına büyük önem veriyordu. Kırsal kesimde yaygın olan eğitimsizlikle mücadele etmek ve köylerin sosyal ve ekonomik yönden kalkınmasını sağlamak yoluyla geniş köylü nüfusunu yeni rejime kazandırmak burada temel hareket noktasıydı, ancak Dr. Refik Saydam’ın Başvekilliğine kadar Cumhuriyet döneminde bu amacı gerçekleştirmek için ciddi bir adım atılamamıştı.

Köy Enstitülerinin kurulmasına kadar kırsal bölgedeki yaygın cehaleti ortadan kaldırmak amacıyla atılan adımlar genel hatlarıyla şunlardı: 22 Mart 1926 tarihli "Maarif Teşkilatına Dair Kanun’un” verdiği imkândan yararlanarak 1927 de Denizli Erkek Muallim Mektebi, Köy Muallim Mektebi'ne dönüştürüldü. Kayseri'de Zencidere Köyü'nde de bir Köy Muallim Mektebi açıldı. Beş altı yıllık bir denemeden sonra, 1933 ve 1934 yıllarında bu okulların kapatılması yoluna gidildi. Köy öğretmeni ihtiyacını pratik bir yoldan karşılamak için 1926 da ordudan onbaşı

⁶⁰³ İsmail Arar; **a.g.e.**, s. 126.

⁶⁰⁴ Alev Özbil; **a.g.t.**, s.29.

⁶⁰⁵ **Köy Enstitüleri Kanunu Layihası**, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 3.

⁶⁰⁶ Haşim Kaynar; **Köy Enstitüleri (Eğitimde Atılım)**, Selvi Matbaası, Ankara 1990, s. 119.

veya çavuş rütbesiyle terhis edilen köylü gençlerden yararlanılmasına da çalışıldı. Bunlardan bir kısmı kısa süreli kurslardan geçirilerek "eğitmen" unvanıyla köy okullarında görevlendirildiler.

Bu girişimden bir yıl sonra, 1937 de Kızılçullu (İzmir) ve Çifteler (Eskişehir)'de başlangıçta Milli Eğitim ve Tarım Bakanlıklarının ortak denetimi altında birer "Köy öğretmen okulu" açıldı. Bu okullarda 2 yıl ilkokul, 3 yıl ortaokul öğrenimi yanında tarım, demircilik, inşaatçılık ve kooperatifçilik gibi dersleri içeren programlar da uygulanıyordu.⁶⁰⁷

Ancak bütün bu sınırlı ve geçici önlemlerle köylerde yaşayanların öğretim ve eğitim sorununu çözmek mümkün değildi. Çok geniş kapsamlı ve köklü önlemler alınması gerekiyordu, çünkü 1940 lı yılların başında ülkemizde ilköğretim çağına gelmiş ve bu çağı geçmiş nüfusun % 78'i henüz okuma-yazma bilmiyor; yukarıda da değinildiği gibi bu oran köylerde %90 a varıyordu. Öte yandan, köylerde yaşayan halkın sağlık, tarım ve el sanatlarıyla ilgili konularda aydınlanmasına, beceri kazanmasına, sosyal ve kültürel bakımdan yetişmesine de büyük bir ihtiyaç vardı. Köy çocukları ilköğretimden geçirilirken, yetişkinlerin de eğitimi üzerinde durulması, onlara daha iyi bir yaşama ve çalışma ortamı sağlayacak bilgi ve beceriler kazandırılması gerekiyordu.

Bu durum, kırsal bölgelerde -özellikle köylerde- yaşayan çocukların ilkokul düzeyinde eğitim ihtiyaçlarını karşılayacak ve aynı zamanda ülkemizin sosyal ve ekonomik kalkınmasına etkili biçimde katkıda bulunabilecek bir öğretmen tipine duyulan ihtiyacı çok açık olarak ortaya koymaktaydı. Ancak, yetiştirilmesi düşünülen bu yeni tip öğretmenin köy şartlarına kolaylıkla uyum sağlayabilecek ve atanacağı

---

⁶⁰⁷ Ferhan Oğuzkan; **Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri**, Ankara 1990, s. 12-37.

köyde uzun bir süre çalışmayı göze alabilecek nitelikte olması, devlet bütçesine de fazla bir yük getirmemesi isteniyordu. Böyle bir öğretmenin; amacı, öğretim programı, çalışma düzeni ve fiziki özellikleri değişik bir eğitim kurumunda yetiştirilmesi gerekirdi.

Böylece, köy öğretmeni yetiştirme konusunda daha önceki denemelerden de yararlanarak ilk öğretmen okulları yanında "Köy Enstitüsü" adıyla yeni bir okul açılmasının yerinde olacağı sonucuna varıldı. Enstitülerde, köylerde çalışmayı seve seve kabul edecek, yapıcı, yaratıcı, üretici, el işlerinde becerikli, tarım işlerine yatkın ve ayrıca azimli, özverili ve idealist öğretmenler yetiştirilecekti.

Köy Enstitülerinin kurulmasına dair kanun layihası 17 Nisan 1940 tarihinde Meclis'e getirildi. Layiha'da ülkenin nüfus ve eğitim durumu ile ilgili bilgiler yer almaktaydı. Layiha'daki bilgilere göre o dönemde çalışabilir nüfus 7.921 000'dir. Bunun %81'i çiftçilik yapmakta, %8'i sanayi ve maden işlerinde, %4'ü ticaret ve nakil işleri ile meşgul olmakta, %5'i memuriyet yapmakta, kalanı da serbest hizmetlerde çalışmaktadır. Sayıları 40.000'i bulan köylerin 4959'unda öğretmenli, yaklaşık 4000'inde ise eğitimli okul vardır. 31.000 köy okulsuzdur ve bu köylerde görev almak üzere en az 20.000 öğretmene ihtiyaç vardır.⁶⁰⁸

Layiha'da, şimdiye kadar köye hep büyük şehirlerimizde kurulmuş olan öğretmen okullarından yetişen şehirli gençlerin gittiği, bu şartlarda yetişen öğretmenlerin köy yaşamına uyum sağlayamadıkları, bu nedenle yetiştirilecek köy öğretmenlerinin görecekları hizmete daha uygun şekil ve şartlarda yetiştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Layiha'ya göre köy öğretmeni yetiştirilmesi konusunda uyulması gereken prensipler şunlardır:⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ Osman Ergin; **Türk Maarif Tarihi**, Cilt 5, Eser Matbaacılık, s, 2120.

⁶⁰⁹ **Köy Enstitüleri Kanunu Layihası**, s. 7-9.

“Öğretmen adayını köyden almak, köyden alınan adayı köy hayatından uzaklaştırmadan iyi bir çiftçi olmak için gerekli olan bilgilerle donatmak.”

“Öğretmen adayına köy yaşantısında gerekli olacak demircilik, yapıcılık, dülgerlik, kooperatifçilik, kız öğrenciye çocuk bakımı, dikiş, ev idaresi, ziraat sanatları, hasta bakımı gibi işleri de öğretmek.”

“Başarılı olan öğrencilere yüksek öğretim yolunu da açık tutmak, öğretmen olamayacağı belirlenen öğrencileri, öğrendikleri işlerden birini yapmak üzere serbest hayata bırakmak.”

“Bu eğitimi verecek okulları arazi bakımından uygun yerlere inşa ederek öğrencilerin günlük yaşam ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamak.”

Layiha’da köy öğretmeni yetiştirecek bu müesseselere “Köy Enstitüsü” denileceği, köy enstitülerine alınacak öğrencilerin nerelerden ve nasıl alınacağı, hangi yönetmeliklerle sorumlu olacakları, mezun olduktan sonra nerelerde hangi şartlarda çalışacakları ve de köy enstitülerinin açılacağı 12 bölge belirtilmiştir.

Kanunun Meclise getirildiği aynı gün, 17 Nisan 1940 tarihinde Meclis’te Köy Enstitüleri Kanunu Layihası kabul edilmiş ve hemen ardından çıkarılan 3803 sayılı Kanun ile de Köy Enstitüleri kurulmuştur. 3803 sayılı kanunu, 19 Haziran 1941’de kabul edilen Köy Enstitüleri Teşkilat Kanunu izlemiştir.

Başvekil Dr. Refik Saydam, Köy Enstitüleri Dergisi’nin önsözünde “Köy Enstitülerinin Cumhuriyetin önemli başarılarından biri olduğunu vurgulayarak, enstitülerde görev yapan öğrencilerin ve oralarda görev yapan öğretmenlerin çalışmalarından dolayı çok memnun olduğunu, başvekil olarak onlarla iftihar ettiğini” beyan etmiştir.⁶¹⁰

⁶¹⁰ Köy Enstitüleri, c. 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 1.

Dr. Refik Saydam'ın Başbakanlığı döneminde 17 Köy Enstitüsü kurulur:⁶¹¹

Öte yandan, CHP içinde Köy Enstitülerine karşı bir muhalif grup da oluşmuştu. Köy Enstitüleri Kanununun kabul edildiği 17 Nisan 1940 tarihli oylamaya çok sayıda mebusun katılmaması bu durumun en iyi göstergesiydi. Muhalif grup oluşması aslında beklenen bir gelişmeydi. Çünkü Köy Enstitülerine köylüler de çok olumlu bakmamaktaydılar. Çünkü okulların bir kısım mali yükü köylünün omuzlarına yüklenmekteydi. Ayrıca alınacak çocuklar köylülerin çocuklarıydı, ama o çocuklar köy işleri için de gerekliydi. Ancak parti içi muhalefet, genel olarak bu seyre sessiz bir tavır gösterdi. Kırsal kesimde de ciddi şekilde eleştirilen ve kabullenilmeyen Köy Enstitüleri çok partili yaşama geçiş döneminde sessiz sedasız ortadan kaldırılmıştır.

Köy Enstitülerin topluma pek çok etkisi olduğu yadsınamaz. Enstitüler, eğitim hayatına bir dinamizm getirmişler ve pek çok yetenekli gencin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Çok sayıda ünlü sanatçı, yazar, eğitimci, politikacı Köy Enstitülerinin ürünü olarak toplum hayatına katılmışlardır. Buradan yetişen öğretmenlerde uzun süre ülkenin dört bir yanında genç kuşakların yetişmesine hizmet etmişler ve yetiştikleri kurumun meşalesini taşımışlardır.⁶¹²

Köy Enstitüleri kanununun çıkarılması ve enstitülerin kurulup faaliyete geçmeleri sonucunda, dokuz yıl boyunca kırsal kesimlerde yaşayan ülke insanının eğitimine ve günlük yaşamına katkı yapacak 1.398'i bayan 17.431 köy öğretmeni, 29'u bayan 8.675 eğitimci, 1.774 sağlık memuru ve 53 ebe yetişmiştir. Mezun olan toplam görevli sayısı 29.853'tür. Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsünde 14 bayan

⁶¹¹ Yahya Akyüz; **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul 1999, s. 339.

⁶¹² Mahmut Makal; **Bozkırdaki Kuvvüm**, Başak Yayınları, Ankara 1992, s. 5-9.

197 erkek olmak üzere toplam 211 yüksek okul mezunu öğretmen yetişmiştir.⁶¹³ Bu sonuçlar, esasen Köy Enstitüleri projesinin başarılı olduğunu göstermektedir. İleriye yönelik bu başarılı hamlenin yaşama geçmesinde Cumhurbaşkanı İnönü, özellikle Başvekil Dr. Refik Saydam, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve İlk Öğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'un büyük emekleri olmuştur.

Köy Enstitüleri, faaliyette buldukları süre boyunca yerli ve yabancı pek çok aydının ilgisini çekmiştir.

Tarihçi Arnold Toynbee Köy Enstitülerini şöyle değerlendirmiştir:⁶¹⁴

“Köy ve kent arasında uçurumu açmışsınız. Birkaç Köy Enstitüsünü gördükten sonra anladım ki, bu uçurum bu kurumlarla giderilebilir. Bu eğitim kurumları köy ile kent, halk ile aydınlar arasındaki uçurumu doldurmak için pek becerikli bir şekilde bulunmuş çaredir.”

ABD’li ünlü eğitimci John Dewey’in Enstitülerle ilgili görüşleri şöyledir:⁶¹⁵

“Son yıllarda tasavvurumdaki okullar Türkiye’de kurulmaktadır. Bu okullar köy Enstitüleridir.”

Prof. Dr. Charles Batman’ın enstitülerle ilgili görüşleri şöyledir:⁶¹⁶

“Köy Enstitüleri şimdiye kadar eşine rastlamadığım kıymetli öğretim merkezleridir.”

Dönemlerinin alanlarında en önde gelen bilim adamları olan bu kişilerin görüşleri, Köy Enstitüleri uygulamalarının Dünya ölçeğinde de ilgiyle izlendiğini göstermektedir.

⁶¹³ Mehmet Cemil Uğurlu; “Dr. Refik Saydam ve Köy Enstitüleri”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Ekim 1993, Yıl, 28, Sayı 160, Cilt 17, s. 22.

⁶¹⁴ Mahmut Makal; **Köy Enstitüleri İçin Ne Dediler**, Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri, Eğitim Der Yayını, 2. Baskı, Nisan 1990, s. 333-339.

⁶¹⁵ Mahmut Makal; **a.g.e.**, s. 340.

⁶¹⁶ Mahmut Makal; **a.g.e.**, s. 341.

Mülkiyeliler Birliği Dergisinin yazdığına göre 1960'lı yıllarda İsmet İnönü'ye: "Paşam bu köy enstitülerinin kapanma olayı nasıl olmuştur? Siz bu kurumları çok seviyordunuz, ama sonradan siz Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel ve İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç'u görevden alınca enstitülerin hızı kesildi, nasıl oldu bu?" diye sorulunca İsmet İnönü'nün cevabı şu şekilde olmuştur:⁶¹⁷

"Köy Enstitülerimizin kapatılmasından duyduğum acıyı tarif edemem. Köy Enstitülerinin kapatılmasından sorumlu olduğum yönünde kamuoyunda yanlış bir bilgi vardır. CHP Kurultay'ında Enstitüler aleyhine bir cereyan başladı ve o kadar yoğunlaştı ki, bu baskı grubu etkiledi. Grubun çoğunluğu bu kuruluşların aleyhine döndü. Parti teşkilatı aleyhte tavır aldı. Bakanlardan okullar aleyhine olanlar çoğaldı. En çok da Milli Eğitim Bakanı ve İlköğretim Genel müdürü hedef alındı. Rahmetli Mareşal Çakmak'ta şikayette bulunup *bu komünist yuvalarını ne zaman kapatacaksınız* diyerek şikayet ediyordu. Hatta bunu bir mesele haline getirmişti. Bu şikayetler çok yoğunlaştı. Ben politikacıyım gücüme göre hareket ederim. O zaman öyle davranmam gerekiyordu. Zaman içinde imkanlar el verirse bu teşkilatları yeniden kurarız.

5- Halkevleri

İsmet İnönü, Recep Peker gibi CHP'nin üst yönetimi tarafında kurulan ve örgütlenen Halkevleri'nin kuruluş amacı "partinin ideolojisini halka benimsetmek" ti. Recep Peker'e göre "ulusu katılaştırmak" demek; ulusu sınıfsız, katı bir kitle haline getirmektir. Yine CHP ideologlarına göre halkın politik ve ideolojik eğitimini sağlamak maksadı ile bazı yaygın kurumlar oluşturulmalıydı. Bu kurumlar 19 Şubat 1932 günü Halkevleri adıyla kurulmuştur.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Mehmet Cemil Uğurlu; **a.g.m.**, s. 26.

⁶¹⁸ Sefa Şimşek; **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002, s. 60; Anıl Çeçen; **Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri**, Cumhuriyet Kitapevi, İstanbul 2000, s. 95.

Halkevlerinin en önemli yayın organı olan Ülkü dergisinin 1. sayısında Recep Peker'in Ülkü niçin çıkıyor başlıklı yazısında, derginin yayınlanma nedeni olarak şu gerekçe ileri sürülüyordu:⁶¹⁹

“Ülkü karanlık devirleri arkada bırakarak, şerefli ve aydınlık bir istikbale giden yeni neslin heyecanını beslemek, cemiyetin kanındaki İnkılap unsurlarını ısıtmak, ileri adımları sıklaştırmak”

Prof. Dr. Suna Kili'de Halkevleri ideolojisini şu sözlerle açıklıyordu:⁶²⁰

“Halkevleri, Atatürk Devriminin, bu devrimle başlatılan ulusal kültür yaratma çabalarının, bu kültürü yayma girişimlerinin halka açılan kapıları; kültürü tüm içeriği ve alanlarıyla geniş kitlelere benimsetme; olguda kadın erkek, genç yaşlı tüm yurttaşları görevli kılma, çalışmaya itme, etkinsel çalışma ve girişimlere katılmalarını sağlama merkezleridir.”

Dr. Refik Saydam Hükümeti süresince Halkevleri çok aktif olabilmıştır. Dr. Refik Saydam, halkevlerinin tüm önemli aktivitelerine katılmış, işlerliklerinin gelişmesine ve kurumsal olarak sayıca artmalarına destek vermiştir. 1932'de 14 olan halkevi sayısı, 1939'da 367'ye ulaşmış, sadece 1939 yılının son üç ayında 58 yeni halkevi açılmıştır. Dr. Refik Saydam, halkevlerinin 7. Kuruluş Yıldönümü'nde yaptığı konuşmada halkevlerini “devrim'in en güzel icraatlarından biri” olarak tanımlamıştır⁶²¹. Bu münasebetle bir açıklama yapan Başbakan Dr. Refik Saydam gazetelerde şu beyanatta bulunmuştur:

“Bugün Halk Evleri'nin yedinci kuruluş yıl dönümünde, devrimin en güzel icraatlarından biri Halk Evlerinin açılması ve yurt sathında yayılmasıdır.

⁶¹⁹ Tefik Çavdar; **a.g.e.**, s. 353.

⁶²⁰ Suna Kili; **Türk Devrim Tarihi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, s. 174.

⁶²¹ BCA, BKK, 2 Mart 1939, 030. 01. 129.838.1

Halk Evlerinin 1932 yılında sayısı 14 iken bugün bu sayı 367'ye ulaşmıştır. Dün 58 yeni evin açılışı hiçbir bölgenin bu kurumlardan mahrum bırakılmayacağına delilidir ve devrimin ilkeleri buralarda yayılacaktır.

Türk milleti önceki yüz yıllarda çok kötü idare edildi ve büyük badirelerden geçti ancak büyük dahi ATATÜRK sayesinde ve halkımızın direnişiyle bugünlere geldik.

ATATÜRK döneminde yapılan icraatlar bir dönemi kapatıp yeni bir dönem açmıştır. Geçmişin 150-200 yılı Türkiye için orta çağ manzarası yaşanmıştır, her ne kadar inkar edilmeyecek büyük çabalar harcandıysa da, Türkiye milli ve çağdaş bir devlet haline ancak reformları sayesinde gelmiştir.

Türkiye, bu akıllı reform ve sonuçları sayesinde çağdaş yolunu bulmuştur. Halkımızın kurtuluşu dökülen kanlar sayesinde olmuştur.

Son olarak dedi ki; gerçekleştirdiğimiz reformları savunacağız, aynı göz bebeğimizi savunduğumuz gibi, Türk halkı çağdaş medeniyet seviyelerinin en üstüne ulaşması için yeni devrimleri gerçekleştirmekte tereddüt etmez.

CHP Genel Başkan Vekili ve Başvekil Dr. Refik Saydam'ın Halkevlerinin 8. Yıldönümü nedeniyle 25 Şubat 1940 Pazar günü Ankara Halkevinde verdiği nutukta da, hem Hükümetin halk evlerine verdiği artan değeri göstermekte, hem de Halkevlerinin işlevsel önemlerini ve rejimdeki konumlarının hassasiyetini açıkça belirtmektedir:⁶²²

“Aziz Reiscumhurumuz,

Sayın dinleyicilerim,

Bugün, Halkevlerinin sekizinci yıldönümünü kutluyoruz. Yeniden açılan altı Halkevi, yüz kırk bir halk odasıyla şu anda memlekette, beş yüz yirmi tanışma, öğrenme ve ilerleme merkezi Türk vatandaşının emrine amade bulunuyor.

⁶²² Halkevleri Neşriyatı, **Broşür 2**, Ankara, Temmuz 1941, s. 3-6.

Halkevlerinin ilk açılış günü olan 19 Şubat'ı takip eden tatil günü, her yıl bu saatte Ankara, Halkevinden, bu evlerin milli hayatta gördükleri hizmetlerin vatandaşlara hesabını veren bir hasbıhal yapmak ve bu arada yenilerini açmak bir an'ane olmuştur. Bugün'de, bu kutsal vazifeyi yaparken, bütün memleket münevverlerine bu sahada yapmakla mükellef oldukları yüksek ve milli vazifelerini hatırlatır ve bu evlerin sıcak sinesinden toplanarak milletçe yükselmek ideali için öğrenmeğe ve öğretmeğe koşmuş olan yurttaşlara sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

Sayın Vatandaşlarım,

Bu yıl halka hizmet yolunda, Cumhuriyet Halk Partisinin yeni bir teşebbüsü ile huzurunuzda geldiğimden dolayı, ayrı bir zevk duymaktayım. Bu köylerimize kadar nüfuz edebilecek bir bünye taşıyan yeni ışık kaynakları, Halkodalarıdır.

Rejimimiz bütün vatandaşları duyuşta, düşünüşte, inkılabı anlayışta el ele yürür bir cemiyet olarak görmeyi en esaslı gaye bilir. Bu itibarla birer kültür kaynağı ve halk üniversitesi namzedi olan Halkevleriyle şehir ve kasabalarımızı manen aydınlatır ve oldururken, vasıtalarının azlığı ve muhitlerinin darlığı nedeniyle halkevi açmaya müsait bulunmayan köy ve mahalleleri bu güzel teşebbüsten mahrum bırakmamak ve yüksek idealini aynı zamanda onlara da ulaştırmak için, Halkevlerinin küçük birer nüvesi olan Halkodalarıyla buralara da girmeyi muvafık gördük. Geçen büyük Kurultaydan tasvibini alan bu karar, bu gün ilk olarak yüz kırk bir Halkodası ile tatbik sahasına girmiş bulunmaktadır.

Bizce, hizmet ve mahiyetleri itibariyle Halkevleri ve Halkodaları arasında hiçbir fark yoktur. İkisi de memleketin terakkisi, inkılabın benimsenmesi, irfan sevgisinin beslenmesi, halkımızın kıymet ve kabiliyetlerinin yükselmesi hususunda, aynı ümitlerle aynı hizmetleri bekleyip umduğumuz müesseselerdir.

Aziz Yurttaşlarım,

Çalışma esasları; Dil, Tarih, Edebiyat, Ar, Temsil, Spor, Sosyal yardım, Halk dersaneleri ve kursları, Kitap sarayı ve Yayın, Köycülük, Müze, Sergi gibi başlıklar altında toplanan Halkevlerimizin umumi surette bugüne kadar gösterdikleri mesai ve aldıkları neticenin memnuniyeti mucip olduğunu bu vesile ile bütün vatandaşlara işittirmekten en büyük hazzı duymaktayım. Bununla beraber, henüz tamamıyla inkişaf etmemiş bazı Halkevlerinden de bahsetmeyi, bu

umumi muhasebe hasbıhalinde yerinde ve faydalı görürüm. Bu güne kadar açılmış olan 373 Halkevinden en büyük kısmı, bizi memnun edecek şekilde çalışmışlar ve gelecek senelerde daha büyük inkişaflar gösterecek yolu tutmuşlardır. Henüz kendilerinden beklediğimiz faydaları verici hale gelememiş Halkevleri de vardır. Onda biri bile tutmayan bu geri kalmış evlerin adlarını millet huzurunda söylememek için bu senelik müsaade isterim. Fakat huzurunuzda bilhassa tebarüz ettirmek isterim ki, bu halkevlerimizin de yarın başlayacak olan yeni çalışma senesi zarfında, diğer arkadaşlarıma yetişmelerini elimdeki bütün vasıtalarla takip edeceğim. Bu yalnız bir parti işi olduğu için değil, hiçbir itinayı esirgemediğimiz bu evlerin muhitlerine faydalı olmalarının, hiç yormayan metotlu bir çalışma ile daima mümkün olduğuma daima kani olduğum içindir.

Arkadaşlar,

Bu müesseselerin muvaffakiyetlerinin haz ve şerefinde o muhitlerdeki her münevverin hissesi bulunduğu gibi, inkişaflarının geciktiğini haber verdiğim evlerin başında bulunan arkadaşlarımızın da bu geri kalıştan bizim gibi müteessir olduklarına eminim. Bu vesile ile, Halkevlerinde hizmet görebilecek her vatandaş için, en açık ve samimi bir ikaz olan Milli Şefimizin geçen yıllarda bu kürsüden irat buyurdıkları nutkun bir parçasını tekrarlıyorum.

Milli Şef diyor ki:

“Halkevleri bütün vatandaşların müşterek malıdır. Halkevlerimizin temiz, feyizli ve ilerler bir halde olması bütün devlet memurlarının, vatandaki bütün entelektüel sınıfın, bütün ilerlemek isteyen unsurun müşterek malı, müşterek vasıtası olmuştur. Halkevlerinin herhangi bir muvaffakiyetsizliğinden doğacak bir mesuliyet hepsinin, hepsinin boynundadır.”

Aziz Dinleyicilerim,

Halkevlerine müzaharet ve hizmet etmek mevkiinde bulunan bütün müesseselerimize, bütün vazife ve mesuliyet arkadaşlarımıza buradan bir daha tekrar etmek isterim:

Sizlerin, muhitinizdeki Halkevi ve Halkodası faaliyetinden şeref ve durgunluğundan mesuliyet hisseniz vardır ve büyüktür. Halkevi ve Halkodasına maddi ve manevi mümkün olan müzaharet, sadece bir hamiyet icabı ve himmet eseri değil, bir memleket ve rejim borcudur. Bir yerdeki irfan, heyecan, tesanüt varlığının en büyük delili, oradaki Halkevinin ve Halkodasının manzarasıdır,

çalışmasıdır, verimidir. Bu mühim noktayı böylece tebarüz ettirirken, bugüne kadar aldıkları neticelerle bizi memnun eden Halkevleri muhitindeki amirlere, münevverlere bir daha teşekkür ve takdirimi huzurunuzda tekrarlamadan geçemeyeceğim.

Türk münevverleri,

Bulduğunuz yerlerdeki Halkevlerini ve Halkodalarını sizlere güvenerek açmış ve sizlere emanet etmiş bulunuyoruz. Mesut, mütesanit büyük Türkiye'yi, münevver halk ve halkçı münevver birliği yaşatacak ve ilerletecektir. Bu uğurda hepimizden feragat ve hizmet, fikir ve emek beklenmektedir. Muasır medeniyeti yaratan zihniyetle bu memleketin tabiatını, bu milletin kültürünü işlemek ve bu suretle Türk varlığında yeni kıymetler belirtmek her Türk münevverinin kafasında, vicdanında yer alması lazım gelen ve bu cihetle Halkevlerinde, Halkodalarında belli başlı tatbik sahası bulan bir vazifedir.

Milletin düşüncelerinden ve duygularından, hiç şaşmayan selim hissinden ilham ve enerji almak için onun yığınları içine girmek, onlarla kaynaşmak, onlarla beraber yükselmek lazımdır. Böyle mütemadi, samimi temaslar neticesindedir ki, sanatkar, edip, alim, idareci... hulasa hepimizin bu millete daha faydalı olacağımıza inanıyoruz, ve sizden bu tür çalışmalar bekliyoruz. Binaenaleyh, her Halkevinin, Halkodasının işlemesi, gelişmesi yolunda o muhitteki bütün münevver arkadaşlarımızın, başta Parti ve Devlet vazifedarları olmak üzere, daima dikkatli, müteşebbis olmalarını hararet ve ısrarla tavsiye ediyoruz.

Sayın Yurttaşlarım,

Yirmi senelik istiklal ve inkılap savaşı hayatımızda, her sahada dünyayı gıpta ettirir merhalelere varan milletimizin bu müesseselerden de beklediği hayırlı, feyizli neticeleri behemehal alacağına kanaatimiz vardır. Şimdi üç yüz yetmiş üç Halkevine ilaveten altı Halkevini ve yüz kırk bir Halkodasını açıyorum. Milletimiz için kutlu olsun.

Aziz Reiscumhurumuz, huzurunuzla bizi şereflendirdiniz; tazimle eğilirim.

Hepinizi hürmetle selamlarım.”

İl ve ilçelerde Halkevi, kasaba ve köylerde ise Halkodası şeklinde örgütlenen kurumun çalışmalarında tarih, dil, spor, müzecilik, tüm güzel sanatlar, halk bilim ve

köy araştırmaları sürdürülmüştür.⁶²³ Halkevlerinin hemen hepsinde bir kütüphane tesis edilmiş, okuma yazma dersleri verilmiş pek çok kültürel etkinlikler düzenlenmiştir.

Faaliyette oldukları süre boyunca Halkevlerinde 23.750 konferans verilmiş, 12.350 temsil gösterilmiş, 9.050 konser icra edilmiştir.⁶²⁴ Açılış yılında kütüphanelerden yararlanan okuyucu sayısı 150.000 iken, bu sayı 1940 yılında 2.557.850'yi bulmuştur. 1932 – 1940 arası Halkevi ve Halkodalarının gelişme yıllarıdır. Halkevlerinin faaliyet dönemindeki sayıları 478, Halk Odalarının sayıları ise 4.322'yi bulmuştur. Halkevleri ve Halkodaları 11 Ağustos 1951 yılında çıkarılan 5830 sayılı kanunla kapatılmıştır.

6 – Diğer Eğitim ve Kültür Hizmetleri

Dr. Refik Saydam Hükümeti'nin eğitim ve kültür alanında yaptığı yenilikler ve kurduğu kurumlar, esasen ayrıca devrim niteliğinde olan çok önemli ve işlevsel değere sahip atılımlardır. Bu dönemde yapılanların sayı ve niteliğini, bugüne değin başkaca hiçbir hükümet döneminde göremiyoruz. Yukarıda ayrı başlıklar halinde belirtilenler dışında, bazı önemli örnekler aşağıda yer almaktadır.

1939 şubat ayında Bakanlık ve öğretmenler arasında bir diyalog kurulmasını sağlamak amacıyla “İlköğretim ve Tebliğler Dergisi”nin yayınlanması kararını vermiştir.

31 Ekim 1939 tarihinde Birinci Devlet Resim ve Heykel Sergisi açılır. Bir çok ressamın ve heykeltıraşın eserleri tanıtım ve tanınma fırsatı bulur.

⁶²³ Suna Kili; **a.g.e.**, s. 174.

⁶²⁴ Tefik avdar; **a.g.e.**, s. 353.

20 Mayıs 1940 tarihinde Devlet Konservatuarları kurulur. 6-21 Haziran 1941 tarihleri arasında Türkiye Coğrafya Kongresi düzenlenir.

15 Nisan 1942'de Ankara'da Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesine bağlı olarak “Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü” kurulur.⁶²⁵

Yukarıda sayılan aktivitelerin tümü Türkiye tarihinde ilk kez yapılmaktadır. Bu aktivitelerin Türkiye Cumhuriyeti nesline sağlayacağı kültürel kazanımlar kuşkusuz çok önemli olacaktır. Savaş dönemi ve çok sıkıntılı bir ekonomik ve sosyal hayata rağmen bu aktivitelerin yapılabilmesi, onlara verilen değeri göstermektedir.

E. DR. REFİK SAYDAM HÜKÜMETLERİNİN BASIN İLİŞKİLERİ: İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA BASIN VE YENİ BASIN KANUNU

Olağanüstü dönemlerde basının işlevsel önemi daha da artar. II. Dünya Savaşı boyunca da hem ulusal hem uluslararası basın, değişen sosyo-ekonomik şartlara koşut olarak zaman zaman Türk Hükümeti'nin ciddi ilgi alınma girmiştir. Yeni kurulan Cumhuriyet'in kurumsal gelişimi de yakın basın ilgisini gerektirmekteydi.

1939 yılında büyük savaşın hızla yayılması ve ülkemizi de tehdit etmeye başlaması ile Hükümetin aldığı tedbirler her konuya yaygınlaştı, sıkıyönetim uygulamaları dahi gündeme geldi. Sıkıyönetim uygulamasının ilk tatbiki Trakya ve Marmara Bölgesinde oldu.

Sıkıyönetim uygulaması çerçevesinde, o dönem için ilk kez basın özgürlüğünde bazı kısıtlamalara gidildi. Esasen bu dönemde, tek partili meclis ve hükümet nedeniyle basında genel olarak iç politikada fazla yorum yapılmaz, daha

⁶²⁵ Cumhuriyet, 14 Ocak 1942, s. 1.; Alev Özbil; a.g.t.,s.39.

ziyade dış politika gelişmeler yorumlanırdı. İç politika konuları daha çok haber – duyuru olarak işlenirdi.

Dış politika yorumlarında, İkinci Dünya Savaşının ilk evresinde Türk Basını temelde ikiye ayrılmıştı. Cumhuriyet, Tasvir ve Vakit gazeteleri kısmi olarak Almanya lehinde yayın yaparken, Tanin, Vatan ve Tan gazeteleri ise Müttefik tarafını destekliyordu. Türk Hükümetinin uygulamaya çalıştığı tarafsız denge siyaseti doğal olarak Türk basınına da yansımıştı. Radyo yayınları ise çok kısıtlı bir kesime hitap ediyordu. Ülkede, genel olarak Ankara, İzmir ve İstanbul’da toplanmış ancak 150 bin civarında radyo alıcısı vardı. Bu dönemde yabancı ülkelerin radyoları da güçlü yayın ağları ve imkanları sayesinde Türkçe yayınlarla istedikleri propagandayı yapabiliyorlardı.

1- Basın Kanununda Değişiklik

İkinci Dünya Savaşının ilerleyen yıllarında basın kanununda değişiklik yapılacağına işaretleri görülmeye başlanmıştır. Dönemin Anadolu Ajansı Müdürü Burhan Belge olağanüstü şartlar altında tam basın özgürlüğünün olası getirdiği sakıncaları şu sözlerle açıklamaya çalışır.⁶²⁶

“Söylenenlere bakılırsa Türkiye zelzele felaketini bahane ederek dışarıdan para dileniyor ve bununla silah alıyormuş. Bunları söyleyenler düşmanlarımız ise de söyleyenler biziz. İlbaharda savaşa katılacağımız dedikoduları Milli Korunma Kanununun uygulanmaya başlanması nedeniyle sulak yer bulmuş ısırganlar gibi birden bire boy attı. Fakat Başbakanımız radyoda yaptığı konuşma ile, Hükümetin milleti gizlice savaşa sürüklediğini ileri sürenlerin kötü niyetli kişiler olduğunu ortaya çıkardı.”

⁶²⁶ Burhan Belge'nin Sesiyle 2. Dünya Savaşı, s. 71-87-95-101.

Burhan Belge'nin sözlerinin ardındaki mesaja dikkat edilmelidir. Bunlar olası basın kısıtlamalarının adeta gerekçesini anlatmaktadır. Nitekim, Hükümet, özgürlükleri biraz daha kısmak ve sınırlama yoluyla, toplumda yayılabilecek doğru / yanlış haberlerin yaratacağı huzursuzluğun giderilebileceğini düşünüyordu. Bu amaçla 1881 sayılı basın kanununun bazı maddelerini değiştirmek üzere bir tasarı hazırlandı. Yasa taslağı 24.04.1940 tarihinde Mecliste görüşülmeye başlandı. Lehte ve aleyhte yapılan konuşmaların ardından 1881 sayılı kanunun 30 ve 35. maddeleri değiştirilerek 3812 sayı ile kanunlaştı.⁶²⁷ Kanun basının kontrolü konusunda hükümete geniş yetkiler vermekteydi. Hükümet bu yetkileri çeşitli örnekleriyle ileride göreceğimiz şekilde kullandı.

2- Savaş Esnasında Bazı Yayın Kuruluşlarının Haber ve Yorum Faaliyetleri

İkinci Dünya Savaşı yıllarında pek çok gazete ve derginin yayınlarına müdahale edilmiş ve bazıları da kapatılmıştır.⁶²⁸ Savaşan ülkeler arasındaki kamplaşma Türk Basınına da yansımıştı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi bazı gazeteler Müttefikleri desteklerken, bazıları da Mihver devletlerin yanında yer almıştır. Yine bu yıllarda Orhun, Bozkurt, Gökbörü gibi uçta Milliyetçi - Turancı dergilerin yanı sıra Yurt, Dünya gibi Sol – Marksist dergiler de Türk yayın hayatı içinde idiler. Bu dergiler arasındaki mücadeleyi göstermesi açısından Hakkı Uyar'ın Tek Parti Dönemi adlı eserinden bir pasaj oldukça iyi fikir vermektedir:⁶²⁹

⁶²⁷ Mahmut Goloğlu; **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, s. 84.

⁶²⁸ Alpay Kabacalı; **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990, s. 143.

⁶²⁹ Hakkı Uyar; **a.g.e.**, s. 150.

“Gökbörü dergisinden Reha Oğuz Türkkkan, Sabah Gazetesinin Türklerin yabancılarla evlenmesi normal mi’dir? Sorulu anketine olumlu cevap veren Vala Nurettin’i eleştiriyor ve şöyle diyor: Sadece bütün hakiki Türklere haykırıyorum... Bu asil Türk kanını bulandırmaya ve yabancı kanlarla adeta pisletmeye teşvik eden Va-Nu denen bu kişiyi cevapsız bırakacak mısınız? Ecnebilere varmayı ayıplayan milli vicdana mürteci demek suretiyle hakaret eden bu kişi, Türk milleti ve Türk adliyesi ile karşılaşmayacak’mı? Türk soyunun güzelliğini ve Türk tarihinin kudretini başkalarının tesirine atfetmek sureti ile inkar eden bu muharririn hakaretini Türk gençliği affetmeyecektir.”

1940’lı yıllarda Milliyetçi - Turancı hareketi, yan kolları saymazsak, Nihal Atsız kolu ve Reha Oğuz Türkkkan kolu olarak ikiye ayırabiliriz. Sol – Marksist yayıncılık ise yine yan kollar sayılmazsa, İstanbul’da “Tan”, Ankara’da ise “Yurt” ve “Dünya” olmak üzere iki ana kolda ilerlemiştir.⁶³⁰

1941 yılına doğru Almanların Balkanlarda hızla ilerlemesi ve sınırlarımıza yaklaşması bir çok alanda bazı tedbirlerin alınmasını gerektirdi. Hükümet 8 Ocak 1940 tarihinde Pasif Korunma Tüzüğü, 22 Haziran 1940’ta Milli Savunma Mükellefiyeti Tüzüğü ve 17 Temmuz 1940’ta da savaş ve donatım eşyası yapan özel sanayi kurumlarının denetimi hakkındaki tüzüğü çıkarırken, bu arada “Nazi” taraftarlarının yayılmasını önlemek için de tedbirler aramıştır. Örneğin matbuatta da Nazi Almanya’sı yanlısı yayın yapan Nadir Nadi yönetimindeki Cumhuriyet Gazetesi 3 ay süreyle kapatılmıştır.⁶³¹

Aslında savaş sırasında gazete ve dergi sahibi olan CHP milletvekilleri arasında da farklı görüşlere sahip olanlar vardı. Örneğin Ulus Gazetesi Başyazarı CHP Milletvekili Falih Rifki Atay savaşın Balkanlara sıçramasında sorumluluğun Balkan uluslarında değil Mihver ülkelerinde olduğunu, Balkan ülkelerinin hiç birinin

⁶³⁰ Baskın Oran; **İkinci Dünya Savaşında Türkiye’de Sağ ve Sol Akımlar**, s. 259-263.

⁶³¹ Asım Us; **Hatıra Notları**, s. 458; Mahmut Goloğlu; **Türkiye’de Milli Şef Dönemi**, s. 97.

kışkırtıcılık yapmadığını belirtiyordu.⁶³² Yeni Sabah Gazetesi sahibi CHP Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın'da gazetesinde Almanya'ya karşı Türkiye'nin müttefiklerle ilişkilerini geliştirmesini isteyen yazılar yazmıştır.⁶³³ Basında Müttefikler lehinde yayın yapan diğer gazetelerde Ahmet Emin Yalman'ın liberal eğilimli Vatan gazetesi ve Zekeriya Sertel'in sol eğilimli Tan gazeteleridir. CHP milletvekili Yunus Nadi'nin Cumhuriyet gazetesi ise yukarıda değinildiği gibi Mihver devletleri yanlısı bir yayın politikası izlemiştir. Hatta, 1940 yılı sonrası yayınların Mihver tarafına yoğunlaşarak, özellikle Rusya'yı hedef aldığı dikkat çekmiş ve hükümet olarak bu tavır önemsenmiş ve dikkatle takip edilmiştir.⁶³⁴

3- İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yayın politikaları Nedeniyle Kapatma Cezası Alan Gazeteler

Bir çok gazete II. Dünya Savaşı boyunca kapatma cezası aldı. Bunlar şöyle sıralanabilirler: Cumhuriyet 5 kez - toplam 5 ay 9 gün, Tan 7 kez - toplam 2 ay 13 gün, Vatan 9 kez toplam 7 ay - 24 gün,⁶³⁵ Tasvir-i Efkar 8 kez - toplam 3 ay, Vakit 2 kez - toplam 12 gün, Yeni Sabah 3 kez - toplam 6 gün, Akbaba 4 kez - toplam 1 ay 17 gün, Son Posta 4 kez - toplam 11 gün, Haber 2 kez - toplam 10 gün.

F – DR. REFİK SAYDAM'IN BAŞVEKİLLİĞİ DÖNEMİNDEKİ DİĞER ÖNEMLİ OLAYLAR

1 - Erzincan Depremi

Son yüz yılın en büyük depremlerinden biri 1939 yılı 26 – 27 Aralık gecesi Erzincan'da oldu. Deprem, merkezi Erzincan olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesinin

⁶³² **Ulus**; 4.4.1941, s.1.

⁶³³ **Yeni Sabah**; 7.4.1941, s.2.

⁶³⁴ BCA, 18 Temmuz 1941, 030.01.30.179.1.

⁶³⁵ BCA, 10 Aralık 1941, 030.01.17.96.18.

tümünü etkiledi; Malatya, Kayseri, Yozgat, Sivas, Tunceli, Trabzon, Giresun ve Gümüşhane illerinde etkili oldu. Depremde sadece Erzincan ve köylerinde 110 bini aşkın bina yıkıldı, 35 bin'e yakın insan hayatını kaybetti.⁶³⁶ II. Dünya Savaşı'nın sıkıntılarını yaşamaya başlayan Türkiye'de deprem, ayrıca bir sosyo-ekonomik felaket olarak Hükümetin gündemine girdi.

Deprem sonrasında Dr. Refik Saydam Hükümeti derhal çalışmalara başlamış, yakın bölgelerdeki yardım malzemelerinin Erzincan'a ulaştırılması için gerekli talimatları vermişti.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başvekil Dr. Refik Saydam ve ilgili bakanlar hemen yola çıkarak bölgeye mümkün olabilen en uygun zamanda ulaşarak felaketi yerinde incelediler.

Başvekil Dr. Refik Saydam'ın talimatıyla Dahiliye Vekili Faik Öztrak ve Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş bölgede uzun süre kalıp yardımları koordine ettiler.⁶³⁷

Deprem sonrası Hükümet, o dönemin şartlarına göre gerçekten ciddi ve samimi çabalar göstermiştir. Bu çabalar felaketin daha da büyük olmasını engelleyen en önemli etmendir. Bu çabalara katılan halk, asker ve hatta mahkumlar enkaz kaldırma çalışmalarında bulundular. Kurtarma çalışmalarına katılan mahkumların çalışmaları hükümetçe takdir edilmiş ve çalışmalara katılarak takdir alan 241 mahkumun cezaları affedilmiş veya indirime tabi tutulmuştur.⁶³⁸

⁶³⁶ Cumhuriyet; 29 Aralık 1939, s. 1.

⁶³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi; Devre 6, Cilt 8, s. 37 – 48; Alev Özbil, a.g.t.,s.73.

⁶³⁸ Mahmut Goloğlu; Türkiye'de Milli Şef Dönemi, s. 55.

Kış ayları nedeniyle ortaya çıkan barınma sorunu için felaketten kurtulanların yakın şehirlere nakledilmesi planlanmış, bu amaçla bozulan demiryolu kışın çetin şartlarına rağmen tamir edilmiştir.⁶³⁹

TBMM’de alınan kararlar, ulusal bir yardım kuruluşu oluşturulmuş, ilk bağış olarak da TBMM adına Kızılay’a 20.000 TL yatırılmıştır.⁶⁴⁰ Dr. Refik Saydam TBMM’de yaptığı konuşmada halkın gösterdiği ciddi miktardaki bağışlar için memnuniyetini ve teşekkürlerini belirtmiştir.⁶⁴¹

Esasen depremin kış mevsimine denk gelmesi hem erken hem geç dönem ölümler üzerinde ciddi olumsuz etkiler yapmıştır. Yine hem Erzincan’daki ve hem de kırsal alandaki evlerin çoğunun taş – kerpiç bina olması nedeniyle depremin erken döneminde ölüm sayısı o şiddetteki depremden beklenenden yüksek olmuştur. Depremin geç döneminde ise o mevsimdeki olumsuz hava koşullarının, zaten yetersiz olan kırsal alan yollarında ulaşım imkanlarını daha da güç ve bazen imkansız hale getirmesi nedeniyle sağlık, barınma ve beslenmeye ait yardım malzemelerinin bölgeye ulaşması kısmen gecikmiş, böylece önlenebilir ölümlerin sayısı da, maalesef yüksek olmuştur.

Nitekim deprem sonrasında TBMM’de hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmaların taraflarından biri de Kazım Karabekir’dir; TBMM’de yaptığı bir konuşmada, yardımların geciktiğini bu yüzden ölüm oranının arttığını, halbuki hükümetin çok daha çabuk, gerekirse hava kuvvetlerinden de yardım alınarak ve bütün imkanlar seferber edilerek felaket bölgesine sağlık, gıda, giyim, barınma ve ısınma malzemelerini ulaştırması gerektiğini söylemiştir.⁶⁴² Ancak bu eleştirileri

⁶³⁹ **Tan**; 29 Aralık 1939, s. 1.

⁶⁴⁰ **Tan**; 29 Aralık 1939, s. 1.

⁶⁴¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 6, Cilt. 8, s. 158 – 161.

⁶⁴² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 6, Cilt. 8, s. 37-49.

değerlendirirken bölgede kış aylarının getirdiği çetin doğa şartlarını da dikkate almak gerekir. Felaket bölgesinde köylere ulaşmak iki – üç haftayı bulmuş, yardım arabaları ve trenleri kar nedeniyle yolda kalmış, zaman zaman yardım taşıma işi sadece yürüme yada kızaklarla yapılabilmektedir.⁶⁴³

2 – Struma Olayı

İkinci Dünya Savaşı başlarında, Almanya’daki siyasi rejimin ideolojik tavrı nedeniyle, Almanya ve işgal ettiği ya da tehdit altında tuttuğu ülkelerden kısmen güvenli sayılan ülkelere değişik yollarla göç çabaları olur. Bu çabaların önemli kısmı da yasal olmayan yollarla ya da zorlamalarla olmaktadır. Türkiye’de kaçış alanı ülkelere birisi olmaya adaydır. Başvekil Dr. Refik Saydam 1939 yılı Ocak ayında, gündemdeki Yahudiler için şunları söylemiştir:⁶⁴⁴

“Yahudilerin tam vatandaşlık hakkından yararlandıkları Türkiye’de Yahudi aleyhtarı duygular yoktur. Bununla beraber Türkiye başka ülkelere göçmen kabul edemez.

Türkiye’nin korktuğu kısa süre sonra başına gelir. 1939 yılı Ağustos ayında aylarca denizde dolaştıktan sonra kendilerini kabul edecek bir ülke bulamayan 800 Çekoslovak Yahudi’si Panama bandıralı “Parita” gemisiyle İzmir’e gelir. İlgililer bunların karaya çıkmasına izin vermez ve limanı terk etmelerini ister. Türk basını da geminin İzmir Limanından ayrılmaması halinde zorla gönderileceğini yazar.⁶⁴⁵ Yolculardan gizlice karaya çıkmak isteyenler olur, ama onlarda yakalanarak zorla

⁶⁴³ Tan, 14 Ocak 1941, s.1.

⁶⁴⁴ Cemil Koçak; a.g.e., s. 648.

⁶⁴⁵ Ulus Gazetesi, 11.08.1939, s. 1.

gemiye geri getirilirler.⁶⁴⁶ Türk basınının çoğunda bu sırada Yahudiler aleyhinde bir tavır sergilenir. Gazetelerde “Serseri Yahudiler; İzmir’deki Yahudi Vapuru Dünde Gitmedi” gibi başlıklar atılır.⁶⁴⁷

Her şeye rağmen gemidekilerin insani ihtiyaçları karşılanır. Gemiye su, yiyecek ve kömür ikmali yapılır. Uluslararası Yahudi Muhacerât Cemiyeti İzmir’e gelip, maddi yardımda bulunur. Osmanlı Bankası da gemidekilere 300 lira bağışta bulunur.⁶⁴⁸ Gemi birkaç gün sonra limandan ayrılmak zorunda kalır. Basınımızda bu trajik olayın sona erişi “Serseri Yahudiler Nihayet İzmir Limanından Hareket Ettiler” gibi başlıklarla kamuoyuna duyurulur.⁶⁴⁹

1941 yılında ise Nazi işgali nedeniyle Romanya’dan kaçan 767 Yahudi göçmen, Panama bandıralı Struma gemisiyle Filistin’e gelir, ancak İngilizlerin engellemesi nedeniyle karaya çıkamazlar. Gemi ve içindekiler bu nedenle 15 Aralık 1941 tarihinde İstanbul Limanına gelir. Gemi İstanbul’da 23 Şubat 1942 tarihine kadar bekletilir. Türk Hükümeti İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi K. Hugessen’den durumu sorar. Büyükelçi İngiltere Hükümeti ile konuyla ilgili temas kurar. Ancak İngilizler Yahudi göçmenlerin Filistin’e gitmelerine izin vermez ve sorunu Türk Hükümetine havale eder.

Dr. Refik Saydam Hükümeti, çok önceden aldığı prensip kararları arasında yer alan göçmen kabul etmeme politikası doğrultusunda, geminin göçmenlerle birlikte Romanya’ya iadesini kararlaştırır. Türk Hükümetinden İstanbul limanını terk etmesi talimatını alan Struma Karadeniz’e çıkar. Struma, İstanbul’dan yola çıktıktan

⁶⁴⁶ **Tan Gazetesi**, 12.08.1939, s. 2.

⁶⁴⁷ **Tan Gazetesi**, 12.08.1939, s.2.

⁶⁴⁸ **Ulus Gazetesi**, 12.08.1939, s.2.

⁶⁴⁹ **Ulus Gazetesi**, 15.08.1939, s.1; **Tan Gazetesi**, 15.08.1939, s. 1.

br gün sonra, 24 Şubat 1942 tarihinde kimliği belirsiz bir denizaltı tarafından torpillenir ve batar. Gemide bulunan 767 göçmenden yalnızca 1 kişi kurtulabilir.⁶⁵⁰

Trajik olayın ardından Başvekil Dr. Refik Saydam TBMM’de açıklayıcı bir konuşma yaparak, gelişmeler hakkında bilgi verir. Başvekil’in konuşması özetle şöyledir:⁶⁵¹

“Biz bu hususta elimizden gelen her şeyi yaptık. Maddi ve manevi en ufak bir mesuliyetimiz yoktur. Türkiye başkaları tarafından arzu edilmeyen insanlara melce olamaz. Türkiye başkaları tarafından arzu edilmeyen insanlar için vatan hizmeti göremez. Bizim tuttuğumuz yol budur. Kendilerini bu yüzden İstanbul’da alıkoyamadık.”

O dönemde tüm Dünya’da Yahudilere karşı genel bir duyarlılık gelişmiştir. Yahudiler de bu duyarlılıktan değişik ülkelerde değişik şekillerde etkilenirler. Türkiye’de de, güvenlik gerekçesi ile Başvekil Dr. Refik Saydam, 4 Mayıs 1942’de devletin resmi haber ajansı olan Anadolu Ajansı’nda çalışan 26 Yahudi vatandaşın görevlerine son verilmesini ister. Olay Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper ile Anadolu Ajansı Genel Müdürü Muvaffak Menemencioğlu arasında ihtilafa neden olur. Yahudi kökenli çalışanların Ajanstan tasfiye edilmesinden memnunluk duyanlar gerekçe olarak Anadolu Ajansının Siyonist propagandaya alet edildiğini ileri sürerler. Artan tartışmalar üzerine Başvekil Dr. Refik Saydam konuyla ilgili, Devletin güvenlik endişesini hissettiren şu açıklamayı yapar:⁶⁵²

“Anadolu Ajansı ıslaha muhtaç olabilir. İçerisinde şu veya bu şekilde bazı insanlar bulunabilir. Bunların kaffesi ıslah olunur.”

⁶⁵⁰ **Ulus Gazetesi**; 25.02.1942, s. 1.

⁶⁵¹ **Ulus Gazetesi**; 15.04.1942, s. 2.

⁶⁵² Cemil Koçak; **a.g.e.**, s. 651.

3- Yorkshire Gemisinin Batırılması

II. Dünya Savaşı'nın en sıkıntılı günlerinde, 1941 yılında Türkiye önemli miktarda yeni basılmış parasını, parayı taşıyan geminin Yunanistan'ın Pire Limanı'nda batırılması ile kaybeder. Bu ilginç ve bir o kadar da trajik olayı Ali Murat Güven. şöyle anlatmaktadır:⁶⁵³

II. Dünya Savaşı sırasında henüz kaliteli kâğıt para basacak tesisleri bulunmayan Türkiye, ilk kez tedavüle çıkacak olan 500 ve 1000 liralık banknotların basımı için İngiltere'deki ünlü Thomas De La Rue Matbaası'yla çalışmaktaydı. Thomas De La Rue Matbaası, Ankara'nın son grup siparişini oluşturan 50 ve 100 liralıklar ile 50 kuruşluk banknotların basımını tamamlamış, bunları Akdeniz'den İstanbul'a ulaştırılmak üzere "Yorkshire" adlı bir gemiye yüklemişti. İki hafta süren yolculuğu sırasında ikmal için art arda bir dizi Avrupa limanında demirleyen Yorkshire, İstanbul'dan önceki son durağı Pire'de bir mola daha verdi.

16 Mart 1941 tarihinde Yunanistan'a sürpriz bir hava saldırısı düzenleyen Naziler, aralarında Pire'nin de bulunduğu bir dizi Yunan kentinde ardarda yoğun bombardımanlar gerçekleştirmişlerdi. İşlek bir liman olan Pire'deki en öncelikli hedef ise kıyı boyunca sıralanmış olan ticarî gemilerdi. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bin bir türlü güçlük içinde bastırıldığı banknotları taşıyan geminin İngiliz bandırası hedef olmasına yetti Yeni 100 liralık ve 50 kuruşluk banknotlar denize saçıldı

Olay üzerine söz konusu paralar Hükümet tarafından tedavülden kaldırıldı. Tabii paraların maddi kaybının yanı sıra bir de güvenlik sorunu oluşmuştu. Ancak Hükümetin çok erken davranması ve o grup paranın hızla bloke edilmesi sorunun yayılmasını engelledi. Yine de bu talihsiz olayın en ilginç sonucu olarak, iletişim imkânlarının çok kısıtlı olduğu 1940'ların Anadolu'sunda, özellikle Doğu illerinde bir çok Anadolu esnafı ve köylüsünün, bir kısım Yunanlı gezgin tacir tarafından geçersiz para ile kandırılarak mağdur edilmesi söylentileri olmuştur .

⁶⁵³ Ali Murat Güven; "Zamanda Yolculuk", **Yeni Şafak Gazetesi**, 12. 8. 2007

G – BAŞVEKİL DR. REFİK SAYDAM'IN SON İSTANBUL SEYAHATI VE VEFATI

1 - Dr. Refik Saydam'ın İstanbul Gezisi ve Vefatı

İkinci Dünya Savaşı'nın sınırlarımıza dayandığı Türkiye için savaşa sürüklenme tehlikesinin en fazla arttığı 1942 yılı başlarında, ekonomik sıkıntılar da en üst düzeye ulaşmış, hükümetin bütün tedbirlerine rağmen yokluğun, suiistimalin, karaborsanın önüne tam olarak geçilememiştir. Ömrünü ülkeye hizmetle geçiren Başvekil Dr. Refik Saydam yukarıda belirttiğimiz “ülkede her şey A'dan Z'ye bozuktur” sözüyle ülkenin içinde bulunduğu şartların farkında olduğunu göstermiş; sorunların üzerine kararlılıkla gideceğini de “kamburun üzerine kambur eklenmeyeceği” sözüyle ifade etmiştir.

Yukarıda konu edilen kararlılıkla Dr. Refik Saydam, 1942 yılı başlarında çeşitli komisyonlara hazırlattığı raporları inceleyerek, çözüm yolları için programlar yapar. Önemli devlet kuruluşlarından seçilen bir komisyonun hazırladığı ülkenin ekonomik durumuyla ilgili bir rapor⁶⁵⁴ Başvekil Dr. Refik Saydam tarafından dikkatle incelendikten sonra, Başvekil ekonomik sıkıntıların en çok hissedildiği kent olan İstanbul'a gitmeye ve orada halkın sıkıntılarını yakından görüp incelemeler yapmaya karar verir. Dr. Refik Saydam, 3 Temmuz 1942 tarihinde Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen, İaşe Müsteşarı Şükrü Sökmensüer, Koordinasyon Umumi Katibi Mebus Hazım Atıf Kuyucak'la beraber İstanbul'a gider.⁶⁵⁵

İstanbul ziyaretinin ilk amacı İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerini, ekonomide getirdiği ağır yükleri, sorunları yerinde görüp, incelemek iken, bu

⁶⁵⁴ Şevket Süreyya Aydemir; **İkinci Adam**, 2. Cilt, s. 218.

⁶⁵⁵ Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 578.

seyahatin ikinci bir amacı daha vardır. O da sorunlara yine yerinde çözüm yollarını bulmaktır.⁶⁵⁶

Dr. Refik Saydam 3 Temmuz 1942’de İstanbul’a varır. Öğleden sonra vilayette kentin sorunlarının görüşüldüğü bir toplantıya katılır. Bu toplantı 4,6 ve 7 Temmuz 1942 tarihlerinde tekrar edilir. Toplantılarda İstanbul’un bütün sorunları ele alınır, ihtiyaçlar tespit edilir ve eldeki imkanlar değerlendirilir.⁶⁵⁷

7 Temmuz günü vilayetteki son toplantının ardından kaymakam ve belediye daimi encümeni azalarıyla görüşür. Daha sonra fırıncı, değirmenci, kömürcü gibi şehrin küçük esnafının temsilcilerini kabul eder ve onların sorunlarını dinler. Ertesi günü Ankara’ya dönmek niyetinde olan Başvekil Dr. Refik Saydam, yanında Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen, İaşe Müsteşarı Şükrü Sökmensüer, İstanbul Valisi Lütfi Kırdar, yaverler ve ticaret vekili özel kalem müdürü olduğu halde Taksim Belediye Gazinosu’na akşam yemeği yemek amacıyla gider. Yemekten sonra saat 21.20 civarında dinlenmek üzere Pera Palas oteline gitmek için kalktığı anda yemeğe katılan herkesin teker teker ellerini sıkarak vedalaşır. Neşeli bir şekilde “işte geldik gidiyoruz şen olasin Halep şehri” mısrasını söyleyerek oradan ayrılır.

Dr. Refik Saydam, saat 23.30’da otele gelerek yatar. 23.45’te kalp bölgesinde hissettiği şiddetli ağrı sebebiyle uyanır ve özel kalem müdürü Hakkı Şükrü Bey’e haber gönderir, etrafı telaşa vermeden doktor çağırmasını ister.

Dr. Refik Saydam, ilerleyen saatlerde daha da ağırlaşır, saat 24.40 civarında Nöbetçi Tabip Dr. Avni Yahyaoğlu’nun ilk müdahalesi sırasında son nefesini vermek üzere idi. Buna rağmen müdahaleler devam etmiş, on dakika kadar sonra Beyoğlu Hastanesi Baştabibi Dr. Fikret Onuralp ve Dahiliye Uzmanı Dr. Necmettin İzmirli ve

⁶⁵⁶ Faik Ahmet Barutçu; **a.g.e.**, s. 578.

⁶⁵⁷ Hilmi Uran; **a.g.e.**, s. 362.

akabinde Prof. Dr. Tevfik Sağlam gelmişler, yaptıkları muayenede kalbin ve solunumun tamamen durmuş olduğunu tespit ederek, ölümü kabul etmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü Başvekili, en zor dönemin ülke sorumlusu 8 Temmuz 1942'nin ilk saatinde hayata veda eder.

Özel Kalem Müdürü Şükrü Adal'dan alınan bilgilere göre Başvekil Dr. Refik Saydam, yaklaşık beş ay önce hafif, yine yaklaşık bir ay önce de güçlü bir kalp nöbeti daha geçirmiştir.⁶⁵⁸ Ancak ülke işleri o kadar yoğun, sorumluluk o kadar yüksektir ki, kendisi de iyi bir hekim olan Başvekil, kendi temel sıhhatini atlamıştır.

2- Dr. Refik Saydam'ın Ölüm Raporu

Dr. Refik Saydam'ın ölüm raporunun son bölümü şöyledir:⁶⁵⁹

Evvelce aynı şekilde iki nöbet geçirmiş olmasına ve bu geceki nöbeti ölüm hissiyle bir arada kalp bölgesinde şiddetli bir ağrı, beniz solukluğu, soğuk terle nitelemiş oluşuna ve nöbetin pek kısa bir zamanda ölümle neticelenmiş olmasına nazaran Başvekil Dr. Refik Saydam'ın ölümüne sebep olan hastalığın gayet şiddetli bir "Angor-Pektoris" nöbeti olduğunda şüphe kalmadığını bildiren müşterek raporumuz düzenlendi ve sunuldu.

Prof. Dr. Tevfik Sağlam
Beyoğlu Hastanesi Baştabibi Dr. Fikret Onuralp
Beyoğlu Hastanesi Dahiliye Uzmanı Dr. Necmettin İzmirli
Beyoğlu Hastanesi Nöbetçi Tabibi Dr. Avni Yanyaoğlu

3- Başbakan Dr. Refik Saydam'ın Ankara'ya Nakli ve Cenaze Merasimi

Dr. Refik Saydam'ın vefat ettiği gün olan 8 Temmuz 1942 günü bütün Türkiye mateme girdi, bayraklar yarıya indirildi.

⁶⁵⁸ Dr. Refik Saydam; 1881 – 1942 Ölümünün 40. Yıl Anısına, s. 22.

⁶⁵⁹ Aynı yer.

Dr. Refik Saydam'ın bayrağa sarılı tabutu, Beyoğlu ilk yardım hastanesinde yapılan dini merasimi müteakip vapurla Haydarpaşa İstasyonuna nakledildi. Başvekil'in aziz naaşı ile saat 13.05'te özel bir trenle Ankara'ya hareket edildi.

Cenaze 10 Temmuz günü saat 09.00'da Ankara Garı'na geldi. Cenaze Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalık Renda, yeni Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, bakanlar, mülki ve askeri erkan tarafından karşılandı. Buradan askeri törenle Başbakanlık önüne getirildi ve top arabasına kondu. Saat 10.00'da yapılan devlet törenine Cumhurbaşkanı İnönü, devlet ileri gelenleri ve kalabalık bir halk topluluğu katıldı. Hacı Bayram Camiinde kılınan cenaze namazının ardından Dr. Refik Saydam'ın naaşı Sağlık Bakanlığı önüne getirildi. Sağlık Bakanlığı önünde yapılan son törenin ardından Cebeci Asri Mezarlığında ebedi istirahatgahına defnedildi.⁶⁶⁰

4- Başbakan Dr. Refik Saydam'ın Vefatı Üzerine Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Beyanatı

Refik Saydam'ın Aziz Hatırasına;

Dr. Refik Saydam'ı millet hizmetinde vücudunun son takatini tükettikten sonra kaybettik. Türk Milletini büyük bir evladının kaybından dolayı yürekten taziyet ederim. Hakikatte hepimiz birbirimize teselli vermeğe çalışsak yeridir.⁶⁶¹

O günkü basından:

Ulus Gazetesi, 9 Temmuz 1942:

Bir Şehidin Arkasından Sözler:

“Askeri Tıbbiye'den çıktığı zaman, kuvvetli kültüründen ayrı ve müstakil olarak, iki büyük hasletle hayata ilk adımlarını attı: Asker sıfatının verdiği kuvvetli vazife hissi, hekim sıfatının verdiği emsalsiz bir ruh nezaketi... Tıpkı er meydanında dövüşürken

⁶⁶⁰ A.g.e., s. 13.

⁶⁶¹ A.g.e., s.27.

can veren mübarek bir asker gibi, iş başında, vazife başında dövüşürken, milletin kendine verdiği emaneti yerine getirmek için çarpışırken, İstanbul halkına, kalbi millet ve memleket sevgisiyle dolu bir devlet adamının söyleyebileceği sözleri bir siyasi vasiyet gibi söyleyerek hayata gözlerini yumdu. İnsanlığa hizmete, bir Tanrıya inanırcasına bağlı olan merhum ızdırabı nerede ve kimde görse koşar, herkesin maddi ve manevi derdiyle dertlenir, saadetiyle sevinirdi.

5- Dr. Refik Saydam'ın Aldığı Nişan ve Madalyalar⁶⁶²

1916 – 4. Rütbeden Prusya Harp Alameti Liyakat Nişanı

1916 – 4. Rütbeden Mecidiye Nişanı

1916 – Avusturya Harp Alameti Fransuva Joseph Muharip Salip Rütbesi

1916 – 2. Rütbeden Prusya Demir Salip Nişanı

1917 – 3. Rütbeden Bavyera, Harp Alameti Askeri Liyakat Nişanı

1917 – Muharebe Gümüş İmtiyaz Madalyası

1917 – Muharebe Gümüş Liyakat Madalyası

1918 – Gümüş Hilali Ahmer Madalyası

1923 – İstiklal Madalyası

1925 – İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Fahri Profesörlük Payesi

1974 – Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Fahri Profesörlük Payesi.

H. DR. REFİK SAYDAM'IN KİŞİLİĞİ

On dört yıldan fazla Sağlık Bakanlığı, 13.5 yıl Kızılay Başkanlığı ve 3.5 yıl'da Başbakanlığı sırasında ülkemize unutulmaz ve bugün hala yararlılığı süren nitelikte hizmetlerde bulunan Dr. Refik Saydam, Cumhuriyet tarihimizin en önde gelen yönlendirici ve reformist devlet adamlarından birisidir.

Araştırmamızda Dr. Refik Saydam'ın hizmetleri ayrıntılarıyla anlatılmaya çalışılmıştır. Bu kısımda da, hizmet hayatı boyunca yaptıklarının kendisince öne sürülen gerekçelerinden, olaylara karşı tavırlarından, kendisini tanıyanların

⁶⁶² A.g.e., s. 18-19.

anlarından ve yayınlanmış makale ve dergilerdeki bilgilerden yararlanarak, Dr. Refik Saydam'ın kişiliği üzerinde duracağız. Bu bölüm özellikle Cumhuriyetimizin kurucu kadrosunun yaşama ve dünya'ya bakışlarının, ruh ve düşünce dünyalarının anlaşılması bakımından da önemlidir.

Dr. Refik Saydam, öğrenciliği sırasında az konuşan, şakadan hoşlanmayan, çabuk sinirlenen, ancak kin tutmayan, temiz, titiz, tertipli, ciddi ve sözüne sadık oluşu ile arkadaşları arasında dikkat çekerdi. Tıp mesleği kadar memleket meselelerine de çok ilgi duyduğundan, arkadaşları arasında iyi bir doktordan ziyade iyi bir devlet adamı olacağı düşüncesi daha öğrencilik yıllarında yaygın bir kanaat idi.⁶⁶³ Nitekim bu kanaatin doğruluğu, o daha genç bir tabipken Milli Mücadeledeki hizmetleriyle kanıtlanmış oldu. O yıllardan ölümüne kadar Dr. Refik Saydam, sahip olduğu niteliklerle üstün bir devlet adamı olarak hizmetler verdi.

Dr. Refik Saydam, hayatının her döneminde çok temiz ve şık giyinmeye özen gösterirdi. Her zaman İnceye yakın bir sesle konuşur konuşmalarında asabi mizacı belli olurdu. Çabuk öfkelenmesine rağmen kimsenin kalbini kırmamaya büyük özen gösterirdi. İstmeden kalbini kırdığı arkadaşlarının mutlaka gönüllerini alırdı.

Bekâr olan Dr. Refik Saydam'a niçin evlenmediği sorulduğunda, esprili bir şekilde

“Ben kendimi millete adanmış bulunuyorum. Şayet evlenirsem adağımı yerine getiremeyeceğimden korkuyorum”

diyerek cevap verdiği söylenir⁶⁶⁴.

⁶⁶³ **Türk Tıbbının Kahramanları**, Organon, s. 61.

⁶⁶⁴ Alev Özbil; **a.g.t.**, s.78.

Dr. Refik Saydam'ın ailesi iki kardeşten ibaretti. 1940 yılında önce ağabeyi mebus Hakkı Saydam'ın ardından kız kardeşinin vefat etmelerine çok üzülmüştü. Kardeşlerinin ölümünün ardından başka yakın akrabası kalmamıştı.⁶⁶⁵ İstanbul'a yaptığı son ziyarette kardeşlerinin kabirlerini ziyaret etmiş, kendisi gibi bekar olan kardeşlerinin mezarlarının bakımsız olduğunu görünce Vali Lütfü Kırdar'dan, masrafları kendisine ait olmak üzere mezarların bakımlarının yapılmasını arzu etmiştir.⁶⁶⁶

Dr. Refik Saydam, gerek özel yaşamında, gerekse resmi yaşamında olsun tavır ve ilişkilerinde terbiye ve ciddiyeti hiç eksik etmezdi. Otoritesi, temizlik ve titizliği çevresine mutlaka yansırı.⁶⁶⁷ Bu titizliği, ciddiyeti ve terbiyesi ona bir yandan da çok nazik ve zarif bir beyefendi kimliği kazandırıyor. O, hem sosyal hem resmi ilişkilerinde daima nezaketi ve zerafeti ile iyi bilinirdi; bu onun önemli bir özelliğiydi; ölümlerine bile, etrafın rahatsız edilmemesini istemişti.

Dr. Refik Saydam, iş disiplinine çok önem verir, iş yeri arkadaşlarında değerlendirmeleri buna göre yapardı. O'na göre mesleki gereklilik varsa, o gereklilik için yapılması gereken yapılmalıydı. Devlet hayatında tüm işler, bir disiplin içinde, düzenli ve geniş katılımlı organizasyonlar halinde yürütülmeliydi. Nitekim, onun döneminde sağlık bakanlığında, ardından başbakanlık döneminde diğer bakanlıklarda şurular, gruplar, kongreler, komisyonlar toplanmaya, var olanlar çalıştırılmaya başlandı; Türk Tıp Kongresi, Sağlık Şurası, Milli Neşriyat Kongresi, Tercüme Komisyonu, Milli Eğitim Şurası, bunların örnekleridir.

Dr. Refik Saydam, şahsi hayatında cimrilik derecesinde tutumlu bir yaşam sürerken, halka hizmet söz konusu olduğunda, son derece eli açık bir insan, bir devlet

⁶⁶⁵ Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Sayı: 160, 28. Yıl, Cilt 17, s. 14.

⁶⁶⁶ Dr. Refik Saydam 1881 – 1942, Ölümünün 40. Yıl Anısına, s. 7.

⁶⁶⁷ Erdem Aydın; a.g.e., s. 33.

yöneticisi oluverirdi. Adeta halkına çok bağlı ve hayrandı. Hizmet yıllarındaki icraatlarına bakınca bu özelliği açıkça görülebilmektedir. Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı dönemi içinde yer alan, Anadolu'yu kasıp kavuran salgın hastalıklarla mücadele yıllarında, bir vali 60 – 70 lira maaş alırken, göreve yeni başlayan tıp fakültesi mezunu bir sıtma savaşı uzmanı 100 lira maaş alırdı. Dr. Refik Saydam, Nuri Fehmi Bey isminde Avrupa'da ihtisas yapmış değerli bir göz doktoruna Gaziantep'te trahom mücadelesinin başına geçmesi için aylık 750 lira maaş teklif etmiştir ki, o dönemde milletvekilleri 250 lira maaş alırlardı.⁶⁶⁸

Dr. Refik Saydam okumaya son derece düşküdü. Türk tarihine meraklıydı ve geniş bir tarih bilgisi vardı.⁶⁶⁹ Çok zengin bir kütüphaneye sahipti. İngilizce ve Fransızca bilirdi. Ancak kütüphanesi ölümünden sonra, belki de çocukları olmayışından, diğer yakınlarınca korunamamış, dağılıp gitmiştir.⁶⁷⁰

Dr. Refik Saydam bir dava adamı idi; amaca yönelik çalışırdı; şahsi hesap gütmezdi. Bu nedenle de 37 yıllık meslek hayatı üstün başarılarla doludur. Dr. Refik Saydam'a "Saydam" soyadını bizzat Atatürk vermiştir. Buna gerekçe olarak ta "o içi dışı bir tertemiz bir insan pırlantasıdır da ondan" demiştir.⁶⁷¹

Dr. Refik Saydam, mesleki hayatı boyunca daima gelişmelere çok önem verir, yakından izlerdi. Gelişmiş ülkelerdeki, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yenilikleri yakından takip eder, ilgili kuruluşlarla yakın temas sağlar, bu yeniliklerin mümkün olan en kısa zamanda ülkemize aktarılmasını arzu ederdi. İlişki kurduğu önemli uluslararası kuruluşlardan bir de, bütün dünya'ya oldukça önemli sağlık

⁶⁶⁸ Toplum ve Hekim; Aralık 1987, s. 45.

⁶⁶⁹ Türk Tıbbının Kahramanları, s. 61.

⁶⁷⁰ Dr. Refik Saydam 1881 - 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına; s. 95.

⁶⁷¹ Türk Tıbbının Kahramanları, s. 61.

hizmet destekleri veren Rockefeller Vakfı' dır.⁶⁷² Bu vakıf, Refik Saydam sayesinde Türkiye'ye hem bulaşıcı hastalıklarla savaşta hem de eğitim ve araştırma kurumları kazandırmada çok önemli katkılar sağlamıştır.

Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nı bizzat yaşadığı için savaşa prensip olarak karşı idi. 1939 yılında kendisine Cumhurbaşkanı İnönü tarafından başbakanlık teklif edildiğinde bunu ülkeyi mecbur kalmadıkça savaşa sokmama şartı ile kabul etmiştir.⁶⁷³ 1940 yılında İtalya'nın Balkanlara saldırısı karşısında TBMM'de ve CHP içinde sözü geçen pek çok politikacı “derhal bayrağın çekilip İtalya'ya savaş ilan edilmesi”ni istemeleri üzerine Meclis kürsüsünde söylediği şu sözler onun bu tutumunu gözler önüne serer:⁶⁷⁴

“Çocukların geleceğini düşünmek zorundayız, benim çocuğum yok fakat öldükten sonra arkamdan lanet okutamam”.

İkinci Dünya Savaşının en buhranlı günlerinde ülkenin Başbakanı olarak soğukkanlı ve sağduyulu tutumu milletimizi yeni bir dünya savaşı felaketinden uzak tutmuştur. Arkadaşlarından Dr. Mim Kemal Öke, Dr. Refik Saydam ile ilgili şu bilgileri vermektedir:⁶⁷⁵

“O memleketine bağlılıktan çok büyük bir zevk duyardı. Sağlam, dürüst ve namuslu idi. Kararlarında titiz ve hareketlerinde enerjikti. Arkadaşlık hisleri çok kuvvetli idi. Arkadaş canlısı idi.”

Dr. Refik Saydam, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanları arasında en sıkıntılı ve güç dönemin Başbakanı olma özelliğine sahiptir. Dünyanın en büyük felaketlerinden biri olan II. Dünya Savaşı boyunca o Başbakanlık yapmış, bütün yük ve sıkıntıları

⁶⁷² BCA, 9 Mart 1939, 030.01.5.22.5.

⁶⁷³ Dr. Refik Saydam 1881 – 1942, Ölümünün 40. Yıl Anısına, s. 100-106.

⁶⁷⁴ Hasan Pulur; “Savaş Rüzgarları”, Milliyet, 27 Aralık 2002, s. 3.

⁶⁷⁵ Dr. Refik Saydam 1881 – 1942, Ölümünün 40. Yıl Anısına, s. 14.

birincil sorumlu olarak yüklenmiştir. Bu ağır yük altında zaman zaman rahatsızlanır, ama işini hiç bırakmaz. Tedavi veya istirahat amacıyla Ankara'dan ayrıldığında bile, yüksek görev bilinci ile hükümet işlerini yakından takip etmiş ve yönlendirmiştir. Temmuz 1941'de Yalova'da kaplıcalarda tedavi görürken,⁶⁷⁶ Kasım 1941'den Aralık 1941'e Mersin'de istirahat ederken belgelerinde örnekleri görüleceği üzere yoğun bir biçimde devlet işlerini takip etmiştir.⁶⁷⁷ Bütün hayatı millet ve memleket hizmetinde geçmiş olan Dr. Refik Saydam, ölümü de çalışırken, iş seyahatinde karşılaşmıştır.

1942 yılında ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumun savaş nedeniyle kötüleşmesi, adeta halk için tahammül edilmez bir duruma gelmesi üzerine Dr. Refik Saydam'ın Başvekil olarak “her şey A’ dan Z’ ye bozuktur, değiştirilmesi gerekmektedir ve bunun mutlaka yapılması lazımdır.” sözleri, ondaki sorunu nesnel olarak okuyuş dürüstlüğünü, ama bir yandan da kararlılığı göstermektedir. “Dinamik ve teknik yeteneği tam bir devlet teşkilatına kesinlikle ihtiyacımız vardır. Yoksa bu şekilde kalırsa kamburun üzerine bir kambur daha eklenmiş olur” sözleri ile de ülkenin içinde bulunduğu duruma karşı da aldığı sorumluluğa verdiği ciddiyeti açıkça göstermektedir.⁶⁷⁸ Bu sözler, kısaca onun samimiyet ve cesaretinin ifadeleridir.

Dr. Refik Saydam'ın önemli bir özelliği de devlet ve millet malını ve parasını çok titiz bir biçimde koruyabilme kaygısıdır. Denilebilir ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin en uzun süreli olanlardan biri, ama en az varlık sahibi başbakanı olmuştur. Öldüğünde bütün mal varlığı ailesinden kalma bir yalı ve Atatürk'ün hediye ettiği bir evden ibaretti. Ölümünden bir yıl önce İstanbul'da bulunan Yalı'yı Darüşşafaka'ya

⁶⁷⁶ BCA, 18 Temmuz 1941, 030.01.17.96.9

⁶⁷⁷ BCA, 29 Kasım 1941, 030.01.17.96.17

⁶⁷⁸ Mahmut Goloğlu; **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, s. 148-149; Şevket Süreyya Aydemir; **İkinci Adam**, 2. Cilt, s. 219-220.

Ankara’da bulunan Atatürk’ün hediye ettiği evi de Kızılay’a bağışlamış, ayrıca bu bağışların gizlenmesini istemiştir.⁶⁷⁹

Dr. Refik Saydam, ekonomide ciddi devletçi yaklaşımda idi. Bu yaklaşımı onun halkçılığından kaynaklanmaktadır. Halka olan sevgisi, onun çıkarının özel sektörle değil, devletiyle bağdaştığını düşündürüyordu. Halkçılığı, siyasette de ona demokratik bir karakter kazandırmıştır. Onun düzenlediği 5. Kurultay’da alınan bir kararla 1936 yılında başlatılan ve Parti Genel Sekreterliği ile İçişleri Bakanlığını birleştiren uygulamaya son verilmiş, valilerin CHP İl Başkanlığı görevleri sona erdirilmiş, devlet memurlarının parti üyeliği de yasaklanmıştı. CHP tüzüğünde yapılan tüm bu önemli değişiklikler doğrudan Başvekil Dr. Refik Saydam tarafından önerilmiştir. Bu değişiklikler, bir bütün halinde iktisat ve idari görüşleriyle birlikte ele alınırsa, Dr. Refik Saydam’ın devlet, toplum ve siyaset anlayışını açık bir biçimde gözler önüne sermektedir. Söz konusu bu değişiklikler Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk, ama en belirleyici demokratik açılımlardır. Devlet ve parti birbirinden ayrılmakta, devlet parti dışında bir siyasi yapı haline dönüştürülmektedir. Siyasi tarihimizde, Dr. Refik Saydam’ın bu çok önemli açılımları ve hizmetleri maalesef hak ettikleri yeri almamış, Dr. Refik Saydam’ın bu açılımları hakkında tanıtılmamıştır.

*Dr. Refik Saydam’ı Tanıyanların Kişiliği Hakkındaki Beyanları*⁶⁸⁰

“Refik Saydam bir icra adamıdır. En güç kararı alan, korkmayan, çekinmeyen kahraman tabiatlı bir adamdır.”

Prof. Dr. Sadi Irmak

⁶⁷⁹ Fethi Tevetoğlu; *Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, s. 201-212.

⁶⁸⁰ *Dr. Refik Saydam 1881 – 1942, Ölümünün 40. Yıl Anısına*, s. 25-26.

“Kendisini tanıyanlar kişiliğini şöyle özetlerler, zarif, nazik, ölçülü, sözüne, randevusuna, sadık. Namuslu, dürüst, yeni tanıyanı bile olumlu yönde etkileyen, kendisi ve yakınlarından çok memleketini seven bir kişi.”

Necati Kölan

“Onun kişiliğinde onu tanımamış bugünün genç hekimlerine, koşullar ne olursa olsun verilecek görevlerde sonuna kadar –genç ve ateşli bir vatanseverin mesleki heyecan ve kararlılığını – temiz ve doğru bildiği amaçlar için azminin yüceliğini, millet uğruna ve mutluluğuna olan işlerde kişisel hiçbir etkiden ürkmeyen bir cesareti örnek göstermek istedik.”

Prof. Dr. Kaya Kılıçturgay

“Başbakanlığı döneminde yetki konusuna büyük hassasiyet gösteren İsmet İnönü’den, Refik Saydam’da Hükümet başkanı olarak yetkilerine saygı gösterilmesini aynı titizlikle istemiş ve İnönü’de anlayışla karşılamıştır.”

Olca Göker

Atatürk’ün hastalığı ağırlaşınca İsmet İnönü çevresinde bir gruplaşma olmuştur. Bu gruba katılanlardan biri de Dr. Refik Saydam’dır. İnönü, Atatürk’ün isteği üzerine Başbakanlıktan ayrılınca Dr. Refik Bey de yeni kurulacak hükümette görev almayı kabul etmemiştir.⁶⁸¹ Dr. Refik Saydam, Atatürk ve İnönü arasında gerilimli günlerin yaşandığı 1938 yılında politik tavrını kesin olarak İnönü’den yana koymuştur. Dr. Refik Saydam’ın Celal Bayar’ın kurduğu kabinede yer almaması, Atatürk tarafından “idraksizlik” olarak değerlendirilmiştir.⁶⁸²

Dr. Refik Saydam, Cumhuriyet’in temel ilkeleri olan Cumhuriyetçilik, Laiklik, Halkçılık, Devletçilik, Milliyetçilik, İnkılapçılık umdelerini tam olarak benimsemiş tüm hayatı ve yöneticilik uygulamalarında bu ilkelerden ödün vermeden çalışmıştır. Denilebilir ki, o bu konudaki en tutarlı devlet adamıdır. Cumhuriyet’in

⁶⁸¹ Hakkı Uyar; **Tek Parti Dönemi ve CHP**, İstanbul 1988, s. 336.

⁶⁸² H. Rıza Soyak; **Atatürk’ten Hatıralar**, Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1973, s. 714.

erken döneminde arzu edilen ekonomik gelişme sağlanamayınca, Atatürk ekonomide “devletçilik” ten ziyade özel girişimciliği benimseyen Celal Bayar’a başbakanlık fırsatı vermiştir. Ancak Atatürk’ün ölümü ile Celal Bayar’ın başbakanlıktan ayrılıp yerine Dr. Refik Saydam’ın getirilmesi, Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü’nün de başlangıçtaki uyumu ile yeniden “ilkeli Cumhuriyetçi tavır” Dr. Refik Saydam tarafından tam uygulanmaya başlanmıştır. Ancak, o döneme denk gelen dünya’nın en büyük felaketi ikinci dünya Savaşı nedeniyle bir türlü istenilen sosyal ve ekonomik gelişim sağlanamamış, hatta tam bir var olma savaşı verilmiştir. İşte bu süreçte hem dış hem iç kaynaklı ve elde olmayan sorunlar ve karaborsacıların ağır baskısı ile yorulan toplum, Dr. Refik Saydam’ın ölümü ve Şükrü Saraçoğlu’nun başbakanlığı ile yeniden ekonomide kısmen de olsa özel girişime önem ve taviz veren bir uygulama sürecine girilmiştir. Bu dönüşümde İsmet İnönü’nün de ikna edildiği söylenebilir. Dolayısıyla, Şükrü Saraçoğlu ve döneminden geriye doğru, 1923’e dönülerek bakıldığında, Cumhuriyet’in kuruluş heyecan ve ruhunu tam yaşayan ve tam uygulayan son ismin Dr. Refik Saydam olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Hatta o yıllarda, İsmet İnönü ve Celal Bayar arasındaki anlaşmazlığı körükleyen Dr. Refik Saydam olduğu da ileri sürülmüştür.⁶⁸³

Dr. Refik Saydam, Celal Bayar’a ve ekibine karşı tavrı ile de tanınır. Başbakan olduktan sonra kısa süre içinde “Celaliler” diye nitelediği ileri sürülen Celal Bayar’ın ekibini tüm devlet kurumlarından uzaklaştırmıştır.⁶⁸⁴ Kanaatimize göre, Dr. Refik Saydam’da Celal Bayar’a karşı olmanın esas nedeni ‘Celal Bayar’ın Cumhuriyetin temel umdelerinden devletçiliği önemsemediği, böylece halkçılığın da

⁶⁸³ Hilmi Uran; **a.g.e.**, s. 343.

⁶⁸⁴ Mahmut Goloğlu; **Türkiye’de Milli Şef Dönemi**, s. 4; Ahmet Emin Yalman; **Gördüklerim Geçirdiklerim**, s. 302.

işlevsiz hale gelerek -Dr. Refik Saydam'ın o çok sevdiği, halkın ezilip, istismar edileceği kaygısı' olmalıdır.

Celal Bayar basına verdiği demeçlerden birinde oğlu Refii Bayar'ın "İmpeks Davası" dolayısıyla yargılanmasını Dr. Refik Saydam'ın tertiplediğini söylemiştir. Bu dava sonrasında Refii Bayar beraat etmesine rağmen ailesini üzmesi dolayısıyla bunalıma girmiş ve intihar etmiştir.⁶⁸⁵

Dr. Refik Saydam'ın ölümünün ardından, kurduğu kabinelerde görev almış bazı arkadaşları çeşitli vesilelerle kendisini eleştiren tarzda konuşmalar yapmışlar; ortak karar alınması gereken konularda bile kabine üyelerine danışmaz, kendi bildiğini yapar, sonra bizim haberimiz olurdu diye şikayetlerde bulunmuşlardır. Faik Ahmet Barutçu bu konuda şunları söyler:⁶⁸⁶

"Başvekil Dr. Refik Saydam'ı görev başındayken tenkit etmek icap ederdi. Ölümünün arkasından tenkit etmek mertlik değildir. Halkın söylemeye hakkı vardır. Refik Saydam'da inada saplanmak yüzünden söylenenleri çekmeğe liyakat kazanmış olabilir. Bu müşahede ve manzara bundan sonrası için ibret misali olmalıdır."

Kimbilir ! Bu durum hayatın açık ve pek çok kereler yaşanan ve yaşanmaya devam edecek gerçeği, belki de cilvesi olsa gerektir. Aşağıda, Dr. Refik Saydam'ın, başbakanlığı sırasında bir meclis tartışmasında sarf ettiği sözlere dikkat edelim:⁶⁸⁷

"Arkadaşlar beni yanlış anlamamanızı rica ederim, ben hiçbir zaman konuşulmamasını tenkit yapılmamasını isteyecek bir arkadaşınız değilim. Bilakis çok konuşulup hükümet murakabesinin daima yapılmasını isteyen bir arkadaşınızım."

⁶⁸⁵ Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken; s. 150.

⁶⁸⁶ Faik Ahmet Barutçu; a.g.e., s. 583.

⁶⁸⁷ A.g.e., s: 442.

Hayatını dikkatle incelediğimizde Dr. Refik Saydam'ın bir politika insanı olmaktan ziyade, bir devlet adamı – görev adamı olduğunu gözlüyoruz. Parti ve hükümet düzeyinde en yüksek makamlara gelebilen bir kişi için, devlet adamı olmak devlet ve millet için büyük bir şanstır. Nitekim Refik Saydam, bir başvekil olarak yetkilerini Cumhurreisine karşı da dikkatle ve titizlikle korumasını bilmiştir. Ama Cumhuriyet ve demokrasi hukukunda “politika adamı olamamak” bir zaafiyet anlamı taşıyabilir. Böylece parti sorunları, partiye hizmet eden ileri gelenlerin sorunları, partide gelecek bekleyen bakanların ve vekillerin sorunları, yani “populizmin olmaması sorunu” gittikçe artabilir ve bu o günkü gündeme değişik ölülerde taşınabilir.

SONUÇ

Hatıralarını yazmayan, konuşulmaktan, ortalarda gözükmekten hoşlanmayan, üniversiteler dahil ders kitaplarının hiç birinde adı geçmeyen, ama çok zor şartlarda 37 yıl boyunca ülkesine hizmet etmiş yakın tarihimizin en büyük simalarından biri olan Dr. Refik Saydam'ın doğumundan ölümüne kadar olan bütün hayatını (1882-1942) elde edilen kaynak ve belgelerin verdiği imkanlar nispetinde araştırdık ve elimizden geldiği ölçüde yazıya dökmeye çalıştık.

Dr. Refik Saydam'ın, görev yaptığı dönemin dünya ve Türkiye şartları ile onun hizmet alanları göz önüne getirildiğinde, görevlerinin ve sorumluluklarının büyüklüğü, ulviliği, yüceliği anlaşılır ve onun sürdürdüğü yaşama, ideallerine karşı olan azmine hayranlık duymamak imkansız hale gelir; hatta bu bir haksızlık olur.

“Hekim, milletvekili, bakan ve başbakan olarak, Balkan Savaşlarından başlayıp Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı günlerindeki çözülmesi gereken devasa sorunlar ve elde tüm imkansızlıklar, ancak buna rağmen yapılan hizmetler ve ulaşılan başarılar”; Dr. Refik Saydam'ın yaşamı kısaca bu şekilde özetlenebilir.

Dr. İbrahim Refik, Balkan Harpleri sırasında 30 yaşındadır; iyi bir hekimlik eğitimi ve görgüsü almıştır; birden ağır bir savaşın ve imkansızlıkların içinde kendisini bulur. Özellikle bulaşıcı hastalıkların yaygınlığı, orduya ve insanımıza maliyetini yaşayarak öğrenir. Dr. İbrahim Refik, insanını tanır, devrini ve ülkesinin imkanlarını tanır, ihtiyaçları doğru olarak görmeye başlar. Bu dönemde mesleki olarak büyük bir deneyim kazanırken, mesleki kişiliği ve vatana bakışı şekillenmeye başlar.

Kısa sürede ve nispeten genç yaşta kazanılan bu güçlü deneyim ile Dr. İbrahim Refik, 32 yaşında, I. Dünya Savaşı döneminde ilk büyük mesleki başarılarını gösterir, memleketine önemli hizmetleri yapma şansı kazanır. O dönemde görev aldığı Bakteriyojihanede yaptığı organizasyonlarla, memleketin en büyük derdi olan bulaşıcı hastalıklara karşı aşı çalışmalarını yönetir. O dönemde bulaşıcı hastalıklara karşı aşı ve serum üretiminde Osmanlı tıbbının sağladığı, müttefiklerinin inanmadığı başarıda önemli rolü olur. Bu dönem, kanaatimize göre Dr. İbrahim Refik'in biyografisi hanesine özel olarak kayıt edilmelidir. Çünkü Dr. İbrahim Refik'in ileride Sağlık Bakanı olduğu zaman sağlık sisteminde gerçekleştireceği devrimin temel görüşü bu dönemde "koruyucu tıbbın ne denli önemli olduğunu bizzat yaşayarak görmesi ile" onun ufkuna girmiştir. Öte yandan Balkan Harplerinin ağır yenilgisinde yaşananlar, hemen ardından I. Dünya Savaşı felaketleri ve ülkesinin işgali, Dr. İbrahim Refik'e, hayatı boyunca hiç değişmeden sahip olduğu devlet ve vatan sevgisini ve sadakatini kazandırmıştır. O, her zaman vatanından yanadır; bu yönde her türlü çalışmanın içindedir; güvenilir, sadık ve ciddi bir vatansever olarak daima memleket çabası gösterenlerle birlikte olmuştur. Nitekim Memleketin işgali üzerine, tereddütsüz Mustafa Kemal'in yanında yer alır.

Dr. Refik Bey, 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in maiyetinde Samsun'a çıktığı andan itibaren, bir yandan milli mücadelenin gerektirdiği organizasyonda yer alırken, bir yandan da Anadolu'yu, halkı, sosyal yaşamı bir hekim gözüyle incelemeye başlar. Onun için mesleki gelişiminde yeni bir safha başlamıştır. "Halkın sağlık işleri nasıl yürüyor, halk sağlığı için önemli hastalıklar nelerdir, halkın ve sağlık çalışanlarının hastalıklar hakkında ve hijyen hakkında bilgisi nasıldır, bulaşıcı

hastalıklara karşı mücadele ne durumdadır, çevre sağlığı hizmetleri nasıl yürütölmektedir, sağlık çalışanları nasıl organize olmuştur, nitelikleri nedir, sayısal durumları nasıldır” konusunda bütün bunları inceleme fırsatı yakalar. Kanaatimize göre Dr. Refik Bey’in sağlık alanındaki büyük hizmetleri ve başarısını sağlayan gelişimini dört aşamada değerlendirmek doğru olacaktır: İlk üç aşama 1920’de Ankara’ya gelene kadarki sürede kazandıklarıdır: 1. Ciddi, disiplinli, tertipli, alışkan ve güvenilir bir karakter. 2. Askeri hekimlikte kazanılan, o yıllara ait en büyük sağlık sorunu olan bulaşıcı hastalıklar konusundaki bilgi ve deneyim. 3. Samsun’a çıkıştan Ankara’ya ulaşana kadar, bir hekimin Anadolu’da yaşayan halk üzerindeki gözlemleri sayesinde edinilen sağlık hizmetleri konusundaki bilgi, görgü ve deneyim. Dördüncü aşama ise 1921 yılında ilk TBMM’de Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili iken gördükleri ve deneyim olarak kazandıklarıdır. 1921 yılında iyi yetişmiş, hem mesleğini hem mesleki sorunlarını hem de yaşayan halkı iyi bilen, iyi tanıyan bir devlet adamı yetişmiştir, 1921 yılında bu devlet adamı henüz 39 yaşındadır.

Mustafa Kemal’de Dr. Refik Beyi sayar ve takdir eder, ona güvenirdi. Nitekim, Batı ölkelerinde bile varlığı sayılı iken, TBMM’nin ilk hükümetine sağlık vekilliğinin eklenmesindeki ısrarı, bu fikrin yakın dava arkadaşı Dr. Refik Bey tarafından verilmiş olmasıdır. Dr. Refik Bey, Mustafa Kemal’i ikna ederek, TBMM içinde kurdurduğu bu vekalet ile dünyada az sayıda örneği olan bir ilki, deneyim ve uzak görüşlölüğü ile memleketine daha savaş yıllarında iken kazandırtmıştır.

Dr. Refik Bey’in o zor dönemlerdeki olaylarda takındığı tavırlar dikkatle incelendiğinde, kanaatime göre şu özellikleri ön plana çıkmakta, onun için ayırıcı vasıf olmaktadır: Dr. Refik Bey’in ciddi ve ilkeli bir duruşu vardır. O yi bir teknisyendir, hiçbir zaman politikacı tavrı takınamamıştır, çalışırken işine tüm

benliğini verir, nazik bir idarecidir. Dr. Refik Bey, titiz ve düzenlidir, ekip içinde çok tutarlı hareket eder, daima güvenilirdir, daima Mustafa Kemal ile birlikte hareket eder, Vatan ve millet endişesi dışında bir kaygısı yoktur.

Daha önce değindiğimiz gibi Dr. Refik Saydam'ın sağlık alanındaki büyük hizmetleri ve başarısını sağlayan gelişiminin dördüncü aşamasını bizzat ilk TBMM'de Sıhhiye ve Muvanet-i İçtimaiye Vekili iken görecekları ve kazanacakları ile sağlamıştır. Bu dönemde hizmet alanı içindeki göçmenleri, sakatları, yoksulları, hastaları, yaşlıları görür, sayısal bilgiler edinir ve eldeki imkanlarla onların ihtiyaçlarını ölçme, tartma şansı olur. Bu dönemle birlikte, kanaatime göre Dr. Refik Bey, Türkiye'nin sağlık hizmetlerinde geleceğini şekillendirecek birikim ve donanımını büyük ölçüde kazanmıştır.

Savaş halindeki bir ülkenin meclisinde görev yapanlar işlerini politikacılıktan ziyade ciddi devlet adamlığı sorumluluğunda ve iyi bir teknisyen olarak yapmalıdırlar. Yukarıda değinildiği gibi Meclis içinde zaman zaman artan yersiz tartışmalar, imkânların kısıtlılığı ile birleştirilince, ciddi devlet adamlarında yeis ya da sorumluluk devir ihtiyaçlarına yol açabilir. Aralık 1921'in sonlarına doğru, 14 Aralık'ta Dr. Refik Bey Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye vekilliğinden sağlık sorunlarını neden göstererek istifa eder. Ancak hiçbir kaynakta bu istifanın gerçek nedenini bulamıyoruz. Dr. Refik Bey'in tütün ve alkol alışkanlığı olmadığını, beslenmesine ciddi dikkat ettiğini biliyoruz. O tarihte 39 yaşında olan Dr. Refik Bey'in ciddi hiçbir hastalık kaydı yoktur. Milli Mücadele günlerinde Büyük Millet Meclisi Hükümeti çok zor şartlar altında çalışmalarını sürdürmüştür. Ülkenin değişik yerlerinden, değişik işlerden gelen mebuslar, zaman zaman gereksiz, zaman zaman bilgi eksiliği ile dolu, zaman zaman da karşı çıkma amacıyla haksız eleştirilerde ve

serzenişlerde bulunmuşlardır. Bu durumlar, savaş içindeki bir mecliste, normal zamanlara göre beklenenden çok daha ağır zihni ve duygusal sorunlara yol açabilmekte, hizmet üretenleri ciddi ölçülerde bunaltabilmekte, zaman zaman da yeis içine düşürebilmektedir.

Cumhuriyet'in kuruluşunu takiben, Mustafa Kemal Atatürk, sağlık bakanlığını çok güvendiği arkadaşı Dr. Refik Saydam'a teslim eder. Dr. Refik Saydam, artık ideal görevindedir. O, yaklaşık 13 yıl Sağlık Bakanlığı yapar; bakanlığı süresince büyük sıkıntılar içindeki milletin sağlık sorunlarına çare bulmaya çalışmış ve tüm dünya'da gıpta ile bakılan bir sağlık teşkilatı kurmayı başarır. Kurulan bu sağlık teşkilatının kurumları ve mevzuatı halen kullanılmaktadır.

Dr. Refik Saydam'ın sağlık alanındaki hizmetleri, onu Cumhuriyetin en önemli devlet adamlarından birisi haline getirmiştir. O, işlevi bugünlere uzanan sağlık hizmeti organizasyonunu adeta sıfırdan kurmuş, yoktan gelişmiş ülkeler seviyesine yaklaştırmıştır. Bu amaçla ilk iş olarak sağlık alanında yasalar tüzükler çıkarılmış, böylece sağlık teşkilatlanması sağlanmıştır. Dr. Refik Saydam, bakanlığı süresince 51 kanun ve 18 tüzük çıkarmıştır. Bu sayı, oluşturulduğu süre dikkate alınırca, devletin sıhhat konusunu nasıl yeniden ve baştan organize edildiğinin en iyi göstergesidir. Bu dönemde kamu sektöründe çalışacak sağlık personelinin atama, terfi ve cezalandırma işleri bir elde toplanmakta, sağlık şurası kurulmasıyla da yönetim ve eşgüdüm için Sağlık Bakanlığı fiili olarak ülkede sağlık hizmetlerini yürüten tek kurum olmaktadır. Yine ilk kez bu dönemde özgün bir maaş politikası oluşturulmuş ve işlenmiştir. Bütün bu gelişmeler, hiç kuşkusuz, Dr. Refik Saydam'ın bilgi, görgü ve daha önemlisi ufku ile olmaktadır. Bu sürecin aynı zamanda iyi bir teşkilatçılık gerektirdiği de açıktır.

Dr. Refik Saydam'ın sağlık politikası ve tüm sağlık hizmeti teşkilatlanması, esas olarak sağlık hizmetlerinin bütün ÷lkeye yayılabilmesi amacı çerçevesinde şekillenmiştir. Dr. Refik Saydam'ın bu amaca bağlı olarak uyguladığı yöntem, günümüzde halen geçerli olan ve “yatay örgütlenme” adı da verilen koruyucu ve tedavi edici genel sağlık hizmetlerinin birlikte sunulduğu sistemdir. Dr. Refik Saydam, “toplum sağlığı” kavramını çok iyi algılamış ve gereklerini bütün yönleri ile uygulamaya koymuştur. Bu amaçla bir yandan bulaşıcı hastalıklarla yoğun ve başarılı bir mücadele götürülürken, bir yandan bu mücadele “sıtma savaşı”, “verem savaşı”, “trahom ile savaş” adları ile kurumsallaştırılarak yapılmıştır. Bu kurumsallaşmanın en üst ve modern yapıları olan ve tüm toplum sağlığı hizmetlerini kapsayacak olan Hıfzısıhha Enstitüsü, Hıfzısıhha Okulu ve Umumi Hıfzısıhha Kanunu doğrudan Dr. Refik Saydam tarafından oluşturulan ana yapılardır. Bu kurumlar Dr. Refik Saydam'ın sağlık bakanlığı dönemindeki en önemli hizmetlerini oluşturur. Umumi Hıfzısıhha Kanunu hemen bütün sağlıkla ilgili alanları kapsayan temel bir kanundur ve işlevi halen devam etmektedir.

Dr. Refik Saydam'ın Türkiye'nin sağlık işlerine yaptığı hizmeti anlayabilmek için, bugünü değil, 1920'li yıllardaki durumu göz önünde tutarak değerlendirme yapmak gerekir. İşte o zaman Dr. Refik Saydam'ın yaptığının tam bir yoktan var etmek olduğu gör÷lebilir.

Dr. Refik Saydam'ın Almanca ve Fransızcaı iyi bilmesi, dış literatürü iyi takip etmesini ve etkili yabancı dostluklar kurabilmesini sağlamıştır. Bu yetenek, Dr. Refik Saydam'ın eğitsel konulara verdiği önemin de kaynağını oluşturmuştur. Nitekim, Dr. Refik Saydam, gelişmiş ÷lkelerde 20-30 yıldır yapılmakta olan mesleki ve bilimsel kongrelerin, ÷lkemizdeki ilk öncüsü ve organizatörüdür. Bu kongreler,

amaçlandığı gibi sağlık hizmetine katkı yapacakların hem idari hem de eğitsel eşgüdümüne önemli katkılar sağlamıştır. Halen gittikçe artan sayıda uzmanlık kongreleri tüm dünyada yapılmaya devam etmektedir.

Dr. Refik Saydam'ın Kızılay'ın başına getirilişi, Atatürk'ün o'na ve uygulamalarına duyduğu güveni açıkça göstermektedir. Kurum'a "Kızılay" adı onun zamanında verilmiş, kaynaklar çok geliştirilmiş, idari yapı baştan aşağı değiştirilmiş, Kızılay uzmanların çalıştığı bir kurum haline getirilmiştir. Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, 8 Ağustos 1925 ve 25 Ocak 1930 yılları arasında Kızılay'ın ülke genelinde örgütlenmesini sağlayarak, organizasyonunu yeniden yapılandırmış, gelirlerini arttıracak tedbirleri almıştır. On yıl içinde Kızılay gerçekleştirdiği yardım faaliyetlerinin çeşitliliği açısından dünyadaki örnekleri arasında önemli bir yere ulaşmıştır.

Dr. Refik Saydam hem sağlık bakanı, hem de zaman zaman Milli Eğitim Bakanı vekili olarak, özellikle Hitler Almanya'sından kaçan bilim adamlarının ülkemiz üniversitelerinde istihdam edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip'in geçirdiği bir kaza nedeniyle Bakanlık görevinden ayrılması sonrasında, Alman kökenli 30 kadar bilim adamı bizzat Dr. Refik Saydam'ın gayretleri ile Türkiye'ye getirilmiş ve yeni kurulan üniversite ile Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü bünyesinde istihdam edilmiştir. Bu bilim adamlarının ülkemizde bilimsel gelişmeye katkıları kuşkusuz büyük olmuştur.

Atatürk'ün hastalığı ağırlaşınca İsmet İnönü çevresinde bir gruplaşma oluşur. Dr. Refik Saydam da bu gruba katılır. İnönü, Atatürk'ün isteği üzerine Başbakanlıktan ayrılınca Dr. Refik Bey de yeni kurulacak hükümette görev almayı kabul etmez, Atatürk ve İnönü arasında gerilimli günlerin yaşandığı 1938 yılında

politik tavrını kesin olarak İnönü'den yana koyar. Kanaatimize göre bu davranışın nedenlerini şöyle açıklayabiliriz: Dr. Refik Saydam, Cumhuriyet'in temel ilkeleri olan Cumhuriyetçilik, Laiklik, Halkçılık, Devletçilik, Milliyetçilik, İnkılapçılık umdelerini tam olarak benimsemiş tüm hayatı ve yöneticilik uygulamalarında bu ilkelerden ödün vermeden çalışmıştır. Denilebilir ki, o bu konudaki en tutarlı devlet adamıdır. Cumhuriyet'in erken döneminde arzu edilen ekonomik gelişme sağlanamayınca, Atatürk ekonomide “devletçilik” ten ziyade özel girişimciliği benimseyen Celal Bayar'a başbakanlık fırsatı vermiştir. Ama yukarıdaki özellikleri nedeniyle Dr. Refik Saydam, Celal Bayar kabinesinde görev almak istemez. Dr. Refik Saydam'da Celal Bayar'a karşı olmanın nedeni 'Celal Bayar'ın Cumhuriyetin temel umdelerinden devletçiliği önemsemediği, böylece halkçılığın da işlevsiz hale gelerek -Dr. Refik Saydam'ın o çok sevdiği, halkın ezilip, istismar edileceği kaygısı' olmalıdır.

Atatürk'ün ölümü ile Celal Bayar başbakanlıktan ayrılır, yerine Dr. Refik Saydam getirilir. Cumhuriyet'in erken dönemindeki siyasi olaylar karşısındaki tavırları, devlet adamı olarak başarıları, doğru ve düzgün karakteri ona başbakanlık yolunu açmış, fakat bütün Dünya'yı felaketlere sürükleyen bir dönemde o mevkiye gelmiştir (25 Ocak 1939). Dr. Refik Saydam'ın başbakanlığa getirilmesi, Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü'nün de başlangıçtaki uyumu ile yeniden “ilkeli Cumhuriyetçi tavır” Dr. Refik Saydam tarafından tam uygulanmaya başlanmıştır.

Dr. Refik Saydam'ın yaşam ve hizmet öyküsünü irdelerken Başbakan olmasından kısa bir süre sonra, 1 Eylül 1939'da tüm Dünya'yı ateş ve kan içinde bırakacak görülmemiş büyüklükte ve yaygınlıkta bir savaş olan İkinci Dünya Savaşı'nı daima akılda tutmak gerekir. O savaş bir yıl içerisinde sınırlarımıza

dayanmış ve ülkemizi tehdit eder bir duruma gelmiştir. II. Dünya Savaşı insanlık tarihinin en büyük felaketidir. Dr. Refik saydam hükümetleri döneminde bütün çaba ve gayretlere rağmen ekonomide istenilen gelişme ve rahatlık sağlanamaz. Pahalılık önlenememiş, temel ihtiyaç maddelerinde yokluklar oluşmuş, karneler ortaya çıkmıştır. Bir türlü istenilen sosyal ve ekonomik gelişim sağlanamadığı gibi, tam bir var olma savaşı verilmiştir. Ancak, II. Dünya Savaşı yılları sırasında, milli kurtuluş Savaşı sonrası Türkiye Cumhuriyeti kuruluş döneminde, ama milyonlarca insanın öldüğü o dönemde, bir milyonluk ordusu ile cephede tek bir asker kaybetmemiş, Hatay'ın katılımıyla toprakları büyümüş, bir önceki dönemin borçları ödenmeye başlamış, ülkede açlıktan ölen olmadığı gibi, gerçek anlamda da kıtlıklar yaşanmamıştır.

Dr. Refik saydam hükümetleri II. Dünya Savaşı boyunca dengeli bir dış politika yürüterek, savaşın dışında kalmayı başarmış, bu uzun ve zor yıllardan olabildiğinde ülkeyi uzak tutmayı başarmışlardır.

Dr. Refik Saydam Hükümetinin bu zor dönemde dikkate alınması gereken hizmet alanlarından birisi de eğitim hizmetleridir. Ekonomik ve dış politika sıkıntlarına rağmen, Kurumsal olarak neşriyat çabalarına girilmiş, tüm bakanlık teşkilatlarında organizasyonlar yeniden yapılmış, şura ve komisyonlar kurulmuş, ulusal kongreler düzenlenmiştir. Hemen tüm ulusal kongrelerin ilki Dr. Refik Saydam'ın başbakanlığı dönemine denk gelmiş, açılış konuşmalarını o yapmıştır. Halkevleri Dr. Refik Saydam döneminde en etkin konumuna ulaşmış, başlı başına bir eğitim sistemi olan Köy Enstitüleri bu dönemde kurulmuş ve işletilmiştir.

Dr. Refik Saydam Cumhuriyet ve Demokrasiyi zarif kişiliği, eğitimi ve olgunluğu ile birleştirebilmiş ve ilk kez CHP’de parti ve devlet idarecisi ayırımını yaparak, önemli demokratik açılımlara da öncülük yapmıştır.

Hayatını dikkatle incelediğimizde Dr. Refik Saydam’ın bir politika insanı olmaktan ziyade, bir devlet adamı – görev adamı olduğunu gözlüyoruz. Parti ve hükümet düzeyinde en yüksek makamlara gelebilen bir kişi için, devlet adamı olmak devlet ve millet için büyük bir şanstır. Nitekim Refik Saydam, bir başvekil olarak yetkilerini Cumhurreisine karşı da dikkatle ve titizlikle korumasını bilmiştir. Ama Cumhuriyet ve demokrasi hukukunda “politika adamı olamamak” bir zaafiyet anlamı taşıyabilir. Böylece parti sorunları, partiye hizmet eden ileri gelenlerin sorunları, partide gelecek bekleyen bakanların ve vekillerin sorunları, yani “populizmin olmaması sorunu” gittikçe artabilir ve bu o günkü gündeme değişik ölçülerde taşınabilir.

Dr. Refik Saydam, bir bağımsızlık savaşının ardından Cumhuriyet Devrimini başaran kadronun en önünde yer almış, tüm hayatını Cumhuriyet’in ideallerine samimi olarak adanmış, zarif, saygın, ciddi, güvenilir, disiplinli, ama gösterişsiz bir devlet adamı ve bir vatanseverdir. O, ideallerinin ve sahip olduğu bilgi ve deneyim nedeniyle halkının ona yüklediği sorumlulukların, gereğini yerine getirmiştir. Sağlık Bakanlığında, tarihe geçmiş ama hala işlevi devam eden unutulmaz hizmetleri sonrası, Başbakan olarak sahip olduğu Cumhuriyetçi ideallerle devleti yönetmiştir. Dr. Refik Saydam’ın başbakanlığı esas olarak eğitim, iç ve dış politika alanlarında açık başarılarla sahiptir. Ama bu başarılardan çok, o dönem ekonomik sıkıntılarla ve darlıklarla anılır, eleştirilir. Bu eleştirilerde daima bir haklılık payı doğa gereğidir. Tarihçiler ve sosyologlar, çok çeşitli yönleriyle dönemi irdeleyerek hükümlerini

vereceklerdir. Ancak, bu hükümler verilirken, o dönemin dünya tarihindeki en büyük felaket olan II. Dünya Savaşı yıllarına denk geldiği ve Türkiye Cumhuriyeti'nin, milli kurtuluş Savaşı sonrası henüz 16 yaşında olduğu dikkate alınacak, Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşananlar ve yapılanlar dünyadaki olaylar ve ülkeler tarihi ile kıyaslamalı biçimde değerlendirilecektir. Bu dönemin başbakanı, Dr. Refik Saydam, öylesine büyük ve yoğun çabalar içindeyken sıkıntılar yaşayan halkını dinlemek için gittiği bir gezide, İstanbul'da çalışma toplantısı sonrası gece istirahatına çekilirken hayatını kaybetmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti iktisat tarihinde, iktisadi sistemde farklılaşma olarak ilk ve asıl kırılma noktasını Dr. Refik Saydam'ın ölümüyle Şükrü Saraçoğlu'nun başbakan olarak hükümet kurması oluşturur. Bu noktadan sonraki gelişmeler 1950 seçimlerini ve yeniden Celal Bayar görüşleri önderliğinde sosyal ve iktisadi iktidarını gündeme getirecektir. O nedenle, bana göre Türkiye Cumhuriyeti sosyal ve iktisadi anlayışında ilk temel kırılma noktası 1950 seçimleri değil, 1942'de Dr. Refik Saydam'ın ölümüdür.

ÖZET

Cumhuriyetimizin kurucularından, Türk Sağlık Sisteminin mimarı, ülkemizin yetiştirdiği en önemli devlet adamlarından biri olan Dr. İbrahim Refik Saydam, 1882 (Rumi 1298) yılında İstanbul'da doğdu.

İbrahim Refik, o dönemin normal Mahalle Mektebini bitirdikten sonra Fatih Askeri Rüştiyesi ve takiben Çengelköy Askeri İdadisi'ni bitirdi. 22 Ekim 1905 tarihinde Askeri Tıbbiye'den Yüzbaşı rütbesi ile askeri hekim olarak mezun oldu. Hekim Yüzbaşı İbrahim Refik, klinik eğitimini Gülhane Askeri Hastanesi'nde tamamladı. Takiben bu hastanede, Manastır Askeri Hastanesi ve İstanbul Maltepe Askeri Hastanesi'nde çalıştı. 1910 yılında Almanya'ya ileri eğitim amacıyla gönderildi.

1 Mart 1911'de kıdemli yüzbaşılığa terfi eden Dr. İbrahim Refik, Balkan Savaşları'nın başlaması üzerine 26 Eylül 1912'de Berlin'den İstanbul'a döndü. Balkan savaşlarında askeri hekim olarak görev yapan, Dr. İbrahim Refik, salgın hastalıklar ve bulaşıcı hastalıklar konusunda çok önemli bilgi ve engin bir deneyim kazandı.

Dr. İbrahim Refik, 20 Temmuz 1914'de Karargah-ı Umumiye Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliği Yardımcılığı'na atandı ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar bu görevde kaldı. Bu sıralarda Ordu İaşe Nizamnamesi Tetkik Komisyonu'na üye olarak görev yapmaktaydı. Bu görevde iken, İstanbul'daki Bakteriyolojihane'nin yeniden organize edilmesini sağladı. Buradaki hizmetleriyle tifüs aşısı için sağlanan başarıda belirleyici rol aldı.

Dr. İbrahim Refik, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından 28 Nisan 1919'da İzmit Askeri Kumaş Fabrikası Hekimliği'ne atandı. Kısa süre sonra,

16 Mayıs 1919'da, Mustafa Kemal'in maiyetine 9. Ordu Müfettişlik Sıhhiye Başkan Yardımcısı ünvanı ile dahil oldu. Böylece Milli Mücadele'nin ilk ve önder kadrosu içinde yer aldı. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktıktan sonra Dr. İbrahim Refik Bey, bir önemli ve onurlu görevi daha üstlendi; bu tarihten itibaren tam 19 yıl – ölene kadar Mustafa Kemal'in sağlığını takip eden, ilgili çalışmaları koordine eden hekim oldu. Milli Mücadele boyunca, Samsun'dan, Cumhuriyet'in kuruluşuna değin Dr. Refik Saydam, Mustafa Kemal'in yanında yer almıştır.

23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılması sağlandıktan sonra, 3-4 Mayıs 1920 tarihli görüşmelerde İcra Vekilleri Heyeti teşkil edildi. Heyette o güne kadar Osmanlı Devletinde bulunmayan ve pek çok Avrupa ülkesinde bile olmayan yeni bir vekalet yer aldı: Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekaleti. Vekaletin kuruluşu, ülkenin içinde bulunduğu durum, çok yetersiz sağlık kadrosu ve imkanları dikkate alındığında, cesur ve büyük bir adımdı. Bu adımda, iyi tıp eğitimi almış, savaşlardaki hastalıkları ve kıyımı bir hekim olarak görmüş, son olarak Anadolu'da halkın halini bizzat yaşayarak görmüş Dr. İbrahim Refik'in rolü büyüktür. Vekalet, bir bakıma Mustafa Kemal'e Dr. İbrahim Refik'in telkinleriyle kurulmuştur.

Milli Mücadele yıllarında TBMM'nin ilk Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekili Dr. Adnan Bey (Adıvar) 3.5.1920 – 10.3. 1921 tarihleri arasında, ikinci Vekil Dr. İbrahim Refik Bey (Saydam) 10.3.1921 – 20.12.1921 tarihleri arasında, üçüncü vekil Dr. Rıza Nur Bey ise 24.12.1921 – 27.10.1923 tarihleri arasında görev yapmıştır. Bu üç vekil'de Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekaletine bina ve sağlık elemanı temini, öncelikli kanunların çıkarılması 2 milyona yakın iç ve dış muhacirlerin yerleştirilmeye çalışılması ve bilhassa savaş yaralılarının ve salgın hastalık mağdurlarının tedavisi için uğraş verdiler.

Cumhuriyetin ilanı sonrasında, Dr. Refik Bey ilk kez 30.10.1923 - 22.11.1924 tarihleri arasında sağlık vekilliği yaptı. Celal Bayar Hükümeti ile kısa süre vekillikten ayrılan Dr. Refik Bey, takiben 04.03.1925 tarihinde tekrar vekilliğe getirilip, 25.10.1937 yılına kadar kesintisiz olarak 12 yıl 7 ay ülkenin sağlık işlerini tam yetkili olarak yönetmiştir. Dr. Refik Saydam, bakan olarak Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve Başbakan İsmet İnönü ile çalışmıştır. Saydam soyadı ona bizzat Atatürk tarafından verilmiştir. Bu dönemde Hükümetin ve sağlık vekaletinin karşısında; savaş ve işgaller nedeniyle yakılıp, yıkılmış; çalışır nüfusunu ciddi ölçüde kaybetmiş, üretimi düşmüş, fakirleşmiş bir ülke, salgın hastalıklarla ve yokluk nedeniyle perişan olmuş bir halk topluluğu bulunuyordu. Uzun süren bakanlık döneminde Dr. Refik Saydam, yoklukla başladığı görevlerinde gıpta edilecek bir başarı göstererek, hizmet işlevi bugünlere değin uzanan bir ufukla bütün bu büyük sorunların üstesinden gelmiştir.

Dr. Refik Saydam'ın sağlık alanındaki hizmetleri, onu Cumhuriyetin en önemli devlet adamlarından biri yapmıştır. O, işlevi bugünlere uzanan sağlık hizmeti organizasyonunu adeta sıfırdan kurmuş, yoktan gelişmiş ülkeler seviyesine yaklaştırmıştır. Bu amaçla ilk iş olarak sağlık alanında yasalar, tüzükler çıkarılmış, böylece sağlık teşkilatlanması sağlanmıştır. Dr. Refik Saydam'ın, bakanlığı süresince 51 kanun kabul edilmiş ve 18 tüzük yayınlanmıştır.

Dr. Refik Saydam, başta hekim olmak üzere sağlık çalışanlarının sayısını ve eğitim imkanlarını hızla arttırmış, çok sayıda yeni hastane, sağlık evi, dispanser gibi temel yatırımları yapmıştır. Özellikle hekim adayı öğrenciler için parasız yurtlar yaptırması, hem meslek elemanı sayısında, hem de Anadolu'nun fakir çocuklarının önünün açılmasında büyük yararlar sağlamıştır.

Hıfzısıhha Enstitüsü, Hıfzısıhha Okulu ve Umumi Hıfzısıhha Kanunu, Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı dönemindeki en önemli hizmetlerini oluşturur. Umumi Hıfzısıhha Kanunu hemen bütün sağlıkla ilgili alanları kapsayan temel bir kanundur ve işlevi halen devam etmektedir. O yıllarda böylesi bir kanunu çıkarabilmek iyi eğitim, iyi tıp bilgisi, geniş bir deneyim ve dünya görgüsü, dirayet ve çok becerikli bir takım çalışması gerektirirdi. Dr. Refik Saydam bunları üzerinde toplayabilmiş, yaptıklarının yanında çok az tanınan, ama Cumhuriyet'in en önemli planlayıcı, uygulayıcı ve aydınlarından birisidir.

Dr. Refik Saydam döneminde salgın hastalıklarla da bugün için inanılması zor bir mücadele verilmiştir. O dönemde en fazla mücadele edilen bulaşıcı hastalıklar tifo, tifüs, kızıl, difteri, menenjit, sıtma, verem, frengi, trahom' dur. Bulaşıcı hastalıklar sorununun boyutunu sıtma ile bir ölçüde anlatabiliriz. Sıtma tüm ülkede yaygındı; öyle ki, o tarihlerde Ege bölgesinden Ankara'ya kadar nüfusun %90'ı Karadeniz, Güney, Güneydoğu Bölgelerinde %80'i Trakya'da %30 'u sıtma hastalığının etkisi altında idi. 1925 yılında 839 sayılı Sıtma Savaş Kanunu çıkarıldı ve bütün yurttta sıtma savaşı başlatıldı. Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı döneminde, halka sıtma tedavisinde kullanılmak üzere 70 ton ücretsiz kinin dağıtıldı. 17 milyon insan muayene edildi. 5 milyon sıtma hastası tedavi edildi. 1.000 km. civarında kanal açıldı. 350 km. genişliğinde bataklık kurutuldu. Bu mücadeleler neticesinde 1940 yılına gelindiğinde sıtmalılı oranı %11'e kadar düşürüldü.

Ülke insanının sağlığını tehdit eden en önemli salgınlardan biri de trahom adı verilen göz hastalığı salgını idi. 1925 yılında 981 numara ile çıkarılan Trahomla Mücadele Kanunu ile trahom savaşı başlatıldı. Ortadoğu'dan ülkemize giren bu salgın neticesinde pek çok insanımız görme yetisini kaybetmişti. Salgınla

mücadelenin başladığı Cumhuriyet'in ilk yıllarında trahomlu hasta sayısı 3 milyon'a ulaşıyordu. Mücadele sırasında 35 bin kişi ameliyat edilmiş 16 milyon kişi ilaç ile tedavi edilmiş bu mücadele neticesinde Güneydoğu Bölgemizde trahomlu oranı %70 iken, 1925'i takip eden yıllarda %2'ye kadar düşürülmüştür.

31 Temmuz 1933'de çıkarılan Üniversite Reformu Kanunu ile İstanbul Darülfünun'u lağvedilmiş tüm fakülteler yeni kurulan İstanbul Üniversitesine bağlanmıştı. Üniversite reformu kapsamında Dr. Refik Saydam hem sağlık bakanı, hem de zaman zaman Milli Eğitim Bakanı Vekili olarak, özellikle Hitler Almanya'sından kaçan bilim adamlarının ülkemiz üniversitelerinde istihdam edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip'in geçirdiği bir kaza nedeniyle Bakanlık görevinden ayrılması sonrasında, Alman kökenli 30 kadar bilim adamı bizzat Dr. Refik Saydam'ın gayretleri ile Türkiye'ye getirilmiş ve yeni kurulan üniversite ile Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü bünyesinde istihdam edilmiştir. Bu bilim adamlarının ülkemizde bilimsel gelişmeye katkıları kuşkusuz büyük olmuştur.

Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, 8 Ağustos 1925 ve 25 Ocak 1930 yılları arasında 13.5 yıl Kızılay Başkanlığı da yapmıştır. Dr. Refik Saydam, Kızılay'ın ülke genelinde örgütlenmesini sağlayarak, organizasyonunu yeniden yapılandırmış, gelirlerini arttıracak tedbirleri almıştır. On yıl içinde Kızılay gerçekleştirdiği yardım faaliyetlerinin çeşitliliği açısından dünyadaki örnekleri arasında önemli bir yere ulaşmıştır.

Atatürk'ün 1938 yılında İnönü yerine Celal Bayar'ı başbakan olarak görevlendirilmesi sonrasında kurulan Celal Bayar Hükümeti'nde Atatürk'ün isteğine rağmen Dr. Refik Saydam görev almamıştır. Dr. Refik Saydam'ın uzun yılları

başbakanlığını yapmış olan İsmet İnönü'ye gösterdiği bu yakınlık ve güven dikkat çekicidir.

Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Dr. Refik Saydam'ı Başbakan olarak görevlendirmiştir. Bu görevlendirmede, hiç kuşkusuz onun bakanlığı boyunca devlet ve millet hizmetindeki başarıları göz önüne alınmıştır. Ancak bu tercihte esas olan, Dr. Refik Saydam'ın Cumhuriyet'in kurucu kadrosu içinde, Cumhuriyet ideal ve ilkelerine olan bağlılığı, inancı, onun kişiliğinde görülen güven ve vatanseverliği rol oynamıştır. O, en önde gelen kurucularından bir olduğu Cumhuriyet'in temel ilkelerini tam olarak benimsemiş ve tüm hayatı ve yöneticilik sorumluluk ve uygulamalarında bu ilkelere ödün vermeden çalışmıştır. Kanaatimize göre O, Atatürk'ten sonra bu konudaki en tutarlı devlet adamıdır. Dr. Refik Saydam'ın ölümü ve Şükrü Saraçoğlu'nun başbakanlığı ile yeniden ekonomide kısmen de olsa özel girişime önem ve taviz veren bir uygulama sürecine girilmiştir. Bu dönüşümde İsmet İnönü'nün de ikna edildiği söylenebilir. Dolayısıyla, Şükrü Saraçoğlu ve döneminden geriye doğru, 1923'e dönülerek bakıldığında, Cumhuriyet'in kuruluş heyecan ve ruhunu tam yaşayan ve tam uygulayan son ismin Dr. Refik Saydam olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Dr. Refik Saydam'ın başbakan olarak görevlendirildiği tarih olan 1939 yılı tüm dünya'yı bir genel savaş felaketinin tehdit ettiği bir döneme rast gelmiştir. Bu kritik günlerde başbakanlık teklifi alan Dr. Refik Saydam bu teklifi “paşam, ben bu milleti yeniden harbe sokamam. Başbakanlık görevini ancak harbe girmemek şartı ile kabul edebilirim” sözleri ile cevaplamış, İnönü'nün bu konuda verdiği teminat neticesinde de başbakanlık görevini kabul etmiştir. Dr. Refik Saydam, başbakanlığını çok zor, belki de Türkiye Cumhuriyet'in olası geleceği de dahil en zor döneminde,

ama Cumhuriyet'in dayandığı temel esaslara bağlı esaslarına bağlı; cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, laik, devletçi ve inkılapçı bir tavırla geçirmiştir.

Dr. Refik Saydam başbakan olduktan kısa bir süre sonra, 1 Eylül 1939'da Alman ordularının Polonya'ya saldırması neticesinde başlayan İkinci Dünya Savaşı kısa süre içinde tün Avrupa'yı sarmış ve sınırlarımızı tehdit etmeye başlamıştır. Savaşın daha ilk günü durumun ciddiyetini iyi algılayan Başbakan Dr. Refik Saydam ve hükümeti hızla gerekli tedbirleri alma yoluna gitmiştir. Bu tedbirler çerçevesinde 1 milyon'a yakın asker silah altına alınmış, bu büyük sayıda askerin gıda, giyim-kuşam ve teçhizat ihtiyacının karşılanması içinde oldukça riskli ekonomik kararlar almak ve uygulamak zorunda kalınmıştır. Ancak sorun sadece bu büyük gücün beslenmesi değildir. Genç nüfusun askerde olması üretimi ciddi şekilde azaltmış, nakliye ve dış alım sıkıntısıyla beraber arz talebe yetmez hale gelmiştir. Böylece ülke ekonomisi ağır bir enflasyonist baskı altına girmiştir. Tabii ekonomik idame sağlanmaya çalışılırken, bir yandan da savaş vurguncuları ve onların spekülasyonları ile mücadele etmek zorunda da kalınmıştır. Dr. Refik Saydam'ın Başbakanlığı döneminde, artan ve çözülemeyen sıkıntı sonucu ekmek ve diğer temel gıda maddeleri karneye bağlanmıştır. Bu dönem, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en çok tartışılan dönemidir.

Bu dönemde, II. Dünya Savaşı boyunca Türkiye, dış politikada hükümetinin tutarlı ve doğru tavrıyla savaş dışı kalabilmiş; dengeli ülkeler ve taraflar politikası ile önemli bir kayıp vermeden ve ülkesi tahrip olmadan bu dönemi atlatabilmiştir.

Dr. Refik Saydam Hükümetinin bu zor dönemde dikkate alınması gereken hizmet alanlarından birisi de eğitim hizmetleridir. Ekonomik ve dış politika sıkıntlarına rağmen, Kurumsal olarak neşriyat çabalarına girişilmiş, tüm bakanlık

teşkilatlarında organizasyonlar yeniden yapılmış, şura ve komisyonlar kurulmuş, ulusal kongreler düzenlenmiştir. Hemen tüm ulusal kongrelerin ilki Dr. Refik Saydam'ın başbakanlığı dönemine denk gelmiş, açılış konuşmalarını o yapmıştır. Halkevleri Dr. Refik Saydam döneminde en etkin konumuna ulaşmış, başlı başına bir eğitim sistemi olan Köy Enstitüleri bu dönemde kurulmuş ve işletilmiştir.

Dr. Refik Saydam'ın önemli reformlarından biri de parti ve devlet işlerini ve görevlilerini bir birinden ayırt etmesi olmuştur. Cumhuriyet hükümetlerinin en önemli ilk demokratik açılımını Dr. Refik Saydam'ın yaptığını rahatlıkla belirtebiliriz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini tam benimsemiş; devlet ve halk idaresinde halkçı, devletçi, milliyetçi, laik ve akılcı bir dönem, Dr. Refik Saydam'ın, 8 Temmuz 1942'nin ilk saatinde, İstanbul'da, bir iş gezisi gecesini kalp krizi sonucu hayata veda etmesiyle son bulmuştur. Dr. Refik Saydam, hep bilinen o haliyle; "çalışırken" son nefesini vermiştir.

Dr. Refik Saydam, ülkesinin bağımsızlığı için mücadele veren kadronun en önünde yer almış, tüm hayatını bu ideale samimi olarak adanmış, ciddi, saygın, güvenilir, disiplinli, ama gösterişsiz bir devlet adamı ve bir vatanseverdir. O, cumhuriyet için kadro hareketine inanmış ve gereğini yerine getirmiştir. Sağlık Bakanlığında, tarihe geçmiş unutulmaz hizmetleri ve eserleri sonrası, Başbakan olarak sahip olduğu Cumhuriyetçi ideallerle devleti yönetmiştir. Ancak Dr. Saydam, ilk kez CHP'de parti ve devlet idarecisi ayırımını yaparak önemli demokratik açılımlar da yapmıştır, daha doğrusu demokratikleşmenin önünü açmıştır. Onun başbakanlığı, eğitim, politika, dış politika alanlarındaki çabalardan ve başarılarından çok, dönemindeki ekonomik sıkıntılarla ve darlıklarla anılır, eleştirilir. Bu

eleştirilerde daima bir haklılık payı olacaktır, tarihçiler ve sosyologlar çeşitli yönleriyle dönemi irdeleyerek hüküm verirler. Bu hükümler verilirken, Dr. Saydam'ın Başbakanlığı döneminin dünya tarihindeki en büyük felaket olan II. Dünya Savaşı yıllarına denk geldiği ve Türkiye Cumhuriyeti'nin, milli kurtuluş Savaşı sonrası henüz 16 yaşında olduğu dikkate alınacaktır. Milyonlarca insanın öldüğü o dönemde, bir milyonluk ordusu ile Türkiye cephede tek bir asker kaybetmemiş, coğrafyası Hatay'ın katılımıyla büyümüş, Osmanlı Devletinden kalan borçların ödenmesi sürdürülmüş, ülkede açlıktan ölen olmadığı gibi, gerçek anlamda da kıtlıklar yaşanmamıştır. Bu dönemin Başbakanı, ister istemez sıkıntılar yaşayan halkını dinlemek için gittiği bir gezide, çalışma toplantısı sonrası gece istirahatine çekilirken hayatını kaybetmiştir.

SUMMARY

Among the creators of our Republic, the architect of Turkish Health System, and one of the most significant statesmen of our country, Dr Ibrahim Refik Saydam was born in 1882 (1298 in Julian Calendar) in Istanbul.

After his graduation from the regular Local School (Mahalle Mektebi) of the time, Ibrahim Refik attended the Fatih Military Secondary School (Fatih Askeri Rustiyesi) and then Cengelkoy Military High School (Cengelkoy Askeri Idadisi). In 22 October 1905, he graduated from the Military Medical School only to become a military medic with a captain rank. Medic Captain Ibrahim Refik finished his residency in Gulhane Military Hospital and worked in the said hospital, then Manastir Military Hospital, and in Istanbul Maltepe Military Hospital. He was dispatched to Germany in 1910 for further training.

When in Germany, he was promoted to lieutenant commander in 1 March 1911, and then he went back to Istanbul from Berlin in 26 September 1912 after the beginning of Balkan Wars. While he was serving as military medic during Balkan Wars, he obtained quite significant knowledge and gained a vast experience on “diseases that cause outbreak-epidemic diseases” – one of the most important issues of the time.

Dr Ibrahim Refik was assigned to the post of General Headquarters Medical Field Deputy General Inspector (Karargah-i Umumiye Sahra Sihhiye Genel Mufettisligi Yardimciligi) and held this office until the conclusion of Mondros Armistice Agreement. At the time of agreement, he was serving as the member of Military Food Service Regulations Inspection Board (Ordu Iase Nizamnamesi Tetkik Komisyonu). While in this capacity, he ensured a re-organization of Bacteriology

Laboratory (Bakteriyolojihane) in Istanbul. He played a determining role with his services in the success of typhus vaccine.

Dr Ibrahim Refik was then assigned to the Medic post of Izmit Military Fabric Factory in 28 April 1919 following the Mondros Armistice Agreement. After quite a short while, in 16 May 1919, he was included in the entourage of Mustafa Kemal with the title of 9th Army Deputy Inspector Medical. Thus, he took part in the initial and leading cadre of National Struggle. Following the arrival to Samsun on 19 May 1919, Dr Ibrahim Refik took on another important and honorable post. From that date onwards, he was the doctor that monitored the health of Mustafa Kemal and coordinated the relevant studies for 19 years. Throughout the National Struggle, he was with Mustafa Kemal from the arrival to Samsun till the establishment of the Republic.

After the opening of Turkish Grand National Assembly on 23 April 1920, a Ministers Committee (Icra Vekilleri Heyeti) was formed during the talks on 3-4 May 1920. The committee included a new ministry that was non-existent in the Ottoman Empire and even in many European countries: Ministry of Health and Social Aid (Sihhiye ve Muaveneti Ictimaiye Vekaleti). Establishment of the said ministry is a brave and great step considering the current condition of the state, quite inadequate medical staff, and opportunities. Dr Ibrahim Refik, who had had a good medical education, saw the diseases and bloodshed as a medic during the wars and tried his best to prevent them from happening, and lastly, experienced the conditions of the public by living among them, played a great role in the said step. The ministry was made possible by the suggestions of Dr Ibrahim Refik to Mustafa Kemal, and that was really a big step on an international scale.

The very first Minister of Health and Social Aid during the National Struggle years, Dr Adnan Bey (Adivar), held this post between the dates of 3.5.1920 and 10.3.1921, tenure of the second Minister Dr Ibrahim Refik Bey (Saydam) was between 10.3.1921 and 20.12.1921, and the third Minister, Dr Riza Nur Bey, had this post between the dates of 24.12.1921 and 27.10.1923. All these three Ministers had gone great lengths to provide buildings and medical staff to the Ministry of Health and Social Aid, passing the primary bills, settling around 2 million emigrants and immigrants, and especially for the treatment of casualties and sufferers of epidemic disease.

Following the proclamation of the Republic, Dr Refik Bey held the post of Minister of Health for the first time between 30.10.1923 and 22.11.1924. During the cabinet headed by Celal Bayar, he left the office for a short while, but then, he was re-appointed on 04.03.1925 and continuously administered the health works for 12 more years and 7 months. With the Minister title, Dr Refik Saydam worked with President Mustafa Kemal Ataturk and Prime Minister Ismet Inonu. The last name, "Saydam", was given to him by Ataturk personally.

During the tenure of Dr Refik Saydam, before the cabinet and Ministry of Health laid a country that was devastated by wars and invasions, considerably lost its working section of its population, lowered manufacturing, grown poorer, and a nation that was desolated by epidemic diseases and dearth. Dr Refik Saydam showed a much-coveted success in his duties that he had begun with quite a limited budget and opportunities in a country, compared to others, which had just got out of the Independence War, with high number of sick and disabled, and pretty insufficient

number of educated manpower. His function of service did greatly overcome these issues – with a scope that reaches even to this day.

The services of Dr Refik Saydam in the medical field made him one of the most significant statesmen of the Republic. He established the health services organization from scratch – of which the function is felt today – and brought it to the level of developed countries. For this purpose, the first thing was the deduction of laws on health from regulations, thus creating a health organization. Dr Refik Saydam produced 51 laws and 18 regulations during his tenure.

Dr Refik Saydam increased the number of health workers, predominantly doctors, and enhanced the education opportunities. He made such essential investments as numerous new hospitals, village clinics, and dispensaries. The fact that he built free dormitories for doctor candidate students provided great benefits in terms of both the number of staff and opportunities for poor children dwelling in Anatolia.

Health Institution, Health School, and Public Health Law constituted some of the most important services during the ministerial tenure of Dr Refik Saydam. Public Health Law is both an essential law encompassing nearly all areas on health and its function still continues to exist. On those years, being able to provide such a law would have required a good knowledge of medicine, a broad worldly experience, sagacity, and a very skilful teamwork. Dr Refik Saydam was a personality that managed to have all these, known to a quite limited number of people besides his achievements, but he was one of the most significant planners, appliers, and intellectuals of the Republic.

Dr Refik Saydam exerted strenuous efforts in his time also for epidemic diseases, which is beyond belief even for today. In those days, the contagious diseases that were struggled with the most were typhoid, typhus, scarlet fever, diphtheria, meningitis, malaria, tuberculosis, syphilis, and trachoma. We might explain the dimensions of infectious diseases with malaria to some extent. Malaria was widespread throughout the whole country; so much so that 90% of the population in those days from the Aegean region to Ankara, 80% from Black Sea, Southern, to Southeastern regions, and 30% in Thrace was all under the effect of malaria disease. In 1925, the Law on Fight with Malaria number 839 was passed, and a war was waged on malaria throughout the whole country. During the tenure of Dr Refik Saydam as Minister of Health, 70 ton of quinine was distributed free of charge to be used in malaria treatment; 17 million people were examined; and 5 million malaria patients were cured. Water channels of 1,000 km long were constructed and swamps of 350 km width were drained. These numbers must be considered bearing in mind the conditions of the time. As a matter of fact, people with malaria fell down to 11% by 1940 as a result of this struggle.

Another most important epidemic that threatened the health of country was the eye disease called trachoma. The struggle with trachoma begun with the Law on Fight with Trachoma number 981 passed in 1925. As a result of this epidemic introduced to our country by Middle East, so many people of ours lost their sight. The number of patients with trachoma reached 3 million during the first years of the Republic – at a time when the struggle with epidemics had begun. As the fight went on, 35 thousand people were operated, 16 million were treated with medicine; and as

a result of this struggle, while the rate of people with trachoma was 70%, it went down to as low as 2% in the years after 1925.

With the Law on University Reform passed in 31 July 1933, all the faculties of Istanbul University (Darulfunun) that were previously abolished were again affiliated to the university. Dr Refik Saydam, both as the Minister of Health, and occasionally, as Deputy Minister of National Education, played an important role in employing scientists who escaped from Hitler's Germany in universities of our country. After Resit Galip, Minister of National Education, left his post due to an accident he had, about 30 scientists of German descent was brought to Turkey thanks to the efforts by Dr Refik Saydam, and they were all employed at the Institute of Central Health. Undoubtedly, these scientists contributed greatly to the scientific improvements in our country.

Dr Refik Saydam, Minister of Health, also presided over the Turkish Red Cross between 8 August 1925 and 25 January 1930. He ensured the formation of Turkish Red Cross throughout the country, re-structured the organization, and took some measures to increase its income. In ten years time, Turkish Red Cross assumed a prominent place among its counterparts around the world in terms of the variety of aid activities.

Dr Refik Saydam did not assume the post during the Celal Bayar cabinet established after Ataturk commissioned Celal Bayar as the prime minister instead of Inonu in 1938 – despite the request of Ataturk. This attitude of Dr Refik Saydam is quite remarkable. To us, there is a very strong belief and commitment to the essential principles of Republic that lies behind this decision of his. Dr Refik Saydam thought that Celal Bayar might manifest some weakness for the principles of “statism” and

“populism”. In those days, this commitment of his led him to stand beside Ismet Inonu instead of Celal Bayar.

Following the death of Ataturk, President Ismet Inonu commissioned Dr Refik Saydam as the Prime Minister. Without a doubt, his achievements in state and national services throughout his previous ministerial period were considered for this commissioning. But the essential role played in this appointment was him taking part in the founding group of the Republic, his commitment to and believing in ideals and principles of the Republic, confidence found in his personality, and his patriotism. He fully adopted the essential principles of the Republic, of which he was one of the leading founders, and he worked without compromising these principles in all his life and in the responsibilities and applications of his administration. To us, he was the most consistent statesman after Ataturk. With the death of Dr Refik Saydam and the Prime Ministry of Sukru Saracoglu, the country had begun to experience a process of administration that was compromising and that gave importance to private entrepreneurship in economy as it has never seen before. It is an interesting fact that, in this transformation, Ismet Inonu was also convinced. Thus, it can conveniently be said that, retrospectively from Sukru Saracoglu and his term back to the year 1923, the last figure that fully experienced and applied the enthusiasm and spirit of the establishment of Republic was Dr Refik Saydam.

The year 1939 in which Dr Saydam was commissioned as the Prime Minister at a time when the world was generally threatened by wars. On the proposal of the post of Prime Minister, Dr Refik Saydam responded as “Sir, I cannot lead this nation into a war again. I can accept the post of Prime Minister only on condition of not entering into the war.” And as a result of the assurance by Inonu, he accepted the

post. Dr Refik Saydam had a tenure at an outstandingly difficult time of the Republic of Turkey, even considering the possible future periods, but with an attitude that was committed to entire principles of the Republic, that was populist, statist, nationalist, and patriotic.

A short while after Dr Refik Saydam assumed the post, the World War II that begun with the attack by German army to Poland on 1 September 1939 beleaguered the entire Europe, and started to threaten our borders. Perceiving well the severity of the situation on the very first day of war, Prime Minister Dr Refik Saydam and his cabinet quickly acted to take necessary measures. Within the scope of these measures, around 1 million people were recruited, and quite risky economic decisions had to have been made and implemented in order to meet the food, uniform, and equipment needs of such a high number of soldiers. But the issue was not feeding such a great power. The fact that the younger population was recruited to the army seriously lessened the manufacturing, and the production started to become insufficient to meet the supply and demand with the transport and foreign purchase hardships. Thus, the country economy was crushing under a severe inflationist pressure. Of course, while trying to provide economic sustenance, a necessity arose for struggling with war profiteers and their speculations. During the tenure of Dr Refik Saydam, the increasing and the unresolved hardships led to the imposition of rations for bread and other essential foods. The said time is the most-debated period of the history of the Republic of Turkey.

In those days, Turkey managed to stay out of war throughout the World War II thanks to the consistent and accurate attitude of the cabinet in foreign policy. With

balanced country and parties policies, it was able to fend off the period without any significant losses and destruction of the land.

One of the service fields of Dr Refik Saydam government that needs attentions during such difficult times is the education services. Despite the economic and foreign policy adversities, there were institutional publications efforts, organizations in all ministerial bodies were re-built, councils and committees were established, and national conferences were held. Nearly the firsts of all the national conferences were held during the tenure of Dr Refik Saydam, and he made the inaugural speeches. People's Houses reached their most effective positions, and Village Institutes - an education system all by itself – were founded and operated in those days.

Another significant reform of Dr Refik Saydam was to distinguish the party and state works and their officials. Governors' also holding another post as the provincial chairman of Republican People's Party (CHP) was abolished, and autonomous groups were established within the party. Thus, we can easily say that Dr Refik Saydam made the most important first democratic expansion among the governments of Republic.

A term that adopted the establishment philosophy of the Turkish Republic, which was populist in the administration of state and people, statist, nationalist, secular, and level-headed came to an end with the death of Dr Refik Saydam from heart attack during a business trip to Istanbul in the first hour on 8 July 1942. He passed away in the same way everyone remembered him, while he was "working".

Dr Refik Saydam led the group which fought for the independence of his country, he dedicated his entire life from the heart to this ideal. And he was a serious,

respected, trustworthy, disciplined, but a modest statesman and a patriot. He believed in the group movement for Republic and did whatever needed. With his unforgettable services and works that made history during his tenure as the Minister of Health, he governed the state as the Prime Minister through his Republican ideals. So much so that, his commitment to the principle of populism made it possible for him to make important democratic expansion by distinguishing the party and state administrator for the first time in CHP, namely paving the way for democratization. The tenure of Dr Refik Saydam as the Prime Minister is mentioned and criticized with the financial hardships and dearth more than the efforts and achievements in the fields of education, politics, and foreign policy. Such criticisms would be true to a certain extent. Historians and sociologists judge the period by analyzing it along with its various aspects. While making decision, it would of course be considered that the prime ministry of Dr Refik Saydam coincided with the greatest disaster of the world history, World War II, and that the Republic of Turkey was only 16 years old after the National Independence War. In those days when millions of people died, Turkey did not lose even one soldier from its army of one million at the frontiers, its geographical area expanded with the inclusion of the city of Hatay, the debts began to be paid back, and severe international sanctions had been made abolished. While overcoming all these issues, there were no deaths from famine, and also any real dearth was not experienced. During a trip made in order to listen to the public which had gone through adversities without much choice, Dr Refik Saydam, the Prime Minister of the time, passed away after a work meeting as he went to his room for the night.

KAYNAKLAR

MAKALELER

Ağaoğlu, Ahmet; “Dr. Refik Saydam Hükümeti”, **Tan**, 26.1.1939.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, s. 79, Mayıs 1981, Belge no: 1747.

Atay, Falih Rıfki; “Almanya ve Sovyetler”, **Ulus**, 25.8.1939.

Atay, Falih Rıfki; “Büyük Britanya ve Türkiye”, **Ulus**, 1.4.1939.

Aydın, Erdem; “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi”, **III. Türk Tıp Tarihi Kongresi**, 20-23 Eylül 1993, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Aytul, Turhan; “Türkiye’yi Titreten Yıllar”, **Milliyet**, 31.5.1979.

Babüroğlu, Selahattin; “Atatürk Dönemi ve Sonrası Kamu İktisadi Teşebbüsleri”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 513.

Bengisarp, Sevim Polat; “Türkiye’de Sanatoryum ve Göğüs Hastalıkları Hastanelerinin Tarihine Bir Bakış”, **IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi 18-20 Eylül 1996**, TTK Basımevi Ankara 2003.

Boratav, Korkut; “1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Dönemlendirilmesi”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu 14-16 Ocak 1977**, İstanbul, 1977.

Deringil, Selim; “Turkey’s Diplomatic Position at the Outbreak of Second World War” **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, Vol. 8-9, 1980-1981.

Dikmen, Orhan; “Milli Korunma Kanununda Yapılan Tadilat”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 2, 1939-1940.

“Dr. Refik Saydam’ın Aziz Hatırasına”, **Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası**, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti Yayını, Ulusal Matbaa, Ankara 1942.

Ergin, Feridun; “Türkiye’de Harp Maliyesi”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 4.

Esmer, Ahmet Şükrü; “**Türk – İngiliz Deklarasyonu**”, **Ulus**, 13.5.1939.

Esmer, Ahmet Şükrü – Sander, Oral; “İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası 1939 - 1945”, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Üçüncü Baskı, A.Ü.S.B.F.Y. No: 279, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.

Göl, Süreyya Kadri, “Dr. Refik Saydam”, **Poliklinik Aylık Tıp Mecmuası**, No: 61, Kenan Basımevi, İstanbul 1938.

Gönülalan, Uğur – Dizbay, Murat – Yılmaz, Gül Ruhsar – Bakır, Fatih – Bayar, Banu – Uzunmehmetoğlu, Tahir – Özen, Nilgün – Cansız, Oktay; “Refik Saydam Merkez Hıfzısıhha Merkezi Kuruluşu ve Tarihçesi”, **Referans**, sayı 1, T.C. Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzısıhha Merkezi Başkanlığı Yayın Organı, Ankara 2002.

Güven, Ali Murat; “Zamanda Yolculuk”, **Yeni Şafak Gazetesi**, 12. 8. 2007.

Günay, Muhlis; “Talat Talay Sivas Kongresi’nin Son Tanığı Atatürk’ü Anlatıyor – Mustafa Kemal’in Yüreğinde Korkunun Yeri Yoktu”, **Yıllar Boyu Tarih Dergisi**, Cilt :10, Sayı:6.

Hamitoğulları, Beşir; “Atatürk Devletçiliği ve Ekonomik Bağımsızlık”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 513.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S.: 23, Mart 1958, Belge No: 578.

Hot, İnci; “Ülkemizde Trahom ile Mücadele”, **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği – Hukuku – Tarihi Dergisi**, 2003.

Koçak, Cemil; “Sayılarla Sosyal Politika Tarihi”, **Tarih ve Toplum**, Sayı 92, Ağustos 1991.

Kongar, Emre; “Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu**, 14-16 Ocak 1977, İstanbul, 1977.

Nadi, Nadir; “Türk – İngiliz Antlaşması”, **Cumhuriyet**, 13.5.1939.

Orhan, Hamdi; “Kızılay’ın Kuruluş Tarihine Kısa Bir Bakış”, **Kızılay Dergisi**, Ankara, 1964.

Ölçen, Ali Nejat; “1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 513.

Önger, M. Faruk; “Dr. Refik Saydam’ın Türk Eczacılığına Yaptığı Hizmetler” **Dr. Refik Saydam 1881–1942 Ölümünün 40. Yılı Anısına**, Sağlık Ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Özaydın, Zuhâl; “Osmanlı Hilali Ahmer Cemiyeti Salnamesine Göre Osmanlı Hilali Ahmer Cemiyetinin Kuruluşu”, **Türk Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Çağaloğlu İstanbul.

Özden, Neşe; “Dr. Refik Saydam’ın Türk Sağlık Politikalarına Etkisi (1923-1937)”, **38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı**, Ankara 2005.

Özkaya, Yücel; “Mustafa Kemal Paşa Anadolu’da”, **Milli Mücadele Tarihi**, Ankara 2002.

“Sağlık Hizmetlerinde Refik Saydam”, **Toplum ve Hekim**, Sayı: 45, Aralık 1987.
Saltık, Ahmet; “Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetlerinin Tarihçesi”, **Bilim ve Ütopya**, sayı: 44, Şubat 1988.

Sarı, Nil, Özaydın, Zuhâl; “1. Dünya Savaşında Osmanlı Hilali Ahmer Cemiyetinin Sağlık ve sosyal Yardıma Katkıları”, **II. Türk Tıp Tarihi Kongresi 20-21 Eylül 1990, Bildiri Kitabı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin; “Hilâl-i Ahmer ve Kurtuluş Savaşı”, **Askerî Tarih Bülteni**, Cilt 20, Sayı 39, 1995.

Soyer, Ata; “Türkiye’nin İktisadi ve Sosyal Tarihi Bağlamında Başlangıcından 1960’a Kadar Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Bakanlığı” **Toplum ve Hekim**, Cilt:16, Sayı:6, Kasım – Aralık 2001.

Sertel, Sabiha; “Sulh ve Müşterek Emniyet”, **Tan**, 14.5.1939.

Sertoğlu, Mithat; “Mustafa Kemal Sivas Kongresi Kararlarını İstanbul Hükümetine Bildiriyor”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sayı: 14, İstanbul 1968.

Sertoğlu, Mithat; “İstanbul’un İşgali”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, İstanbul 1968.

Şehsuvaroğlu, Bedii N; “Türkiye’de Sağlık Davaları ve Hekim Dertleri”, **İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası**, Sayı 1, Cilt 24, 1961.

Terzioğlu, Arslan; “Dr. Refik Saydam ve İstanbul Tıp Fakültesi”, **Dr. Refik Saydam Ölümünün 40. Yılı Anısına**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

Tezel, Yahya; “1923–1938 Döneminde Türkiye’nin Dış İktisadi İlişkileri”, **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu, 14-16 Ocak 1977**, İstanbul, 1977.

Tunaya, Tarık Zafer; “TBMM Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, İstanbul 1956.

Tunçay, Mete; “Hatay Sorunu ve TBMM”, **Türk Parlamentoculuğunun İlk 100 Yılı (1876-1976)**, Kanuni Esasi’nin 100. Yılı Sempozyumu 9 – 11 Nisan 1976.

Uğurlu, Mehmet Cemil; “Dr. Refik Saydam ve Köy Enstitüleri”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Yıl 28, Sayı 160, Cilt 17, Ekim 1993.

Unat, Faik Reşit; “Mustafa Kemal Paşa’ya 9. Ordu Kıtaâtı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Selahiyetlere Dair Bazı Vesikalar”, **Tarih Vesikaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 12, 1943.

Unat, Faik Reşit; “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kuruluşuna Dair Bazı Vesikalar”, **Tarih Vesikaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1–2, 1941.

KİTAPLAR

101 Soruda 101 Cevapta Kızılay, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara, 1976.

Acar, Yalçın; **Ulusal Sorunlar ve Demokratik Çözüm Yolları**, Ekin Kitapevi, Bursa 2001.

Ada, Serhan; **Türk Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2005.

Akbulut, Dursun Ali; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, 1. Kitap, Atatürk Araştırma Merkezi, 2. Baskı, Ankara 2002.

Akgün, Seçil Karal – Uluğtekin, Murat; **Hilali Ahmer’den Kızılay’a**, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, THK Yayınevi, Ankara, 2002.

Akşin, Sina; **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul 1992.

Aktaş, Refik Necdet; **Atatürk’ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı**, İstanbul 1973.

Akyüz, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınları, İstanbul 1999.

Alpaslan, Gönül; **Diş Hekimliği Tarihi**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2005.

Altıntaş, Ayten; **“Tıphane-i Amire’nin Kuruluşu”**, Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları, CSA Global Publishing, İstanbul 2006.

Armaoğlu, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914 – 1995)**, Alkım Yayınları, İstanbul 1996.

Arar, İsmail; **Hükümet Programları**, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968.

Arıburnu, Kemal; **Sivas Kongresi**, Ankara 1997.

Asım Us’un Hatıra Notları (1930-1950), Vakıf Matbaası, İstanbul 1966.

Aslan, Turan; **Hıfzısıhha Albümü**, Refik Saydam Hıfzısıhha Merkezi Yayını, Ankara 2004.

Aslan, Yavuz; **TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri**, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920 – 30 Ekim 1923), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.

Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. No: 1, Ankara 1982.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 1997.

Atay, Falih Rıfki; **Çankaya**, Sena Matbaası, İstanbul 1980.

Aydemir, Şevket Süreyya; **İkinci Adam**, Cilt 1, Remzi Kitapevi, İstanbul 1966.

Aydemir, Şevket Süreyya; **İkinci Adam**, Cilt 1, Remzi Kitapevi, İstanbul 1975.

Aydemir, Şevket Süreyya; **Tek Adam Mustafa Kemal**, 2. Cilt (1919-1922), Remzi Kitapevi, İstanbul 1975.

Aydın, Erdem; **Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi**, Naturel Yayınları, Ankara 2002.

Aydoğan, Metin; **Türkiye Üzerine Notlar; 1923 – 2005**, Umay Yayınları, İzmir 2005.

Barutçu, Faik Ahmet; **Siyasi hatıralar : Milli Mücadeleden Demokrasiye**, Cilt 2, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001.

Baydar, Ertuğrul; **İkinci Dünya Savaşında Türk Bütçeleri**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını Ankara 1978.

Baytop, Turhan; **Türk Eczacılık Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.

Bayur, Hikmet; **Atatürk'ün Hayatı ve Eseri (Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1990.

Bertan, Münevver – Güler, Çağatay; **Halk Sağlığı Temel Bilgiler**, Güneş Kitapevi Ltd. Şti., Ankara 1997.

Bıyıklıoğlu, Tevfik; **Atatürk Anadolu'da, (1919-1921)**, Ankara 1959.

Bilge, Suat; **Güç Komşuluk (Türkiye – Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.

Birinci Maarif Şurası 17 – 29 Temmuz 1939 Çalışma Programı, Konuşmalar, Lahikaları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi Raporlar Teklifler Müzakere Zabıtları, T.C. Maarif Vekaleti Yayınları, Ankara 1939.

Bleda, Mithat Şükrü; **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1979.

Boratav, Korkut; **Türkiye’de Devletçilik**, İstanbul 1974.

Boratav, Korkut; **Türkiye İktisat Tarihi**, İmge Yayınevi, 9. Baskı, Ağustos 2005.

Bozdağ, İsmet; **Bir Çağın Perde Arkası (Atatürk – İnönü, İnönü – Bayar Çekişmeleri)**, Kervan Yayınları, İstanbul 1972.

Cebesoy, Ali Fuat; **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1959.

CHP 5. Büyük Kurultay Zabıtları, 29 Mayıs 1939 – 3 Haziran 1939, Ulus Basımevi, Ankara 1939.

Cumhuriyet Halk Partisi Üsnomal Büyük Kurultay Zabıtları, Ankara 1938.

Çağdaş, Orhan S. – Tükel, Selma; **Kızılayın Tarihçesine, Çalışmalarına Kısa Bir Bakış**, Kızılay Dergisi, Ankara, 1966.

Çavdar, Tevfik; **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitapevi, Ankara 2004.

Çevik, Zeki; **Milli Mücadele’de Müdafaa Hukuktan Halk Fırkasına Geçiş**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2002.

Çıkar, Mustafa; **Hasan Ali Yücel ve Türk Kültür Reformu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.

Dağlı, Nuran – Aktürk, Berna; **Hükümetler ve Programları 1920 – 1960**, TBMM Basımevi, Ankara 1998.

Dedeoğlu, Necati; **Hıfzısıhha Okulu: Tarihçesi, Önemi**. Toplum ve Hekim, Cilt 16, Sayı 6, 2001.

Derin, Haldun; **Türkiye’de Devletçilik**; İstanbul 1940.

Deringil, Selim; **Denge Oyunu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2003.

Dr. Refik Saydam 1881 – 1942, Ölümünün 40. Yılı Anısına, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

Dursunoğlu, Cevat; **Milli Mücadele’de Erzurum**, Ankara 1946.

Düstur, 3. Tertip, C.1, Başvekalet Müdevvenat Müdiriyeti, İstanbul 1929.

Efeoğlu, Ahmet – Demirhan, Ayşegül - Öncel, Öztan; **Geçmişten Günümüze Türk Diş Hekimliği**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

Ekrem Kadri Unat; **Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi**, Cerrhpaşa Tıp Fakültesi Yayınları 4, İstanbul 1988.

Erdemir, Ayşegül D., Kahya, Esin; **Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

Eren, Nevzat – Tanrıtanır, Nuray; **Cumhuriyet ve Sağlık**, Türk Tabipleri Birliği Yayını, Ankara 1998.

Ergin, Osman; **Türk Maarif Tarihi**, cilt 5, Eser Matbaacılık.

Erkin, Feridun Cemal; **Türk – Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Başnur Matbaası, Ankara 1968.

Eroğlu, Hamza; **Atatürk ve Devletçilik**, Olgaç Matbaası, Ankara 1981.

Fişek, Nusret H.; **Halk Sağlığına Giriş**, Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayınları, Ankara 1983.

Frik, Feridun; **Cumhuriyet Devri Sağlık Hareketleri (1923 – 1963)**, İstanbul 1964.

Giritlioğlu, Fahir; **Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii**, 2 Cilt, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965.

Goloğlu, Mahmut; **Sivas Kongresi**, Ankara 1969

Goloğlu, Mahmut; **Erzurum Kongresi**, Ankara 1968.

Goloğlu, Mahmut; **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara 1970.

Goloğlu, Mahmut; **Tek Partili Cumhuriyet**, Kalite Matbaası, Ankara 1974.

Goloğlu, Mahmut; **Türkiye’de Milli Şef Dönemi 1939-1945**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1974.

Gökbilgin,Tayyib ; **Milli Mücadele Başlarken**, Cilt 1, Ankara 1959.

Gönen, S., Görsel, M.; **Hıfzısıhha Okulu, 25.Yıl Tarihçe ve Çalışmaları**. Ankara Basımevi ve Ciltevi, 1961.

Gülcan, Yılmaz; **Cumhuriyet Halk Partisi (1923 – 1946)**, Alfa Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2001.

Güner, Zekai – Kabataş, Orhan; **Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını**, Ankara, 1990.

Güneş, İhsan; **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920–1923)**, İstanbul 1997.

Gürün, Kamuran; **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, Ankara 1983.

Gürün, Kamuran; **Türkiye Sovyet İlişkileri (1920 – 1953)**, TTK Basımevi, Ankara 1991.

İğdemir, Uluğ; **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1986.

Hacıömeroğlu, Mustafa, **Hıfzısıhha (Kronoloji)**, Refik Saydam Hıfzısıhha Enstitüsü Yayınları, 2007.

Halkevleri Neşriyatı, **Broşür 2**, Ankara, Temmuz 1941.

Hastane Mecmuası; İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, 1925.

Hatemi, Hüsrev; “**Türk Tıp Tarihinin Aşamaları**”, Türk Tıp Eğitiminin Önemli Adımları. Biofarma, CSA Global Publishing, İstanbul, 2005.

İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, 1. Cilt, 1919-1946, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları; 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946.

İnönü, İsmet; **Hatıralar**, Bilgi Yayınevi, 1. Kitap, Ankara 1987.

Jaeschke, Gotthard; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, Ankara 1989.

Kabacalı, Alpay; **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990.

Kadro; C. II, Teşrinievvel, 1933, sayı 22.

Kansu, Mazhar Müfit; **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, 1. Cilt, TTK, 1988.

Kara, Bülent, **Birinci Dönem Türkiye büyük Millet Meclisinde Dr. Refik Saydam**, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

Karal, Enver Ziya; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara 1981.

Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, Cilt 9 (2. Meşrutiyet ve 1. Dünya Savaşı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri; **Politikada 45 Yıl**, Bilgi Yayınları, Ankara 1968.

Kayıran, Mehmet; **Türk Tarımında Modernleşme Çabaları (1923 – 1950)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

Kaynar, Haşım; **Köy Enstitüleri (Eğitimde Atılım)**, Selvi Matbaası, Ankara 1990.

Kepenek, Yakup; **Gelişimi, Üretimi ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi**, Verso Yayıncılık, Ankara 1990.

Kırzioğlu, Fahrettin; **Erzurum Kongresi**, Ankara 1993.

Kızılay ve Kızılhaç'ın Milletlerarası Kaynakları (Sözleşmeler – Tüzükler – Kararlar), Türkiye Kızılay Derneği Yayını, Ankara 1964.

Kili, Suna; **Türk Devrim Tarihi**, Tekin Yayınevi, İstanbul.

Kocatürk, Utkan; **Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara 1999.

Koçak, Cemil; **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938 – 1945) Cilt 1**, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Köy Enstitüleri, Cilt 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

Köy Enstitüleri Kanunu Layihası, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

Lord Kinross; **Atatürk – Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, İstanbul 1978.

Makal, Mahmut; **Bozkırdaki Kıvılcım**, Başak Yayınları, Ankara 1992.

Makal, Mahmut; **Köy Enstitüleri İçin Ne Dediler**, Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri, Eğit-Der Yayını, 2. Baskı, Nisan 1990.

Meclis-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi, Meclisi Mebusan Matbaası, İstanbul 1336.

Melek, Abdurrahman; **Hatay Nasıl Kurtuldu**, İstanbul 1999.

Nadi, Yunus; **Mustafa Kemal Paşa Samsun'da**, İstanbul 1955.

Nadi, Yunus; **Birinci Büyük Millet Meclisi ve İç İsyanlar**, İstanbul 1955.

Nutuk, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Oğuzkan, Ferhan; **Kuruluşunun 50. Yılında Köy Enstitüleri**, Ankara 1990.

Oran, Baskın; **İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Sağ ve Sol Akımlar**, İmge Yayınevi, İstanbul 1998.

Özaydın, Zuhâl; **Atatürk'ün Himayelerinde Yapılan Birinci Milli Tıp Kongresi (1925)**.

Özbiç, Alev; **Refik Saydam'ın Başbakanlığı Dönemindeki İcraatları**, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

Özdemir, Hikmet; **Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914 – 1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Özkaya, Yücel; **Milli Mücadele Tarihi - Makaleler** – Ankara 2002.

Öztek, Zefer; **Nusret Fişek ile Söyleşi**, Türk Tabipleri Birliği Merkez Konseyi, Tisamat Basım Sanayi, Ankara, 1992.

Parasız, İlker; **Türkiye Ekonomisi 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları**, Ezgi Kitapevi. İstanbul, 1998.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tarihçesi, Dirim, Sayı 7, 1950.

Selek, Sebahattin; **Anadolu İhtilali**, Cem Yayınevi, İstanbul 1973.

Sertoğlu, Mithat; **Milli Mücadele'de Ata'nın Bilinmeyen Bir Telgrafı**, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 5, İstanbul 1968.

Singer, Morris; **The Economic Advance of Turkey (1938-1960)**, (Turkish Economic Society), Ankara 1977.

Sonyel, Selahi; **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara 1995.

Soyak, Hasan Rıza; **Atatürk'ten Hatıralar**, Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1973.

Soysal, İsmail; **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, 1. Cilt (1920 – 1945), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

Stoddard, Philip H.; **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, Princeton Üniversitesi, 11 Mayıs 1963.

Stoddart, Philip H.; **Teşkilatı Mahsusa, Osmanlı Hükümeti ve Araplar, 1911 – 1918** (Teşkilatı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma), Arba Yayınları, İstanbul 1994.

Şakar, Ayşe Yiğit; **Türkiye'de Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Harcamaları**, Türkiye Sağlık İşçileri Sendikası Yayını İstanbul 1999.

Şehsuvaroğlu, Bedii N. – Demirhan, Ayşegül E. – Güreşsever, Gönül C.; **Türk Tıp Tarihi**, Bursa 1984.

Şenşekerci, Erkan; **Türk Devriminde Celal Bayar (1918 – 1960)**, Alfa Yayınları, Bursa 2000.

Şimşek, Sefa; **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri 1932-1951**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002.

Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun, T.C. 3. Mıntıka Etibba Odası Neşriyatı, İstanbul 1930.

Tansel, Selahattin; **Mondrostan Mudanya'ya Kadar**, Ankara 1977.

Tanış, Tunç; **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, Milliyet Yayınları, Ağustos 1973.

Tevetoğlu, Fethi; **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971.

Tezel, Yahya; **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2002.

Tokgöz, Erdinç; **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914–1997)**, İmaj Yayınevi, Ankara, 1997.

Tunca, Yusuf; **Sağlık Çalışmalarında 40 Yıl (1922-1962)**, Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara 1964.

Turgut, Hulusi; **Kılıç Ali'nin Anıları**, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2005.

Turan, Seyfettin; **Atatürk'te Konular Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, 1995.

Turan, Şerafettin; **Türk Devrim Tarihi**, Cilt 1, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1981.

Turan, Şerafettin; **Türk Devrim Tarihi**, Cilt 2, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1992.

Türk Tıbbının Kahramanları, Organon, İstanbul 2002.

Türkiye Kızılay Derneğinin Tarihçesi, Amaç ve Ödevleri, Türkiye Kızılay Derneği, Ankara, 1962.

Uçarol, Rıfat; **Siyasi Tarih**, Filiz Kitapevi, İstanbul 1995.

Ulman, A. Haluk; **Türk Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939–1947**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1961.

Umumi Hıfzısıhha Kanunu, T.C. Başvekalet Müdevvenat Müdürlüğü Neşriyat Şubesi Yayını, Ankara 1930.

Uran, Hilmi; **Hatıralarım**, Ankara 1959.

Yalman, Ahmet Emin; **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997.

Yavuz, Ahmet; **Türkiye Cumhuriyetinin Akdettiği Siyasal Antlaşmalar (20 Nisan 1920 – 1 Temmuz 1976)**, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

Yazman, Mustafa Ögüt; **Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1973.

Yeniaras, Orhan; **Türkiye Kızılay Tarihine Giriş**, 2. Baskı, İstanbul 2000.

Yeşil, Ahmet; **Türkiye'de Çok Partili Siyasal Yaşama Geçiş**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Yetkin, Çetin; **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930 – 1943)**, Altın Kitaplar Yayınevi, Nisan 1983.

ARŞİV BELGELERİ

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

BCA, 9 Mart 1939, 030.01.5.22.5.

BCA, 18 Temmuz 1941, 030.01.17.96.9.

BCA, 29 Kasım 1941, 030.01.17.96.17.

BCA, BÖKM, 08.02.1939, 030.01.00./17.92.15.

BCA, BKM, 4-12.1933, 030.18.01.02.41.85.17.

BCA, 030.01.124.799.3.

BCA, BHKM, 030.01.124.799.3.

BCA, BKK, 11 Nisan 1939, 030.01.5.22.7.

BCA, BKK, 9 Mart 1939, 030.01.5.22.5.

BCA, BKK, 2 Mart 1939, 030. 01. 129.838.1.

BCA, BKK, 14 Mayıs 1939, 030. 01. 129.838.1.

BCA, 23.6.1939, 030.10.255.515.19.

BCA, 1 Eylül 1939, 030.01.34.204.1.

BCA, BKK, CHP, 030.01.42.248.6.

BCA, 080, 18.01.04.89.102.11.

BCA, 17 Temmuz 1940, 030.01.132.858.1.

BCA, 07 Eylül 1939, 030.01.34.204.1.

BCA, 02 Kasım 1939, 030.01.34.204.1.

BCA, 06 Temmuz 1940, 030.10.15.84.120.

BCA, 08 Mart 1940, 030.10. 83.339.4.

BCA, 07 Eylül 1939, 030.01.34.204.1.

BCA, BKK, 19 Şubat 1940, 30.18.1.2/90.16.9.

BCA, BKK, 29 Ocak 1942, 30.18.1.2./ 97.111.1.29.

BCA, BKK, 2 Mart 1939, 030. 01. 129.838.1.

BCA, 18 Temmuz 1941, 030.01.30.179.1.

BCA, 10 Aralık 1941, 030.01.17.96.18.

GENEL KURMAY ASKERÎ TARİH VE STRATEJİK ETÜT BAŞKANLIĞI **ARŞİVİ**

İstiklal Harbi Arşivi

ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.61, Belge No.61-1.

ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.73, Belge No.73-1.

ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.78, Belge No.78-1.

ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.74, Belge No.74-1.

Atatürk Özel Arşivi

ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.90, Belge No.90-6.

ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.90, Belge No.90-2.

ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.90, Belge No.90-6.

ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.92, Belge No.92-2

ATASE, ATAZB, Kutu No.7, Gömlek No.64, Belge No.64-1

ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.92, Belge No.92-3, 4.

ATASE, ATAZB, Kutu No.21, Gömlek No.56, Belge No.56-1.

ATASE, ATAZB, Kutu No.21, Gömlek No.102, Belge No.102-1.

ATASE, ATAZB, Kutu No.24, Gömlek No.62, Belge No.62-1.

ATASE, ATAZB, Kutu No.23, Gömlek No.12, Belge No.12-1.

ATASE, ATAZB, Kutu No.22, Gömlek No.166, Belge No.166-1.

TBMM ARŞİVİ

TBMM'ye 3. Seçim Döneminde Üye Seçilenlere Ait Durum Belgesi (31/45), TBMM Arşivi, Ankara, 1929.

TBMM'ye 2. Seçim Döneminde Üye Seçilenlere Ait Durum Belgesi(45/III), "Hüviyet", TBMM Arşivi, Ankara, 1923.

T.C. NÜFUS VE KAYIT İŞLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ

İbrahim Refik Saydam, Nüfus Kayıt Örneği, T.C. Nüfus ve Kayıt İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.

T.C. EMEKLİ SANDIĞI ARŞİVİ

İbrahim Refik Saydam, Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekaleti (Milli Savunma Bakanlığı) Zat İşlemleri Dairesi Emeklilik Şubesi 293 Numara 28, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

15 Ocak 1928; Sicil No: 321-28, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

07.01.1928; Dr. İbrahim Refik Bey tarafından Milli Savunma Bakanlığı'na Yazılmış Dilekçe, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

05.01.1928; TBMM İdare Heyeti Tarafından Milli Savunma Bakanlığı'na Yazılmış Durum Bildirir Belge, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

11.01.1928; Dosya Numarası: 8463; Ankara Defterdarlığı'na Yazılan Maaş Bildirim Yazısı, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

12.06.1930; TC MMV Tekaüt, Eytam, Eramil Şubesi Yazısı, Sayı 30/4523, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

SÜRELİ YAYINLAR

Gazeteler

Cumhuriyet, 1939 – 1942 arası kimi sayılar

Tan, 1937–1940 arası kimi sayılar

T.C. Resmi Gazete, 1939 – 1941 arası kimi sayılar

Ulus, 1938 – 1942 arası kimi sayılar

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 1, Ankara 1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, Ankara 1959.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İçtima: 16, 15.5.1336.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima: 35, 15.7.1336.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima: 53, 19.08.1336.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 4, İçtima: 77, 02.10.1336.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 8, 8. 2. 1337.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 9, İçtima: 5, 10.03. 1337.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 13, İçtima: 35, 17.10.1337.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 14, İçtima: 104, 03. 11. 1337.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 14, İçtima: 108, 10.11.1337.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 14, İçtima: 122, 01.12.1337.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 15, İçtima: 131, 20.12.1337.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 15, İçtima: 133, 24.12.1337.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt: 10, Ankara 1975.

TBMM Zabıt Ceridesi, 1. Cilt, İçtima: 35, 2 Mayıs 1920.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 8, 5 Şubat 1921.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 18, 17.4.1930.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 18, 17 Nisan 1930.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 18, 24 Nisan 1930.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 20, Ankara, 8 Kasım 1937.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 27-28, 11 Kasım 1938.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt. 27, Ankara, 14 Kasım 1938.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:5, Cilt:1, 12 Mayıs 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt. 29, Ankara, 27 Ocak 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt 1-2, 3 Nisan 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 1, Ankara 10 Nisan 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt. 1, Ankara, 10 Nisan 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt 6, 8 Kasım 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 6, Cilt 13, Temmuz 1940.

TBMM Zabıt Ceridesi; Devre 6, Cilt 8, 10 Ocak 1940.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 6, Cilt:8, 18 Ocak 1940.

EKLER**Ek 1 – 45: ARŞİV BELGELERİ ÖRNEKLERİ**

(Metinde kullanıldıkları sırayla yer almaktadırlar.)

Ek 46: FOTOĞRAFLAR

**Resim 1-15: Dr. Refik Saydam ve Dönemine Ait
Fotoğraf Örnekleri**

EK 1

TBMM'ye 3. Seçim Döneminde Üye Seçilenlere Ait Durum Belgesi
(31/45), TBMM Arşivi, Ankara, 1929.

تورکیه بروجک ملت عیسته اوچنجه دورده اعضا انتخاب اولشان ذوات کرانه غمصرین مختصر ترجمه مال ورفهسی

ایضال وایتمس	استانبول	انبارلی
اسم	دوکتوره ابراهیم فیسیه	علی زینلی
خانجه اسم		سلاطه و سالیلی
میلاده و آکسده اسم	بیله و محمد عیسی احمد اتقه راقدوم و محمد فاطمه زهرا خانم	آرولار بار اولدیلر ۱۹۰۷ یوسون اولدیلر
دوغولم ییری	استانبول	قادر اول سوک آشورلی
لوکلورده ییری	آققره	مأمور کیمه اکتامیر اول سوک و سینی
دوغولم ییری تاریخ	ایلول ۱۸۸۸	اکتال منطاسک تورکی
مکتب	مکتب بیله عکریه	قاری اولدیلر آکمال اولدیلر
میلاد کیمه	آکمانجه و فرانسهجه	صیقله کیمه عزلت عمومی مصدق کیمه ۳۱
میلاد کیمه تاریخ	ایلول ۱۸۸۸	میلاد کیمه تاریخ

مختصر ترجمه مال

۳۱ - ۱۹۲۹

EK 3

**İbrahim Refik Saydam, Nüfus Kayıt Örneği, T.C. Nüfus ve Kayıt İşleri
Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara.**

NÜFUS KAYIT ÖRNEĞİ				İLİ İSTANBUL	İLÇESİ FATİH (1327)	MAHALLESİ/KÖYÜ SINANAGA	CİLT NO 62	HANE NO 1270				
SIRA	BSN	C	YAKINLIK	T.C.NO	ADI	SOYADI	BABA ADI	ANA ADI	DOĞUM YERİ VE TARİHİ	MED. HALİ VE DİNİ	TESCİL TARİHİ	OLAYLAR VE TARİHLER
1	4	E	Kendisi	34891725278	İBRAHİM REFİK	SAYDAM	AHMET	ZEHRA	İSTANBUL 01/07/1882	BEKAR İSLAM	---	Ölüm: 07/07/1942 Evlendirme: --- Boşanma: ---
2	7	K	Annesi	34882725560	ZEHRA	SAYDAM	OSMAN	NEFİSE	İSTANBUL 01/07/1847	DUL İSLAM	---	Ölüm: 22/06/1914 Evlendirme: --- Boşanma: ---
3	5	E	Kardeşi	34888725342	MEHMET HAKKI	SAYDAM	AHMET	ZEHRA	İSTANBUL 01/07/1874	BEKAR İSLAM	---	Ölüm: 16/08/1940 Evlendirme: --- Boşanma: ---
4	6	K	Kardeşi	34885725406	VASFİYE	SAYDAM	AHMET	ZEHRA	İSTANBUL 01/07/1870	EVLİ İSLAM	---	Ölüm: 05/09/1940 Evlendirme: --- Boşanma: ---
KİŞİLERİN OLAYLARI												
BSN	ADI	DÜŞÜNCELER										
4	İBRAHİM REFİK	DOĞUM: //1298 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir. 5490 sayılı Kanunun 39. maddesi ve Nüf.Vat.İşl.Gn.Md.10ğünün 07.08.2006 tarihli Oluruna dayanılarak doğum tarihi tamamlama işlemi yapılmıştır.										
7	ZEHRA	ÖLÜM: 9/6/1330 olan ölüm tarihi miladiye çevrilmiştir.										
7	ZEHRA	DOĞUM: //1263 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir. 5490 sayılı Kanunun 39. maddesi ve Nüf.Vat.İşl.Gn.Md.10ğünün 07.08.2006 tarihli Oluruna dayanılarak doğum tarihi tamamlama işlemi yapılmıştır.										
5	MEHMET HAKKI	DOĞUM: //1290 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir. 5490 sayılı Kanunun 39. maddesi ve Nüf.Vat.İşl.Gn.Md.10ğünün 07.08.2006 tarihli Oluruna dayanılarak doğum tarihi tamamlama işlemi yapılmıştır.										
6	VASFİYE	EVLENME: EVLENEREK GELOİĞİ YER : BİLİNMEYEN İLÇESİ										
6	VASFİYE	DOĞUM: //1286 olan doğum tarihi miladiye çevrilmiştir. 5490 sayılı Kanunun 39. maddesi ve Nüf.Vat.İşl.Gn.Md.10ğünün 07.08.2006 tarihli Oluruna dayanılarak doğum tarihi tamamlama işlemi yapılmıştır.										
AÇIKLAMALAR :						DÜZENLEYEN ADI SOYADI : UNVANI			ONAYLAYAN YETKİLİNİN ADI SOYADI - UNVANI			
1- KİŞİ VEYA KİŞİLERİN KAYDI KÜTÜĞE UYGUNDUR.						Paraf			GÜRCAN ÖZEV ESKİŞEHİR MERKEZ (1322) NÜFUS MÜDÜRÜ 02/01/2008 10:03			
2- İŞBU NÜFUS KAYIT ÖRNEĞİ ... İBRAZ EDİLMEK ÜZERE DÜZENLENMİŞ OLUP BAŞKA AMAÇLA KULLANILMAZ.												
3- İŞBU NÜFUS KAYIT ÖRNEĞİ 30/06/2008 TARİHİNE KADAR GEÇERLİDİR.												

EK 4

BCA, BÖKM, 08.02.1939, 030.01.00./17.92.15.

DEVLET ARSIVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
 ANKARA

Yüce Başbakanımız Sayın İsmet İnönü Bey

Kıymetli mesailerinin asarı bereğüzicesi neticesi olarak
 Başvekâlette celsiye intikallarına saviñçe karşılar ve fâil-
 hayır adederek samimi tebriklerimin kabuluna rica ve bilvesi-
 le mübarek bayramınızı candan kutlular ve ellerinizden üperim.

Süt kardeşin Kadriye

Adres

Antalyada mukim mütakait sıhhat memuru Çevki Işık karısı
 Süt valdiniz Hacer Kızı Kadriye Işık.2/3/939

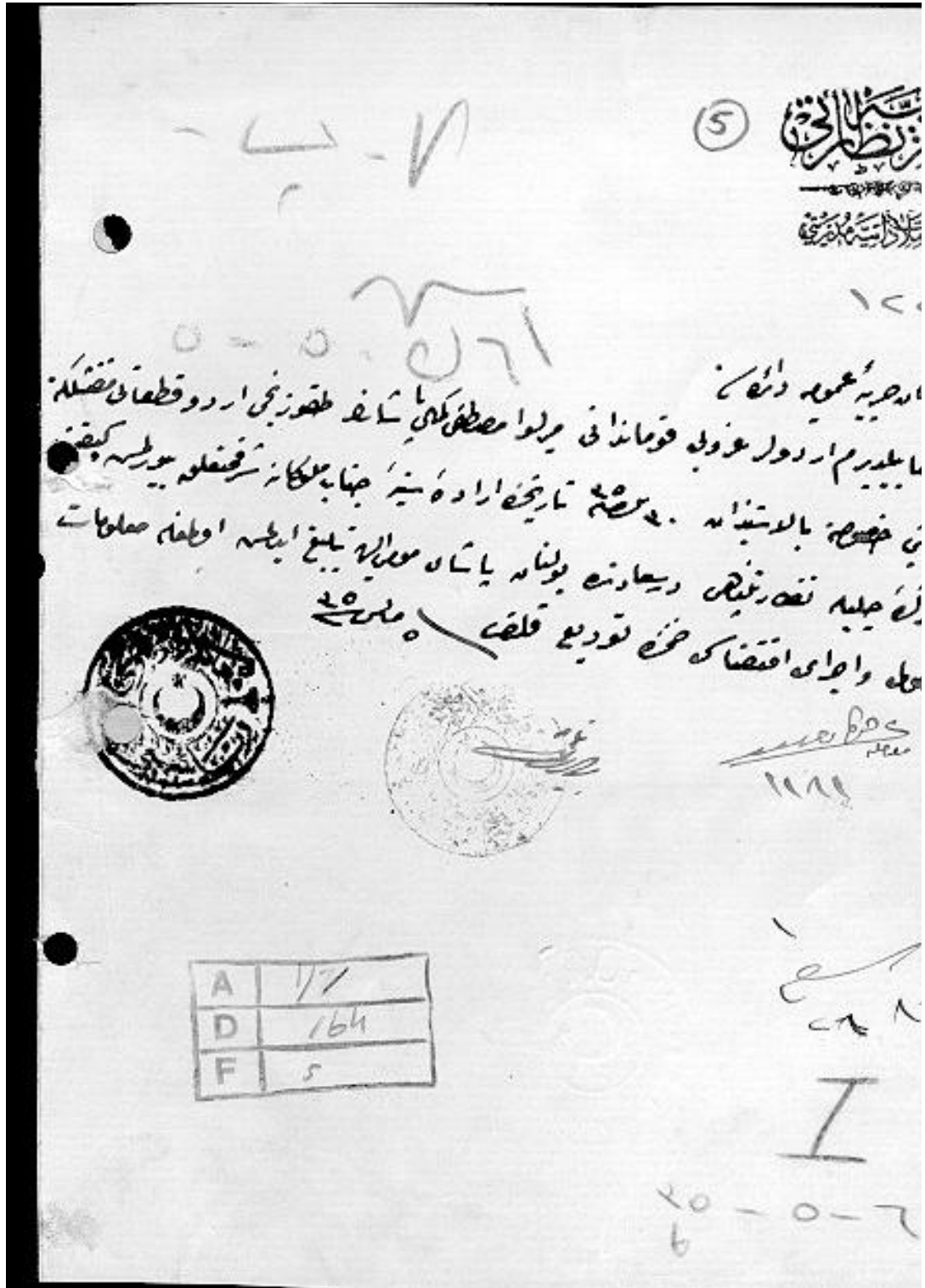
030	01			17	92	15
-----	----	--	--	----	----	----

EK 6

ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.61, Belge No.61-1.

EK 7

ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.73, Belge No.73-1.

BELGE NO. 1518

۴۰ / ۵ / ۱۴

حربی نظامی تظلمات

۴۴۰
۲۶۶۷
۱۱۴۱

- (۱) ...
- (۲) ...
- (۳) ...
- (۴) ...
- (۵) ...

تظلمات

حربی باور

A	11
D	64
F	16

محاسبان

EK 9

ATASE, İSH, Kutu No.14, Gömlek No.74, Belge No.74-1

مدن :	نجی راپور	محل :	تاریخ	دقیقه : ساعت
۲۵-۶	کوندراشدر	اکلاخ		
	واصل اولشدر			

(17) آدرهس ..... کا ساد زره کا ریاست

عاج رتبه دافنده لهر آسود عمیری قاید و جمده عدری و کافیه
 دلیله سیه مکلف کولانه طغوزنی اردو قضاة مقتدر صمد و
 سایر مالکده کولانده مجور تیرود - ^{دو تفه جیره العاده}
 نیار بحر احوال کونصتک قراب لکنه با نقد و قراب لاه
~~کولانده عقیس ایجا با لکنده و~~
~~دوب نظر و کولانده عقیس ایجا با لکنده و~~
~~کولانده عقیس ایجا با لکنده و~~
 عقیسه عقیس ایجا با لکنده و کولانده عقیس ایجا با لکنده و

A	۱/۱
D	۱/۶۹
F	۱۴

۱۴ - ۲ - ۲۵

11 Nali vesit

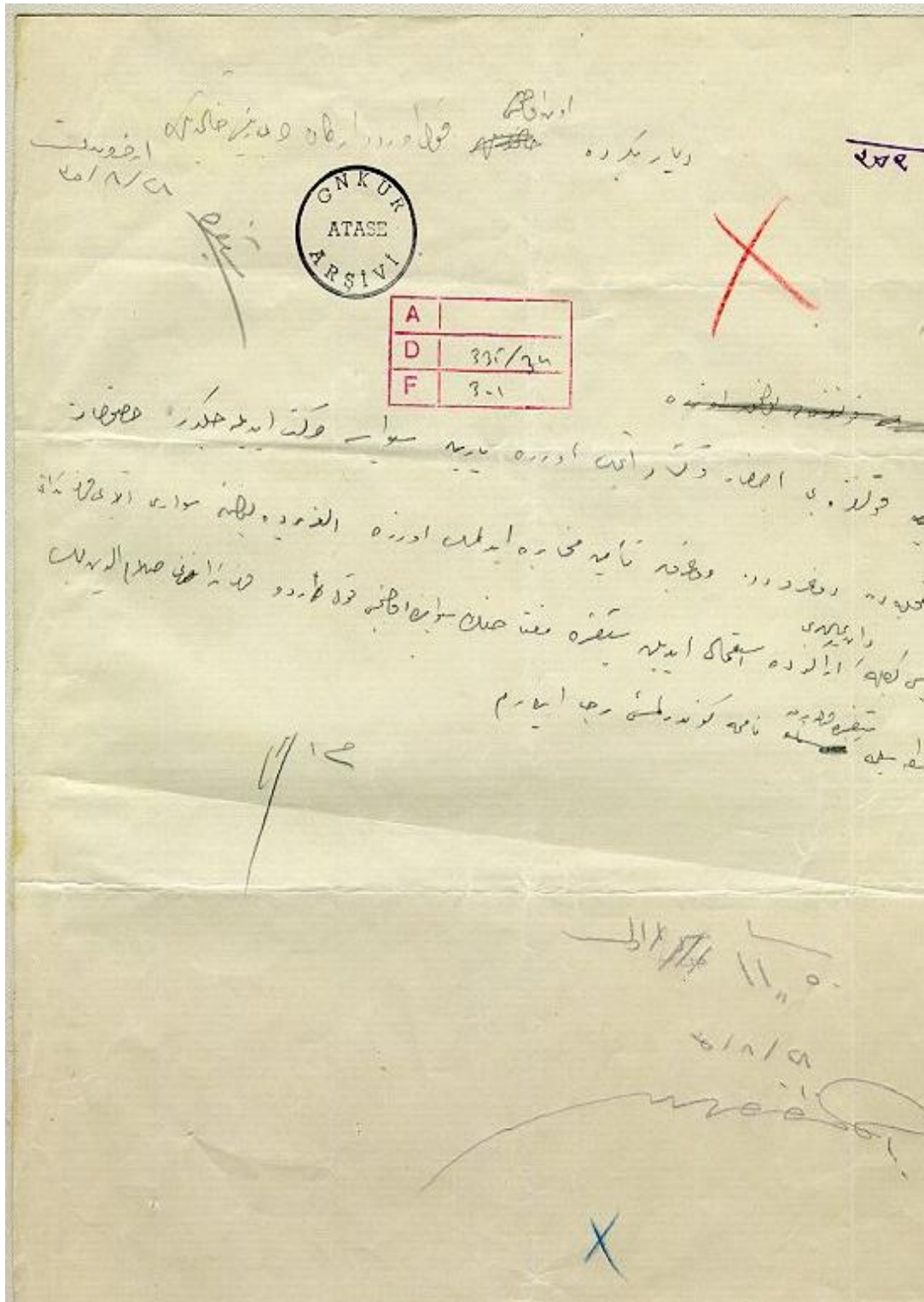

EK 12

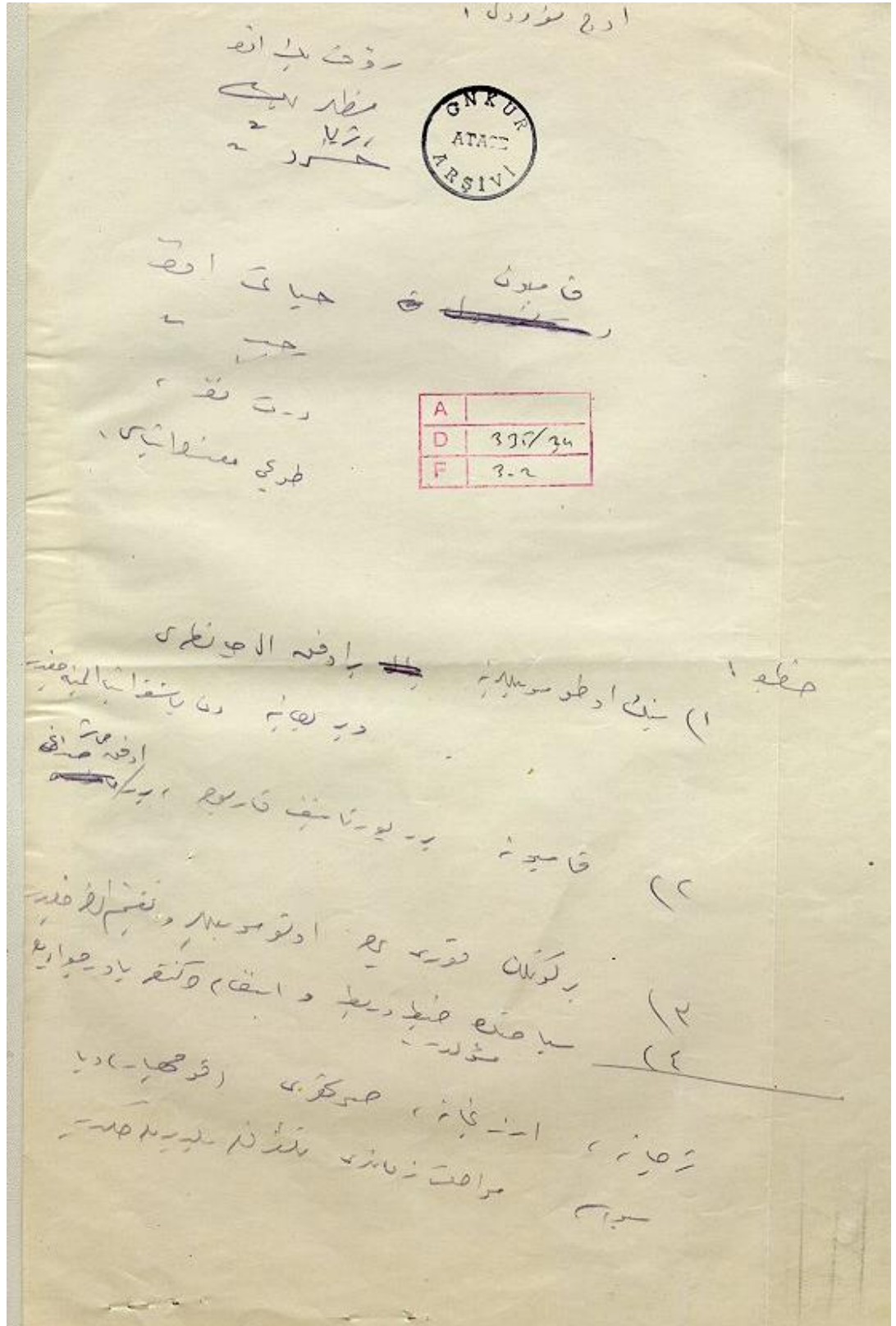
ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.92, Belge No.92-2

EK 14

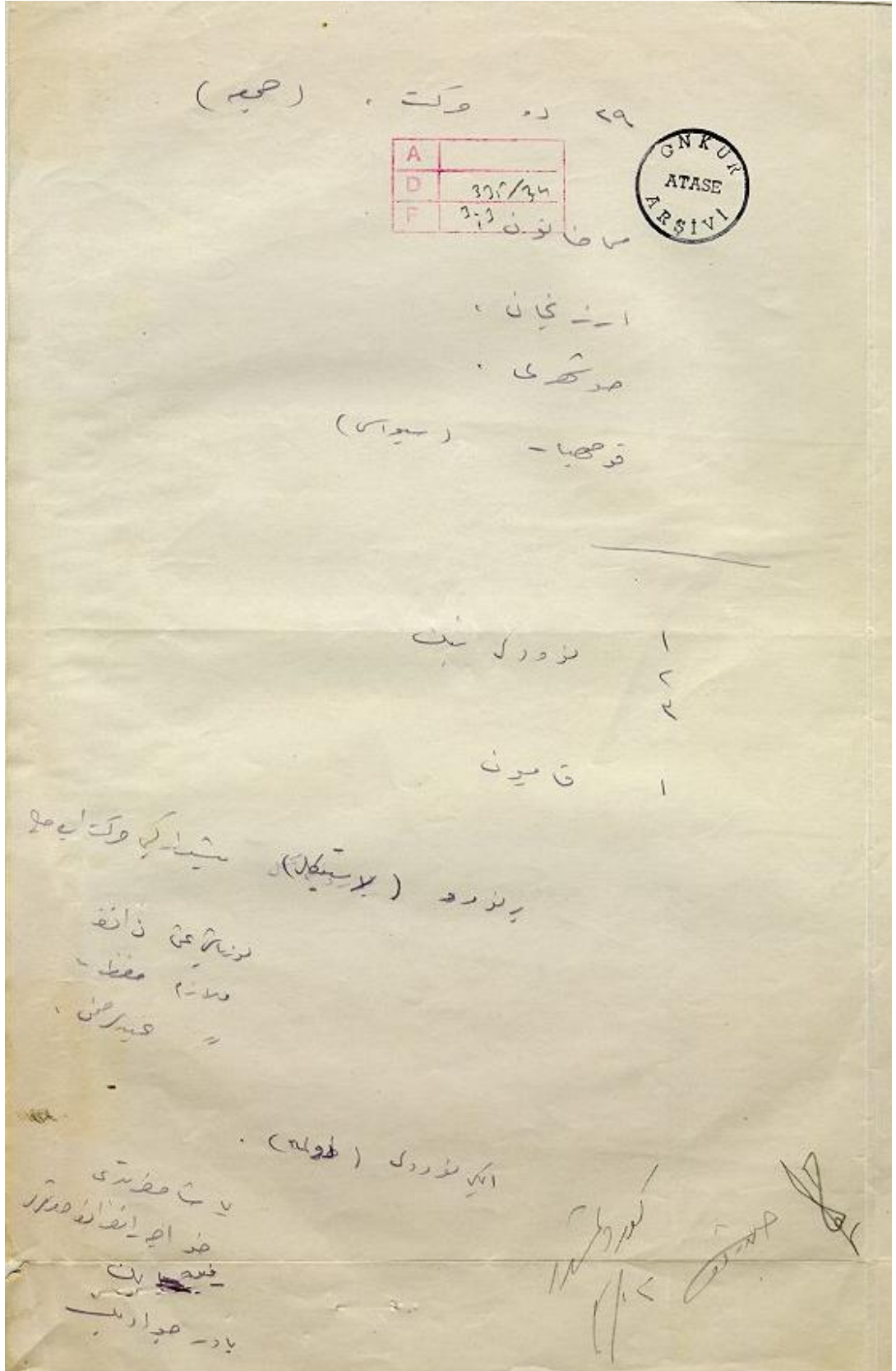
ATASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.92, Belge No.92-3

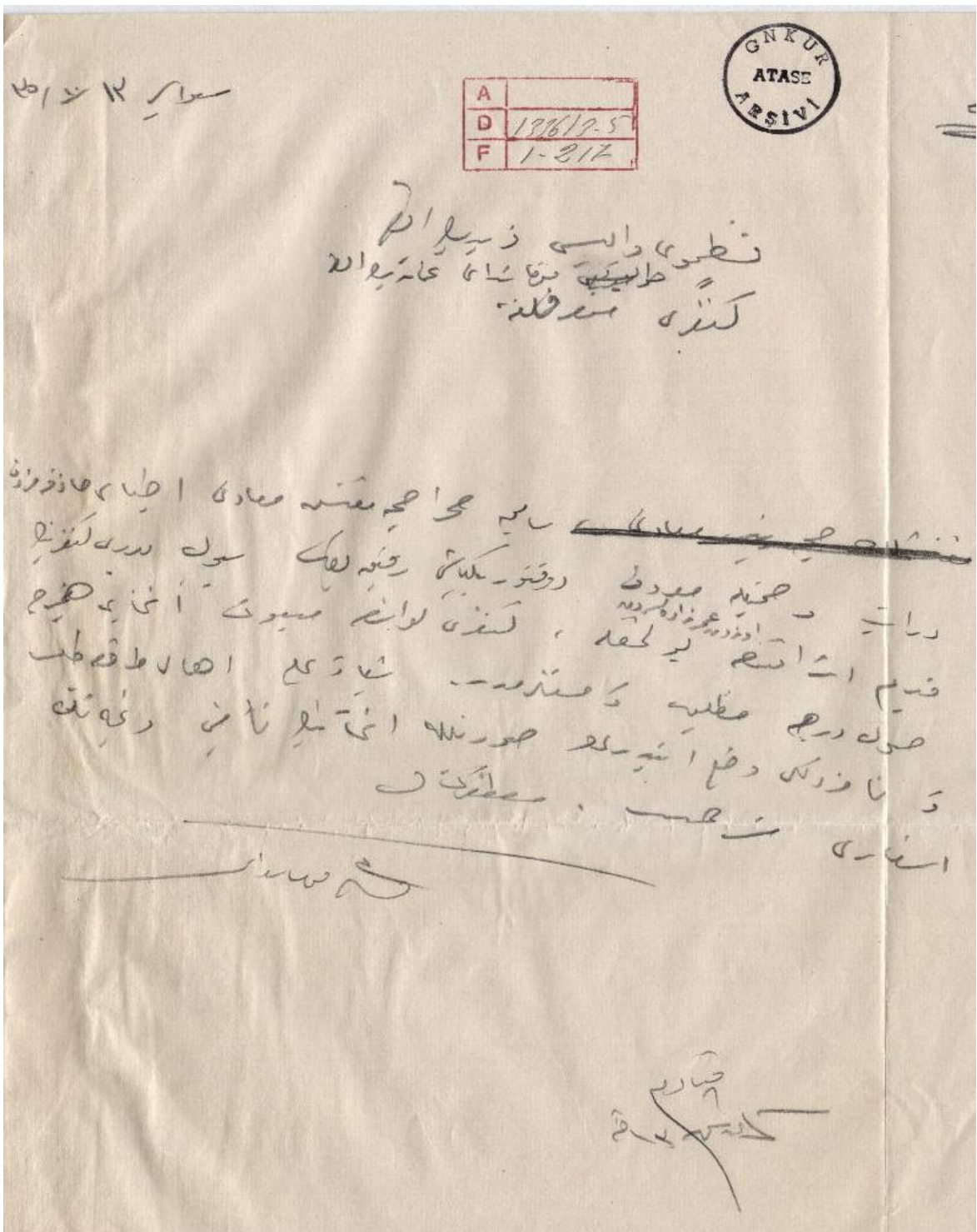
EK 15

5TASE, ATAZB, Kutu No.15, Gömlek No.92, Belge No.92-4

EK 16

ATASE, ATAZB, Kutu No.21, Gömlek No.56, Belge No.56-1.

EK 17

ATASE, ATAZB, Kutu No.21, Gömlek No.102, Belge No.102-1.

GN
ATAS
MRSIN

قلمی
۲۵/۱۱/۲۵

A	
B	1376/7-5
F	1-309

صفتی باث قلمی

ع ۲۵/۱۱/۲۵ ایک قلم سیدہ

نئی و ابراہیم لکیر بکری و دوسرے قلم و بورا اور قاضی بکری
 خیر بکری و کتری لوارہ نامزد لکریں دیے گئے۔ احمدیہ قلمی
 بول بول حقیقتی بنیاد اجا پور لکری ۲۵/۱۱/۲۵ (تیسرا اول)
 نایبہ علیہ التعمیر ایک بورادہ اخلاص نامزد لکریہ ایک بار
 اول تیسری علیہ التعمیر احمدیہ احمدیہ تیسری کہ اہمیت تدار استقام
 اہمیت

والی دیکھو
 قلمی
 قلمی

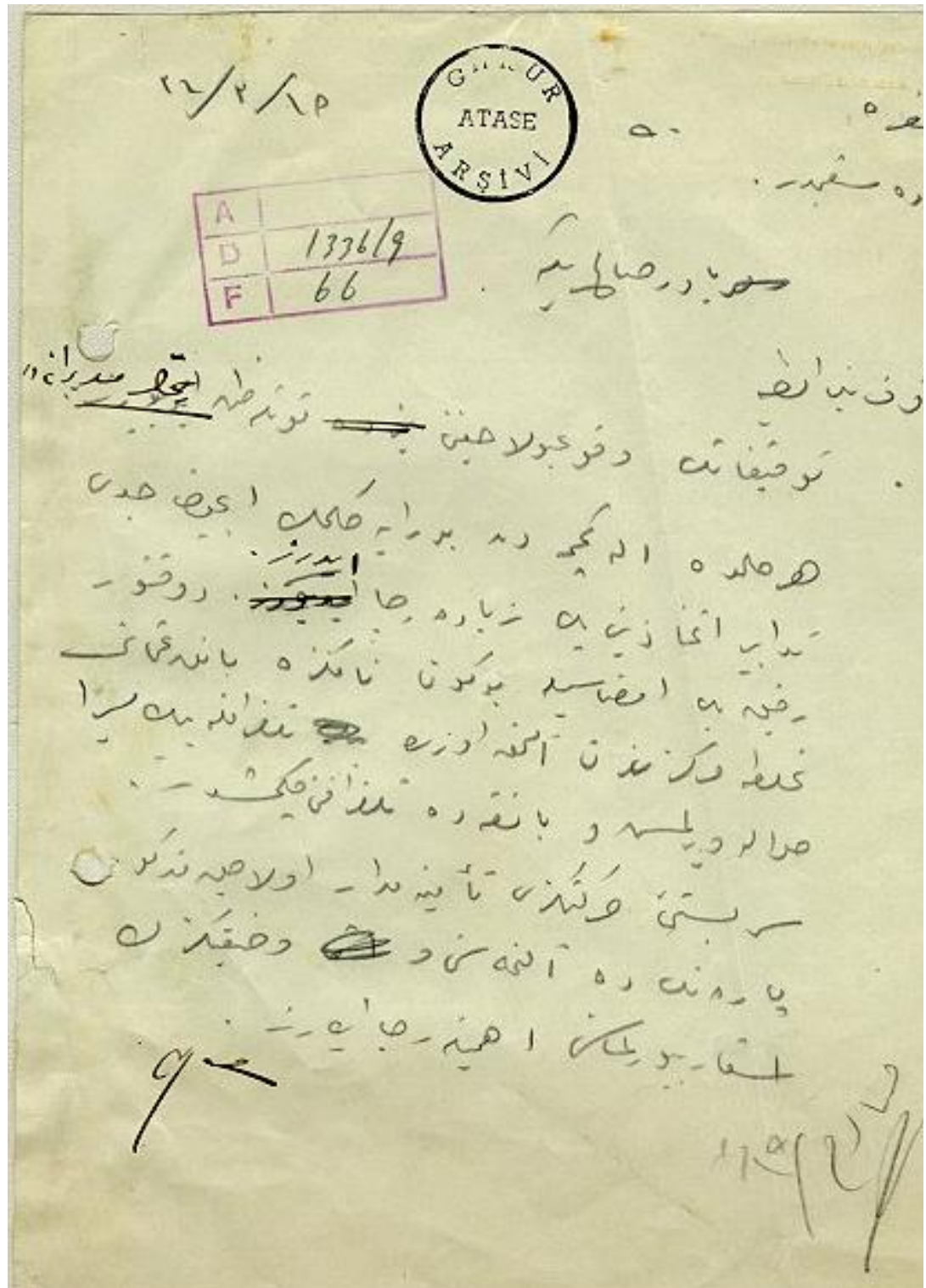
خوشحال
 قلمی

۲۵/۱۱/۲۵

صفا اور نایبہ
 صفا

EK 18

ATASE, ATAZB, Kutu No.24, Gömlek No.62, Belge No.62-1.

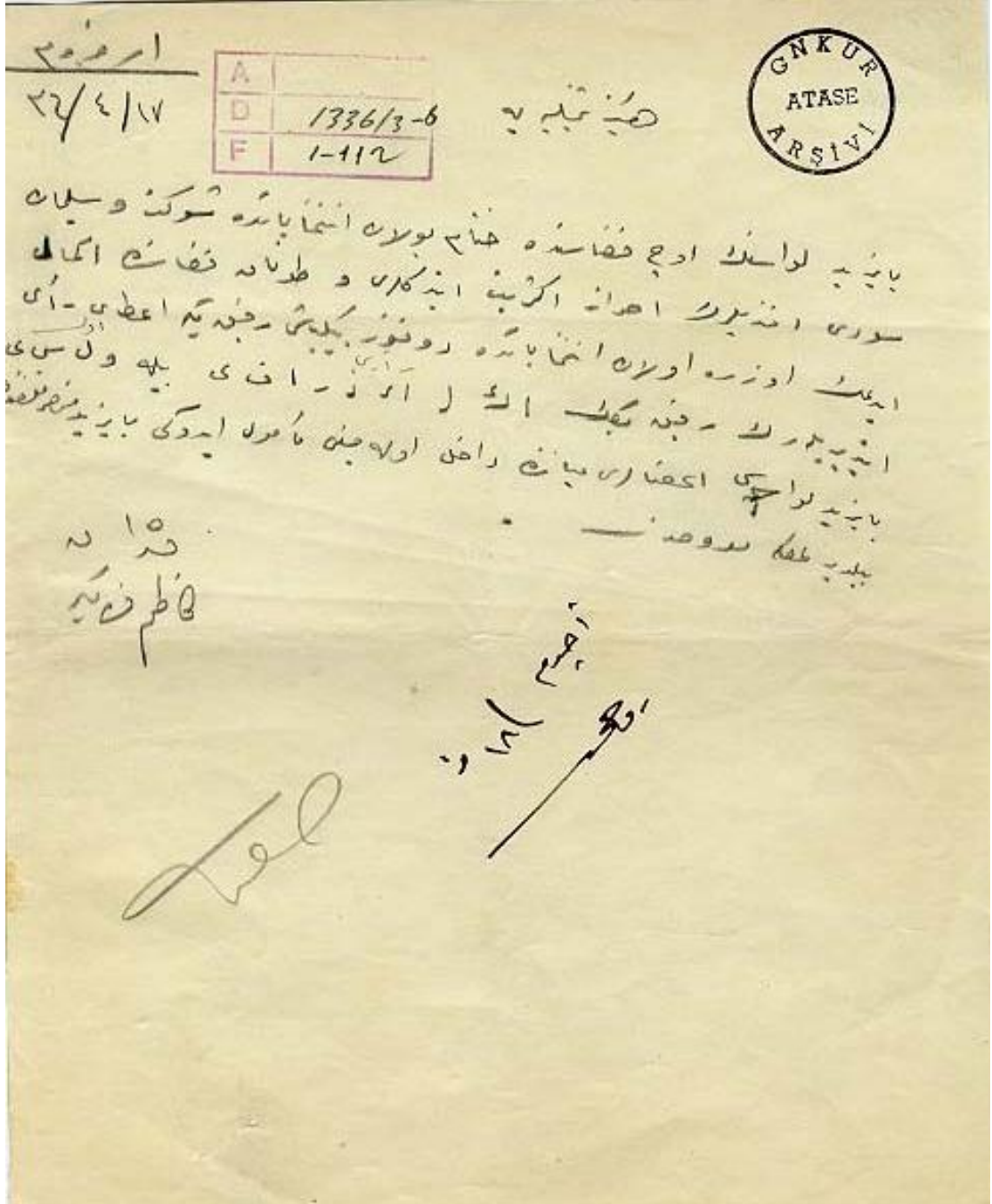

EK 20

ATASE, ATAZB, Kutu No.22, Gömlek No.166, Belge No.166-1.

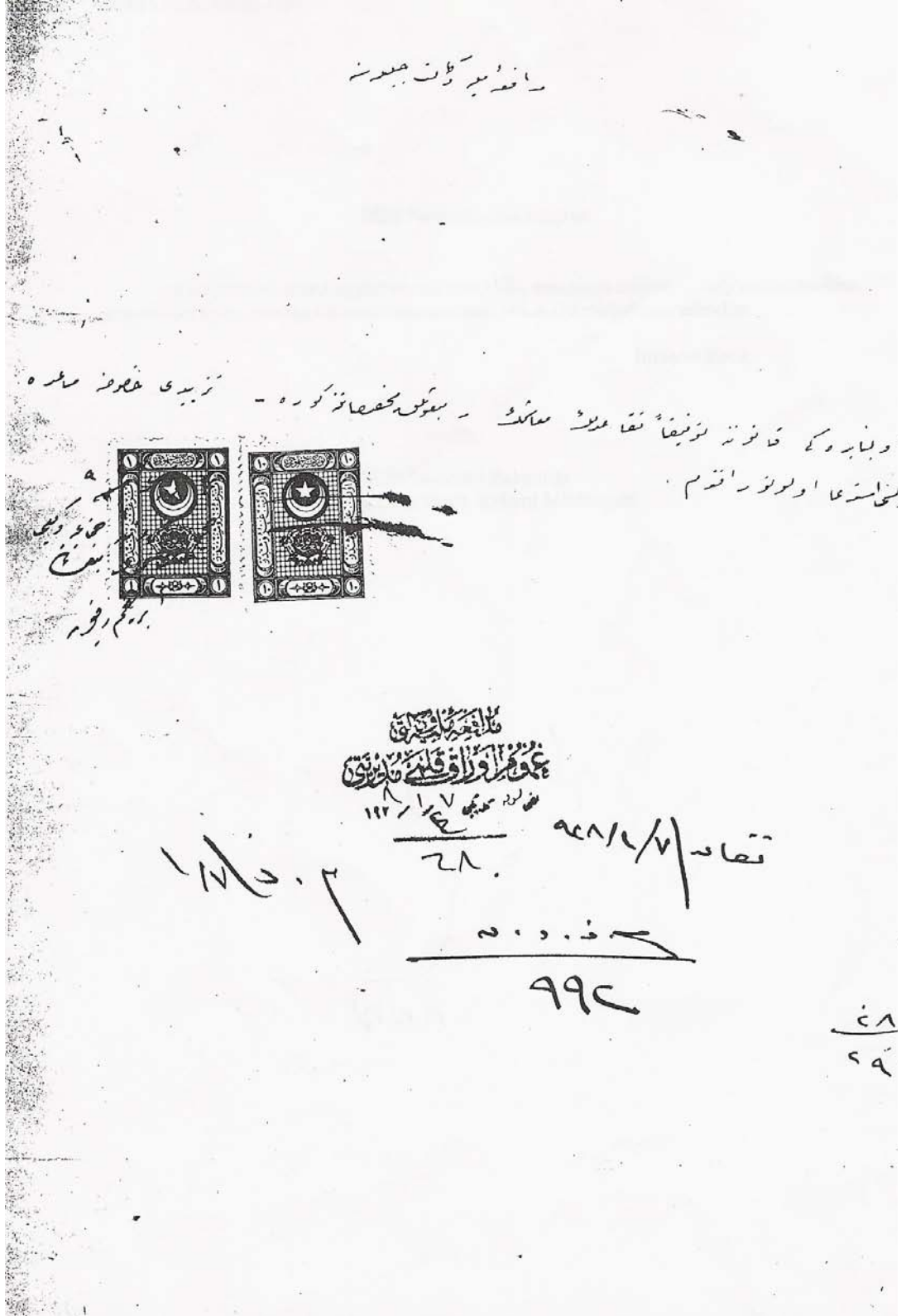

EK 22

07.01.1928; Dr. İbrahim Refik Bey tarafından Milli Savunma Bakanlığı'na
Yazılmış Dilekçe, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

EK 24

11.01.1928; Dosya Numarası: 8463; Ankara Defterdarlığı'na Yazılan Maaş
Bildirim Yazısı, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

قیمی			شعبه سی		
دوسیه نومروسی :			وارده قید نومروسی :		
۸۴۶۳			۸۴۶۳		
تاریخ سوق	صادره نومروسی	تاریخ تبیضی	میز	مسود	تاریخ تسوید
۱۰/۱/۲۸	۵۰۵				۱۰/۱/۲۸
خلاصه :			ملفوظات		
<p>معاذ ولائیت ۲۰۱۲ نوروسنه مقید صحت ابراهیم صبره صحت معا ۱ هر سه ۲۵۷ نامیکه اعتنا بدین منظور ادره اندر کورسه عم ایست سه یک زوت ایداع و قرض ادره ایست نقایید صفر اولدغیده نفعه صحت نصاب ادره اصدقم</p>			<p>دو اولدغی زوروات ۲۶۵۷</p>		
دولت مطبعه سی					

EK 25

12.06.1930; TC MMV Tekait, Eytam, Eramil Şubesi Yazısı, Sayı 30/4523, T.C. Emekli Sandığı Arşivi, Ankara.

Ankara
12-6 -19

T. C.
M. M. V.
Tekait, Eytam, Eramil Ş.

Hülâsa : .....

Kısım .....
Sayı 30
4523

32I - 28

Istanbul meb'usu Sıhhiye Vekili Tabip
Kaymakam İbrahim Refik Beyfendi
I S T A N B U L

Tekaitü: I/Mart/926

Müddeti hizmeti

Sene	Ay	Gün
20	4	6
4		
1		
5		
2		
32	4	6
		13
32	3	23

22/Teş.E./32I ila 28/Şubat/926 bilfiil:
Mektep müddeti:
Balkan :
Büyük harp:
İstiklâl: I5/Mayıs/335 ila 8/Eylul/336:

Takvim farkı: $\frac{15400}{4912} = 3112$

Maası
19712

I/Haziran/930 tarihinden itibaren:

D . M . M . Ko. Rs. ine

Yeni tekait kanununun yirmi beşinci maddesi mucibince
I/Haziran/930 dan itibaren 19712 kuruş maaş tahsis edilmiştir.
İşbu maaş mezkûr kanunun yetmişinci maddesi mucibince nisıf
olarak tesviye edilecektir efendim.

Tekait şubesi müdürü
Kemalettin

EK 26

BCA, BKM, 4-12.1933, 030.18.01.02.41.85.17.

T. C. BAŞVEKÂLET Kararlar Müdürlüğü Sayı: 15579		585 LİK-4 KARARNAME		T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ	
<p>6/Kanunvevel/933 te mukavelesi müddeti bitecek olan Ankara Hıfz ha müessesesi şefi Dr.Edvard Şeller ile bu tarihten itibaren ve bi müeedetle iligik şartlar dairesinde mukavele aktine izin verilmesi hat ve İçtimai Muavenet Vekillığının 15/II/933 tarih ve 247/20635 lı tezkeresi ve Maliye Vekillığının 27/II/933 tarih ve 16844/604 s mutaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 4/İ2/933 toplantısı kabul olunmuştur. 4/İ2/933</p>					
REİSİCÜMHUR					
Gazi M. Kemal					
Bş. V.	Ad. V. V.	M. M. V.	Da. V.		
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>		
Ha. V.	Ma. V.	Mf. V.	Na. V.		
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>		
İk. V.	S. İ. M. V. V.	G. İ. V.	Zr. V.		
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>		
030 18 01 02 41 85 17					

EK 27

BCA, 030.01.124.799.3.

KIZILAY ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

L1

TÜRKİYE
KIZILAY CEMİYETİ

GENEL MERKEZİ

TELEGRAF ADRESİ:
KIZILAY-ANKARATELEFON: } 1254 BAŞKANLIK
1255 GENEL SEKRETERAnkara, 13 Mart 1939
YENİŞEHİR

№ 2154

Pek Muhterem Başvekilimiz Sayın
Bay Dr. Refik Saydam'ın
Yüksek Huzurlarına

Muhterem Başvekilimiz,

II Mart 1939 Cumartesi günü saat on bir'de Bay Hasan Saka'nın reisliğinde toplanan Merkezi Umumi içtimaında reislikden istifanızı bildiren 22 Şubat 1939 tarihli mektubunuz okunarak teessürle ittila hasıl olduktan sonra Cemiyetimize bilâinkita on beş senedir, bilfiil reis sıfatına, lütfen ifa buyurdugunuz çok kıymetli hizmetler ya'd ve tezkâr edilecek bu yüksek hizmetlerinizden doğan, en derin ve kalbi şükran hislerinin gerek Cemiyet gerekse Merkezi Umumi Azası namlarına Zatı Devletlerine arzına ve on beş senelik fasılasız reislikden sonra ayrılmanızdan hasıl olan büyük teessürün ancak Zatı Devletlerinin lütfen Cemiyetimizin Fahrî Reisliğini ifa ile tadili mümkün görülerek Cemiyet hakkındaki yüksek alakalarının şayanı iftihar bir delili olmak üzere bu hususun tarafı Devletlerinden kabul buyrulmasının istirhamına karar verilmiştir.

Umumi Merkezin bu istirhamını Yüksek Huzurlarına arz ederek bu hususdaki emirlerinin tebliğ ve iş'arını istirham ederiz. Aynı zamanda, inhilâl eden Reisliğe de Merkezi Umumimizce acizlerimizin intihab edilmiş olduğunu, gerek şahsımın ve gerek bütün Merkezi Umumi Azasının tazimlerine terdifen, arza müsaraat eylerim, Muhterem Başvekilimiz.

Türkiye Kızılay Cemiyeti Reisi
ve Bayazıt Meb'usu

H.E.

24

*H. K. Z.*H.K.Z.
807

030 01 124 799 3

EK 28

BCA, BHKM, 030.01.124.799.3.

T. C. BAŞVEKÂLET Hususi Kalem Müdürlüğü Sayı: 52		1939 Kızılay	Dosya işaretleri R. J. L1
Evrakın	Numarası		
	Tarihi		
Yazan memur			
Yazı tarihi			
Muavin			
Beyaz eden			
Beyaz tarihi		31.3.1939	
Karşılaştıranlar			
Sadira No.			
Merbutatı			
Sevk tarihi		31.3.1939	
Kaydeden			
Düşünceler		<p>Sayın Bay Hüsamettin Kemal Beyazıt Mebusu ve Türkiye Kızılay Cemiyeti Reisi</p> <p>Türkiye Kızılay Cemiyetinin Merkezi Umumî İctimaında mühterem üyanın hakkında ibzâl buyurdıkları samimî hislerden ve teveccühlerden ferhadade mütehasşis oldum. Tevcüh buyrulmuş cemiyet faalî reisliğini iftiharla kavül ediyorum.</p> <p>Bu vesile ile saygılarımı sunarım.</p> <p>T. Başvekil</p>	

EK 29

BCA, BKK, 11 Nisan 1939, 030.01.5.22.7

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
COMMISSIONER GENERAL
FOR
THE REPUBLIC OF TURKEY
NEW YORK WORLD'S FAIR 1939

1775 BROADWAY, N. Y.
ROOMS 732-33
111

1939
F4
TELEPHONE : CIRCLE 5-5475
CABLE ADDRESS: TURKBERG, N. Y.

NEW YORK 11 Nisan 1939

Sayın Başvekil Doktor Refik Saydan

Mart'ın yirmi üçünde New York'a vardım.

Büyük bir alâka ile ta'kip etmekte bulunduğunuz vaziyetimiz hakkında sizi tenvir buyurmama müsaadenizi rica ederim.

1.- Herşeyden önce şurasını iftiharla arz edeyim ki, pavyonlarımız , bilhassa bizim inşa ettirmekte olduğumuz Site binası , burada mimarî bakımdan en ziyade begenilen bir eserdir. Katalog mimarisine düşülmeden klâsik Türk mimarisine sadık kalınarak modern ihtiyaçlara uygun bir tarzda stilize edilmiş olan binamız, diğer mill. tlerin binaları yanında cazip bir hususiyete maliktir.

2.- Binelerimiz herşeye rağmen zamanında bitecektir. Yani 30 Nisanda yapılacak olan umumî ve resmî açılma merasimine biz de iştirak edeceğiz.

3.- Resmî açılma gününde , yani 30 Nisanda , bafirimiz de hazır bulunacaklardır. Altmış iki millet Roosevelt'in önünden azami 50 kişilik millî kostümlerini lâbis gruplarla ve ellerinde bayraklarla geçecektir. Biz de buradaki kolonimizin en seçme delikanlılarından ve kızlarından mürekkep50 kişilik bir ekip hazırladık. Bu ekipten yirmi, yirmibeş kişiye en güzel kostümlerimiz giydirilecektir.

4.- Resmî ve umumî açılma gününü müteakkip , günde iki millet hesabıyla, bir ay da hususî açılma günlerine ayrılmıştır. Bize 6 Mayıs

030	01			5	22	7
-----	----	--	--	---	----	---

DEVLET ARSİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET KÜTÜPHANESİ

Öğleden evvel düştü. O gün saat onbirde 500 kişiyi tecevüz edecek hususî davetlilerin huzurunda sefirimiz, Amiral Bristol ve Sergi Reisi nutuklar söyleyeceklerdir. Devlet pavyonumuz ziyaret edildikten sonra restoranımızda hususî surette hazırlanacak olan büfede misafirlerimiz izaz olunacaktır. Bu merasime bütün Amerikalı dostlarımız , gazeteciler, resmî zevat, tanınmış kulüp ve cemiyet mümessilleri davet edilecektir.

5.- Amiral Bristol ve madam selâmlarınızdan pek mütehasşis oldular. Bütün recalarımızı büyük bir nezaketle kabul ettiler. Kendilerine , münasip görüldüğü takdirde, bir teşekkür mektubu lütfederseniz alâkalarını bir kat daha arttırmış olursunuz.

6.-Açılış gününde müteakkip New York'un tanınmış üç hastahanesine Madam Bristol, Sefirin hanımı, ve diğer tanınmış sosyete kadınlarından bir grup giderek Türkiye Hey'eti namına hastalara, neşriyatımızdan , lokum, incir, ve sigaradan mürekkep hediye paketleri dağıtacaklardır. Bu jestimizin burada ne büyük bir te'sir uyandıracığı tahmin buyurulur.

7.- Böyle muazzam ve çok teferruatlı bir işin muvaffakiyetle intacı heyecanıyla bütün arkadaşlar vazifelerini canla başla yapmaktadırlar.

8.- Pavyonlarımız etrafındaki alâkayı altı ay müddetle canlı ve taze yaşatabilmek için Amerika gibi ancak yeni ve enteresan hadiseler karşısında harekete gelen bir memlekette ne kadar uyanık ve devamlı bir mesai sarf etmenin lâzım geldiğini takdir buyurursunuz. Bu hususta da mümkün olanı yapmak için tedbirler almakta olduğumuzu arz ederim.

030	01			5	22	7
-----	----	--	--	---	----	---

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET KİTAPLIĞI

9.- Sergi idaresi nezdindeki kredimiz fevklâdedir. Sergi reisinin verdiği ve Brezilya sefirinin zevcesinin de bulunduğu bir öğle ziyafetinde beni sağ tarafına oturtması zan ederim ki bunun bir delili olarak gösterilebilir.

10.- Yegâne endişemiz siyasi vaziyetin gösterdiği tehlikeli inkışaftır. Bir harp tehlikesinin önüne geçilebileceğine inanmakla beraber Türkiyenin de bizzarure iştirak edeceği bir harp zuhurunda vaziyetimizin ne olacağını düşünmekten de geri kalmıyoruz.

11.- Daimî himaye ve alâkanıza dayanarak ellerinizden saygı ile öperiz.

Hey'et Reisi
Vedatî

Dr. Vedat Nedim Tör

Not:

Tahsisat bakiyesinin ve partisipanlara ait paraların şir'atla transferi hakkında vekâlete telgrafle müracaat etmişim. Eğer bu mektubu aldığınız zaman henüz bu muamele ikmal edilmemiş ise lütfen bu hususta bir emir vermenizi rica ederim. Bilhassa siyasi vaziyetin bugünkü halinde bu recaman ehemmiyeti takdir buyrulur.

Gönderilmiş

4/11/1911
22. 10. 1911

01			5	12	7
----	--	--	---	----	---

EK 30

BCA, BKK, 9 Mart 1939, 030.01.5.22.5

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

THE ROCKEFELLER FOUNDATION
NEW YORK

THE MEDICAL SCIENCES
ALAN GORRG, M. D., DIRECTOR
DANIEL P. O'BRIEN, M. D., ASSISTANT DIRECTOR

EUROPEAN OFFICE
30, RUE DE LA HAÏME
PARIS (8^e) FRANCE
CARTE ADRESSES : ROCKEFELLER, PARIS
TELEPHONE : SUISSE 02-08
SUISSE 02-09

PARIS. March 9. 1939.

Dr. Refik Saydam,
Ministry of the Interior
of the Turkish Republic,
ANKARA.

Dear Dr. Refik Saydam,

I am taking the liberty of sending to you under separate cover a copy of the Journal of the Association of American Medical Colleges, which I thought might be of interest to your successor in the Ministry of Public Health. This contains the papers read at a symposium of the Deans of American medical schools held in the United States last October, on the subject of teaching of preventive medicine to medical students. I attended the gathering and found the papers by FitzGerald, Leathers, Russell and Mustard most interesting, and the reception by the Deans was an enthusiastic one. To me it looked like the beginning of an important movement in future trends in the teaching of medicine and in the application of knowledge in preventive medicine to social problems.

It must have been some ten years ago when I had the pleasure of dining with you and with our Vice-President, Mr. S.M. Gunn. Some day I hope to renew our acquaintanceship with a visit to your country in order to see the interesting developments which have occurred there in recent years.

Yours sincerely,

D. O'Brien
Daniel P. O'BRIEN, M.D.

Adapt
DPO'B/CR

1373
-1-
030 01 5 22 5

EK 32

BCA, BKK, 14 Mayıs 1939, 030. 01. 129.838.1-Osmanlıca Metin

CONECT ADVERTISING AGENCY
سومر اناضولي
 وكالة تفرافية للاخبار السياسية والاقتصادية والتجارية

نشرة يومية
 شارع قصر النيل عمرة ٤١
 (ميدان سوارس) بالقاهرة
 تليفون عمرة ٥٣١١

مديرها وصاحبها
 عبد الاله صابيت
 مراسل وكالة الاناضول التركية
 التفرافيه

العنوان: التفرافى «سومر» مصر
 رقم ١٠٤١

القاهصة في ١٤ مايو سنة ١٩٣٩
 البقية في ١٤ ايار ١٩٣٩ - فيما يلي نصه الصريح الانجليزي المترجم الذي تحوه رئيس مجلس الوزراء الدكتور رفيع سيدلم
 في المجلس الوطني الكبير الذي اذعه عليه باجماع ال ٢٥٤ عضوا الموقوديه :
 * انه حكومة صاهبه الجبلد بالمدلثة الموقدة والمكونة التركية قد دخلت في مساودة وطبيعة ، والمجارات
 التي جرت طلبتلك جارية سبها تركتحت عمه اشتراكها المألوف في الرأى
 * دسه المقدر انه تمقد الدولتة اتفاقاتا رط نيا طوير الأجل سبها عن تعهدات متبادلة في مصلحة
 الصفاة الوطنية .
 * وفي أشطار برامج الاتفاقية الرط في تملته حكومة صاهبه الجبلد وهكوة الموقودة التركية انه في حالة ونوع
 اعتبارا تجرالى عرب في منطقة ايجر المتوقصة ، فانهما تكونا له متا صفاة له لتفعا وله الصفاة وشبارك تعديري
 لكل نموده ومساعدت في طاقتهما .
 * ولين هذا الصريح وللاولفاه الرط في موديل صفاية دولة ، ولما المقصود من هذا تأكيد المصلوطة
 المتبادلة بين بريطانيا والوطنه تركيا عندما تقف مع الضرورة .
 * وسه المستم من مه الحكومة انه بعضه المسائل ومنه توضيح تحتلها الادوات التي تجرى تطويرة
 التفرافات المتبادلة تتطلب حكما عميقا قبل انه يبرم الاتفاق والفا في ، وهذا الوجه هو الجارى الآله .
 * ولتقرن الحكومة انه يات مه الضرورى ايضا تأميه سلامة الصفاة وهما تتسا ولادى سبيل
 يطرح هذا الفذ في أسرع ما يمكنه .
 * وسه المقصود علم انه الترسبات السابقة لا تمنع احدى الحكومتين من ابرام اتفاقاتان
 مع دوله اخرى في سبيل تطويرة السلم ؟

البقية في ١٤ ايار ١٩٣٩ - فده رئيس مجلس الوزراء الدكتور رفيع سيدلم في الخطاب الذي افاه في المجلس
 الوطني الكبير بشارة الصريح التركي الانجليزي بأنه اهم شأن دائم لجميع ريبك اندولتة سبيلونيه موقودا له
 يعملوا سبيل صفاة سلم العالم .
 * وسه وضع انه هذه البراداساسي الذي اتبعته الحكومة التركية هي الآله هو المبرر على بقاها لبلد
 ابدا ما يمكنه عمه الجولات المدلرمة والمواظفة على الحياة بالار النازعاته الناشية في معظم اقطا العالم
 بيد انه استطد تاملنا انه عند امتدت هذه الجولات الى انقذتة العقباته رفيدن مسالة
 السورة في ايجر المتوقصة شعره هديده بدمودها في حياتنا الوطنية عرفت الحكومة انط اما مسائل
 رطت عطلدق بالنسبة لسلامة الوطن وان لم يكنه مه الميسور القامه على الحياة وعدم التكرار
 اذا اريد المجلد سبيل استبدال هذه السورة بطور .
 * انه تركيا تريد انه تعبر جميع الدول ذات الكفة في ايجر المتوقصة هذا البر وطنا وتتركها
 فوجود نظام في البر المتوقصة لا يجب احد تمتضاة حاله مه حقوقه من بين الميادان
 حرا ، ولين يقوده عن اتم رفية في السيادة هو بالنسبة لنا مسالة بسلامة وطنيه .
 * وفي هذه الحالة فانه الوسيلة الفعالة لتفصول على السطر الأذون مه الحقه وتجنبه كما رسمه
 فتدفع الجبهه هو الاشتراك مع الدول المسالمة بالتعادله السلم ولكنة انه تتراجع اما الحرب انا دوت

يكون التفرافى في التفرافى
 129 838 1
 01 030
 5

DEKRET ADLİ HAKEMİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET BAŞKANLIĞI
مدیرها وصاحبها
عبد الاله صايب
مراسل وكالة الاناضول التركية
التلغرافية

سومر اناضولي

وكالة تلغرافية للاخبار السياسية والاقتصادية والتجارية

شجرة يومسية
شارع قصر النيل عمرة ١١
(ميدان سوارس) بالقاهرة
تليفون عمرة ٥٣٣٤٤

الدونان التلغرافي «سومر» مصر

١٩٤٩/٥/١٤

١٠٤٩

لذلك نطلبه اليوم بواقعة الحبس الوطني الكبير الموقوف التي جرت بنا انجلترا من اهل السلم والدفاع
بالسلامة غير الموجه ضد اية دولة ، والذي لا يقصد منه تطويق اية دولة او الاضرار بها بل يرمى
الى حماة السوء من الحوادث المؤلمة . انه الاشتراك في الرأي والعقلية بينا انجلترا وتركتنا ملومين
تسلك منقته .

انه منذ بدء الحوادث الادوية المتقدمة الذكر ، وعند اشترت تسلك اوجه العقلة في البلاغ
بيانات منا مدونة بطابع الصداقة ، ووصلت الى وقتنا به الى الاقناع المشتركة في ان تسلك السلم
كقوله من المستحسن الترحيب به بصريح الدبلوماسية في تناوذه اهم واقعة .

ثم قاضي مجلس الوزراء الصريح المشتركة التركي البريطاني الذي ضمن هذه المسارحة
واكد مرة اخرى ابد الفاعلية السياسية المشتركة لتحيينته هي السلم والصفاه .

قال : " اننا نبحث في الماضي عن الصراحة التي تقدم في الاونة الحادية على تعلقتنا بالسلم
ولكنه انما استهدفت هدفنا ومعاثنا ايضا لا معتاد فاننا لا نتردد في الدفاع عننا بالسلاح ونحن
القدرة التي يدفنا الرب سكوننا حقا يعادل " .

ثم علمه رئيس الوزارة انه المحاد كما في الوردية جارية ايضا من القوة الفرنسية لدرهم اتصالات
سائكة لتوقنا من المهرم الذي مع انجلترا والاتفاقة في النفا في الذي سستيمه .

قال : " وانما نرجو انه نفس تريبا الى تسمية سرهية .
وقدوة رئيس الوزارة بعد ذلك هذه العلة كما بين تركيا والروسيا قال : " اننا سنكون ايضا لانا

المباشرة الوردية مع جارتنا العظيمة . انه استر دنا في الال في المصالح بدلنا على مبلغ ويخرج
لمعية التعاون المصترح اعاننا ، وقد انما جرت لنا زيارة وكيل الخارجية الفرنسية يومها ان تتيه اننا

كما تقديمه تماثل تام في الرأي وفي الضم وانما سياستنا في الورد ستمطور وفقا لانه لقرامد
دمرت الرشيد بعد ذلك على البلاغ فاحرب على علم في استمر العسكرة بين المرافاة البلغانية

على حدتها الى الورد . فمركز تركيا في الاتفاقة السابقة في هذه الهيئة التي ورفقا حينها على السلم ،
لم تغير بتوسط موقف العون العفان في سبب السلم . ثم ضم كلامه بقول " اني ارشعوا وانتم اننا

تمتلكه الهيئة التي تدافع في البلاغ من عهد مصالح السلطانية الحقيقية من انه تسخ الى الفهم للمواك
من ذلك . وقد قوبل الخطاب تبين طوبى ثم تطلب بعد على التسامح صفون اريانه رئيس لجنة

السترد الى رعية ، رفعتي اوكيانا رئيسي مجلس الوزراء سابقا . والسفيرة سايه فولد من ، والجيران لاطم
اذنالب وزير الدفاع الوطني سابقا وواقعا حينها المرفقة التامة على خطة الحكومة وسوا على التبرع
التكامل بلبلها .

ولعل الاتقاع اعلمه من الهيئة الوطنية . وسنعه الصفة ابد الصريح قولن با جماع ال ٥٠٢
نايبا الحاضرة .

129 838 1 030 01

موقوف النشر محفوظه لوكالة السومر اناضولي
6

DELET ANATOLIAE GEMM. ESTEROLIA
COEQUORITRY ANATOLIA

DIRECTEUR-PROPRIÉTAIRE ABDUL-ILAH SAYIT CORRESPONDANT DE L'AGENCE "ANATOLIE"	SUMER ANATOLIE AGENCE TELEGRAPHIQUE D'INFORMATIONS POLITIQUES, FINANCIERES ET COMMERCIALES	BULLETIN QUOTIDIEN 41, RUE KASR-EL-NIL (Rond-point Suez), LE CAIRE TELEPHONE 55346
---	---	---

ADRESSE TELEGRAPHIQUE :
 "SUMERASSEL"
 LE CAIRE

الانجليز يعجبون بأتاتورك وعصمت اينونو «بسخرهم» في لوزان

تصريحات سفير بريطانيا الجديد في تركيا
 أنقرة في ١ - ألقى سفير بريطانيا العظمى الجديد المستر كاتيل هوجسن
 الى مندوبي الصحف بالتصريحات الآتية :
 لقد جئت الى تركيا كرجل يحب هذه البلاد ، وقد تبعت دلتنا من بعيد
 ومع حسن التقدير وثباتها نحو التقدم
 ويوجد الآن في إنجلترا تيار قوى من العطف على تركيا الجديدة التي
 خلقها أتاتورك والتي يكون احتفاظها بخسارة كبيرة . ان أتاتورك قد أيقظ
 فينا احساسا عاما بالاعجاب . اما رئيس الجمهورية الجديد فاني أعرف جيدا انه
 هو أيضا محل التقدير في إنجلترا
 لقد سحر عصمت اينونو ، اذا جاز ان أعبر هذا التعبير ، الانجليز في
 لوزان

العلاقات بين تركيا وإنجلترا

ثم قال السفير البريطاني عن العلاقات التركية الانجليزية ما يأتي :
 ان العلاقات بين تركيا وإنجلترا اودية للغاية . ولن ادخر وسعا في سبيل
 تسبب العلاقات الاقتصادية والتجارية وغيرها والتي موقن بأن احتمالات التعاون
 في جميع المراتق بين بلدنا قابلة للزيادة والتي لسعيد الآن بأن ارى انقصة
 رمز انتصار الانسان على الطبيعة

تصريحاته عن الحالة الدولية

وقد اجاب السفير على السؤال الذي وجه اليه عن الحالة الدولية قائلا :
 من المتعذر اصدار حكم في هذا الموضوع وليس هناك من يستطيع ان
 يقول انه لا توجد مصاعب ، ولكن ليس من الممكن التوكل في ميدان النظريات
 أما فيما يتعلق بالحالة في البحر المتوسط فهي مسألة ذات أهمية عامة لإنجلترا
 وتركيا

Un discours du Premier

Istanbul, 2. — (A.S.A.) — Les journaux publièrent le texte du discours prononcé par le président du conseil Dr. Refik Saydam, à l'occasion du 7ème anniversaire de la fondation des Maisons du Peuple :

« L'une des meilleures œuvres de notre révolution, dit-il, est sans doute la création des Halk-evi. Aujourd'hui, nous fêtons le 7ème anniversaire de cette œuvre ».

Le Président du Conseil parlant des malheurs qui s'étaient abattus sur le pays à cause d'une mauvaise administration au cours des siècles passés, dit que la nation turque était arrivée à se libérer grâce à son hérosisme incomparable. Il évoqua ensuite la mémoire du génie de cette délivrance, le Chef Immortel Ataturk.

Et il poursuivit en ces termes : « Parmi les œuvres innombrables de l'ère d'Ataturk, il est des réformes qui ont chacune ébloui une époque et ouverte une autre ».

Refik Saydam évoqua le passé vieux de 150-200 ans et décrivit l'aspect de la Turquie à cette époque de Moyen-Âge, malgré les efforts indéniables et insistés sur le fait que ce n'est qu'après les réformes récentes que la Turquie fut en mesure de devenir un Etat national et moderne.

La Turquie entrée dans le voie de la civilisation, sur laquelle on ne s'arrête pas, ne pourra atteindre le niveau élevé dont elle est digne que grâce à cette mentalité réformatrice et à ses résultats.

Ce peuple a effacé et emporté grâce aux torrents de sang qu'il a versés les traces des époques malheureuses qu'il a vécues.

Le chef du gouvernement dit ensuite :

« Nous défendrons toujours comme la prunelle de nos yeux les réformes que nous avons réalisées et nous n'hésiterons pas à réaliser d'autres révolutions pour faire atteindre au peuple turc le plus haut degré de la civilisation possible ».

Declarations de l'ambassadeur britannique

Ankara, 2. — (A.S.A.) — Le nouvel ambassadeur de la Grande-Bretagne, M. Knatchbull Huggessen, a fait les déclarations suivantes aux représentants de la presse :

« Je viens en Turquie en homme qui aime ce pays et qui a toujours suivi de loin avec appréciation tous ses élans de progrès.

Actuellement, un grand courant de sympathie existe en Angleterre envers la nouvelle Turquie renouée, créée par Ataturk dont la disparition constitue une grande perte. Ataturk avait éveillé chez nous un sentiment général d'admiration. Quant au nouveau Président de la République, je sais de près que lui aussi est apprécié en Angleterre.

Jamet Ineunu a fasciné, et je puis dire, les Anglais à Lausanne ».

L'ambassadeur britannique exprima ensuite en ces termes les relations turco-anglaises :

« Les relations entre la Turquie et l'Angleterre sont excessivement amicales. Je ne ménagerai aucun effort pour assurer le développement de nos rapports économiques, commerciaux et autres. Je suis convaincu que les possibilités de collaboration dans tous les domaines entre nos deux pays peuvent être augmentées.

Je suis heureux pour l'instant de voir Ankara qui est le symbole de la victoire de l'homme sur la nature ».

À la question concernant la situation internationale, l'ambassadeur répondit :

« Il est impossible de se prononcer à ce sujet. Personne ne peut soutenir qu'il n'existe pas de difficultés, mais on ne peut s'avancer dans le domaine des hypothèses.

Reproduction interdite sans accord avec notre Agence

830 01 | 129 838 1

SEYİT ERGİNEKİ TÜRKİYE İSTİKLAL
CUMHURİYETİ

DIRECTEUR-PROPRIÉTAIRE: ABDUL-ILAH SAYIT	SUMER ANATOLIE	BULLETIN QUOTIDIEN
CORRESPONDANT DE L'AGENCE "ANATOLIE"		41, RUE KASR-EL-NAH Rond point Suweïh, LE CAIRE TÉLÉPHONE 52244

No. 1021

Le CAIRE le 14 Mai 1939

ADRESSE TÉLÉGRAPHIQUE:
"SUMERASSEL"
LE CAIRE

Ankara 13 (A.S.A.) - Voici le texte de la déclaration anglaise-turque lue par le Président du conseil Dr. Refik Saydam à la Grande Assemblée Nationale qui l'a approuvée à l'unanimité des 353 députés présents :

Le Gouvernement de Sa Majesté du Royaume Uni et le Gouvernement Turc sont entrés en étroite consultation et les discussions dans lesquelles ils se sont engagés et qui sont encore en cours ont révélé leur identité de vue habituelle.

Il est convenu que les deux Etats conclueront un accord définitif de longue durée comportant des engagements réciproques dans l'intérêt de leur sécurité nationale.

En attendant la conclusion de l'accord définitif le Gouvernement de Sa Majesté et le Gouvernement de la République Turque déclarent que dans le cas d'un acte d'agression qui conduirait à une guerre dans la région Méditerranéenne, ils seraient prêts à coopérer effectivement et à s'accorder mutuellement toute aide et assistance en leur pouvoir.

Cette déclaration, non plus que l'accord définitif, n'est dirigée contre aucun pays, mais il a pour but d'assurer à la Grande Bretagne et à la Turquie, aide et assistance réciproques dans le cas où ces dernières en auraient besoin.

Il est reconnu par les deux gouvernements que certaines questions, y compris la définition plus précise des diverses conditions dans lesquelles se déclancherait le jeu des engagements réciproques, demandent un examen plus approfondi avant que l'accord définitif ne puisse être conclu. Cet examen est actuellement en cours.

Les deux gouvernements reconnaissent qu'il est également nécessaire d'assurer l'établissement de la sécurité dans les Balkans et ils sont en consultation afin d'atteindre ce but le plus rapidement possible.

Il est entendu que les dispositions ci-dessus énoncées n'empêchent ni l'un ni l'autre des deux gouvernements de conclure dans l'intérêt général de la consolidation de la paix, des accords avec d'autres pays.

Ankara 13 (A.S.A.) - Le Président du Conseil Dr. Refik Saydam dans le discours qu'il prononça devant la Grande Assemblée Nationale en rapport avec la déclaration turco-anglaise souligna d'abord que la préoccupation plus importante et constante de tous les hommes d'Etats responsables est de faire en sorte que la paix du monde ne soit pas troublée.

Il précisa que jusqu'ici la ligne de conduite essentielle suivie par le Gouvernement Turc était de garder le pays aussi éloigné que possible des événements aux lendemains menaçants et de maintenir la neutralité en présence des différends se produisant un peu partout dans le monde.

" Mais, ajouta-t-il, depuis que ces événements se propagent également dans la région balkanique et que la question de la sécurité en Méditerranée se fit de nouveau sentir dans notre vie nationale, le gouvernement turc reconnut qu'il se trouvait en présence de questions intéressant gravement la sécurité nationale et qu'il n'était plus possible de rester neutre et indifférent si on ne voulait pas voir cette sécurité dangereusement aventurée. "

La Turquie désire que toutes les puissances intéressées en Méditerranée considèrent cette mer comme une partie commune.

A suivre

Reproduction interdite sans accord avec notre Agence

030	01			125	838	1
-----	----	--	--	-----	-----	---

EK 34

BCA, 1 Eylül 1939, 030.01.34.204.1.

DEVLET BAŞVEKİLİ
BAŞVEKİLİ
BAŞVEKİLET
HUSUSİ KALEM MÜDÜRLÜĞÜ
Sayı : .....

Ankara
1 Eylül 1939

Resmî Tebliğ

İcra Vekilleri Heyeti , Genelkurmay başkanı Mareşal Fevzi Çakmağın da işirakile bu gün saat 17 de Başvekil Dr: Refik Saydamın Riyasetide toplanarak Hariciye Vekili Şükrü Saracoğlunun verdiği izatı ^{kit} dinlemiş ve enternasyonal vaziyeti mütalea etmiştir.

030 01

030	01			34	204	1
-----	----	--	--	----	-----	---

10

EK 35

BCA, 17 Temmuz 1940, 030.01.132.858.1.

EVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET BAŞLI

Türkiyenin vaziyeti

Paris gazetelerinden olup Clermont-Ferrand'a neşriyatına devam eden ("Temps"- 17.7.940) "Türkiyenin vaziyeti" başlığı altında neşrettiği bir baş makalede şu mütaleaları ileri sürmektedir:

Dr. Refik Saydamın Büyük Millet Meclisinde söylediği büyük nutuk, Türkiyenin son hadiseler karşısında almış bulunduğu intisar vaziyetini aydınlatmaktadır. Türkiye hükümetinin, dürüstlüğünden kimsenin şüphe etmeğe hakkı olmadığı, siyaseti Ankaranın en selâhiyet-tar şahsiyetleri tarafından defatle izah olunmuştur. Bu siyasetin esas prensipi Balkanlarda ve Yakınşarkta sulhu idame ettirmek ve Şarkî Akdenizde muvazenenin tehkimine matuf olan son türk-fransız anlaşmalarında meknuzdur. Hayatî menfaatlerinin vikayesi hususuna tekaül eden bu siyaseti tadil etmekten ise, Türkiye, hatırlarda olduğu vechile; tamamen sözden ibaret bir bitereflak kisvesi altında Almanya ile müştereken hareket eden Sovyetlerin, bundan birkaç ay evvel Ankara hükümetine, Türkiyenin Fransa ve İngiltere ile aktetmiş bulunduğu anlaşmaların esas hükümlerile telifleri kabil olmayan şartlar kabul ettirmeğe çalıştığı zaman, Moskova ile müzakereleri tatil etmeği tercih eylemiştir.

Garp hadiselerinin takip ettikleri cereyan tarzı o zamandan beri, geniş Avrupa mintakasının bütün sahalarında olduğu gibi Yakınşark vaziyetinde de derin inikâslarda bulundu. Alınmış bulunan bütün tedbirler; asker ve malzeme itibarile muazzam ^{bir} feikiyete malik bulunan bir hasim ile yalnız başına harp etmeğe mecbur kalan Fransanın mağlûbiyetinden beri, altüst olmuşlardır. Diğer taraftan, Avrupanın Cenubuşarkisine gelince, Sovyetler ittihadının Romanya topraklarında anı ilerliyişi, Rusyanın Karadenizde hâkimiyeti ve Balkanlarda Slav ittihadını vücade getirmeğe matuf gayretler Türkiyenin, kendi emiyeti namına lâkayd kalamıyacağı bir vaziyet ihdas eylemişlerdir. Son haftalar zarfında gerek Almanların ve gerek Rusların Ankarada icra ettikleri çok büyük diplomatik faaliyet nihayet bulmuş ^{de} _{ildir} ve bu fa-

030	01			132	858	1
-----	----	--	--	-----	-----	---

S:

aliyetin Türkiye siyaseti üzerinde ne gibi tesirlerde bulunduğu su-
ale şeyandır.

Türkiye Başvekilinin Büyük Millet Meclisinde söylediği nut-
ka göre, Ankara hükümeti, daima ileri sürdüğü istiklâl ve vekar çerçeve-
si içinde kendi sulh doktrin'ine sadıktır. Türkiye kimseyi tehdit
etmekte değildir. Maceralar ardından koşmamaktadır. Fakat, hadiselerin
inkışafına, silâhı elinde olduğu halde ve hayatî menfaatlerini tehli-
dar edebilecek her hangi bir taarruza karşı kendini müdafaa hazır
olarak intizar eylemektedir. Dr. Saydam, hükümeti tarafından alınan ted-
birlerin zaman icaplarının emrettikleri tedbirler olduklarını ve bu
tedbirler sayesinde bazı hadiselerin önüne geçildiğini izah etmiştir.
Dr. Refik Saydam bu hadiselerin mahiyeti hakkında kat'î bir şey söy-
lememiş ise de, bütün devletlerle iyi münasebetlerde bulunmak hususun-
da kat'î bir arzusu olmakla beraber, istiklâl ve temamiyetine nakise
iras edebilecek her hangi bir harekete Türkiyenin vereceği yegâne ce-
vap silâha sarılmak ve sonuna kadar çarpışmak olduğu hakkında parlek
bir ihtarda bulunmuştur.

Dr. Refik Saydamın nutkuna karşı Büyük Millet Meclisinde ya-
pılan hararetli tezahürat Başvekilin, Sovyet emperyalizminin teşkil et-
tiği tehlike ve Almanya ve İtalya Avrupa harbinin tasfiyesine kadar
Balkanlarda ve Yakınşarkta statükonun idamesini isterlerken bu emper-
yalizmin mucip olabileceği ihtilâtlar karşısında bütün milletin duy-
gularına tercüman olduğunu isbat eder. Türkiyenin muhafazası altında
bulunan Boğazları istintaf etmediği ve Almanya ile İtalyaya takaddüm
etmiş olmak emelile, Türkiye devletinin emniyetini, her halde zayıfla-
tacak olan teminat almak cihetine gitmediği takdirde Moskova'nın bugün-
kü politikası hakikî bir hedeften mahrum kalmış olur. İeni Türkiye'nin
tesis bulunduğu gündenberi Türkiye ve Sovyetler az çok baş başa yü-
rüttükleri şüphesizdir; fakat bu hal, hiçbir zaman Türkiye devletinin
Sovyet devletine tâbi olmasını icap ettirmemiştir ve Atatürk Türk mil-
letini daima bolşevizmin her ne suretle olursa olsun sirayetine ve
istiklâl iradesinin zafı uğramasına karşı esaslı bir surette müdafaa
etmiştir."

030	01			132858	1
-----	----	--	--	--------	---

EK 36

BCA, 08 Eylül 1939, 030.01.34.204.1

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
 GURUHLUĞU
 BAŞVEKÂLET
 HUSUSİ KALEM MÜDÜRLÜĞÜ
 Sayı : .....

1-6

A

Başvekâletten tebliğ edilmiştir.

Resmî tebliğ

Memleketin bazı mntakalarındaki ihtiyat erleri bir buçuk ay talim ve terbiye için askerlik mükellefiyeti kanununun 58 inci maddesine uyarak silah altına geçirilmektedirler.

Bu celp memleketin her tarafına mahsus olmayıp mahdut mntakalarda yapılmaktadır ve ncrelerde kimlerin askere geçirildiği da celp mntakalarındaki askerlik şubeleri tarafından halkımıza ilân edilmiştir.

Buna rağmen ilân yapılmayan veya ilan mntakasinda bulunup ta askere geçirilmeyen bazı kimselerin askere geçirilmeyenlerin ~~ilân~~ düşüncesile çalıştıkları işleri bırakıp memleketlerine dönmek istedikleri görülmektedir. Yurt müdafaasına koçmak bakımından bu hareket takdirle karşılanırsa da işlerini bırakanların şahsan zarar görmelerini mucip olabileceği gibi imar ve ticarî faaliyetinizin az çok durmasına da sebep olabilir.

Celp/yapılan mntakalarda bulunup şindiye kadar geçirilmeyenlerin veya celp mntakasinda bulunmayanların sükûnetle iş ve güçleriyle meşgûl olmalarını tavsiye ederim.

8/9/1939

030	01			34	204	1
-----	----	--	--	----	-----	---

2

EK 37

BCA, 07 Eylül 1939, 030.01.34.204.1

DEVLET ARSIVLERI GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞIVI
BAŞVEKÂLET
NEŞRİYAT VE MÜDEYYENAT DAİRESİ
MÜDÜRLÜĞÜ
Sayı : .....

7. Eylül . 1939

Başvekâletten tebliğ edilmiştir :
Avrupada'ki harp vaziyeti dolayısıyla memleketimizde gıda ve diğer bazı maddelerin fiyatlarında yükseklik vukue geldiğine dair yapılan neşriyat üzerine, alâhkezar dairelerin derhal tahkik ve tedkike bağlamaları emri verilmiştir .

Bilhassa şunu teberüz ettirmek lâzımdır :

Memleketimizde her nevi gıda maddeleri , halkımızın ve Ordumuzun ihtiyacını bir seneden fazla müddet idare edecek kadar bol ve eyidir. Hükümetçe zamanında alınmış olan tedbirler, hiçbir mantakada ve hiç bir büyük şehrimizde ne bugün ve ne de yarın için gıda sıkıntısı olmasına imkân bırakmayacak şekildedir. Bu tedbirlerin iyi işlenmesi için de harekete geçilmiştir . İhtikâr yapmak kasdile toptancılığa heves edenleri, lüzumsuz fiyat yükseltenleri Hükümet mütemadiyen takip edecektir . Bu gibiler şurasını açıkça bilmelidirler ki, memlekette halk ihtiyacına yarayan maddeler üzerinde, ihtikâr yapmak kasdına, en şiddetli tedbirlerle mukabele görceklerdir. Eğer kanunlarımızın kâfi değilse Büyük Meclisten, buna mani olacak salâhiyetleri talep etmekte ve her nerede olursa olsun ihtikârcülerin ticarethanelerine, fabrikalarına, depolarına ve evlerine el koymakta Hükümet tereddüt etmeyecektir .

Buna mukabil, Hükümet muhterem halkımızın dikkat nazarına şunu da arzeder : Normal hayat deñişmemiş olduğu halde lüzumsuz ferdi ihtiyat tedbirleri almaktan fayda yerine masarrat gelir. ve fırsat bekleyen ihtikâr tasavvurlarına yol açar. Bir şoval un nihayet iki ay dayanır ve sonunda bcsulur fakat çok talep satıcıyı fiyatı yükseltmeye sevk ederek bu suretle yeni bir yüksek fiyat seviyesi ve itiyadı doğurur. Buna neydan verilmemelidir.

Gıda maddelerinin, hemen kâffesinin ihracı men edilmiştir . Fiyat yükselmesi için hiç bir sebep yoktur. Ne nakliyatda intizamsızlık, ne de çalışan kol adedinde noksanlık vardır.

Şimdi, bunlardan daha mühim bir mes'ele vardır : Bu sene mahsulü verimli olmuş ve depolara alınmaya başlanmıştır. Türk köylüsünün son bahar çalışma devri gelmiştir . Her tarafta yağmurlar yağmaktadır, derhal madaca başlamak ve kış ekimini bu seneden çok daha ziyade miktara çıkarak şekilde çesidli ekin yapmak, vatanımızın en yüksek ve en mühim menfaatlerinden biri olduğunu halkımızın bilmesi lâzımdır. Bütün Devlet ---

030	01			34	204	1
-----	----	--	--	----	-----	---

5

10 Devamı

Dairelerinin ve bilhassa köye kadar teşkilâtı uzanan Resmî Müesseselerin, her nevi mahsulün gelecek sene daha çok olması/köylü vatandaşın ne kadar emsalsiz olacağını kendilerine köy köy, mahalle mahalle dolayarak anlatması için emir verilmiştir. Her münevver Türk'ün de bu mühim fikri yaymak ve anlatmakta Hükûmete yardım etmesini rica ederim.

Hükûmet, bu sene mahsulünün ihracının men'ine rağmen, ne fiyatları düşürmek ve ne de her sene olduğundan daha az almak kararındadır. Dünya vaziyetinin daha ne şekiller alacağını bilmiyoruz. Bunun için mahsullerimizin gelecek sene bu senekinden daha çok olması/memleketimizin yüksek menfaati iktisadından görüyoruz. Alâkedar Devlet Daireleri ve teşekkülleri mümkün ve elinde olan bütün yardımları ve kolaylıkları göstermek mecburiyetinde ve kararındadır.

Bir mes'ele daha var :

Halkın hayatı ve şahsî ihtiyaçları için lâzım olan ilâçlarda da bazı ihtikâflara tegebbüs edilmek istenildiğini duyuyoruz. Bu hareket, bil'umum ecza depolarına ve eczahanelere el konularak bu için Devletleştirilmesini teşkil edecek bir başlangıç olabilir. Alâkedarlara bunu hatırlatılarak normal yoldan ve kârdan ayrılmamalarına tavsiye ederim. Muhterem halkımızdan da, kendi ihtiyacı olan bir ilâçtan elli gışeyi bir def'ada istemek gibi tegebbüslerde bulunmamalarına rica ederim.

Bütün bu izahata hulûsa edecek olursak :

Bazı içhâl mallarında, elimizde olmayan sebeplerle, vukua gelecek makul fiyat tereffü'ünü Hükûmet daimâ göz önünde tutmaktadır ve tutacaktır. Vatandaşın, bunu bilerek yerli malı kullanması veya behemehal lâzımsa aldanmamak için ihtiyatlı olması icabeder. Yerli mallarımızda nöbet veya bir fiyat tereffü'ü düşünmek, hatalıdır. Her şeyimiz vardır. vaziyet geçen harbi Umumîde olduğu gibi değildir. Biz geçen umumî Harpten evvel daimâ ve o harpten sonra bir kaç sene büyük şehirlerimizde cenebi unu yorduk. Halbuki son senelerde buğday dâhil olarak her nevi gıda maddelerini ihraç eden memleketlerden olduk. Gerek istihsâl, gerek imalât ve gerek Mühalâkât bakımından her sahada ihtiyaçlarımızın hemen bütün hayatî olanlarını temin etmek imkân altına alınmıştır. Hiç bir ihtimal karşısında halkımızın iğesi için endişeye mahal yoktur. Bundan başka bütün bu işleri iyi teşkilâtlandırmak ve iyi kontrol etmek için Hükûmet tedbirler almıştır. ve almakta devam edecektir.

Bugün hepimize düşen vazife sükûnetle ve istikbâlden emin olarak çalışmaktır.

030	01			36	204	1
-----	----	--	--	----	-----	---

6

EK 38

BCA, 02 Kasım 1939, 030.01.34.204.1

1-e

DEVLET ARŞİVLERİ VE KÜTÜPHANALARI
 GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
 BAŞVEKÂLET
 HUSUSİ KALEM MÜDÜRLÜĞÜ
 Sayı : .....

Haber olarak

2/11/1939

Bugünkü İcra Vekilleri Heyeti 1/12/1939 tarihinde müddeti biten Brezilya Kahve Şirketi mukavelesinin ^{Tecdit} ~~temid~~ edilmemesine ve ^(x) ~~teslim~~ yolu ile kahve ithalinin tamamen serbest bırakılmasına karar vermiştir. Halen memlekette mevcut kahve stoku dört aylık ihtiyacı karşılayacak derecededir.

- 11 -

030	01			36	204	1
-----	----	--	--	----	-----	---

11

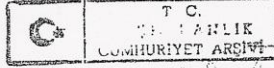

EK 39

BCA, 06 Temmuz 1940, 030.10.15.84.120

BAŞ BAKANLIK -12-

T. C.
BAŞVEKÂLET
Yazı İşleri Dairesi
Müdürlüğü
6 - 1051
Sayı: 3085

1 — Dünya vaziyetinin karşımağa ve bir Avrupa harbinin belirmeğe başlaması üzerine -Eylül 1939 da yaptığım beyanatta Türk çiftçisini fazla ekime davet etmiş ve bütün idare âmirlerinden de bu istihsal mevzuunda azami alâka ve gayret istemişim.

Büyük bir memnuniyetle kaydedirim ki: Müstahsilin, idare âmirlerinin ve Ziraat Teşkilâtının bir-birini tamamlayıcı mesai ve tedbirlerle bu yıl her yıldan daha fazla ekilmiş ve ekilen de hemen her tarafta bir çok yıllardan daha büyük bir feyiz ve bereketle yetişmiştir.

Dünya buhranı devam etmektedir; bir çok memleketlerde bilhassa Avrupada ziraat vaziyeti bu yıl müsait geçmemiştir. Evvelki beyanattımda da işaret etmiş olduğum gibi gerek memleket iktisadiyat ve müdafaası, gerek çiftçinin kendi menfaati bakımından toprak mahsullerinin ehemmiyet ve kıymeti artmıştır; daha da artması beklenebilir. Onun için idrak edilen mahsulün hiç bir ziyaa uğratılmadan, vakit ve zamanile kaldırılması günün büyük işlerinden biridir.

Bu işte idare âmirlerinin, kendilerine terettüp eden çok ehemmiyetli ve mesuliyetli vazifeleri azami bir gayret ve basiretle başaracaklarından eminim.

2 — Umumi dünya vaziyeti karşısında memleket müdafaası bakımından uyanık bulunmak vecibesi; Hükümeti bazı sınıfları silâh altına çağırmağa ve bir kısım hayvan ve nakil vasıtalarını satın almağa mecbur etti ve daha da edebilir. Memlekette umumi olarak mahsul normalin üstünde iken, bir de kol ve hayvan kuvvetinin eksilmesi karşısında hasat ve harman işlerini aksatmamak için, gayretimizi arttırmak, mevcut imkânlardan azami istifade tedbirlerini mahallinde aramak ve bulmak icap etmektedir. (Aynı köyde, hatta birbirleriyle alâkalı ve münasebetli köyler arasında iş birliği yapmak, mesaiyi tanzim eylemek ve insan ve hayvan kuvvetlerinde muvazeneyi tesis etmek) suretile gerçekleştirilebileceğim tedbirler, mahallin icap ve hususiyetlerine uygun olmak şartile, çok faydalı ve tesirli olacağına kaniim.

Dar ve sıkışık zamanlarda Türk köylüsü kendiliğinden iş birliği yapmağa, iş muvazenesi kurmağa alışkındır. Bu hususta yer yer teşüss etmiş teamüller vardır. Köy Kanununda, Millî Korunma Kanununda buna aid bazı hükümler mevcuttur. Her tedbirin yeri ve zamanı vardır: Bunları direktif halinde teferuatile uzaktan işbite imkân yoktur.

En isabetli tedbiri, işin içinde ve başında olan, vaziyeti adım adım takip edebilecek mevkiide bulunan idare âmirleri bulabilirler. Bu itibarla tafsilâta girmiyerek yalnız mühim bir noktaya dikkat nazaranızı celbedeceğim :

Köylüye işlerini kendi aralarında kendilerine yaptırmak; bu hususta onlara yol göstermek, kolaylıklar ve yardımlar yapmak, dışardan her hangi bir müdahaleye tercih edilmelidir. Yersiz ve zamansız bir müdahalenin aksi tesir yapacağından, işi iyi yapacağına, bozacağından endişe ederim. O itibarla dışardan müdahaleye zaruret hasıl olur, bilhassa Millî Korunma Kanununun 37 nci maddesinin tabiki icabı ederse derhal bana müraعات ediniz.

3 — Bu mevzu üzerinde ehemmiyetle durduğum, daha işin başında iken bazı vilâyetlerden hasat ve harman için yardımlar istenmesinden ve bütün tedbirlerin merkezden beklendiğini sezmişimdir.

Esasen Ziraat Vekâleti, elindeki bütün vasıtaları bu işe tahsis etmiştir. Hükümetin de, son zamanlarda büyük döviz fedakârlığıle Amerikaya ısmarladığı bir takım hasad ve harman makineleri de gelmiştir. Fakat takdir edersenizki : Bunların miktarı mahduttur; her yere makine yetiştirmeye imkân yoktur. O itibarla elde mevcut vasıtalarımızı mümkün olduğu kadar azami randıman temin edecek bir surette ve en lüzumsuzunu tercih şeklinde tevzi ve taksim ettik. Bunların nerelere ve ne kadar ayrıldığı, ne suretle ve ne şartlarla işletileceği Ziraat Vekâletince tesbit ve takip olunmaktadır.

Bu hususta Ziraat Vekâletinin iş'arı dairesinde hareket edilmesini ben de dilerken şu noktaları da hatırlatırım:

Makinaları iyi kullanmak ve ondan azami randıman almak esastır. Bunun için de, makinaları ekip-ler halinde çalıştırmak, kontrol ve idareyi güçleştirecek surette dağıtmak, fuzulî gidip gelmelerle makineyi beyhude yormamak ve işden kaybetmemek, işi iyi saralayıp beklemelerle vakit geçirmemek, kabil olursa iki üç ekip-le çalışarak çok iş yapmak gibi noktalara dikkat etmek lâzımdır.

4 — Hasat ve harman işlerini gerek siz, gerek kaymakam ve nahiy müdürleri alad devam ve muhtazaman yerlerinde takip ederek her hafta başı vaziyeti telgrafla bana bildireceksiniz.

Muvaffakiyetler temenni ederim.

5 — Bilgi için Vekâletlere, doğruca, Umumi Müfettişlere, Valilere yazılmıştır.

6/7/1940

Başvekil

030	10			15	84	20
-----	----	--	--	----	----	----

ada bir çıkar vilayet gazetesi

Başvekilimiz için siyasetimizi anlatan mühim nutukları

Ankara [a.a.] Başvekil Dr. Refik Saydam Radyo ile dahili ve harici meseleler hakkında şu nutku söylemiştir: Aziz vatandaşlarım,

Bu akşam sizinle konuşmak istediğim meseleler şunlardır: Millî koruma kanununun mevkine konulması bunun tevdi ettiği bazı yararlar, son haftalarda bizi alâkadâr eden harici haberler, 1939 senesi bütçe hazırlığı.

Millî koruma kanunu

Aylardanberi dünya vilayetinin gözetdiği derin tahavvüller dolayısıyla memleketimizin iktisadi cephesinden olduğu kadar, müdafat bakımından da koruyacak tedbirlerin alınmasını mecburi gördük ve her ihtimale karşı radikal tedbirler almak lüzumunu hissal olacağını evvelden düşündük. Haftalarca çalışarak büyük meclisimizce kabul edilen millî koruma kanunu meylatın geldi. Bittabi bu kanunun, kanunlar meclisinde durmak için değil, zamanı gelince tatbik edilerek için yapıldığını hepimiz biliyoruz.

Zaruri ihtiyac

Kanunun müzakeresi esnasındaki ve sonra Büyük Meclis hazırladığı sözlerim çok açık ve kat'i idi: Zaruri ihtiyac belirmedikçe vatandaşlarımız normal hayatlarına devam edeceklerdir. Fakat gittikçe inandı ve manevi ıstırap artan, bizim gibi herb dışındaki milletlerin de iktisadi hayatlarına tesir eden hâli kalmıyan bugünkü harbin memleketimizdeki etkilerine karşı koymak, sulh devresinin icablarına uygun yapılmış normal vasıfaki kanunlarla mümkün olmayacağını gördüce, Millî koruma kanununu verdiği selahiyete istinaden, tatbik etmeye başladık.

Bu, içeride ve dışarda bazı tefsirlere sebebiyet verdi. Haricte, Türkiye seferberlik yapacak, onun için kanunu harekete getirdi, denildi. Dahilde hükümet harbe karar verdi diyen bazı fana görüşlü ve düşünceli insanlar hükümetin hatırdan geçmeyen bir takım fikirleri, nazariyeleri söylemeye başladılar.

Fevkalade tedbirler

Aziz vatandaşlarım, Eğer hükümet harbe karar verirse bu, gızi değil, Türk milletinin kendine, malediği siyasi istikametini icablarına uygun olarak, Büyük Millet Meclisini tasibi ile almamak bir kararlar, yani açık olarak yapılır. Binaenaleyh, seferberlik veya harp, ancak millî menfaatimize ve Türk vatanının selâmetine uygun olmak şartıyla, üzerinde durulacak bir karardır. Bunu böylece tesbit ettikten sonra, hükümetçe, millî koruma kanununa uyarak alınan ve sırasile alınacak kararlar, dünya bibrâmının memleketimize yaptığı etkilerine önemle, sizlerin halde ve istikbalde bugünlerin tabii olmaları şartları içinde sıkıntı çekmemizin içindir. Bugün, sizinle hükümetimiz arasında hiç bir görüş ve düşünüş farkı olmadığını yakından bilmek şerefimin ve kuvvetimin verdiği kansatle söyleyebilirim ki, millî koruma kanununun tatbikine geçilmesi kararını hükümet, en son dakikaya bırakmış, yani normal vasıtalarla çalışmaya uğraşmıştır. Buna imkân olmadığı görülünce, fevkalade tedbirler almakta da tereddüt etmemiştir. Bütün bu işlemlerden çıkaracağım netice şudur:

Yarım emniyetini kazanmak için

Millî koruma kanununun tabiki bir seferberlik mükaddemesi veya bir harp hazırlığı olmaktan uzaktır. Bugünün dünya şartlarına uymak ve yarım emniyetini kazanmak içindir. Mantıksız sözlerle, fana işhlarla, güler yüze telkin edilmiş istenilen ve altında hususî menfaatler kaynağan ve iyi yerden alınıp söylenildiği halde menba gösterilmeyen haberlere inanmayız. Hükümet yapacağı her işi size kendi lisanla her vakit arz ediyor. Yalnız bu izahları hatırdan tutarsanız, fana haberlere teşhis koymakta asla yanılmazsınız.

Türk vatandaşının en mühim vazifesi

Her sınıf Türk vatandaşının en mühim vazifesi, bugünkü millî birlik ve durumu herhangi bir taraftan behemehal sarsmak için ortaya stilan propagandalarla kuyumet vermemektir. Bütün bu propagandaların ne kadar esasız ve güldürü olduğunu, aylardanberi kulaklarınıza fıslanan, fakat bir türlü tahakkuk etmeyen haberleri hatırlayarak bizzat hüküm verebilirsiniz kanaatindeyim.

Sovyetlerle münasebetimiz

Harici vaziyete gelince: Son zamanlarda bazı ajans haberleri ve Avrupa'daki haberlerin muhtemel inkişafı üzerinde yapılan inditahminler; bugünün gidişini, yarının sinicileri bozacak esasız haberlerine bağlayan dedikodular, memleketin içinde ve dışında söylendi ve yazıldı. Bu arada konuşmuş Sovyetlerle olan münasebetimizi bir çok hâdiselere bağ-

Devamı İkinci Sayıda

Vilayet Umumi Meclisi

Vilayet Umumi Meclisi bu hafta da Cuma ve Salı günleri olmak üzere toplantılarına devam etmiştir. Büyük müzakereleri yapılmaktadır.

Samsun-Bafra yolu inşaatı

Samsun-Bafra şosesi üzerindeki tamirat faaliyeti hızla devam etmektedir. İnşaat mahallinde hafta içinde geçen bir muharririmiz, bu şose üzerinde ki çalışmaları şükranla not etmektedir. Havalalar mütsaid gittiği taktirde yakın bir zamanda şosenin mühim bir kısmının mükemmel bir hale geleceği anlaşılmaktadır.

B. Lambert'in etkileri

Şehrimize geldiğini geçen sayımızda yazdığımız Şehircilik mütehasssı Mimar B. Lambert şehrimizde bazı etkilerde bulunduğundan son ra geçen pazartesi günü Çarşambaya ve Salı gününde Bafra ve Alaçama'ya giderek şehirleri gezmiştir.

B. Lambert buraları ziyareten fevkalade mütehasssis olduğunu söylemiştir.

Alaçama giderken Çetinkaya köprüsünü de yakından tetkik eden B. Lambert bunun Nahicelîğin ciddiden mükemmel bir eseri olduğunu ilâve etmiştir.

Enstitüye alınacak talebelerin dört senelik köy okulları mezunlarından olması ve köy okullarında öğretilmiş yapmış bulunması şart konulmuştur.

Bir köy Enstitüsü açılacak

Açılması düşünülen onbir köy enstitüsünden birinin de Samsun Vilayeti dahilinde bulunacağını ve Enstitünün Hilyas mevkinde kurulacağını gazeteler haber vermektedir.

Enstitüye alınacak talebelerin dört senelik köy okulları mezunlarından olması ve köy okullarında öğretilmiş yapmış bulunması şart konulmuştur. bir Doyle Enstitüsünün Vilayetimizde kurulması tasavvuru mübimimizde şükranla ve sevinçle karşılanmıştır.

Ç. E. K. Balosu

Çocuk Esirgeme Kurumunun yilbaşında verilmesi mukarrer iken Zلزله dolayısıyla tehir edilen yillik Balosu geçen cumartesi günü akşamı Halkevi salonunda verilmiştir. Balo çok müstazam ve neşeli geçmiş ve geç yakte kadar devam etmiştir.

Başta Sayın Valimiz olduğu halde memleketin en güzide zevatı baloda bulunmuşlardır.

Tütün satışları

Samsun'da nihayet bulandizi dengi satışları Bafra'da ve Çarşamba'da hararetle devam etmektedir. Demet piyasası da açılmıştır. Demet tütünlerinin de aynı istekle tamamen satılacağı kuvvetle tahmin edilmekte olup fiyatlar zırra memnun edici mahiyettedir.

Seker fiatı hakkında

İktisat Vekâletinin tahlili

Büyükökü şeker fiatları pancarın azami otuz para olması esasına müstenittir. Halbuki 1939 senesi kampanyasında pancara 40 para verilmiştir. Önümüzdeki kampanyada bu miktarı ye tiden arttırmak lâzım gelecektir. Diğer taraftan cenabi memleketlerden temin edilen işleme maktelerinin fiatları da yükselmeye başlamıştır. Binaenaleyh bütün bu farkları karşılamak için şeker fiatını arttırmak zarureti hasıl olmuştur.

Esasen hariciden getirilecek şekerler de bizim şimdiki fiat seviyesinden fazla para olacaktır. Bu sebeplerle şekerin satış fiatına kiyoda 10 kurus zam yapılmasına Koordinasyon Heyetince karar verilmiştir.

Martın 4 üncü pazartesi gününden itibaren bu yeni fiyat üzerinden şeker satılması için şeker çıkartma emri verilmiştir. Toplanan şeker tüketicileri yeni fiatla satışa başladıkları anda eski fiatları en çok 24 saat içinde bir beyanname ile şeker satın aldıkları fabrikalara ve ya teşkilatına bildirecekler ve kendilerine ait olmayan bu fiat farkının hesabını mezkur teşkilata görecektirler.

Vilayet Makamından :
Şeker fiatı hakkında Yüksek İktisat Vekâletinden Vilayete tahlil buyruldu 4/3/1940 günlü ve 245 sayılı telgraf şureti yukarıya çıkarılmıştır. Keyfiyet ilân olunur.

Petrol fiatları

Ticaret Vekâletinden :

1 - Perakende satış fiatlarına esas olan İstanbul lamir ve İskenderun depo azami fiatları iki marifan itibaren aşağıda yazılı miktarlara yükseltilmiştir:

Benzin dokuz kiloşa 31,87 kurus
Litreni 39,97
çift büyük tenaka 611,79
Gazyağı dokuz kiloşa 16,71
çift büyük tenaka 557,87
tek küçük tenaka 86,81
Motorin çift büyük tenaka 351,48
dokuz kiloşa 9,66

2 - Aynı tarihten itibaren şehrimizde (Samsun'da) azami satış fiyatları şunlardır:

Benzin çift büyük tenaka 680 kurus
Gazyağı 615
tek küçük 96

3 - Her yerde halon carl motorin azami satış fiyatlarına doküpede kilo başına ellibeş santim çift büyük tenekede yirmi iki kurus yirmi sekiz santim zammedilmiştir.

EK 42

BCA, 18 Temmuz 1941, 030.01.30.179.1.

BAŞVEKÂLET MÜSTEŞARLIĞI
Başvekkâlet
Hususi Kalemler Müdürlüğü
Hususi

Gönderen	Evrak Numarası		Alınan	Tarih	
	Tarih			Kısa Adı	

Sayın Bay Venbi Demirel
Başvekkâlet Müsteşarı
Ankara

Emek parulalıdır :

Muharib taraflar ve bilhassa , Soviyetler aleyhinde bilvasıta veya bilâvasıta bir takım neşriyat olduğunu görüyorum , Karikatür gazeteleri de bu meyandadır . bunun her gün takibinden ise , İdarei Örfiye Kumandanına etraflıca bir talimat vererek ve diğer telgrafımda yazdığım gibi İstanbul Matbuat bürosunu işler bir hâle getirerek , ve İdarei Örfiye Kumandanlığı ile temasını temin ederek , bu gibi neşriyatın, önüne geçilmesi çok muvafık olur . Neticenin bildirilmesini rica ederim .

Başvekil .

030	01			30	179	1
-----	----	--	--	----	-----	---

3

EK 43

BCA, 10 Aralık 1941, 030.01.17.96.18.

BEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
T.C. CUMHURİYETİ
HARİCİYE VEKÂLETİ
VEKİL

Ankara, 6 İlkânun 1941

Sayın Başvekilim,

1.- Evvelki kuriye ile takdim etmiş olduğum telgraflardan sonra alınmış olanları ve mülâkat zabıtlarını kuriye Bay Orhan'la arz ediyorum.

2.- Petrol ve arpa işleri hakkındaki emirlerinizi alâkadar Vekâletlere bildirdim.

3.- Vatan gazetesinin din hakkındaki son neşriyatı münasebetile Heyeti Vekileye, gazeteye aleni bir ihtar yapmak ve bunu ilân etmek teklifini yaptım. Vekil arkadaşlarım müttelifken gazeteyi kapamak kararını verdiler.

Sizi bir an evvel başımızda görmek iştihakile, Vekil arkadaşlarımın ve benim sıhhat ve afiyet temennilerimizi derin saygılarımızla kabulünü rica ederim, Sayın Başvekilim.

E. Sarıca

030	01			17	96	18
-----	----	--	--	----	----	----

2

EK 44

BCA, 18 Temmuz 1941, 030.01.17.96.9

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

T. C.
BAŞVEKÂLET
MÜAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ
Şube : .....
Sayı : .....

Şifreyi yazan makam	Başvekâlet Müsteşarlığı :Ankara	Geldiği tarih	14.7.1941
Şifrenin tarihi	14.7.1941	Açanın imzası	Adana Zefir
Şifrenin numarası	294	Dosya numarası	1

YALOVA

Sayın Dr. Refik Saydam

Başvekil

YALOVA

İskenderun limanına iltica etmiş olan Fransız gemilerinin orada bırakılmayıp İzmit veya İstanbul limanına nakilleri hakkında Mûnakalât Vekâletinin tezkeresini takdim etmişim .

Genelkurmay Başkanlığından bugün gelen bir tezkerede seferberlik vukuunda bu gemilerden istifade edilmek üzere İstanbula nakillerden istifade edilmek üzere İstanbula nakillerine lüzûm gösterilmekte ve Hariciye Umumi Kâtibi Numan Menemencioglu da bu fikre iştirâk etmektedir . Olunacak muamelenin emrû iş'arına müsaade buyrulmasını derin saygılarımla arz ve rica ederim .

Hususî Kalem 14.7.1941 tarih ve 294 numaralıdır .

Müsteşar
Vehbi Demirel

030	01			17	96	9
-----	----	--	--	----	----	---

EK 45

BCA, 29 Kasım 1941, 030.01.17.96.17

RESİTLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
T. C.

Risale-i İhtiva
Hususi Kalem Müdürlüğü
Hususi

Gelen esasları	Evrişki		Gönderen	İsmi		Gönderme tarihi	29.11.1941
	Numarası			Adı			
Gönderenin	İsmi		Gönderen	Adı		Gönderme tarihi	
	Adı						

Muhterem Beyefendi ,

26.11.1941 tarihli mektubunuzu aldım . Yakın alâka ve hissiyatınıza teşekkür ederim . Tahmin buyurduğunuz gibi bir müddet istirahat ihtiyacım yorgunluktan mütevellâdır . Dinlenmeğe çalışıyorum .

Hürmetlerimin kabulünü rica ederim .

Dr. Refik Saydam

030 01 17 96 17

3

Ek 46

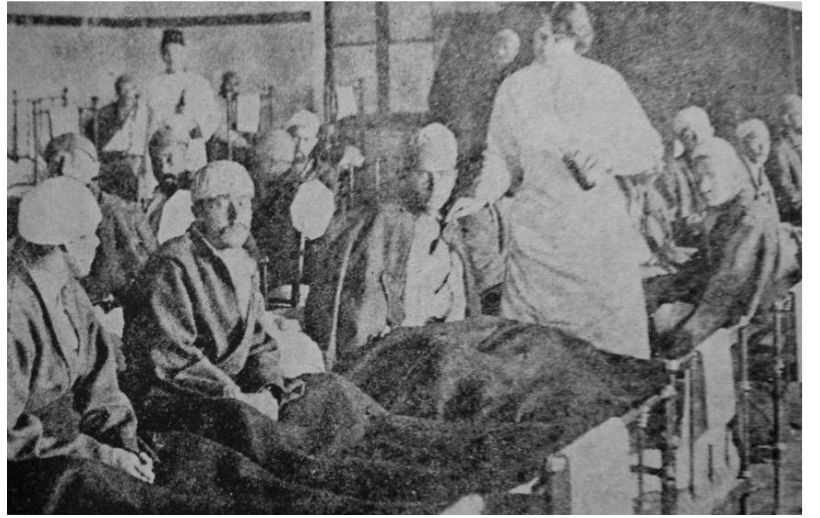
Resim 1. Tabip Yüzbaşı
İbrahim Refik (Türk Tıbbının
Kahramanları. Organon İlaç
AŞ: İstanbul, 2002)

Resim 2. Gülhane Askeri
Hastanesi'nde Tabiplerin Eğitim
Çalışmaları (Vintage photographs-
Medical; Michael Duffy, 2000-7.)

Resim 3. Bir Türk Sıhhiye Birliği: Savaş hattında yemekte (Vintage photographs-Medical; Michael Duffy, 2000-7.)

Resim 4. Hadımköy askeri hastanesinden bir başka koğuş (Sağlık Hizmetlerinde 50. Yıl. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 422, Ankara: Ay Yıldız Matbaası, 1973.)

Resim 5. Bir askeri birlik kışlasında Tifüs'den ölenler: Bitle bulaşan ve sistemik olarak yayılan bir bakteriyel enfeksiyonla gençcik yaşta kaybedilen bu Anadolu Yiğitlerinin cesetleri henüz çok taze ve bulaşıcılık korkusu ile onları kaldırmak bile büyük sorun. Bu askerlerin altlarında yatak olarak kullanılan şiltelere ve arkadaki duvarda asılı ne olduğu belli olmayan palto – battaniye karışımı örtülere dikkat ediniz.

Resim 6. Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongre çalışmaları sırasında aralarında Dr. İbrahim Refik'inde yer aldığı heyet üyeleri ile (Forsnet; www.forsnet.com.tr).

Resim 7. Dr. İbrahim Refik'in o günlerdeki bir portresi (Ölümünün 40. Yılında Refik Saydam. Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları, 1983).

Resim 8. Sivas Kongresi'ne katılan aralarında Dr. Refik Bey'inde yer aldığı heyet üyeleri Kongre'nin kapanışı sonrası (TC Kültür Bakanlığı Atatürk Resimleri Arşivi).

Resim 9. Sol üstte köy kadınlarına, sağ üstte köy erkeklerine sağlık eğitimi. Sol altta köy kahvesinde film ile sıtma eğitimi. Sağ altta çocuklara tüberkülozdan korumada BCG aşılama kampanyası (1928-1932 yılları arası).

Resim 10. Dünya Sağlık Örgütü uzmanları sıtma için bir kanal drenaj işinde (1934)

Resim 11. Zihin engelli bir çocuk ruh sağlığı şubesinde muayenede (1930).

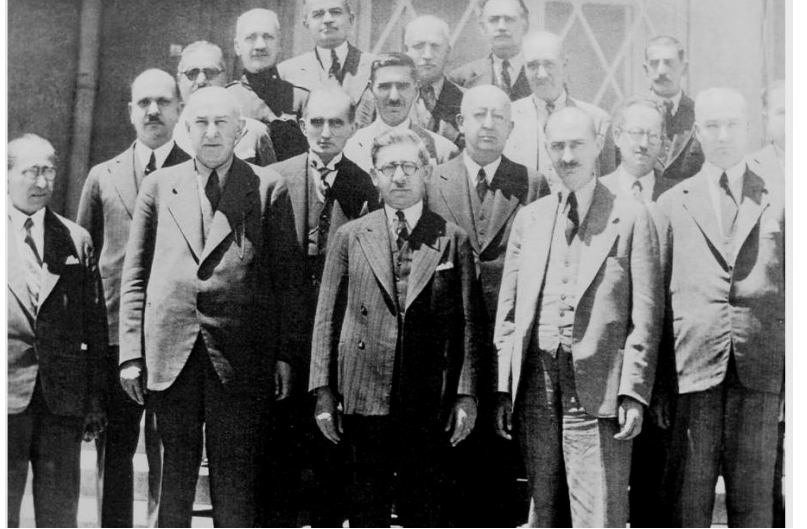
Resim 12.
Hıfzısıhha
Enstitüsü İnşaat
tamamlanma
aşamasında.

Resim 13. Hıfzısıhha Enstitüsü'nde yabancı uzmanların denetiminde farmakodinami (solda) ve aşı çalışmalarından örnekler.

Resim 14. Bakan Dr. Refik Saydam Hıfzısıhha Enstitüsü'ndeki mesai arkadaşları ile (1934).

Resim 15. Dr. Refik Saydam Bey'in yazı içinde konu edilen mümtaz özelliklerini izleyene tanımlayabilecek başbakanlık dönemindeki bir portresi (Türk Tıbbının Kahramanları. Organon İlaçları AŞ: İstanbul, 2002).

